

AKADÉMIAI DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Spéder Zsolt

**A hazai termékenységi magatartás
nemzetközi összehasonlításban**

Budapest 2019.

ELŐSZÓ	6
I. ELMÉLETEK ÉS ELEMZÉSI SZINTEK	8
I. Értelmezési keretek: lehetőségek és korlátok	8
2. A posztkommunista termékenységi átmenet az elmélet és az elemzések tükrében	12
2.1. Strukturális magyarázatok	12
2.1.1. A „gazdasági krízis” hipotézise: a mikroökonómiai értelmezés jogosultsága.....	12
2.1.2. A társadalmi átalakulás, mint „eredendő ok” („root cause”) és az intézményrendszer „átszabása”	15
2.2. Az értékek primátusa	17
2.2.1. A „második demográfiai átmenet (SDT)” elméletének posztkommunista viszonyokra való „átültetése”	17
2.2.2. Mintakövetés az értékekben: a „developmental idealism” gondolatának átmenetre való „részabása”	23
2.2.3. Mélyreható társadalmi változás: az „anómia”, a diszkontinuus társadalmi változás hipotézise	24
2.3. További magyarázatok.....	25
2.4.1. A „halasztási átmenet” („postponement transition”), az alacsony termékenység létrejöttének univerzális magyarázata.....	25
2.4.2. „Szélményekben” maradó tényezők.....	26
2.4. Gyors mérleg: a posztkommunista termékenységi átmenet magyarázatai	27
3. A gyermekvállalási döntésekről. Néhány elméleti megfontolás az egyéni szintű elemzésekhez.....	29
3.1. Választás, racionalitás, a gyermek értéke	29
3.2. A tervezett cselekvés elmélete és a gyermekvállalási magtartás.....	32
4. Röviden az elemzésben használt adatokról	35
LEÍRÓ DEMOGRÁFIA.....	39
II. TERMÉKENYSÉGI MUTATÓSZÁMOK: A TERMÉKENYSÉG ÉS A CSALÁDALAPALÍTÁS MAGYARORSZÁGI TENDENCIÁI	40
1. A változások értelmezése a szintetikus termékenységi mérőszámok segítségével.....	40
1.1. A teljes termékenységi arányszám (TTA) és a kiigazított termékenységi arányszám (kTTA) alakulása	42
1.1.2. A kiigazított teljes termékenységi arányszám (kTTA): Mennyiben felelős a halasztás az alacsony termékenységet?.....	49
1.2. A termékenységi magatartás differenciálódásának jelei a korspecifikus arányszámok alapján	53
1.2.1. A korspecifikus termékenységi arányszámról (ASFR).....	53
1.2.2. Korspecifikus jelzőszámok és társadalmi jellemzők.....	56
1.2.3. Termékenységi preferenciák: ideális gyermekszám, kívánt gyermekszám	60
2. Ahogyan a gyermekvállalási magatartás évjáratról évjáratra átalakul. Kohorszspecifikus („tényleges”) mutatószámok.....	62
2.1. Az egyes évjáratok tényleges korspecifikus termékenységi magatartása.....	63

2.1.1 A kohorsz- és korszpecifikus termékenységi arányszámok, az összes gyermekszám	64
2.1.2. Kohorszspecifikus deficitok születési sorrend szerint	68
2.2. A kohorsz- és korszpecifikus születési arányszámok nemzetközi összehasonlítása	69
2.3. A gyermektelenség alakulása	70
3. Mintaváltás és differenciálódás a termékenységi magatartásban	73
3.1. A befejezett termékenységi arányszám csökkenése	73
3.2. Változások a családosztételben, a nők végső gyermekszám szerinti megoszlásban.....	75
3.3. Társadalmi státusz szerinti differenciálódás.....	77
III. VÁLTOZÁSOK A GYERMEKVÁLLALÁS TÁRSADALMI VISZONYAIBAN.....	79
1. Párkapcsolati helyzet és termékenység: szoros kötelékek bomlása?	79
1.1. A „házasság aranykorától” a párkapcsolati életformák pluralizáltságáig	80
1.2. A házasság és alternatívái: élettársi kapcsolatok, látogató kapcsolatok, „szingliség”	81
1.3. Változások az életpályán: A klasszikus házassági életúttól a „tarka” párkapcsolati pályáig	86
1.4. Párkapcsolati változások és a termékenységi átmenet	88
2. Attitűdök változása 1988 és 2013 között: hitek és elképzelések maradandósága vagy változása?	93
2.1. A családi értékek változásáról: tendenciák és elméleti közelítések és makroszintű magyarázatok	94
2.1.1. Röviden az alapvető tendenciákról	94
2.1.2. Az attitűdök változására vonatkozó általános elképzelések	96
2.1.3. Rendszerváltás és családi értékváltozások	98
2.2. A családi nemi szerepek és a családformák támogatottságának alakulása.....	102
2.2.1. Adatok és alapvető tendenciák.....	102
2.2.2. Az attitűdváltozások értelmezése a kohorsz- és periódushatások szétválasztásával	106
2.2.3. Az eredmények összevetése az előzetes feltételezésekkel.....	110
OKSÁGI ELEMZÉSEK.....	113
IV. A GYERMEKVÁLLALÁSI SZÁNDÉKOK ÉS VALÓRA VÁLTÁSUK: KONCEPCIONÁLIS KÉRDÉSEK ÉS CSOPORTTÉNYESZŐK.....	114
1. Szempontok a gyermekvállalási szándékok és a gyermekvállalási gyakorlat közötti eltérés megértéséhez.....	116
1.1. Mérési lehetőségek, inkonzisztenciák	116
1.2. Biológiai meghatározottságok és érzelmek	119
1.3. Az attitűdök és a cselekvés természetéről	119
1.4. Partnerek és párkapcsolatok	120
1.5. (Nem) várt életút-események és versengő életcélok: a szándékok „felülvizsgálata”.....	121

1.6. Empirikus elemzéseink előzményeiről: a cselekvés társadalmi kontextusa, cselekvési differenciák	123
1.6.1. Csoportspecifikus cselekvés: társadalmi státusz és demográfiai helyzet.....	123
1.6.2. Makrotársadalmi kontextus (előzetes megjegyzések az V. fejezet elemzéseihöz)	124
2. A gyermekvállalási szándékok valóra váltásának individuális tényezőiről (elméletek, ismert elemzési eredmények és hipotézisek).....	126
2.1.1. Demográfiai tényezők: életkor és gyermekszám	127
2.1.1.1. Életkor	127
2.1.1.2. Gyermekszám/Paritás	131
2.2. Párkapcsolatok és a szándékolt gyermekvállalás	133
2.3. Az érintettek társadalmi-gazdasági helyzete: munkaerőpiaci	136
2.4. Az attitűdbeli/eszmei (ideational) tényezők szerepe	140
2.5. Nemek szerinti eltérések, és nemek szerinti elemzések.....	143
3. Adatok és módszerek	144
4. Eredmények.....	145
4.1. Demográfiai tényezők	145
4.2. Társadalmi-gazdasági helyzet, orientációk.....	146
4.3. Nemek szerinti különbségek	149
5. Az eredmények összegzése	152
V. NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁS. A TÁRSADALMI KONTEXTUS SZEREPE A GYERMEKVÁLLALÁSI DÖNTÉSEK MEGVALÓSÍTÁSÁBAN	155
1. Nyers országok szerinti különbségek	155
1.1. Az elemzésbe bevont európai országok néhány jellemzője ország néhány jellemzője	157
1.2. Alapmegoszlások.....	158
1.3. Egyszerű statisztikával az országok szerinti különbségekről.....	162
2. Elképzélések az országok közötti különbségek okairól	164
2.1. A társadalmi változás kétféle sebessége és az ahhoz való alkalmazkodás: különbségek a nyugat-európai és a posztkommunista országok között (hipotézisek).....	165
2.2. Országspecifikus kontextus	168
3. Elemzés	172
3.1. Különbségek a nyugati és a posztkommunista országok között.....	173
3.2. Országhatások: A makrotársadalmi kontextus pontosítása.....	177
4. Összegzés, értelmezés, további kutatások szükségessége.....	187
VI. AZ INTÉZMÉNYRENDSZER ÉS AZ ANYAGI ÖSZTÖNZŐK HATÁSA A TERMÉKENYSÉGRE	189

1. Az családtámogatás intézményrendszere: felépítése, változások, a hatásosság mérésének lehetőségei	190
1.1. A család/népesedéspolitikai intézkedések hatásosságáról a szakirodalom alapján	190
1.1.1. Röviden összehasonlító kutatások eredményeiről	191
1.1.2. Az országelemzések eredményei	192
1.1.3. A társadalmi státusz és termékenységi hatások	196
1.1.4. A „kontextus kontextusa”: családpolitikai beavatkozások a társadalmi átmenet intenzív („turbulens”) időszakában	197
1.2. A magyar családtámogatási rendszer.....	198
1.2.1. A családtámogatási rendszer alapvető jellemzői a rendszerváltozás előestéjén.....	200
1.2.2. A rendszerváltozás utáni időszak főbb csomópontjai	202
1.2.3. A magyar családtámogatási kiadások nemzetközi összehasonlításban	205
1.3. Elemzési stratégia	207
2. Szülővé válás, az első gyermek vállalása „turbulens” társadalmi változások körülményei között.....	210
2.1. Családpolitikai csomópontok és strukturális mérföldkövek a szülővé válás (első gyermek vállalása) átalakulása szempontjából	211
2.2. Eredmények.....	214
3. A sokgyermekessé válás társadalmi tényezői: alaptendenciák, szándékolt és nem szándékolt intézményi hatások.....	219
3.1. Családpolitikai csomópontok a nagycsaláddá válásban	219
3.2. Eredmények.....	224
4. Összegző gondolatok a családtámogatások termékenységi hatásáról.....	230
 VII. A POSZTKOMMUNISTA TERMÉKENYSÉGI ÁTMENETRŐL. A KUTATÁSI EREDMÉNYEK NÉHÁNY ELMÉLETI TANULSÁGA	233
1. A második demográfiai átmenet elméletének relevanciája a posztkommunista termékenységi változások értelmezésében	233
2. Gyermekvállalás intenzív és aszinkron társadalmi folyamatok idején, anomikus környezetben	239
3. Befejező gondolatok.....	247
FELHASZNÁLT IRODALOM	251
MELLÉKLETEK.....	274
ÁBRAJEGYZÉK	285
TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE	287

ELŐSZÓ

Disszertációm megírása során kettős cél megvalósítását tűztem ki magam elé. Egyrészt egy olyan összegző munkát kívántam megírni, amely átfogóan dokumentálja és tárgyalja a hazai termékenységi magatartás elmúlt negyedszázadban bekövetkezett átalakulását, feltárja a termékenység alakulását formáló társadalmi összefüggéseket, és azokat nemzetközi összehasonlításban értelmezi. Másrészt egy-egy kutatási kérdés kapcsán be kívántam mutatni azokat a kutatási eredményeket, amelyek iránt a hazai érdeklődés mellett számottevő nemzetközi érdeklődés is mutatkozik. Két egymásnak némileg ellentmondó perspektíva összehangolására teszek tehát kísérletet. Egy összegzés áttekintő szemléletet, az általános tendenciák megragadását igényli; egy a nemzetközi érdeklődés középpontjába álló kérdés tárgyalása pedig, az adott terület részleteiben való elmélyülést kívánja meg.

Hangsúlyozni szeretném az elemzésim történeti-társadalmi kontextusát is. Bármilyen részkérdésre irányultak is kutatásaim, mindig szem előtt tartottam, hogy a termékenységi magatartást az államszocializmusból a liberális demokráciába, a redisztributív gazdaságból a piacgazdaságba való átmenet, majd pedig az új, dinamikusan változó társadalmi- és gazdasági szerkezet részeként értelmezzem. Eredményeinkkel így hozzá kívántunk szólni a posztkommunista termékenységi átmenet értelmezéséhez is.

Egy összefoglaló munka megírása során természetesen támaszkodtam az elmúlt két évtized során elért kutatási eredményeimre, ugyanakkor elvégeztem azokat az új elemzéseket is, amelyeket elengedhetetlennek tartottam ahhoz, hogy kutatásaim tárgyáról átfogó képet nyújtsak. Az átfogó magyarázat igénye megkívánta, hogy a jól ismert közelítéseket újra áttekintsem, és noha a kialakult értelmezési kereteknek nagy a tehetetlensége, azokon nem egyszer érdemi módosításokat végeztem el.

Bár a disszertáció lezárását követően azt remélem, hogy annak elolvasását követően árnyalt kép alakul ki a termékenységi viszonyokról, a termékenységi magatartást formáló erőkről, azt egyértelműen látom, hogy terjedelmi és egyéb korlátok miatt számtalan kutatási probléma tárgyalását mellőznöm kellett, és számtalan kutatási kérdés megválaszolása a jövőbeli kutatásokra marad.

A disszertáció elemzéseiért és megállapításaiért a szerző természetesen egy személyben felelős, ám bizonyos, hogy ez a munka nem jöhetett volna létre a nélkül a sok-sok közös kutatás nélkül, amelyet a szerző az elmúlt két évtizedben a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetben (NKI) kollégáival végzett, és a nélkül a szakszerű, őszinte, kritikus és toleráns tudományos légkör nélkül, ami kutatóintézetünket jellemzi. Hálásak vagyunk, hogy Vukovich Gabriella a KSH elnöke

fenntartóként biztosítja az NKI működését, és ezzel elősegíti, hogy az igényes kutatási légkör fennmaradjon.

Külön köszönet illeti azokat a kollégáimat, Kapitány Balázst, Murinkó Líviát, Pongrácz Tibornét, továbbá Kamarás Ferencet (KSH), akikkel számos közös elemzést végeztünk el, akikkel egy-egy kutatás kapcsán a kutatási folyamat minden egyes fázisát együtt jártuk végig. Bizonyosan nem egy esetben fel fogják ismerni azokat a szempontokat, érveket, amelyek közös munkáink során elhangzottak. Köszönöm Bálint Lajosnak, Rohr Adélnek és Szabó Laurának, hogy számításokkal segítettek, hogy a disszertáció egyes részfejezeteiben szereplő ábrák, táblázatok és modellek végső formájukat elnyerjék.

Köszönöm a PTE BTK Szociológia tanszék vezetőinek, Gáspár Gabriellának, Füzér Katalinnak, hogy ösztönző támogatásukkal elősegítették, hogy a dolgozat megírására koncentráljak.

Kutatásaim során folyamatosan törekedtem arra, hogy elemzéseimmel mind a hazai társadalmi problémákra, mind pedig az aktuális nemzetközi kutatási kérdésekre reflektáljak. Hálás vagyok, hogy számtalan kutatásban működhettem együtt, és tanulhattam olyan kiváló demográfusoktól, mint Francesco Billari (Milánó), Dimiter Philipov (Bécs), Laurent Toulemon (Párizs), Oláh Sz. Livia (Stockholm). Meghatározóak voltak számomra a viták a *Generations and Gender Program* létrehozása és működtetése során Jan Hoemmel (Rostock), Andres Vikattal (Rostock, Genf) Arian Pailhével, Anne Solazzal (Párizs), Aat Liebroerrel és Anne Gauthiers-vel (Hága).

Köszönettel tartozom a rostocki *Max-Planck-Institute für demografische Forschung*, a bécsi Vienna Institute of Demography, a párizsi INED, a stockholmi Stockholm Demography Unit vezetőinek, hogy az adminisztratív feladataimból hosszabb-rövidebb időre ki tudtam szakadni, és így lehetőségem volt arra, hogy egy-egy témában egy rövid időre elmélyülhessek.

Méltánytalan lenne nem megemlíteni azokat ismeretlen demográfusokat és szociológusokat, akik a modern tudomány legfontosabb intézményeit napról napra, önkéntesen működtetik, bírálják ismeretlenül a folyóiratokhoz beérkező megjelentetésre szánt tanulmányokat. Természetes elégedetlenséggel vesszük tudomásul a kritikus revieweket, majd rájövünk számtalanszor, hogy az alapos és jóhiszemű bírálatok mennyit segítettek abban, hogy a vonatkozó szakirodalmat teljeskörűen tárgyaljuk, hogy a kutatási kérdéseinket kiérleljük, hogy az eredményeink relevanciáját pontosítsuk. E bírálatok minden kétséget kizáróan hozzájárulnak ahhoz, hogy a tudományos művek végső formájukat elnyerjék, és így ahhoz is, hogy disszertációnk jelen formájában elkészüljön.

I. ELMÉLETEK ÉS ELEMZÉSI SZINTEK

1. Értelmezési keretek: lehetőségek és korlátok

(A kutatások kerete) Francesco Billari nemrégiben arra tett javaslatot, hogy a demográfiai megismerést kétlépcsős (two-stage) folyamatnak tekintsük, amelyben egyaránt helye van a népesedési (makro) szintű kapcsolatok vizsgálatának, és a mikroszintű oksági elemzéseknek (Billari 2015). Teszi ezt akkor, amikor a népesedési folyamatok elemzésében a mikroszintű elemzések túlsúlya nyilvánvaló, és amikor a klasszikus demográfia művelői a demográfiai elemzés „arctalanná” válásától féltik a diszciplinát (vö. Billari 2015:512). Billari tehát amellett foglal állást, hogy a két elemzési szint eredményei egymást gazdagítják, és ennek révén többet fogunk megtudni a népességfejlődésről. Sőt, ennél is tovább megy, mikor kutatási irányokat jelöl ki, és kiemeli, hogy a legnagyobb tudományos kihívás a mikroszintű viselkedés makroszintű „összegződésének” megértése.

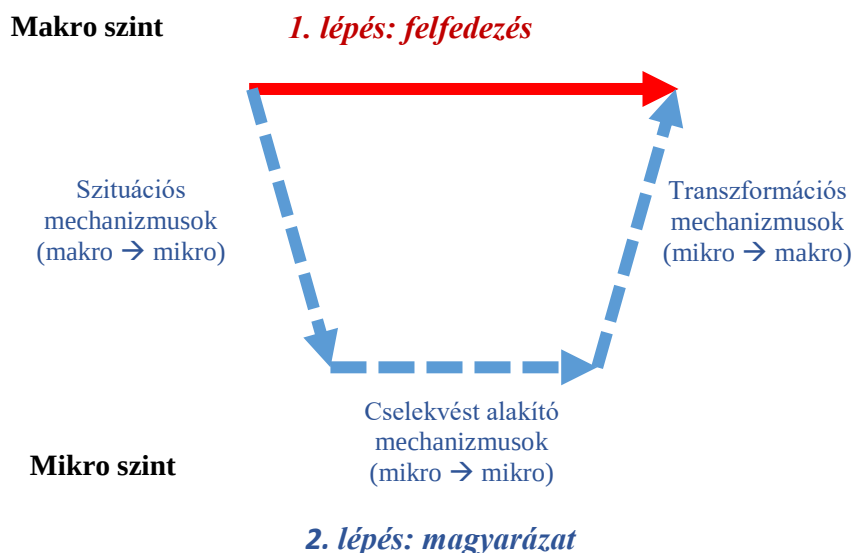
Billari keretrendszere, amely James Coleman cselekvéseméleti sémáját értelmezi át a népességtudomány számára, hasznos számunkra, mert segíti tisztázni a kutatási kérdéseket, szétválasztani az elemzési szinteket, és pontosításra sarkall minket, mikor a termékenység alakulásának jellemzőit különböző perspektívákból közelítő kérdéseinket megfogalmazzuk. Kutatásaink középpontjában a *termékenység társadalmi szintű alakulásának megértése* áll, ám ehhez mind makroszintű, mind pedig mikroszintű közelítéseket igénybe kívánunk venni.

Billari a makroszintű demográfiai elemzési hagyományt és az induviduális szintű elemzési gyakorlatot úgy „házasítja” össze, hogy minden lehetséges relációnak megkeresi az értelmét. Ehhez „befedi” James Coleman cselekvéseméleti írásában megrajzolt „csónakját”, amely a metodológiai individualizmus elemzési kérdéseit és logikáját mutatja be és értelmezi (Coleman 1986).¹ A *felfedezés* jelenti a demográfiai elemzés első lépését (szintjét), amely Billari szerint a makroszintű kapcsolatok leírásán és elemzésén alapul (makro→makro reláció) (vö. *I. ábra*) A *magyarázat* a második elemzési lépés, amely három különböző relációra bomlik. Központi eleme az induviduális cselekvés induviduális ismérvekkel való magyarázata, amit Coleman iskolája cselekvést formáló mechanizmusnak nevez (mikro→mikro reláció). A magyarázat része az egyéni cselekvések és körülmények (erőforrások) *makroszintű meghatározódását* jelölő kapcsolatrendszer, a makro→mikro reláció, amit szituációs mechanizmusoknak neveztek el. Végül a Billari által a komoly módszertani-elemzési kihívást jelentő mikro→marko reláció is része a magyarázó relációknak. Azok

¹ A Coleman (1986) eredeti cikkében található csónakot, amely a posztmodern és kapitalista gazdaság közötti kapcsolatot példázza a metodológiai individualizmus perspektívájából, a mellékletben mutatjuk be. (*M1 ábra*)

az összefüggések, magyarázók tartoznak e körben, melyekből információkat nyerünk arra vonatkozóan, hogy az egyéni cselekvésekből hogyan jönnek létre a társadalmi szintű népesedési viszonyok. Coleman iskolája az ide tartozó folyamatokat transzformációs mechanizmusoknak nevezi el, a közgazdaságtanban pedig ezt az aggregáció problémájának címszava alatt tárgyalják.

1. ábra A demográfiai megértés kétlépcsős modellje (Billari 2015:512), azaz Coleman „csónakja” Billari „fedelével”

Kutatásainkkal a termékenység alakulását, a rendszerváltást követő csökkenését majd pedig emelkedését, és ezen változások mozgatórugóit kívánjuk megérteni (népesedési szintű jelenség). E feladat elvégzéséhez a II. és III. fejezetben bemutatjuk a makroszintű népesedési változások jellemzőit és azok kapcsolatát más társadalmi szintű folyamatokkal (vö. 2. ábra).

Ugyanakkor az is érdekel bennünket, hogy a különböző társadalmi háttérrel rendelkező egyének, párok szeretnének-e gyermeket, terveznek-e gyermeket, és a terveiket valóra tudják-e váltani. Továbbá fontos kérdés, hogy milyen társadalmi jellemzőkkel rendelkeznek azok, akiknek sikerül, és milyennel azok, akinek nem sikerül szándékaik valóra váltása (mikroszintű jelenségek és mikroszintű változók). Dolgozatunkban tehát szerepel a mikroszintű oksági viszonyok tárgyalása is (IV. fejezet). Két elemzést a strukturális kapcsolatok (makro→mikro) feltárására is elvégeztünk. Egyrészt nemzetközi összehasonlítás segítségével vizsgáljuk, hogy milyen makroszintű kondíciók kedvezőek, illetve kedvezőtlenek a gyermekvállalási szándékok megvalósulásához. Az erről szóló V. fejezetben részletesen kitérünk a nyugati és posztkommunista országok különbségeire (i), illetve vizsgáljuk a társadalmi bizonytalanság (ii), a társadalmpolitikai részvétel (iii) és a kultúra (iv) egyes tényezőinek hatását. Végül a VI. fejezetben az intézményrendszer, a családpolitika egyes kiválasztott

intézkedéseinek a hatását elemezzük. Ebben az esetben individuális (mikro→mikro) elemzést végzünk, amelyben társadalompolitikailag releváns periódusokat szerepeltetünk.

A négy lehetséges kapcsolat közül tehát hármat részletesen fogunk vizsgálni, a negyedik relációt illetően viszont (mikro→makro) csak megjegyzéseink lesznek.

2. ábra A termékenységi átmenet értelmezési kerete

A termékenységre vonatkozó elemzésekben, legyen szó akár mikroszintű, akár individuális szintű elemzésről, mindig törekszünk arra, hogy a strukturális (objektív) körülményeket és a tudati, kulturális (szubjektív) viszonyokat egyaránt figyelembe vegyük. Úgy véljük ugyanis, hogy a demográfiai cselekvés megértéséhez elengedhetetlen együtt figyelembe venni a cselekvés objektív körülményeit és az érintettek értékeit, elképzeléseit és beállítódásait. Hogy elemzésünk nem lehet teljeskörű, annak számtalan elméleti és gyakorlati (módszertani, adatbázisbeli) problémája van, amit a következőkben részletesebben taglalunk.

(Elemzési korlátok) Bár törekszünk arra, hogy a hazai termékenység alakulását átfogóan írjuk le, illetve hogy magyarázatot adjunk a feltárt folyamatok alakulására, elemzéseinket mégis számos körülmény korlátozza. A termékenységi magatartás számtalan aspektusát meg tudjuk majd világítani, ám mindenre kiterjedő, „végső” magyarázatot nem tudunk adni. A számunkra ismert átfogó szakirodalmi összefoglalók alapján ez aligha lenne kivitelezhető vállalkozás. Ha felidézzük van de Kaa termékenységi kutatásokról szóló áttekintését, amit a *Population Studies* folyóirat 50. éves fennállására írt (van de Kaa, 1996), akkor nyomban világos lesz, hogy a termékenység alakulásának teljeskörű, átfogó magyarázatára vállalkozni lehetetlen feladat. Van de Kaa említett elemzésében hét

olyan egymással versengő elméleti irányzatot, „narratívát” tart számon, amelyek azzal az igénnyel lépnek fel, hogy képesek megmagyarázni a termékenység alakulását. Ezek a következők: a természetes termékenység elmélete (1), a termékenység és a halandóság közvetlen kapcsolatának elmélete (2), a termékenység közgazdasági elméletei (3), a családok változó funkciójának elméletei (4), a gyermekek értékének pszichológiai elméletei (5), az innováció és a kulturális minták diffúziójának elméletei (6) és végül az útfüggőség narratívája (7), mely magába foglalja az intézményrendszerek szerepének értelmezését. Hasonló következtetést vonhatunk le Andorka munkájából is, mivel a három évtizeddel ezelőtt kiadott termékenységgel kapcsolatos kutatásokat összefoglaló monográfiája 16 fejezetben, másfélszáz oldalon tárgyalja a termékenység alakulását magyarázó közelítések (Andorka 1987:87-239). Végül egy nemrégiben megjelent összefoglaló munka, amelynek korábban említett Billari is társszerzője volt, 18 kérdéskör áttekintésével tudta elvégezni célját, a termékenységre vonatkozó mai kutatások rendszerezését (Balbo et al. 2013).

A fentiek fényében indokolt, hogy kutatásaink során egy-egy kiválasztott kutatási kérdésre koncentráltunk, azokat jártuk körül elméletileg, majd megvizsgáltuk, hogy a kiválasztott kutatási kérdések megválaszolásához rendelkezésükre állnak-e megfelelő adatok és módszerek, elvégezhetőek-e a kitűzött kutatási feladatok.

Ennek az eljárásnak felel meg, hogy a vonatkozó elméletek áttekintését és értékelését az adott kutatási kérdések empirikus elemzését megelőzően végeztük el. Ennek következtében a fejezetek kutatási kérdések szerint különülnek el, és az egyes fejezeteken belül találjuk meg a vonatkozó szakirodalmi áttekintéseket. Két kivételt teszünk. A posztkommunista termékenységi átmenetre vonatkozó elméleteket ebben a bevezető fejezetben fogjuk tárgyalni, illetve itt taglalunk néhány olyan általános elméleti megfontolást, amelyek részletezésére az oksági elemzéseink során többször visszatérünk.

A *posztkommunista termékenységi átmenetre vonatkozó elméletek* kiemelt kezelését indokolja, hogy ezek folyamatosan formálták termékenységre vonatkozó elképzeléseinket, és átfogó motivációval bírtak empirikus elemzéseink elvégzése során. Több oldalról közelítve kerestünk választ arra, hogy a népesség alakulása szempontjából mi a sajátossága az államszocializmusból a demokratikus piacgazdaságba való átmenet társadalmának. Ennek során számtalan olyan elméleti közelítést, „narratívát” mutatunk be, és értékelünk, amely van de Kaa (1996) áttekintésében is szerepel. Az itt taglalt elméletekhez a későbbiekben is gyakran visszatérünk majd, azokat többször mérlegre tesszük, és a dolgozatunk lezárásaként azok végső értékelését is elvégezzük.

Végül a bevezető fejezetben térünk ki néhány olyan *általános cselekvéseméleti megfontolásra*, amelyek hasznosnak bizonyulnak a termékenységi magatartás megértésében. A gyermekvállalás racionalitása, a tervezett cselekvés elmélete, az életpálya-perspektíva olyan

metaelméleti keretek, amelyek túlmutatnak a posztkommunista társadalom termékenységi viszonyainak kutatásán.

Végezetül e fejezet utolsó részében áttekintést adunk a kutatásunk során használt adatbázisaikról.

2. A posztkommunista termékenységi átmenet az elmélet és az elemzések tükrében

2.1. *Strukturális magyarázatok*

2.1.1. A „gazdasági krízis” hipotézise: a mikroökonómiai értelmezés jogosultsága

A rendszerváltozást követő gazdasági sokk, – a GDP és a reáljövedelmek visszaesése, a tömeges munkanélküliség megjelenése stb. –, és a termékenység szintjének *szinte egyidejű* csökkenése magától értetődően vetette fel, hogy az egyik folyamattal a másikat magyarázzuk, vagy hogy közös magyarázatot keresve a két folyamatot összekapcsoljuk. Ha pedig felidézzük a termékenység mikroökonómiai modelljének alapvető jellemzőit, akkor további motivációt kapunk ahhoz, hogy a (gazdasági) átalakulást tegyük felelőssé a termékenységcsökkenésért.

Mit is állít a termékenység mikroökonómiai elmélete? Szorítkozzunk azon megközelítésekre, amelyek a gyermekvállalást (a gyermekek iránti keresletet) fogyasztói döntések részeként értelmezik,² mert a megszülető gyermek a szülőknek boldogságot (hasznosságot, *utility*-t) ad, ugyanakkor folyamatos kiadásokat (költségek) követel. A gyermek tehát (különleges) fogyasztói jószágnak tekinthető, és így a gyerekről való döntés a fogyasztói döntés eleme, a fogyasztói lehetőségek közötti választás egyik opciója. A fogyasztó célja, hogy szükségletkielégítését, más néven elégedettségét, boldogságát maximalizálja. A választás korlátozó tényezője a fogyasztó költségvetése (jövedelme): csak olyan fogyasztási lehetőségek között választhat, amit jövedelme (költségvetési korlátja) lehetővé tesz. A választásában preferenciái (ízlései, attitűdjei) játszanak még szerepet, mert ez határozza meg, hogy a fogyasztó számára mely jószág fontosabb, hogy milyen a különböző fogyasztói javak egymáshoz viszonyított relatív hasznossága. A gyermek különleges „fogyasztási jószág (consumer good)” jellege,³ abban nyilvánul meg, hogy két jellemzője, a gyermekszám (quantity) és tulajdonságai, minősége⁴ (quality) között lehet/kell választani. A konkrét helyzetek értelmezéséhez segítséget ad, ha a hasznok és költségek típusait elkülönítjük. A gyermek hasznossága három tényezőből áll össze. Egyrészt, (i) a gyermek az öröm, a boldogság, az

² A mikroökonómiai gondolkodás bemutatásához felhasználtuk Easterlin (1975), Andorka (1987), Willis (2003) munkáit.

³ Míg a közgazdászok döntő többsége elfogadja a gyermek fogyasztói jószág voltát, (hogy boldogságot ad, de költséget jelent) sokan, főképpen a szociológusok megkérdőjelezzik (vö. Andorka, 1987:61-65.).

⁴ Mennyi erőfeszítést kívánunk befektetni, hogy kiművelt, jó munkaerőpiaci lehetőségekkel rendelkező felnőtté váljon.

elégedettség forrása. Másrészt, a gyermek (ii) munkájával, keresetével mennyivel járul hozzá a család jólétéhez. Harmadrészt, a gyermek a szülők idős korában (iii) biztonságot nyújt számukra. A gyermekvállalás költségei között egyrészt az aktuális, a *közvetlen* költségek (táplálkozás, ruházkodás, lakásköltségek, nevelési költségek) veendők számba. Ám a modern társadalmakban különösen fontosnak a használdozati költségek, az elmulasztott jövedelemszerzés (opportunity cost), ami abból következik, hogy a gyermekgondozás- és nevelés időt köt le, és az nem fordítható kereső tevékenységre.

Miért is nyilvánvaló, hogy a mikroökonómiai közelítés alapján kézenfekvő a gyermekvállalás visszaesését várni a rendszerváltozást követően? A GDP visszaesése, a reáljövedelmek csökkenése minden kétséget kizáróan a családok bevételeinek, költségvetési korlátjának erőteljes süllyedésével járt együtt. (Emlékezzünk 1992-re, amikor 20 százalékkal csökkentek a reáljövedelmek, és csak 1999-re érik el újra az 1989-es szintet.) A népesség számottevő részének ennél is jobban csökkentek a jövedelmei, hiszen mindeközben nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek (Tóth 2005). Ez pedig a csökkenő átlagjövedelmek közepette csak úgy következhetett be, hogy a népesség egy kisebb részének javult, vagy kevésbé romlott a jövedelmi helyzete, sokaké pedig az átlagnál jobban romlott. Az egyenlőtlenségek növekedésének, és egyben a szegénység növekedésének egyik új specifikuma a gyerekek és a középkorúak szegénysége, és az idősek relatíve előnyös anyagi helyzete lett (Spéder 2002). Összességében tehát *a fiatalok, azaz a gyermekvállalási korban lévők jövedelmi helyzete az átlagosnál is jobban romlott*. Ennek, amennyiben a közgazdasági megközelítés helyes, a gyermekek utáni kereslet csökkenésében, csökkenő gyermekszámban kell megnyilvánulnia.

A fogyasztási piac átalakulása, a kínálat bővülése és a relatív árviszonyok átalakulása további visszatartó erővel húthette le a gyermekvállalási kedvet. A hiánygazdaságból a túlkínálatos piacgazdaságba való átmenet kedvező körülményeket jelentett a hiánygazdaság idején „feltorlódott”, kielégítetlen fogyasztói kereslet (Kornai, 1980) kielégítéséhez. A fogyasztási piacok robbanásszerű bővülése a fogyasztás rendszerváltozás előtt ismeretlen spektrumát nyitotta meg. A bővülő árupiaci kínálat, a korlátlan fogyasztói lehetőségek a háztartások költségvetési forrásainak szűkülésével álltak szembe. Mindeközben növekedtek a gyermekek ellátásának közvetlen költségei is. Megszűnt a gyermekruházati, gyermekélelmezési cikkek ártámogatása, bezártak a bölcsődék. Úgy bővültek tehát a fogyasztási lehetőségek, hogy közben a gyermekvállalás relatív költségei is növekedtek, a fogyasztásra rendelkezésre álló jövedelmek pedig lecsökkentek. Mindez a mikroökonómiai logika szerint, az egyéb tényezők változatlansága esetén a gyermekvállalás szükségszerű visszaesésével jár.

A mikroökonómiai, és tágabban közgazdasági gondolatvilág egyik első, és máig érvényes megfogalmazását és empirikus tesztelését Cornia és Paniccà végezték el. Összehasonlító

ökonometriai elemzéssel mutatják ki, hogy a posztkommunista országokban a termékenységsökkenést a házassági hajlandóság visszaesése, a reálbérek csökkenése, a családtámogatások elértéktelenedése (disvalue), a fogyasztói aspirációk növekedése okozta (Cornia, Pannicà 1996). A UNECE által az ezredfordulón kiadott két jelentése (*Economic Situation in Europe*) is a gazdasági krízis termékenységsökkenésben játszott szerepét emeli ki (UNECE 1999, 2000). Ebben Macura et al. 2000 elemzése a már említett gazdasági tényezőkön kívül a munkanélküliség szerepét emelte ki. Végül egy a korábbiaknál szélesebb, a keletközép-európai posztkommunista országok mellett a posztszovjet térség országait is tartalmazó mintán elvégzett elemzés szerint a gazdasági recesszió (GDP csökkenés) meghatározó szerepe volt a térségbeli termékenységsökkenésben (Billingsly 2010).

Egyes országtanulmányok is ezt a magyarázó narratívát követték. Rycherikova Csehország esetében, Kotowska és szerzőtárai a lengyelországi helyzetet elemezve fogadja el, hogy a gazdasági váltás a meghatározó tényező a termékenységi viszonyok átalakulásában (Rychterikova 2000; Kotowska et al. 2008).

Az közgazdasági és a szociológiai szempontokat integrálni kívánó easterlini paradigma meghatározó kategóriája az aspiráció (Easterlin 1975, 1987) lehetséges szerepe ritkán, ám egyes magyarázatokban mégis megjelenik. E közelítések mellett érvelnek, hogy a rendszerváltást leegyszerűsítés lenne a gazdasági recesszióra, válságra leszűkíteni. A rendszerváltozás mind a fogyasztási piacok bővülése területén, mind pedig a termelői piacok (egyéni vállalkozások gombamódra történő szaporodása) terén új lehetőségeket is jelentett. E lehetőségek egyszerre növelték a fogyasztási aspirációkat, és lehetővé tettek olyan foglalkoztatási lehetőségeket, alternatív karriereket, amelyek, ha csak átmenti időre is, de a gyermekvállalási magatartás visszafogásával járhatnak (Cornia, Pannicà 1996; Sobotka 2004; Spéder 2003; Thornton, Philipov 2009).

A bővülő árupiaci kínálat, a korlátlan fogyasztási lehetőségek szűkülő háztartási költségvetési forrásokkal állnak szemben, ami növeli a fogyasztási célok közötti versenyt és feszültséget. Róbert „*Fogcsikorgatva. A megkeseredett rendszerváltás*” című tanulmánya érzékletesen írja le ezt a helyzetet: a kommunista országok a rendszerváltástól jólétet vártak, ám „csak” szabadságot kaptak, amit igen „keserű szájjal” fogadtak (Róbert 1996). Ebben a helyzetben a közgazdasági logika szerint kézenfekvő a gyermekvállalási döntések visszafogásával, elhalasztásával reagálni (Spéder 2003; Thornton, Philipov 2009).

A közgazdasági megközelítést kritizálók leggyakrabban azt hangsúlyozzák, hogy a posztkommunista országok többségében az ezredfordulót követően lényeges gazdasági növekedés következett be, a termékenység javulására ugyanakkor alig-alig volt példa (Sobotka 2008; Lesthaeghe 2010). Azaz nem a gazdasági visszaesés, illetve növekedés mozgatja az új demográfiai magatartások

terjedését, nem az magyarázza az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél lényegesen alacsonyabb termékenységet.

A *gazdasági bizonytalanságon* alapuló magyarázatokat külön is érdemes megemlíteni, hiszen nehezen illeszthető a közgazdasági érvelés klasszikus logikájába. Ranjan (1999) kimutatja, hogy a gazdasági bizonytalanság a termékenység visszafogásával jár, Bahumik, Nugent (2002) pedig közvetlenül a gazdasági bizonytalanság növekedésével magyarázza a német egyesítést követő kelet-német termékenységi visszaesést. Találhatnak a fentieknek ellentmondó elemzési eredményeket is (cf. Brainerd 2010), ám összességében megállapíthatjuk, hogy a gazdasági bizonytalanság növekedésének feltételezett negatív hatása ma is jelen van a kelet-európai termékenységet értelmező narratívákban (Billingsley 2010; Sobotka 2011).

2.1.2. A társadalmi átalakulás, mint „eredendő ok” („root cause”) és az intézményrendszer „átszabása”

Az elmúlt évtized egyik legkiterjedtebb összehasonlító munkája, a 19 európai ország termékenységi tendenciáit leíró és értelmező tanulmány alapján Frejka vállalkozott a tapasztalatok összegzésére (Frejka 2008). A végső magyarázatot kutatva Frejka arra a következtetésre jut, hogy keletközép-európai termékenységcsökkenés oka maga az államszocializmusból a piaci kapitalizmusba való átmenet. Másképpen fogalmazva, a *társadalmi- és gazdasági átalakulást* tartja a demográfiai átmenet *eredendő okának* („root cause”). Gondolatait így összegzi: „Bár magától értetődőnek és leegyszerűsítőnek tűnhet, mégis az átmenet idején és az azt követő időszakban a demográfiai magatartásban és trendek megváltozásában bekövetkező változások eredendő oka, hogy az államszocializmust piacgazdaság és demokratikus intézményrendszer váltotta fel.”⁵ (Frejka 2008. 160). Az államszocializmus viszonylag stabil termékenységét egy redistributív gazdasági és elosztási rendszer tartotta fenn, amelyben átfogó és explicit népesedéspolitikai intézkedések ösztönözték az egyszerű reprodukciós szintű termékenység elérését és fenntartását (Frejka 1980; Andorka 1987; Sobotka 2011). A rendszerváltással a reprodukív rend „széthullik”, hiszen intézményei megszűnnek, átalakulnak, ugyanakkor néha meg is újulnak. A létrejövő új piacgazdaság centrális intézményei – munkapiac, lakáspiac, újraelosztás – új körülményeket teremtenek a termékenységi célok megvalósításához.⁶ Igaz ugyan, hogy az intézményi változások szorosan

⁵ „However obvious and simplistic it may appear, the replacement of the state socialist regimes by market economies and by fledgling democratic institutions of governance is the root cause of the demographic changes and trends during the transition period and beyond.”

⁶ Vegyük észre, hogy Sobotka egy évtizeddel korábbi írásai a „socialist greenhouse” széthullásáról (Sobotka 2001) ugyancsak a („diszkontinuus”) társadalmi változást jelölik meg a középkelet-európai alacsony termékenység magyarázataként.

összekapcsolódnak a gazdasági átalakulással (piacosodás), és egymással is, a hatásmechanizmusok feltárását az mégis segíti, ha az egyes intézményi változásokat külön-külön kezeljük. Az „*eredendő ok*” elképzelésével bizonyára sokan egyetértenek, ám ezzel a válasszal mégsem elégedhetünk meg, hiszen feladatunknak éppen azt tartjuk, hogy e változást elemeire bontsuk, megkíséreljük feltárni a mozgató rugókat és a mechanizmusokat, és ebből „építsük újra” a rendszerváltozás és a demográfiai változás összefüggését.

A reproduktív rend feltételezett leépülése, „széthullása” és „átszabása” a gazdasági rendszerváltáson túl az intézményrendszer révén valósult meg. Az intézményrendszer vizsgálata megjelenik a gazdasági elemzésekben, hiszen közvetlenül befolyásolja a gyermekvállalás költségeit (Cornia, Panniccià 1996). Ugyanakkor az elméleti megfontolásokból hiányzik az intézményrendszer szerepének tematizálása, pedig az érdemben módosíthatja a gyermekvállalás költségeit és a gyermekvállalás körülményeit. A családi pótlék, vagy a gyes például a gyermeknevelés közvetlen költségét csökkenti, a gyermeknevelési szabadság ideje alatt igénybe vett gyed erőteljesen csökkenti a használdozati költségeket, a gyermekek ellátását „átvállaló” bölcsődék és óvodák pedig elősegítik a családi feladatoknak és munkavállalási elvárásoknak való megfelelés összeegyeztetését.

A szakirodalom összességében abból indul ki, hogy a gazdasági visszaesés miatt szűkültek az állami bevételek, ami a családtámogatás intézményeinek lebontásához vezetett, továbbá, hogy e változások alapvetően a jogosultságok szűkítése irányába mutatnak (Szelewa, Polakowski 2007). A bölcsődék megszűnése, a családi pótlék elértéktelenedése, a gyermekgondozási ellátások jövedelemteszteltté tétele annak látványos jeleiként értelmezhetők. Számtalan tanulmány taglalja, hogy a rendszerváltozást követően milyen változtatások következtek be (Ignits, Kapitány 2006; Stropnik, Sireclj 2008; Inglot et al. 2001; Matysiak, Szalma 2014). Szeleváék munkája alapján azonban ma már azt is tudjuk, hogy noha sok országban átalakították, vagy lebontották a családpolitika intézményeit, az átalakítások jellege és mértéke országok szerint eltért (Szelewa, Polakowski 2008; Frejka, Gietel-Basten 2016). Tagadhatatlan tehát, hogy a rendszerváltozás az intézményrendszer átfogó átrendeződésével járt, ám a változtatások részletes áttekintése nélkül elsietett lenne a termékenység csökkenését a családtámogatási rendszer szűkítésével magyarázni.

Talán egy olyan szempont van, ami vélhetően minden posztkommunista országot jellemez. A családpolitika nem csak a gyermekvállalás költségeinek csökkentése szempontjából érdemel figyelmet. A közpolitikák másképpen is hathatnak. A piacgazdaságban a szociális ellátásnak az az egyik funkciója, hogy a piac fluktuációjából eredő kiszámíthatatlan következményeket enyhítse. Azaz csökkentse a bizonytalanságot, kiszámíthatatlanságot. Amennyiben a jóléti intézményrendszer instabil, és gyakran kerül sor változtatásokra (Tomka 1997), akkor a jóléti politikák pont e stabilizáló szerepüket nem tudják betölteni. A piacgazdaságra való áttérés pedig erős gazdasági impulzusokkal

járt, aminek enyhítésére szükség volt. A családpolitika a változások közepette stabilizáló funkcióját tehát éppen akkor nem tudja ellátni, amikor a piaci instabilitás nem látott méreteket ölt.

Meg kell említenünk, – bár előre jelezzük, hogy ezzel nem tudunk részletesebben foglalkozni –, hogy az aktív népesedéspolitika egy további pillére a *lakástámogatás* volt (Sobotka 2002). Ez a házasság és gyermekes családokat (az NDK-ban az egyszülős családokat) közvetlenül juttatta támogatott lakásokhoz és/vagy támogatta bőkezűen, vissza nem térítendő anyagi juttatásokkal a lakásépítést. Kétségtelen, hogy a szabadabb, alig korlátozott lakáspiac kialakulása, továbbá a támogatások leépítése és/vagy átalakítása egyszerre növelte a családalapítás költségeit és így a szülőktől való elköltözés életkorát.

Összefoglalva: tudjuk, hogy a piacgazdaságokban a családpolitikai intézkedések termékenységet befolyásoló szerepe limitált, de semmiképpen sem elhanyagolható (Gauthier 2007; Neyer, Andersson 2008). Azt is tudjuk, hogy korábban a hazai családpolitikai intézkedéseknek volt termékenységi hatása (Andorka 1987; Gál, Gábor 2004; Kapitány 2008). Alapos okunk van tehát arra, hogy részletesebb elemzést végezzünk, és utánajárjunk, vajon az átalakulás során kimutathatók-e termékenységi hatások. Pontosabban: az 1990-es évet követő intézményátalakítási hullámok idején elkülöníthető-e egyes családpolitikai intézkedések termékenységi hatása. (Ezzel részletesebben az V. fejezetben fogunk foglalkozni.)

2.2. Az értékek primátusa

2.2.1. A „második demográfiai átmenet (SDT)” elméletének posztkommunista viszonyokra való „átültetése”

A „második demográfiai átmenet elmélete” („second demographic transition (SDT) theory”) minden kétséget kizáróan korunk legnépszerűbb demográfiai elmélete, amely nemcsak a demográfiában, hanem a rokon társadalomtudományokban is elismerésre méltó népszerűsége tett szert (Zaidi, Morgan 2017). Az elmélet a XX. század utolsó harmadában megjelent és gyorsan terjedő, családalapításhoz kapcsolódó új jelenségek magyarázatára jött létre a 80-as évek végén (Lesthaeghe, van de Kaa 1986; van de Kaa, 1987). Ezen új jelenségek között tartjuk számon, hogy emelkedett a válások aránya, elterjedtek az élettársi kapcsolatok, és mindezekkel párhuzamosan csökkent a házasságkötések száma, a házasságban élők részaránya. A gyermekvállalás általános jellemzője lett a halasztás – folyamatosan nőtt a szülővé válás átlagos életkora –, megnövekedett a házasságon kívüli születések száma. E jelenségek eredményeképpen alacsony, az egyszerű reprodukcióhoz szükségesnél sokkal alacsonyabb termékenységi szint alakult ki és vált tartóssá.

Van de Kaa és Lestheage arra a következtetésre jutott, hogy az említett jelenségek mögött egy *demográfiai fordulat* áll, aminek révén egy minőségileg új reprodukív rendszer jön létre. Az említett új jelenségek *leírására és magyarázatára* dolgozták ki a „második demográfiai átmenet elméletét”.

Az SDT az *értékváltozásban*, a *kulturális*⁷ *változásban* találja meg a fent említett új jelenségek centrális tényezőjét, hajtóerejét. A szerzők az értékrendszer két életcélokhoz kapcsolódó elemét emelik ki: az egyik a gyermek modern társadalmon belüli értékének megváltozását idézi elő, a másik pedig az autonómia értékének felerősödését ragadja meg. Ariès elemzése alapján állítják, hogy megváltozik a *gyermek értéke*, a *gyermekvállalás értelme*. A fordulat előtt, a *demográfiai átmenet*⁸ utáni időszakban a gyermek a párkapcsolat létrejöttének értelmét adja. A házaspárok gyermekvállalási döntései, magatartása a gyermekek jólétének maximalizálását tartotta szem előtt, illetve azt, hogy a gyermek minél előnyösebb státuszt szerezzen felnőtté válása során. A „gyermek királysága” („*Child King*”) azt fejezi ki, hogy a házaspárok életüket a gyermek jólétének növelését figyelembe véve alakították. A XX. század második felében, a baby boom-ot követően, az individuum és a szexualitás felértékelődésével a gyermek helyett a párkapcsolat kerül az egyének életének középpontjába, és a jó párkapcsolat válik az önmegvalósítás alapvető céljává, aminek következtében a gyermek akaratlanul „leértékelődik”. Ariès megfogalmazásával a „gyermek királyság” helyébe a „párkapcsolat királysága” („*King-couple with Child*”) került.

A magatartásváltozás másik hajtóereje a „maslow-i szükséglet-hierarchiához” kapcsolódik, amit Lesthaeghe a *maslow-i sodródásnak* („Maslowian drift”) nevez (Lesthaeghe 1995). Ezek szerint a gazdasági növekedés széles réteg számára tette lehetővé az anyagi szükségletek (lakás, megélhetés stb.) kielégítését, és így az anyagi szükségletek betetőződését követően az emberek a magasabb rendű, posztmateriális szükségleteik kielégítésére törekszenek. A jólétben felnövekedő fiatalok legfontosabb életcélja az önmegvalósítás, az individuális autonómia, az expresszív értékek megvalósítása lesz. E változás az autoritással (állam, egyház, családfő) való szembenállás révén jön létre. Ez az értékváltozás tartalmában és logikájában nyilvánvalóan és szervesen kapcsolódik Inglehart „*csendes forradalom*” koncepciójához (Inglehart, 1977), amelynek magyarázó logikája, hogy az újonnan belépő kohorszok folyamatosan modernizálódó értékei, elképzelései válnak a fejlődés, modernizáció hajtóerejévé. Az új típusú együttélési minták, az élettársi kapcsolat, a szingliség, a párkapcsolatok felbontása (azok nem kielégítő volta esetén), az egyszülős

⁷ Az általuk használt „*ideational change*” kifejezést értékváltozásnak, kulturális változásnak fordítottuk.

⁸ A Demográfiai átmenet elmélete nemcsak a demográfia, hanem a társadalomtudomány egyik legáltalánosabb elmélete (vö. pl.: Immerfal 1994). Az SDT képviselői az eredeti elméletet gyakran első demográfiai átmenet elméletének nevezik, ám a tudományos közéletben továbbra is a demográfiai átmenet elméletnek tekintik.

gyermekvállalás, így az önmegvalósítás, az egyéni autonómia megvalósulási formáiként értelmezhető. Az önmegvalósítás tehát csak akkor következhet be, ha az egyén megszabadul az autoritástól (szülő, közösség, egyház, állam), és nem kényszerül a közösségi előírások szerint élni. Végezetül pedig, az új magatartások elterjedésében, így a késői gyerekvállalás és a házasságon kívüli születések terjedésében is az említett értékek alapján történő *egyéni választásnak*, az az életpálya kötöttségektől mentes alakításának van meghatározó szerepe.

Az SDT az értékváltozás meghatározó szerepét hangsúlyozza, de a strukturális körülmények („social background”) szerepére is tekintettel van, és bizonyos szempontból azokra, mint előfeltételekre hivatkozik. A magasabb rendű szükségletek kialakulása egy magas általános jóléti szintvonalon a jóléti biztonság szavatolása után, az alapvető szükségletek kielégítését követően nyerhet csak teret. A szexuális szabadság előfeltétele a fogamzásgátlás fejlődése, és az eszközökhöz elérhető áron való hozzáférés. A női egyenjogúság nem képzelhető el a nők munkavállalása, illetve iskolai végzettségük emelkedése nélkül. Végül az expresszív, posztmateriális értékek terjedése nehezen képzelhető el a képzettség általános szintjének komoly emelkedése nélkül. (A fejezet végén található Lesthaeghe által összeállított táblázatban, pontokba szedve, és a demográfiai átmenet elméletével szembeállítva található meg az SDT vázlatos jellemzése.)

Lesthaeghe egyik oldalról erőteljesen hangsúlyozza, hogy a strukturális körülményekkel számol, így a gazdasági fejlettségnek, a munkaerőpiaci helyzetnek, az oktatási rendszernek, a jogrendszernek meghatározó szerepe van elméletében, és ezeket „szükséges, de nem elégséges” feltételeknek tekinti. Ám ugyanabban a bekezdésben azt is állítja, hogy a „kulturális változók is szükséges és elégséges feltételt” jelentenek, és egyben azt is, hogy a kulturális tényezőknek *önálló, külső* („own exogenous”) hatása van (Lesthaeghe 2014:242). Összességében fejtegetéséből egyértelműen az derül ki, hogy a kulturális változásoknak van prioritása.⁹ Van de Kaa írásaiban egyértelmű, hogy az SDT kulcseleme a kulturális változás, az értékváltozás (van de Kaa, 1987, 2004).

Az SDT értékelésére még részletesen visszatérünk, ám már itt érdemes Sobotkáék egyik fontos megkülönböztetésére felhívni a figyelmet (Sobotka et al. 2003). Szerintük az SDT egy *leíró* és egy *magyarázó narratívából* áll. A *leíró* elem számba veszi, egymáshoz sorolja és ezzel akarva-akaratlanul egybe is köti a családformálódás, párkapcsolati magatartás fentebb részletezett új jelenségeit. *Magyarázó* motívumként pedig egy a strukturális háttérrel is figyelembe vevő, ám mégis

⁹ Lesthaeghenél ez abban érhető tetten, hogy elemzésében érdemben nem tárgyalja azokat a strukturális körülményeket, amelyek lehetővé teszik, elősegítik bizonyos értékek és magatartások megjelenését, terjedését. A narratíva mindig az értékek megjelenéséből indul ki, és a strukturális körülmények (pl.: oktatási expanzió) csak említésre kerül. (Vö. Lesthaeghe 2010:213-219). Egy későbbi összefoglalásban például, a kulturális változás mint „külső tényező a gazdasági változáson túli és azok feletti stabilitást jelent.” (Lesthaeghe 2014:18113)

az értékek primátusán alapuló mechanizmust fedezhetünk fel. Az SDT ezen kettősségére érdemes lesz a továbbiakban is figyelni, különösen, amikor értékelni fogjuk hazai alkalmazhatóságát.¹⁰

Az SDT „önbevallása” szerint a nyugat-európai változások értelmezésére jött létre, ám érvényességét fokozatosan terjesztette ki. Előbb az OECD országokra terjedt ki érvényessége (Lesthaeghe, 1995), majd a posztkommunista országok, illetve az ázsiai fejlett országok változásaira is illeszkedőnek tételezték. Ma már a latin-amerikai országok változásainak megértésére is használják (Lesthaeghe, 2010).

Az SDT Középkelet-Európára, a *posztkommunista országok változásaira* való *kiterjesztésben*, megítélésünk szerint kulcsszerepet játszott a Lesthaeghe, Moors szerzőpáros tanulmánya (Lesthaeghe, Moors 2000), és Sobotkáék elemzése a csehországi átalakulásáról, annak SDT keretben való értelmezése (Sobotka et al 2003). Lesthaeghe elsősorban a csehországi elemzéseket tartja meghatározónak, abban találja meg az SDT posztkommunista országokra való érvényességét (Lesthaeghe 2010:220-222).¹¹ Elfogadja, hogy az átmenetnek és a gazdasági krízisnek szerepe lehetett a termékenységi és párkapcsolati magatartás megváltozásában, ugyanakkor a következőképp összegez: „[A posztkommunista országokban] az SDT az individuális autonómiát és a magasabbrendű szükségleteket elismerő kapitalista gazdaság és kultúra jellegzetességeként fejlődik ki.” (im: 222. o.)

A rendszerváltozást követően a második demográfiai átmenet keretébe illeszkedő párkapcsolati és gyermekvállalási magatartások gyorsan terjedtek, ezek formailag egybe estek a *leíró* SDT-vel, így magától értetődő volt SDT „átültetése”. Ugyanakkor a *magyarázó* elem is relevánsnak látszott. Az SDT szerint a halasztás (postponement), az élettársi kapcsolatok elterjedése az említett értékek gyors elterjedésének a következménye (Lesthaeghe, Surkyn 2004; Lesthaeghe 2010). Ahogy már említettük, az SDT különösen a csehországi elemzésekben lett népszerű (Rabusic 2001; Sobotka et al. 2003). Sobotkáék szerint például a demokrácia megteremtődése lehetővé tette a civil társadalom kialakulását és az individuális szabadság megjelenését, amely az „első és döntő lépést jelentette” a demográfiai viselkedés megváltozásában (Sobotka et al. 2003:270).¹² Zakharov (2008) Oroszország demográfiai átalakulásának értelmezéséhez az SDT-t tartja a leginkább megfelelőnek.

¹⁰ Nehéz megbecsülni, de gyakoribbak azok az elemzések, amelyekben az SDT-t az új párkapcsolati magatartások bemutatásához, tendenciáinak értelmezéséhez hívják segítségül, és talán ritkább, amikor az SDT-re, mint a demográfiai viselkedés változását magyarázó elméletre alapoznak.

¹¹ Itt meg kell jegyezni, hogy Lesthaeghe összefoglaló munkájában (Lesthaeghe 2010.) gyakran elfelejti megemlíteni azokat az írásokat, amelyek expliciten vagy impliciten, de nem támogatják az SDT koncepcióját. Lásd később.

¹² „After 1989, the highly secularized Czech society rapidly accepted the individualistic Western value system, which includes the legitimization of cohabitation, voluntary childlessness, non-conformist sexual behavior, abortion and euthanasia” (Sobotka et al. 2003:267).

Ugyanakkor Csehországban is voltak, akik a krízishipotézist reálisabbnak tartották (Rychetrikova 2000), és más országokban is merültek fel kérdőjelek az SDT alkalmazhatóságát illetően (Rotariu 2006). Sobotka, elismerve az alternatív magyarázatok relevanciáját a már említett európai összehasonlítás egyik összefoglalójában, és módosítva addigi álláspontján, arra arra a következtetésre jut, hogy az SDT-nek két eltérő típusa van (Sobotka 2008). Billingsly – már említett oksági elemzésében öt posztkommunista ország esetében tartja reálisnak az SDT által leírt hatásmechanizmus működését. Végezetül azt jegyezzük meg, hogy alig van nehézségünk, mikor az SDT leíró elemét, az új demográfiai viselkedések terjedését kell megragadni, ám komoly nehézségekbe ütközünk, amikor a mozgatórugónak tekintett értékváltozásokat, illetve az értékvezérelt cselekvést kell dokumentálni.

1. táblázat A demográfiai átmenet és a második demográfiai átmenet demográfiai jellemzőinek és háttértényezőinek leshaeghe-i összehasonlítása

(Első) Demográfiai átmenet	Második demográfiai átmenet
Házasság A házasságot kötők számának növekedése, a házassodás átlagos életkorának csökkenése; Az élettársi kapcsolatok alacsony száma, csökkenése; Alacsony válási arányszám; Magas újránházassodási hajlandóság özvegyülést és válást követően.	A házassodási arányszámok visszaesése, a házasságkötéskori átlagos életkor emelkedése; A házasságot megelőző és a házasságot követő élettársi kapcsolatok növekvő száma; Növekvő válási arányszámok, korai válás; Az újránházassodás csökkenő aránya, látogató (LAT) párkapcsolatok terjedése.
Termékenység A termékenység csökkenése a késői életkorban történő gyermekvállalás visszaesése miatt; a nők csökkenő életkora gyermekvállaláskor; Fogamzásgátlási „hibák”, nem tervezett gyermekek; A házasságon kívüli („illegitim”) születések csökkenése; Alacsony gyermektelenség a házasok körében.	A gyermekvállalás halasztása, növekvő átlagéletkor a gyermekvállaláskor; a helyettesítő termékenységi szint alatti értékek; Hatékony fogamzásgátlás; Házasságon kívüli születések növekedése; A gyermektelenség növekedése.
Társadalmi háttértényezők Alapvetően anyagi szükségletek kielégítése: jövedelem, munkakörülmények, lakás, egészségi állapot, iskolázottság, társadalombiztosítás, a szolidaritás, mint központi érték; Növekvő részvétel a politikai és civil szférában, a közösségi kapcsolati hálóknban; Az állam és az egyház erős, normatív ellenőrzése, első szekularizációs hullám; politikai és társadalmi „pillarizáció”; Elkülönült nemi szerepek, „familiarista” politika, „a kenyérkereső férfi” családmodell általánossá válik; Családorientált életpálya, a nuklearis (kis)család dominanciája.	Magasabb rendű szükségletek térnyerése: individuális autonómia, expresszív értékek, önmegvalósítás, bázisdemokrácia, elismertség; tolerancia, mint központi érték; Kiábrándulás a politikai és civil szférából; Az állam szerepének visszahúzódása, második szekularizációs hullám, szexuális forradalom, az autoritások visszaütasítása; A nemi szerepek növekvő egyenlősége, a nők növekvő részvétele az oktatásban, a nők gazdasági önállósága; „Flexibilis” életpályák, sokféle életstílus, nyitott jövő.

Forrás: Lesthaeghe, 2014. p. 2.

2.2.2. Mintakövetés az értékekben: a „developmental idealism” gondolatának átmenetre való „rászabása”

Thornton „*fejlődési idealizmus*” (*developmental idealism*) elmélete is az értékváltozást, a nyugati értékek átvételét tekinti a családformálódási – párkapcsolati és termékenységi – magatartás átalakulását mozgató centrális tényezőnek (Thornton, Philipov 2009:140ff).¹³ Elképzeléseik szerint a családi értékek és beállítódások az értékrendszer átfogó átalakulása révén, a nyugattól való átvételen keresztül valósul meg. A kelet-európai országok lakossága a nyugati világ által képviselt fejlődést jónak és elérendőnek tartja, a jólét és szabadság világát szeretné elérni, és a nyugati családot ehhez illeszkedőnek tekinti, sőt azt tartja, hogy a nyugati családi minta megvalósulása hozzásegít a magasabb jóléti helyzet megvalósuláshoz (im: 148. o.) Elképzeléseik szerint a határok leomlása teszi lehetővé a nyugatról keletre történő információáramlás megindulását és felgyorsulását, a nyugati életvitel megismerését, így a családi magatartások követését, utánzását.

A családi értékek megváltozását, a nyugati értékek diffúzióját a szerzők World Value Survey két adatfelvételi hulláma eredményinek összehasonlításával dokumentálják. Eredményeik szerint 1990 és 1999-t között a nem hagyományos családi életformával szembeni tolerancia kelet-közép Európában valamelyest nőtt (im: 143.o.).¹⁴ Thornton és Philipov akkurátusan figyelembe veszik az értékváltozások alternatív hatás-mechanizmusait is, de végül arra a következtetésre jutnak, hogy az új értékek és életformák terjedését leginkább a modernitásba vetett hit, a modernitás és a nyugati család közvetlen összekapcsolása segítette elő (im: 148. o.). Nem igazságtalanok a strukturális mechanizmusokkal szemben sem; relevánsnak tartják a gazdasági mechanizmusok működését is, tudatában vannak a pronatalista intézmények lebontásból eredő következményeknek, és elfogadják azok szerepét a termékenységi magatartás alakulásában. Végül helyén kezelik az oktatási expanziót is. E számbavételük azonban nem kérdőjelezi meg az értékváltozások primátusát a termékenységi magatartás alakulásának magyarázatában.

¹³ Azonban mindjárt rögzítenünk kell, hogy ezen elmélet eredetileg nem az új típusú, posztmodern családformák, hanem éppen a modernitás családmotívumának elterjedését kívánja megérteni (Thornton 2005).

¹⁴ Már itt jelezzük azonban, hogy az országok és attitűdök döntő többsége esetében a hagyományos életformákat pártolók voltak többségben.

2.2.3. Mélyreható társadalmi változás: az „anómia”, a diszkontinuus társadalmi változás hipotézise

Kevésbé népszerű, de néhány elemzésben rendszeresen felbukkan az alacsony termékenység *társadalmi anómia, diszkontinuitás hipotézis* (Philipov 2003; Philipov, Spéder, Billari 2005; Perelli-Harris 2005). E közelítés azon a durkheimi gondolaton alapul, amely szerint a társadalmi krízisek a hagyományos társadalmi cselekvés visszaszorulásával és az atipikus (deviáns) viselkedés gyakorlatának terjedésével jár együtt. A gyermekvállalásról való (átmeneti vagy végleges) lemondás pedig, bizonyos kitételekkel értelmezhető a szokásos, bejáratott társadalmi cselekvés feladásaként, egyfajta „deviáns” viselkedésként.¹⁵ Az anómia mertoni értelmezése (Merton 1968 [1980]) finomította a rendszerváltást követő demográfiai magatartásváltozások megértését (Spéder, Kapitány 2014). Merton elképzelései szerint az anómia egy olyan társadalmi állapot, amikor a kulturális rendszer és a strukturális rendszer nem illeszkedik. A kulturális rendszer által felkínált értékek, az értékek megvalósításához javasolt és előírt eljárások nem illeszkednek a strukturális rendszer által biztosított lehetőségekbe. E helyzet eredménye lehet a non-konform (innovatív és deviáns) magatartások expanziója. Ugyanakkor a társadalmi anómiára való reakció lehet a hagyományos (konform) cselekvésekhez való ragaszkodás és a visszahúzódó magatartás is. E keretben a házasságon kívüli születéseket és a halasztást innovatív, non-konform cselekvésnek tekinthetjük, a nem-halasztó gyermekvállalást a konform cselekvéshez való ragaszkodásnak, a végleges lemondást (gyermektelenség), vagy az átmeneti lemondást (halasztás) visszahúzódó cselekvésként értelmezhetjük. Legutóbb Rodin gondolta tovább a fentieket és javasolta, hogy a termékenység posztkommunista országokban végbement „egységes és példanélküli gyors” csökkenését a társadalmi anómia körülményei között jellemző kockázatkezelési reakcióként lenne érdemes értelmezni. A transzformációs átalakulás eredményként létrejövő anómia ugyanis alapjaiban növelte meg a kockázatokat, érvénytelenítette a kockázatok felismerésének, értékelésének és kezelésének addig ismert eljárásait. A kockázatok értékelése és kezelése komplexebbé, kiszámíthatatlanabbá vált, és egy ilyen helyzetben, különösen a visszafordíthatatlan döntések esetében átmeneti vagy végleges lemondás, racionális kockázatkezelő magatartásnak tekinthető. A gyermekvállalás pedig visszafordíthatatlan döntés, így az átmeneti vagy végleges lemondás, racionális kockázatkezelő magatartásnak látszik (Rodin 2011).

Az anómia rendszerváltozást követő megnövekedése széles körben dokumentált (Andorka 1996a; Arts, Hermkens, van Wijck 1995; Spéder et al. 1998; Kopp et al. 1999, Sztompka 2000a 2000b). Bizonyára sokan elismerik azt is, hogy a rendszerváltást követő turbulencia idején a

¹⁵ Srole 50-es években kialakított anómia-skálájában a gyermekvállalás értelmetlensége expliciten szerepelt. *”It is hardly fair to bring children into this world with the way things look for the future”* (Srole 1956).

gyermekvállalási döntésekben az anómiás állapotnak érdemi szerepe volt, de joggal vethető fel, hogy releváns lehet-e a társadalmi viszonyok turbulens voltára hivatkozni évekkel, évtizedekkel a rendszerváltozást követően. Másképpen: meddig beszélhetünk anómiáról, és mikor válik normalitássá az új társadalmi rend?

2.3. További magyarázatok

2.4.1. A „halasztási átmenet” („postponement transition”), az alacsony termékenység létrejöttének univerzális magyarázata

A „szuper alacsony” termékenység magyarázatára kialakított elmélet azzal az igénnyel született, hogy mind a dél-európai, mind pedig a posztkommunista országokban jelenlévő új termékenységi viszonyokat modellezni tudja (Kohler et al, 2002). A klasszikus demográfiai átmenet diffúziós logikán alapuló elméletét ülteti át a halasztó magatartás terjedésére, és az ennek következtében kialakuló „szuper alacsony” termékenység megértésére. A halasztás diffúzionalista elmélete két elemből áll: egyik eleme egy *kiváltó ok* felbukkanása, a másik pedig a *visszacsatolási mechanizmus(ok)* megléte, amely(ek) a beindult változásokat fenntartja(k). A kiváltó oka gazdasági és társadalmi bizonytalanságok megjelenése, amely körülmények között a *halasztás racionális válasz* az érintettek részéről. Míg a dél-európai országokban a fiatalok tartósan magas munkanélkülisége, a munkaerőpiaci feszültségek bizonytalanságot okoznak, a posztkommunista országokban a rendszerváltás, a tömeges munkanélküliség kialakulása, az infláció, a jövedelmi bizonytalanság hozza létre azokat a körülményeket, amelyekre a hosszú távon ható, visszafordíthatatlan döntések elhalasztása a racionális válasz. Az eddig vázoltak mind a „krízishipotézis”, mind pedig az anómia-elképzelés részét képezik, újdonságot az jelent, hogy olyan „társadalmi tanuláson” alapuló visszacsatolási mechanizmusokat tételeznek fel és mutatnak be, amelyek az új magatartás elterjedését, „diffúzióját” okozzák. Egy konkrét példa: A halasztás következtében nő a szülővé válás átlagos élettartama, aminek következtében az érintettek egyre későbbi életkorokban érzékelik, hogy kortársaik már szülővé váltak, hogy „itt az ideje” szülővé válni, ami tovább növeli a szülővé válás átlagos életkorát. Hasonló módon képzelhető el az élettársi kapcsolatok és a házasságon kívüli születések terjedése is. Amint tapasztaljuk, hogy kortársaink élettársi kapcsolatban élnek, az számukra is vonzó és követendő lehet. E folyamat révén a korábban norma szerinti, egyensúlyi állapotban lévő magatartás (esetünkben a szülővé válás 23 éves modális életkora) megváltozik, népszerűsége csökken, majd a diffúzió révén egy új egyensúlyi magatartás jön létre. Hogy mikor, mely életkorban, arra nem kapunk egyértelmű választ, csak egy körülményekkel definiált helyzetet:

az új egyensúlyi állapot akkor jön létre, amikor az az adott társadalmi és gazdasági körülmények között racionális lesz.

Az alacsony termékenységet tehát nem a gyermekvállalási szándék csökkenése, hanem ennek elhalasztódása okozza. A szándékok akkor „váltódnak valóra”, ha a körülmények nyugvópontra jutnak, ha a halasztás ideje alatt az érintettek megszerzik azokat az erőforrásokat (pl.: képzettség, munkatapasztalat), amelyek lehetővé teszik, hogy a gyermekvállalási terveik bizonytalan körülmények fennmaradása esetén is megvalósíthatóak legyenek.

A logika meggyőző, a bemutatott összefüggések jól mutatják a visszacsatolás mechanizmusait, ahhoz azonban kevés fogódzót kapunk, hogy a halasztás mikor és miért áll meg, hogy milyen körülmények együttállása határozza meg az új egyensúlyi állapotokat. A közép-európai országok esetében felmerül az ütemes, magas gazdasági növekedés, mint kedvező körülmény, de hogy azt az érintettek milyen növekedési szint után érzékelik majd a gyermekvállaláshoz „megfelelő” körülményként, ahhoz kevés fogódzót kapunk.

2.4.2. „Szélárnyékban” maradó tényezők

A szakirodalomban több olyan további szempont bukkan fel, amelyek egyes magyarázatokban másodlagosan kerülnek említésre, ám önálló tényezőként is értelmezhetőek.

Sobotka elemzésében folyamatosan napirenden tartja a *szexuális és fogamzásgátlási forradalom* narratíváját (Sobotka 2002, 2008a, 2011). Az egyik legutóbbi munkájában a négy legfontosabb magyarázótenyező között szerepelteti (Sobotka 2011:208ff). Kulcskérdésnek tartja, hogy a rendszerváltás következtében a piacosodás révén könnyen hozzáférhetővé válnak a hatékony fogamzásgátlási szerek, a tabletták, ami sokak számára teszi lehetővé a nem kívánt terhességek elkerülését, a gyermekvállalás tervezését, a halasztást.

A redisztribúcióról a piaci integrációra való áttérés, a *munkapiac* átalakulása révén is meghatározóan befolyásolta a gyermekvállalási döntéseket. Azt már tudjuk, hogy a munkanélküliség megjelenése és expanziója lényegesen visszafogta a termékenységet (Macura et al. 2000; Bahumik, Nugent 2002). Azt állítjuk azonban, hogy itt nem „csak” mennyiségi átalakulásról van szó, hanem egy minőségileg újfajta piac létrejöttéről (Spéder 2003; Frejka 2008). Kornai elmélete alapján állíthatjuk, hogy megváltozott a munkapiac egyensúlyi állapota, a túlkeresletet túlkínálat váltotta fel (Kornai 1980). A túlkínálatos munkapiacon viszont az eladók (a munkavállalók) között öldöklő verseny folyik a munkahelyért, a státuszokért. Ha nem vesszük figyelembe, hogy az új munkapiac sokkal intenzívebb részvételt, túlórázást kíván meg, hogyan is érthetnénk meg, hogy a munkavállaló

nők miért is tudták könnyebben összeegyeztetni a családot és a munkát a rendszerváltozás előtt, mint azt követően?

Az *oktatási expanzió* is számtalan narratíva elmaradhatatlan eleme. Az SDT-ben a nők felsőoktatásban való tömeges részvétele segíti gazdasági önállóságuk megtartását, a szimmetrikus, nemek szerinti szerepelvárások létrejöttét és az önmegvalósítás életcélá válását (Lestheaghe 2010). A „halasztási átmenet” elméletében az oktatási részvétel teszi képessé az érintetteket arra, hogy humántőkét akkumuláljanak, ami erőforrást jelent kezükben ahhoz, hogy úrrá legyenek a gazdasági bizonytalanságon (Kohler et al. 2002). Végül a posztkommunista átmenet sajátosságait taglaló elemzések mind felhívják a figyelmet arra, hogy a tudás a piacgazdaságban felértékelődik, így a fiatalok motiváltakká váltak, hogy felsőfokú végzettséget szerezzenek. Ennek egyenes következménye, hogy később fognak munkába állni, és később fognak szülővé válni. (Sobotka 2001; Frejka 2008) Az oktatási rendszer átalakulását és annak következményét tehát, ha csak érintőlegesen is, de figyelembe vesszük. Ám, ha levonjuk egyes nyugat-európai elemzések tanulságait, gondolunk itt NiBrochlain, Beaunjouan (2012) elemzésére, akkor egyértelműen felvetődik a részletesebb elemzése igénye. Az említett mű ugyanis arra következtetésre jut, hogy a brit és a francia halasztás („második demográfiai átmenet”) szinte teljes mértékben magyarázható a felsőoktatási expanzióval.

2.4. Gyors mérleg: a posztkommunista termékenységi átmenet magyarázatai

A vázolt elméletek hazai és posztkommunista termékenységi átmentre vonatkozó relevanciájára elemzéseinket követően térünk ki. Itt előzetesen Tomas Sobotka és Sunnee Billingsley értékeléseit összegezzük röviden.

Sobotka példamutató összehasonlító elemzéseit követően többször is nekifut a posztkommunista átmenet elméletei értékelésének (Sobotka 2001, 2006, 2011), és más munkáiban is találunk azokra utalásokat (Sobotka et al. 2003). Korai elemzéseiben a „gazdasági krízishipotézise” és az SDT relevanciája között viaskodik, és jut arra a következtetésre, hogy a gazdasági krízis minden posztkommunista országban jelen volt, és az együtt járt a termékenység visszaesésével. Ugyanakkor néhány ország esetében az SDT relevanciája mellett érvel. Hangsúlyozza, hogy az „értékváltozások” (pl.: szexuális szabadság elfogadása) már a szocialista időszakban megindult, és a politikai-gazdasági átmenet, majd pedig az azt követő gazdasági fellendülés kedvező körülményeket teremtettek az új életformák terjedéséhez, aminek következtében a halasztás felgyorsult. Legutóbbi témába vágó összefoglaló munkájában (Sobotka 2011) azonban már négy „egymást nem kizáró elképzelést” említ. A fentiekén kívül a „halasztási átmenetet” és „fogamzásgátlási forradalmat” is meghatározónak tartja, és teszi le a voksát Kohlerék „*halasztási átmenet*” koncepciója mellett „The 'postponement

transition’...arguably constitutes the most important factors behind fertility declines in the 1990s [...]” írja említett tanulmánya bevezetőjében.

Értékelése abban azonban változatlan, hogy a posztkommunista országokat heterogénnek tartja, és konzekvensen megkülönböztet két csoportot. Az egyikbe azon országok tartoznak, amelyek gazdasági visszaesése kevésbé volt mély, viszonylag hamar elindultak újra a gazdasági növekedés útján, és ahol a halasztás viszonylag gyorsan és nagy ütemben indult el, és ez magyarázza a termékenység szintjének (átmeneti) csökkenését (Csehország, Szlovénia, Magyarország). A másik csoportba azok kerülnek, amely országok mély gazdasági válságot éltek meg, ám a válság ellenére alig változik az első gyermek születésekor jellemző életkor (azaz nincsen halasztás), és a termékenységsökkenés a második és további gyermekek megszületésének elmaradásából következik (Bulgária, Ukrajna, Oroszország). Az első csoportba tartozók demográfiai helyzetének alakulása Sobotka szerint az SDT-re emlékeztet, a második csoport esetében a mély gazdasági válság korlátozó körülményeket teremt a termékenységi magatartás változásához.

Billingsley ökonometriai elemzésének célja, hogy empirikus magyarázatot találjon a posztkommunista országok termékenységének alakulására, és egyben tesztelje az egymással versenyző elméleti közelítéseket (Billingsley 2010). Átfogó elméleti áttekintését követően empirikus elemzésében három elméleti magyarázat, így az az SDT, a halasztási átmenet és a gazdasági krízis elmélete tesztelésére alkalmas változókat szerepeltet. Elemzése eredményeként két számunkra releváns következtetést von le. Egyrészt megállapítja, hogy a gazdasági teljesítmény romlása a termékenység csökkenéséhez vezethet, azaz a gazdasági hajtóerők a termékenységi viszonyok átalakulása során végig jelen vannak (im: 218. o.). Másrészt eltérő magyarázatokat talál a különböző országcsoportok esetében. A visegrádi országokat a halasztással azonosította, ami értelmezése szerint mind a második demográfiai átmenet elméletéhez (SDT), mind pedig a „halasztási átmenet” elméletéhez illeszkedik. Illetve arra a következtetésre jutott, hogy a többi posztkommunista országban a gazdasági krízist követően csak késleltetéssel jelenik meg a halasztás. Azaz a társadalmi-gazdasági átmenet két fázisában két különböző hajtóerő működhetett (im: 219. o.). Nem véletlenül nevezi Lerch ez utóbbi típust „kétfázisú” termékenységi átmenetnek (Lerch 2018).

3. A gyermekvállalási döntésekről. Néhány elméleti megfontolás az egyéni szintű elemzésekhez

3.1. Választás, racionalitás, a gyermek értéke

(*Termékenység és választás*) A termékenységi viszonyok elemzésében és a gyermekvállalási döntések vizsgálata során, kimondva-kimondatlanul is feltételezzük, hogy a gyermekvállalás *választás és döntés* eredménye. A különböző közelítések eltérhetnek abban, hogy milyen szempontokat veszünk figyelembe, de abban egyetértés van, hogy az egyének/párok döntenek a gyermekvállalásról. A választás, mint explicit szempont a *demográfiai átmenet elméletében* kerül megfogalmazásra. Coale elképzelése szerint a demográfiai átmenet három *előfeltételezésnek* része, központi eleme a *tudatos választás*. „Fertility must be within the calculus of conscious choice.” (Coale 1973:65) Vagyis a demográfiai átmenet utáni reprodukív/termékenységi rezsimnek elengedhetetlen eleme, hogy a gyermekvállalás tudatos választás következménye.

A „fogamzásgátlási forradalom” (Westoff, Ryder 1977) óta, azaz a hatékony és egyszerűen alkalmazható tabletta széleskörű elterjedése óta a modern társadalmakban a tudatos választás relevanciája, nyilvánvaló megjelenési formája is megváltozott. A tartós és intim párkapcsolatokkal rendelkezőkről feltételezzük, hogy magától értetődő módon használnak fogamzásgátlási módszereket, és amikor gyermeket szeretnének, abbahagyják a fogamzásgátlást, mégpedig azért, mert döntöttek, hogy gyermeket szeretnének vállalni. Akik pedig nem gyakorolják a fogamzásgátlást, azok tudják és akarják, hogy gyermekük szülessen. Makay (2015) tanulmánya szerint ez a feltételezés nincsen távol a magyarországi fogamzásgátlás gyakorlatától: 1993-ban a gyermekvállalási korban lévő, és gyermeket nem akaró nők 93,9%-a, 2009-ben pedig 87,6%-a használt fogamzásgátlási módszert.

Végül elemzéseink az élveszületésekre vonatkoznak, így nem fogunk kitérni sem a termékenység biológiai előfeltételeire (fekunditás), sem pedig a terhességmegszakításokra. Az élveszületéseket tehát a gyermekvállalási szándék megvalósulásának tekintjük.¹⁶

(*Szekvenciális vagy globális döntés*) Korábban vita volt azzal kapcsolatban, hogy az érintettek *globálisan*, a gyerekszámnál előzetesen kialakított elképzeléseik tényében döntenek-e a gyermekvállalásról, vagy pedig fokozatosan, a mindenkori körülményeket figyelembe véve, és mindig csak a következő gyermekekre gondolva (Udry, 1983). Ez utóbbi különösen annak függvényében volt indokolt, hogy a VOC¹⁷ iskola szerint a különböző sorszámú gyermekekre való

¹⁶ Dolgozatunkban tehát nem foglalkozunk a terhesség -megszakításokkal. Ezek hazai alakulásáról lásd Kamarás (2012).

¹⁷ „Value of Children” közelítések (Bulato 1981)

motivációk eltérnek, és hogy az elemzési eredmények szerint a szülővé válást (1. gyermek), illetve a második, és a harmadik gyermek megszületését eltérő tényezők befolyásolják. Udry arra a következtetésre jutott, hogy egyrészt a szocializációs folyamat során kialakult gyermekszám-elképzeléseknek a végső gyermekszám kialakulásában meghatározó szerepe van, másrészt azt állítja, hogy az a tény, hogy más-más társadalmi tényezők valószínűsítik a különböző „sorszámú” gyermekek megszületését, még nem jelenti azt, hogy az érintettek „fokozatosan” döntenek. Azaz összességében a „globális döntést” tartja inkább relevánsnak. Morgan és Rachin (2010) követéses vizsgálatán alapuló eredményei viszont azt mutatják, hogy az érintettek közel fele (43 %) realizálja a 24 éves korában tervezett gyermekszámot, harmaduk (35%) kevesebb gyermeket, ötödük (22%) pedig több gyermeket vállalt, mint amit eredetileg tervezett.¹⁸ Ez tehát arra utal, hogy bár az eredeti terveknek szerepük van a végső gyermekszám kialakításában, a változó körülmények a kívánt gyermekszámot módosíthatják. Az eseménytörténeti elemzésekben elterjedt gyermek-sorrend szerinti vizsgálatok, kimondatlanul a fokozatos döntési modell feltételezéseivel illeszkednek leginkább (Morgan 2003). E problémakör már átvezet a következő általános problémához, az endogenitás problémaköréhez.

(*Endogenitás, életpályaperspektíva*) Egy-egy döntési kimenet, magyarázat során, például hogy megszületik-e az első gyermek vagy sem, illetve, hogy mikor születik meg az első gyermek számtalan potenciális tényezőt veszünk figyelembe. Például az életkort: hogy az érintett dolgozik-e már, vagy még képzésben vesz részt; hogy diplomás-e vagy sem; hogy a kérdezett milyen párkapcsolati életformát választott; hogy vidéken vagy városban él-e stb. Azt feltételezzük ekkor, hogy e fenti magyarázótenyezők független tényezőként hatnak az adott függő változóra, azaz, befolyásolják, hogy megszületik-e az első gyermek vagy sem. Ugyanakkor nem lehetünk biztosak abban, hogy a valóságban is a függetlenség tételezett tényezők miatt döntünk a gyermekvállalásról. Elképzelhető, hogy az közelít inkább a realitáshoz, hogy több kimenetről *együttesen* döntünk (pl.: megházasodunk és gyermeket vállalunk, vagy gyermeket vállalunk és vidékre költözünk.) Végül az sem kizárt, hogy fordított hatásmechanizmusok (reserved causality) működnek. (Például, azért nem tanulunk tovább és vállalunk munkát, mert szeretnénk megházasodni és családot alapítani.)¹⁹ A megfordított okság számtalan esetben indokolatlan feltételezés, ám a kölcsönösség gyakran nem irreális feltételezés. Végül azt sem lehet kizárni, hogy valamilyen harmadik tényező, például egy „mesterterv”, a felnőtté válás elképzelt szekvenciái együttesen befolyásolják az iskolai és párkapcsolati életpálya döntéseit.

¹⁸ A tervek megvalósítása erősen függ attól, hogy hány éves korban kérdezzük rá a gyermekszámpreferenciára.

¹⁹ Erről részletesebben lásd Bartus (2017) dolgozatát.

Vagyis lehet, hogy globális döntésről, de az is lehet, hogy lépésenkénti, szekvenciális döntésről van szó. Ez utóbbi esetben szintén nehéz szétválasztani, hogy az első gyermek vállalása egy átfogó családalapítási terv megvalósulásának első/egy lépése, vagy egy független döntés, amit követően újabb és újabb döntések (helyzetértelmezés, választás, kivitelezés) következnek, amelyek révén végül kialakul a családnagyság.

Azok az elméleti közelítések, amelyek azzal az igénnyel lépnek fel, hogy a gyermekvállalási döntéseket az életpálya-perspektíva elemeként, az életpálya mentén rendezett célok megvalósításaként értelmezzük (Billari 2003; Huinink, Kohli 2014, Tóth 1990), a választások és a döntések *kölcsönös függésére* hívják fel a figyelmet. Arra, hogy a képzési, a munkavállalási és a családalapítási döntések függenek egymástól, és nem „önmagukban” történnek meg. Továbbá, hogy az életpálya kezdeti döntéseinek hatása van az életpálya későbbi fázisában bekövetkező életeseményekre (Huinink, Kohli 2014). Vagyis a családi döntéseket és a munkapiaci, képzési, mobilitási döntéseket együttesen kellene vizsgálni és értelmezni (Lásd. Buchman, Kriesi 2011.)

A fenti felvetésekkel tisztában vagyunk, a felvetett problémát az általunk alkalmazott döntéselméleti keret, a tervezett cselekvés elmélete, ha statikusan is, de kezeli. Lehetőség van ennél árnyaltabb elemzésre is, de ebben a dolgozatban nem ez áll érdeklődésünk középpontjában.²⁰ Ugyanakkor mégis fontosnak tartjuk e probléma felvetését, mert egyetértünk azzal, hogy a gyermekvállalási döntések szélesebb kontextusban értelmezendők. Az általunk választott perspektíva, hogy a gyermekvállalási döntéseket középpontba helyezzük (függő változó), és úgy elemezzük, hogy egyes tényezőket hatástényezőknek tekintünk (független változók), más tényezőket pedig kontrollálunk, számos lényeges oksági összefüggés feltárását teszi lehetővé.

²⁰ Egykorábbi cikkünkben érdemi eredménnyel járt, hogy az endogenitás problémáját explicitté tettük, és ennek kezeléséhez megfelelő módszert alkalmaztunk (Spéder, Bartus 2016).

3.2. A tervezett cselekvés elmélete és a gyermekvállalási magtartás

A *tervezett cselekvés elméletét* (*theory of planned behavior*, továbbiakban TPB) Icek Ajzen olyan általános cselekvéseméletként fogalmazza meg, amely az empirikus kutatásokban jól használható.²¹ Noha eredetileg szociálpszichológiai elméletként fogalmazta meg, 1988-ban megjelent munkájában Ajzen azt állítja, hogy alkalmas a személyiségpszichológiai megfontolások integrálására is (Ajzen 1988). Több olyan kutatás folyt, részben Fishbein és Ajzen részvételével, amelyek szorosan kapcsolódtak a demográfiai megértéséhez (pl.: fogamzásgátlási szerek használata, művi terhességmegszakítás), és azt az elméletet sikeresen alkalmazták Hollandiában a felnőtté válás kutatásában (Liefbroer 1999). Van de Kaa (1996) korábbiakban említett összefoglaló áttekintésében a TPB-t a termékenység kutatása és megértése szempontjából ígéretes közelítésnek ítéli. Végül a 2000-es évek elején kidolgozott Generations and Gender Program is e cselekvéseméletet alkalmazása mellett foglalt állást (Vikat et al. 2007).

Ajzen (és korábban a Fishbein, Ajzen szerzőpáros) célja az volt, hogy a tudatos cselekvést modellezzék, illetve segítsenek annak megértésben, hogy a tudatos cselekvést milyen tényezők segítségével tudjuk leírni. A modell központi eleme annak hangsúlyozása, hogy milyen tényezők és mechanizmusok befolyásolják a cselekvési *szándékok* megfogalmazását, kialakítását. A szándékok és a cselekvés közötti kapcsolat pedig közvetlen és magától értetődő. Ajzen így ír erről: „A szándék [...] feltételezhetően a cselekvés közvetlen előzménye” (Ajzen, 2002:179).²²

A cselekvés szándékok megformálódása három komponens együttes hatásának eredménye (3. ábra). Az *attitűdök* lényeges jellemzője, hogy nem általános beállítódások, hanem az *adott tárgyra* (cselekvésre, eseményre, folyamatra) vonatkoznak, és olyan *mérlegelési szempontokat* tartalmaznak, amely(ek) az adott cselekvés várható következményeinek (előnyök és hátrányok) értékelésére irányulnak. A *szubjektív normák* az érintett számára fontos személyek *elvárásait* összegzik, azaz milyen személyközi elvárást érzékel a cselekvő azok részéről, akik számára fontosak. Lényeges tehát, hogy nem általában vett normákat, hanem az érinett által érzékelt, a személyközi viszonyai (szülők, rokonok, barátok, kortársak) keretében megnyilvánuló elvárásokról van szó. Az attitűdök és a szubjektív normák fontossága tárgytól függően, körülményektől, időtől függően változhat. Változó tehát, hogy az egyén mennyire ítéli fontosnak az adott szempontokat. Végül az eredeti megfogalmazásban a harmadik tényező, hogy a cselekvő *mennyire érzi képesnek magát* egy adott

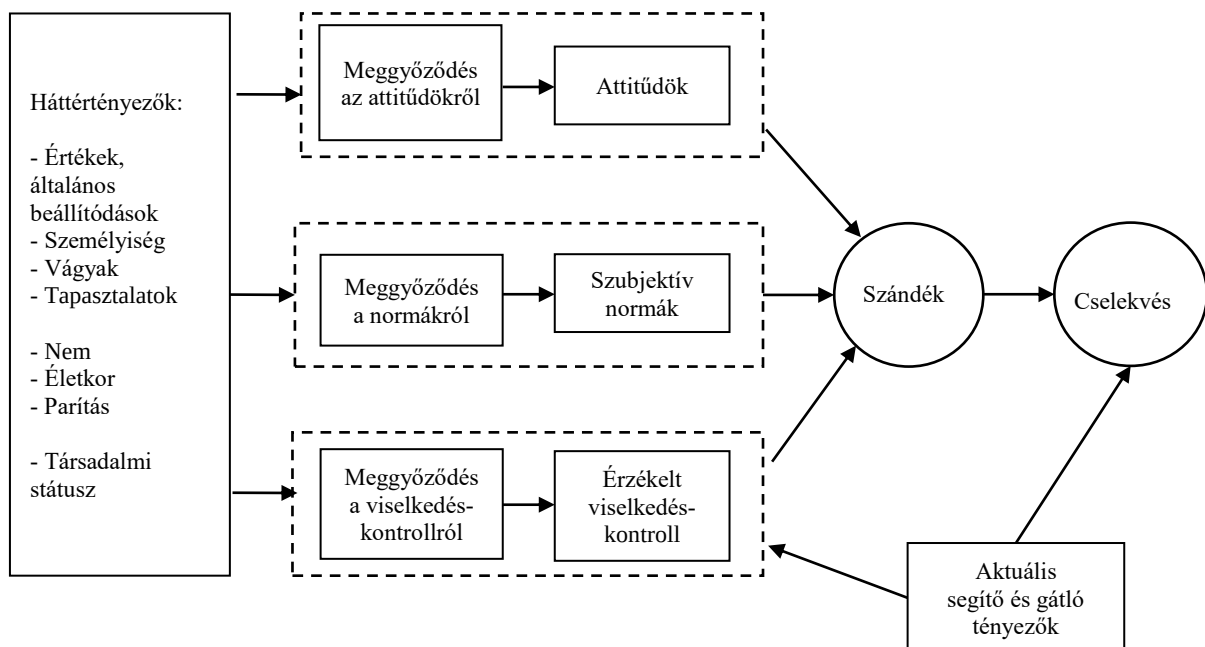
²¹ Itt nem térünk ki arra, hogy ezen megközelítés a *theory of reasond action* továbbfejlesztése, amit a Fishbein, Ajzen szerzőpáros közösen dolgozott ki (Fishbein, Ajzen 1975).

²² A TPB-vel versengő „szekvenciális döntéshozatali modellben” (Miller, Pasta 1994, 1995) szintén közvetlen kapcsolat van a szándék és a viselkedés között. Testa és Toulemon (2006) szerint az intenciókat szinte cselekvésnek, „meghozott, de még végre nem hajtott döntésnek” tekintik.

cselekvés elvégzésére (perceived behavioral control). Az érzékelt cselekvési kontroll az egyénileg mérhető tényezők két csoportját foglalja magában. Egyrészt, hogy az egyén mennyire tartja alkalmasnak magát a feladat végrehajtására (énhatékonyság), és mit gondol, mennyire lesz könnyű vagy nehéz a cselekvés megvalósítása. Másrészt, hogy az egyén mennyire tudja irányítani a cselekvést és annak körülményeit (irányíthatóság). Az empirikus kutatási eredmények azt mutatják, hogy az énhatékonyság főként a szándékok kialakulására hat, míg az irányíthatóság erősebben befolyásolja az intenciók megvalósítását, vagyis magát a cselekvést (Ajzen 2002).

Végül egy negyedik faktor, a *környezeti tényezők*, azaz az aktuális cselekvés megvalósítását *segítő és gátló tényezők* egyszerre befolyásolják a szándékokat (esetleg késztetnek revízióra?) és segítik, vagy akadályozzák a cselekvés megvalósítását is.

3. ábra A szándékolt cselekvés elméletének sematikus ábrája (Ajzen alapján, minimális módosítással)

A társadalmi differenciákat szem előtt tartó *szociológiai nézőpont*, és a mikorszintű demográfiai elemzések is joggal vetik fel, hogy hol vannak ebben a modellben az érintett társadalmi státuszát leíró tényezők (életkor, párkapcsolat, iskolai végzettség, társadalmi státusz, munkapiaci helyzet). A modellszerű válasz: általános cselekvéseméletről van szó, és az említett tényezők elégségesek az általános cselekvéseméletéhez. (E kérdésre hamarosan visszatérünk.) A részletesebb kifejtés rámutat arra, hogy a szándékok megfogalmazásának három komponense mögött két további tényezőcsoport húzódik meg. Ezek a *meggyőződések* (beliefs) és a *társadalmi háttértényezők* (social backgrounds) (3. ábra).

A tárgyra irányuló attitűdök, a szubjektív normák és az érzékelt viselkedéskontroll meggyőzőségeken alapulnak, mégpedig az adott cselekvés előnyös vagy hátrányos voltaival

kapcsolatos meggyőződéseken, a mások elvárásaival kapcsolatos normatív meggyőződéseken, és a cselekvés megvalósítását kontrollálásának képességére vonatkozó meggyőződéseken. Végül TPB szerint a társadalmi struktúra tényezői (pl.: a társadalmi státusz, az iskolai végzettség és a nemzetiség), a demográfiai jellemzők (pl.: életkor, nem, gyermekszám), a személyiségjegyek és az általános értékeállítódások (pl.: a vallásosság, a nemi szerepekkel kapcsolatos tradicionális vagy modern attitűdök) „csupán” azokra a meggyőződésekre hatnak, amelyek aztán a cselekvés tárgyára vonatkozó attitűdöket, a szubjektív normákat és az érzékelt kontrollt alakítják (Fishbein, Ajzen 1975:222). A gyermekvállalási döntéshozatal esetében például az iskolai végzettség, az életkor, a gyermekszám és a vallásosság várhatóan csak a gyermekvállalással kapcsolatos általános és normatív meggyőződéseket befolyásolja, és ez hat a gyermekvállalást akadályozó tényezők érzékelésére is. Összességében a TPB-ben a háttértényezők *nem közvetlenül* hatnak a cselekvésre, hanem meghatározzák a meggyőződéseket, a tárgyra vonatkozó attitűdöket, szubjektív normákat, amelyek megformálják a szándékot, ami végül cselekvéssé, magatartássá válik.

Visszatérve az elméleti modellhez, vegyük észre, hogy a TPB *integrálni* kívánja a *közgazdasági és a szociológiai* magatartáselméletek szemléleteit. Az attitűdök definíció szerint a cselekvés szempontjából releváns előnyök és hátrányok mérlegelését, más szavakkal a hasznok és költségek kalkulálást jelent. Vagyis a szándék megfogalmazásában szerepe van a kalkulatív elemeknek. Más oldalról az egyén számára releváns normatív körülmények, azaz nem kalkulatív elemek, is szerepet játszanak abban, hogy megfogalmazódik-e a cselekvési szándék, majd később létrejön-e a cselekvés. Végezetül a meggyőzésekben, vagyis a cselekvés kontrollálásban önálló személyiségpszichológiai elemek is megjelennek. Amennyiben a fentieket elfogadjuk, akkor Ajzen TPB-je joggal tart igényt arra, hogy releváns cselekvéseméletként tartsuk számon.

A fentiekén túl a demográfia szempontjából a TPB előnyös tulajdonsága, hogy komoly szerepet kapnak benne a szándékok. A demográfia pedig, bár nem mindig sikerrel, folyamatosan kísérletezik a gyermekvállalási szándékok (ideális gyermekszám, kívánt gyermekszám) megértésével, mert ennek révén könnyebben tudná előre jelezni a jövőbeli népesedési viszonyokat.

Az elmélet eredeti megfogalmazásában azok a tényezők, amelyek „megzavarhatják a szándék-cselekvés kapcsolatot” (Ajzen 1988:132) csak csekély figyelmet kapnak. Az érzékelt viselkedéskontroll „arra utal, hogy a cselekvők mennyire érzékelik könnyűnek vagy nehéznek a cselekvés végrehajtását, és ez feltételezhetően tükrözi a múltbeli tapasztalatokat, valamint az előre látható akadályokat és korlátokat” (Ajzen 1988:132). Továbbá nem csupán a szándék kialakulását befolyásolja (könnyíti vagy akadályozza), hanem közvetlenül összefügg a cselekvéssel is (Ajzen 1988:134). Ajzen a következő belső és külső tényezőket említi: érzelmek, változó

lehetőségstruktúrák, függőség másoktól és előre nem látott életütesemények. Ezeknek a tényezőknek a részletes taglaláshoz a IV. és az V. fejezetben térünk vissza.

Összességében, az aktuális rövid távú gyermekvállalási szándék gondos mérlegelés eredménye: egy adott időpontban az emberek figyelembe veszik a cselekvés bizonyos aspektusait (beleértve az érzelmi, anyagi előnyöket és hátrányokat), az egyes szempontok személyes fontosságát, a számukra fontos személyek gyermekvállalással kapcsolatos várakozásait, és végül a gyermekvállalás általuk érzékelt akadályait.

4. Röviden az elemzésben használt adatokról

Demográfusként szerencsésnek mondhatjuk magunkat, mert a termékenységi viszonyok elemzésére számtalan adatbázisra támaszkodhattunk, így elemzéseink során számosadatgyűjtés alkalmas. (Bene, Vukovich 1963) Elemzéseink központi változója a születés (termékenység), amely egyértelmű, magasan standardizált esemény/jelenség, és a demográfiai adattárakban, továbbá a társadalomstatisztikai adatgyűjtésekben a születés valamilyen változója mindig megtalálható. E tekintetben tehát a bőség zavarával küzdünk. Szűkében vagyunk viszont az adatoknak, amikor a gyermekvállalási magatartás jellemzőit kívánjuk oksági modellekkel értelmezni; ekkor már célzott adatgyűjtésekre van szükség. Mindezeket figyelembe véve elemzéseink során alapvetően három, természetében különböző adattípust és adatbázistípust vettünk igénybe.

(Népmozgalmi adatok) A *népmozgalmi eseményekről*, így a vizsgálati tárgykörünkhöz tartozó születésekről a szülő nők egyes ismérveiről, a házasságkötésekről, a válásokról, illetve a népességszám folyamatos továbbvezetéséhez szükséges alapvető eseményekről (halálozás, vándorlás) a népesedésszatisztika *folyamatosan* gyűjt adatokat, amelyeket hónapról hónapra, illetve évről évre megjelentet. Ezen adminisztratív adatok felhasználásával tudjuk kiszámítani a termékenység alapvető keresztmetszeti mutatóit. Ezeket az adatokat hazánkban a Központi Statisztikai Hivatal gyűjti és teszi közzé. A folyamatosan gyűjtött népmozgalmi adatok segítségével a KSH időről időre termékenységi adatbázist is képez (KSH 1996, 2006), amelyek lehetővé teszik a bonyolultabb kohorsz-specifikus termékenységi mutatók kialakítását is.

A népmozgalmi adatgyűjtések minden európai országban, illetve a világ közepesen és magasan fejlett országaiban folyamatosak, és mivel a demográfiai események magasan standardizáltak, ezért elsőrendűen alkalmasak nemzetközi összehasonlításra. Az Európai Statisztikai Hivatal, az Eurostat, illetve különböző nemzetközi intézmények (OECD, Világbank, UNICEF, etc.) folyamatosan közlik ezeket az adatokat. A termékenységi adatok nemzetközi összehasonlítása során

mi elsősorban az EUROSTAT, illetve a Human Fertility Data Base (www.humanfertility.org) adatait használjuk. Ez utóbbi a Vienna Institute of Demography és a Max Planck Institute of Demographic Research kutatói által létrehozott adatbázis, amely bonyolultabb elemzéseket is lehetővé tesz, noha nem minden ország adatait tartalmazza, és nem mindig a legfrissebb adatok állnak rendelkezésre. A leíró demográfiai elemzéseink (II. fejezet) döntően a népmozgalmi adatokon, illetve a termékenységi adatbázison nyugszanak.

(Népszámlálások) A másik fontos teljeskörű adatforrás a népesség tízévenként sorra kerülő *állapotfelmérése*, azaz a *népszámlálás*, illetve a népszámlálásokat felező időpontban felvételre kerülő *mikrocenzus*. A népszámlálási adatok teszik lehetővé, hogy a népmozgalmi adatokat időszakról időszakra kontrolláljuk és korrigáljuk, hiszen vannak olyan események (külső vándorlás), amelyek számbavétele igen körülményes, és csak a népszámlások idején van esélyünk ezek népességösszetételre való hatásának meghatározására. A népességösszetételre ugyanakkor a demográfiai mutatók kiszámításához szükségünk van. Továbbá a népszámlálás teszi lehetővé az élettársi kapcsolatokra vonatkozó adatok teljeskörű felmérését, illetve a differenciális (iskolai végzettség szerinti) termékenységi mutatók kiszámítását. Itt azonban már sokkal korlátozottabb a nemzetközi összehasonlítás lehetősége, mert a legmagasabb iskolai végzettséget számtalan országban nem veszik fel. Differenciális leíró demográfiai elemzéseink így főképpen a népszámlálási adatokon nyugsznak.²³

(Reprezentatív adatgyűjtések, survey adatok) A termékenységi magatartás differenciált, részletesebb leírásához, illetve az oksági elemzéséhez *reprezentatív lakossági adatgyűjtések* adataira van szükségünk. A reprezentatív adatok teszik lehetővé a szubjektív termékenységi mutatók (pl.: kívánt gyermekszám), a párkapcsolati viszonyok mérését és számolását is. A demográfiai kutatásban kétféle reprezentatív adatgyűjtésnek van különös jelentősége, a retrospektív és a prospektív adatgyűjtésnek. Mivel ezekben az elemzésekben kulcsfontosságú az életkor és az időtartam (duration), ezért a demográfiai elemzésre alkalmas adatbázisokat a fentiek miatt két csoportra érdemes osztani. Egyrészt a *retrospektív* adatgyűjtések közé, amelyben pontosan (év, hó) összegyűjtjük, hogy a kérdezett születése óta megtörtént fontos események (iskola befejezése, első elköltözés, munkába állás, párkapcsolat alapítása és bontása, gyermekszülés stb.) mikor következtek be. Amennyiben elfogadjuk, hogy a hatásmechanizmus elsősorban korábbi események felől mutat a későbbi

²³ Lényeges differenciális eredményekhez jutunk oksági elemzéseink során is, amelyeket nem a népszámlálások adatain végzünk.

események irányába,²⁴ akkor ezen adatok oksági elemzésekre is alkalmasak. Ezen elemzések során alapvetően az *eseménytörténeti elemzési módszertant* használjuk. (Ilyen elemzést végzünk dolgozatunk VI. fejezetében.) A másik csoportba a *prospektív elemzések* tartoznak, amelyekhez követéses (panel) adatgyűjtésre van szükség. Ekkor célunk a jövőben majdan bekövetkező események vizsgálata a jelenbeli helyzet ismeretében. Itt azt feltételezzük tehát, hogy a jövőbeli események bekövetkezésére (gyermekvállalás, válás) a múltbeli eseményeken túl a jelenbeli társadalomszerkezeti pozíció (iskolai végzettség, jövedelem, szocio-ökonómai státuszok stb.) illetve az érintettek világról, családról alkotott elképzelései (vallásossága, családi szerepekről vallott elképzelései), vagy jövőbeli várankozásai (aggodalma a jövő iránt, optimizmusa stb.) is hatással vannak. A követéses vizsgálatok későbbi hullámaiban pedig lehetőségünk van mérni az események bekövetkeztét, és azt is, hogy időben hogyan változtak az érintetek társadalmi körülményei. (A IV. és V. fejezetben elvégzett vizsgálataink ilyen alapokon nyugszanak.) Végezetül a keresztmetszeti adatgyűjtések alkalmasak egyes szubjektív mutatók kiszámítására, illetve a népesedés alakulásával kapcsolatos vélemények megismerésére.

Az oksági elemzésink az *Életünk fordulópontjai* (ÉF) hazai kutatási és adatgyűjtési programon, illetve a nemzetközi Generations and Gender Program survey adatain alapulnak (GGS). A két adatgyűjtés tematikájában és logikájában szorosan kapcsolódik egymáshoz, hiszen az ÉF 2-4. hulláma a nemzetközi összehasonlításra használt GGS első három hullámával egyezik meg.²⁵ A különbség az, hogy az ÉF öt alkalommal került felvételre, míg a GGS-ben a tervek szerint háromadatgyűjtési hullámra került sor. 2018 végéig 12 ország végzett el két adatgyűjtési hullámot. Ez az oka, hogy a magyar és a nemzetközi adatbázis eltérő kutatási kérdések megválaszolását teszi lehetővé.

(Az *Életünk fordulópontjai* és a *GGS tematikája, és design-ja*) A GGS és az ÉF is az ezredfordulón jött létre és folyik ma is, célja pedig, hogy longitudinális adatok gyűjtésével lehetővé tegye a demográfiai változások dinamikus elemeinek megragadását, megértését (Spéder 2001; Vikat et al. 2007). Mindkét adatgyűjtés részét képezi a párkapcsolati és termékenységi magatartás eseményeinek retrospektív felvétele, illetve a reprodukív korúak termékenységi magatartásának prospektív kutatása. A tematika további, számunkra fontos jellemzője, hogy széleskörű háttérváltozókkal rendelkezik az egyének objektív körülményeit (munkapiac, jövedelem) és szubjektív helyzetét (tervek, értékek, attitűdök) illetően. Mivel az ÉF és a GGS mintája a teljes életpályát lefedi, és lehetőséget kíván teremteni a fiatalok, a középkorúak, az idősek és az őket érintő események önálló

²⁴ Az előző részben jeleztük, hogy ebben nem lehetünk mindig biztosak.

²⁵ Erről részletesebben lásd Spéder 2016b, Murinkó 2016.

elemzésére, ezért a kiinduló minták viszonylag nagyok. (A GGS-ben 8-15 ezer fő közötti, az ÉF-ben 16 ezer fő fölötti a kiinduló minta.). A munkánk során bemutatott elemzéseket általában almintán végezzük el. Egyrészt azért, mert a termékenység prospektív vizsgálata esetén csak a reprodukzív korban lévők jelentik a releváns népességet. Másrészt azért, mert minden longitudinális vizsgálat természetes velejárója a minta lemorzsolódása, és több elemzésünk során elengedhetetlen, hogy a személyek legalább két egymást követő hullámban válaszoljanak a kérdésekre. (Az ÉF lemorzsolódásról lásd Makay 2016). Más vizsgálatok esetén pedig azért kisebb a minta, mert érdeklődésünk középpontjában bizonyos alnépesség áll (pl.: azok, akik *tudatosan, és rövid távon* szeretnék gyermeket vállalni.) Végül az alminták használatát az is indokolja, hogy az egyes országokban a terepmunkák, illetve a két lekérdezés közötti idő eltért, az összehasonlítás során viszont azonos kockázati idővel (duration) kell számolnunk.

* * *

A fentiekben a felhasznált adatok alapvető jellemzőit mutattattuk be. Az egyes elemzések során az elemzés bevezetőjében és az eredményeket bemutató táblázatok, illetve ábrák alján mindig jelezni fogjuk, honnan származnak az adatok, és milyen mintán végeztük el az elemzéseket.

LEÍRÓ DEMOGRÁFIA

II. TERMÉKENYSÉGI MUTATÓSZÁMOK: A TERMÉKENYSÉG ÉS A CSALÁDALAPALÍTÁS MAGYARORSZÁGI TENDENCIÁI

1. A változások értelmezése a szintetikus termékenységi mérőszámok segítségével

A hazai termékenységi viszonyok jellemzése és átalakulási tendenciáinak bemutatása első meglátásra ugyan igen egyszerű feladatnak tűnik, összességében azonban nagyon gondos mérlegelő és elemző munkát igényel. A termékenység egyes klasszikus mérőszámai, így a teljes termékenységi arányszám (TTA), az anya átlagos életkora gyermekvállaláskor (MAB), vagy a házasságon kívüli születések részaránya mára már a demográfián kívül is – mind a társtudományok körében, mind pedig a szélesebb nyilvánosság előtt – jól ismertek. A statisztikai adatszolgáltatás és a népeségtudományi kutatás alapfeladatának tekinti, hogy az alapvető mérőszámokat kiszámolja és publikálja (lásd a *KSH Demográfiai évkönyveit*), illetve, hogy absztrakt módon elemezze és értelmezze azokat (vö. *NKI Demográfiai portré sorozata*). Kevés olyan érdeklődő van, aki ne tudná, hogy a teljes termékenységi arányszám már évtizedek óta 2,1 alatt van, és az elmúlt időszak gyermekvállalási gyakorlatának alapvető jellemzője a halasztás. A fogalmak ismerete azzal kecsegtet minket, hogy nem kell hosszas fogalmi tisztázásokba bonyolódnunk, az összefüggések közismertsége pedig felveti, hogy a leíró statisztika eszköztárával tudunk-e új összefüggésekre rámutatni.

Az említett mutatószámok elemzése és értelmezése *elemi részét képezi a népeségtudományi kutatásnak*: a népesedési folyamatok értelmezése során időről időre elkészülnek az egyes országok változásait hosszabb történeti perspektívában és/vagy nemzetközi összehasonlításban bemutató elemzések. Az egyik ilyen, Európa szinte minden országát összefoglaló projekt a 2000-es évek elején a Jan Hoem által vezetett és a rostocki Max Planck Intézet által koordinált kutatómunka volt (Hoem 2008), amely keretében az az egyes országok termékenységi viszonyának átalakulásáról készített országtanulmányok a II. világháborút követő időszakra visszatekintve és a XX. század végi átalakulásukra fókuszálva készültek el. E kutatás eredményeként 19 országtanulmány és 8 összehasonlító tanulmány jelent meg a *Demographic Research* folyóirat 19. kötetében (vö. Volume 19, articles 1–29:1–1178). Bár az említett projekt az országok számát és az elemzések egységességét tekintve kiemelkedő volt a termékenység jól standardizáltságának köszönhetően, ezen kívül is számtalan átfogó, több országot összehasonlító elemzés született (pl.: Frejka, Sardon 2003; Goldstein et al. 2013; Sobotka 2011; Zeman et al. 2018).²⁶

²⁶ Vö. az összefoglaló fejezetekkel: Frejka et al. (2008), Frejka, Sobotka (2008), Frejka (2008a, 2008b), Sobotka, Toulemon, Frejka (2008c), Sobotka (2008a, 2008b), Hoem (2008). Bővebben, a megjelölés sorrendjében a következő országtulajdonságok jelentek meg: Albánia (Gjonca et al. 2008); Ausztria (Prskavetz et al. 2008); Bulgária (Koycheva, Philipov 2008); Csehország (Sobotka et al. 2008); Anglia (Sigle-Rushton 2008); Franciaország (Toulemon et al. 2008); Németország (Dorbitz 2008); Magyarország (Spéder, Kamarás 2008); Olaszország (DeRose et al. 2008); Litvánia

Az egyes országokban is időről időre megjelennek az országelemzések, amelyek egymásra épülnek, és a nemzetközi összehasonlítás igényével összesítve elemzik a termékenységi folyamatokat. (Magyarország esetében lásd pl.: Kamarás 2012; Kapitány, Spéder 2015) Amikor egy-egy országban vagy országcsoportban valamilyen sajátos folyamat indul el (pl.: a gyermektelenség Olaszországban [Tanturi-Mencarini 2008], a svéd termékenységi hullámvész [Anderson 2000]), az „országjelentések” széles körű nemzetközi érdeklődésre is számot tartanak.

A bőség zavarával küszködünk tehát, amikor a családalapítás és a termékenység magyarországi átalakulását nemzetközi összehasonlításban, a leíró statisztika eszköztárával kívánjuk értelmezni, hiszen alig-alig emelhetünk ki olyan összefüggést, amelyet az említett összehasonlítások, országelemzések valahol ne említettek volna meg. A halasztásról például a nyugat-európai országokat jellemezve már a 90-es években (pl.: NiBrochlain, Toulemon 1999), a posztkommunista országokat illetően pedig az ezredfordulón (Sobotka 2003) írtak átfogóan.

Mégis, egy a hazai termékenységi magatartás megértését maga elé kitűző elemzés nem tekinthet el az alapvető termékenységi mutatószámok bemutatásától, még ha ez azzal is jár, hogy nem egyszer közismert összefüggéseket fogunk tárgyalni. Ugyanakkor azt is ígérhetjük, hogy ezen közismert összefüggések tárgyalása során felhasználjuk a hazai és nemzetközi elemzések eredményeit. Továbbá, hogy olyan mutatószámokat is bemutatunk, amelyek kevésbé ismertek, és amelyek révén új ismereteket nyerhetünk, illetve a korábbi összefüggéseket új megvilágításba helyezzük majd.

Első lépésben az időponthoz (period)²⁷ kötött, szintetikus jelzőszámok segítségével mutatjuk be a termékenységi magatartás átalakulását. Az adott időpontot (periódust) jellemző mutatók, az adott időpontban jellemző magatartások alapján konstruálunk szintetikus kohorszmutatókat. Vagyis eltérő kohorszok mutatószámaiból konstruálunk adott időpontot (évet) jellemző aggregált szintetikus kohorszindikátorokat (Rowland 2003:140–142). Ezt követően néhány tényleges (reális) kohorszmutató alakulását is elemezzük.

(Stankuniene, Jasilionė 2008); Hollandia (Fokema et al. 2008); Lengyelország (Kotowska et al. 2008); Oroszország (Zakharov 2008); Spanyolország (Delgado et al. 2008); Szlovákia (Potančokova 2008); Svédország (Oláh, Bernhard 2008); Ukrajna (Perreli-Harris 2008).

²⁷ A „*period*” előtagú mutatószámok egyértelműen egy adott időponthoz, szinte kizárólag naptári évhez kapcsolódnak – és így értelmezhetők –, nem pedig egy meghatározott időtávhoz. Az angol *period* és a magyar *periódus* szavak jelentése nem fedi teljesen egymást és ez félreértést okozhat.

1.1. A teljes termékenységi arányszám (TTA) és a kiigazított termékenységi arányszám (kTTA) alakulása

Közismert, hogy az egy adott időpontra kiszámolt teljes termékenységi arányszám (TTA) azt mutatja meg, hogy hány gyermeke születne egy nőnek, ha a nők életkor szerinti gyermekvállalási magatartása megfelelné a különböző életkorú (évszámú) nők adott évi gyermekvállalási magatartásának.

A TTA alakulása a rendszerváltást megelőző időszakban

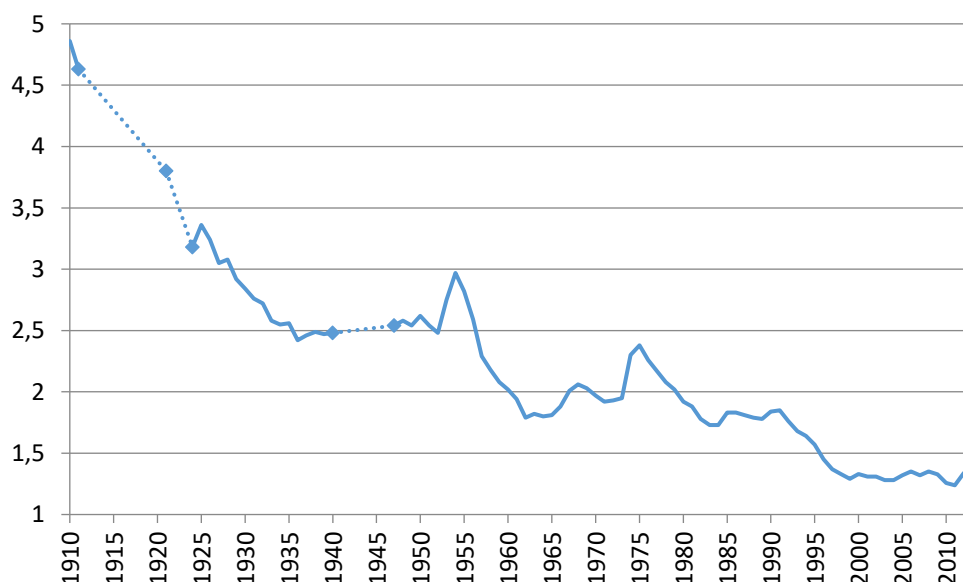
Mielőtt az utóbbi negyedszázad viszonyait részletesebben is megvizsgálánk, mutassunk rá a XX. századot alapvetően jellemző tendenciákra. Szembetűnő a TTA alakulásának csökkenő trendje és állandó, intenzív hullámozása (vö. Kamarás 1997; Faragó 2011). Minden részletezés nélkül megállapíthatjuk, hogy a csökkenő tendencia bizonyára a(z első) demográfiai átmenetet eredményező társadalomszerkezeti változásoknak, illetve a II. világháborút követő, a női munkaerőre intenzíven támaszkodó expanzív gazdaságpolitikának tudható be. Azokhoz a mély intézményi és társadalomszerkezeti átalakulásokhoz kötődik, amelyek két alkalommal is alapvetően új körülményeket teremtettek az emberek döntéseikhez, így a gyermekvállalási döntéseikhez is. A csökkenő tendenciát időről időre megtörő emelkedések, amelyek végül a hullámozást adják, pedig érdemben köthetők azon társadalompolitikai törekvésekhez, amelyek „külső” eszközökkel, alapvetően ösztönző, de néha tiltó (abortusztilalom) intézkedésekkel kísérelték meg megváltoztatni, befolyásolni a csökkenő trendet.²⁸ A kivételt a háború utáni „baby boom” jelenti, amely döntően a háborúban elmaradt születések „bepótlásaként” értelmezhető.

Fontos tudnunk, hogy Magyarország az az ország, ahol a teljes termékenységi arányszám már a 60-as évek elején, és európai összehasonlításban először, csökken az egyszerű reprodukciót biztosító szint alá (vö. I. táblázat). A TFR 1962-ben érte el a mélypontot, értéke akkor 1,79 volt. Ebben az időszakban a szomszédos szocialista országokat is alacsony TFR jellemezte; Csehszlovákiában pl.: 2,11; Romániában 2,34; Bulgáriában 2,32 volt az értéke, és csak Lengyelországban volt lényegesen magasabb, 2,98. Ugyanekkor a nyugat-európai országokat magasabb TFR jellemezte. A szomszédos Ausztriában 2,70; az északi Svédországban 2,20; a dél-európai Portugáliában pedig 3,14 volt az értéke. Az alacsony TFR tehát ekkor a volt szocialista országok jellemzője volt, és közülük is Magyarországé volt a legalacsonyabb.

²⁸ E történeti perspektívából nem irreális annak felvetése, hogy vajon a „második demográfiai átmenet” mennyiben jelent minőségileg új fejleményt a termékenységi viszonyok alakulásában. (Vö. Melegh, Öri 2003.)

A TFR (első) érzékelhető emelkedése az 1952-ben bevezetett, és körülbelül 2 évig érvényben maradó kényszerintézkedéssel („abortusztilalom”)²⁹ állt összefüggésben, azt követően pedig különböző „ösztönző” családpolitikai intézkedésekhez kapcsolódott. A *folyamatos* és eszközeiben *egyre bővülő* társadalompolitikai intervenciók következtében alakult ki végül egy olyan termékenységi rezsim, amelyet 1967 és 1994 között bizonyos fokú stabilitás is jellemzett. A házasság szinte teljes körű volt, az első gyermek vállalása az életpálya korai időszakára (a 20-as évek elejére) koncentrált, és noha csökkent a sokgyermekesek részaránya, a gyermektelenek csökkenésével és a kétgyermekes családmodell elterjedésének következtében a befejezett termékenység nem csökkent, sőt az 50-es évek végén születettek körében még némileg növekedett is. Kétségtelen azonban, hogy e reprodukív rend eléréséhez egy folyamatosan bővülő „aktív népesedéspolitikára” volt szükség (Andorka 1987), amelynek eredményeként létrejött a Sobotka által „szocialista üvegháznak” („socialist greenhouse”) nevezett reprodukív rendszer (Sobotka 2003).

4. ábra A teljes termékenységi arányszám (TTA) alakulása Magyarországon, 1910–2013

Forrás: Történeti demográfiai idősor (KSH, 1992) és Népmozgalmi adatok.

²⁹ Az 1952–1954 közötti termékenységemelkedés az alacsony termékenységi szintre válaszként kialakított, és szovjet mintát követő kényszerintézkedések (abortusztilalom) meghozatalának következménye. A kényszerintézkedések társadalmi tarthatatlansága hamar bebizonyosodott, és megszületésüket követően a termékenység megújult dinamikával csökkent le.

A TTA az átalakulást követően

A rendszerváltást követően a teljes termékenységi arányszám az ezredfordulón történeti mélyponton, 1,3-es érték körül stagnált. A tényleges mélypontot 2011 jelentette, pontosan 1,24-os értékkel. Azt követően növekedésnek indult, és 2017-ben az 1,5-es értéket is elérte. Jól ismert, hogy a teljes termékenységi arányszám csökkenése a halasztás eredményeként előre kalkulálható volt, ám bizonytalan volt csökkenésének mértéke és az alacsony szint tartóssága. Az okok akkurátus feltárását megelőzően érdemes a magyar tendenciákat nemzetközi összehasonlításban értelmezni.

A visegrádi országokkal összehasonlítva (5. c ábra) egyértelműen kitűnik, hogy a magyar tendencia első megközelítésben nem unikális, sőt inkább átlagos. A rendszerváltást követően minden országban visszaesett a TTA. Sőt, az a meglepő, hogy a rendszerváltást megelőzően ezen országok termékenységi viszonyai sokkal jobban eltértek egymástól, mint az ezredfordulón, illetve azt követően 2005 körül. (Ez vélhetően annak a következménye, hogy a gyors halasztás a TTA-t minden ország esetében egy minimális szintre „nyomja le”).³⁰ Ugyanakkor a 2000-es évek első évtizedének végére, második évtizedének elejére az országok közötti heterogenitás növekedni kezdett. A várható tendenciák felvázolásához érdemes áttekinteni a nyugat-európai tendenciákat.

Nyugat-Európában, amelynek országai a termékenység alakulását tekintve legalább három csoportba sorolhatók,³¹ a termékenység radikális csökkenése, az egyszerű reprodukciós szint alá csökkenése a 60-as évek végén, a 70-es évek elején indult el, és a 90-es évek elejére az átalakulás be is fejeződött. Vita van azzal kapcsolatban, hogy Nyugat-Európa mennyire tekinthető egységesnek. A 5. b ábránk alapján nehéz egységes vagy konvergens nyugat-európai termékenységi mintáról beszélni. A valósághoz közelebb állónak tűnik az a feltételezés, hogy Európában a különbözőségek, ha nem is nagyok, de tartósan fennmaradnak. Ezt az álláspontot képviselik Rindfuss és munkatársai (2016) és Frejka (2008) is, akik az európai termékenység „bifurkációjáról” beszélnek. Elképzeléseik az „útfüggőség” elméletén alapulnak, és azt feltételezik, hogy a skandináv országokban, Franciaországban és az angolszász országokban egy az egyszerű reprodukcióhoz szükséges termékenységi szint válik tartóssá. Emellett kialakul egy olyan termékenységi rezsim, amelyben a termékenység tartósan a reprodukciós szint alatt, 1,5 körüli szinten marad meg. Ez főképpen a dél-európai, egyes délkelet-ázsiai és talán a német nyelvű országokban lesz majd jellemző. Az említett munkák a posztkommunista országokat illetően, amelyek az elemzések idején még az átalakulás

³⁰ Itt meg kell jegyezni, hogy ez nem az egyetlen olyan ország és időszak, amikor a TTA az 1,3-es szuperalacsony szint alá kerül. Az NDK-ban például 1991–1992-ben 0,85 volt, jelenleg Dél-Koreában 0,95.

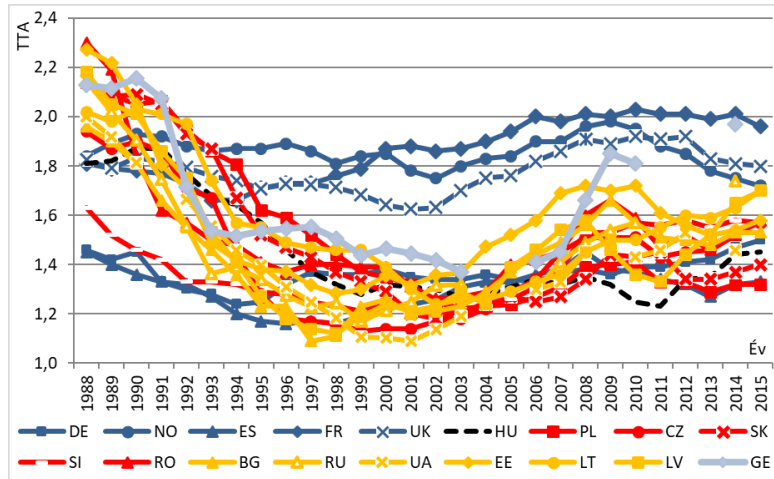
³¹ Három csoportra osztva az északi skandináv országokat, a dél-európai országokat, illetve a kontinentális nyugat-európai országokat szokás megkülönböztetni. Azonban, míg az első és a harmadik csoportba tartozó országok a termékenység alakulását tekintve viszonylag homogénnek tekinthetők, addig a kontinentális csoportba nagyon eltérő országok kerültek. Ezen belül a német nyelvű országok (German-speaking countries) elkülönítése, a francia, illetve a brit modell önálló kezelése szükséges.

jegyeit mutatták, nem foglaltak állást. Az útfüggőség perspektívája azt valószínűsíteni, hogy a posztkommunista országok egy új, önálló termékenységi rezsimet „alakítanak” majd ki, ám az sem zárható ki, hogy „szétspriccelve” más európai rezsimekhez „csatlakoznak”. (A balti országokat például a legutóbbi időben gyakran említik a skandináv országok között; a cseh fejlődést pedig Sobotka az osztrák-cseh konvergencia elemeként értelmezi; Sobotka 2016.)

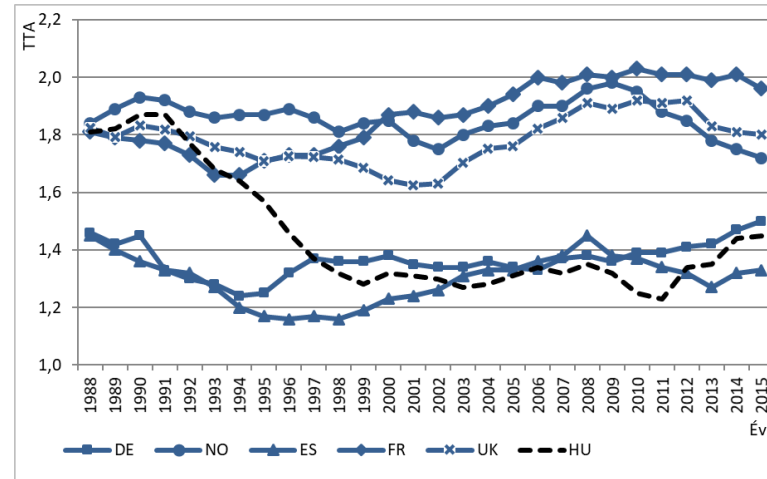
Végül röviden érintjük a posztszovjet országokat (5. *d ábra*). Az alaptendenciáink alig térnek el attól, amit a visegrádi országoknál láttunk. Talán annyit érdemes megjegyezni, hogy a kilengések mértéke a magyarországi tendenciához viszonyítva nagyobb: a kelet-közép-európai országokhoz képest szinte minden országban gyorsabban csökkent a termékenység szintje, ugyanakkor az alacsony termékenység rövidebb ideig tartott, és az új évezred első évtizedét jellemző növekedés is gyorsabb és kiugróbb volt. Összességében mégis azt állapíthatjuk meg, hogy a hazai termékenységi magatartás, amennyiben azt a TTA-val mérjük, nem tér el érdemben a posztkommunista országokban a rendszerváltást követően végbement átalakulástól.

5. ábra A teljes termékenységi arányszám (TTA) alakulása Magyarországon 1989-től, különböző országcsoporthoz való összehasonlításban

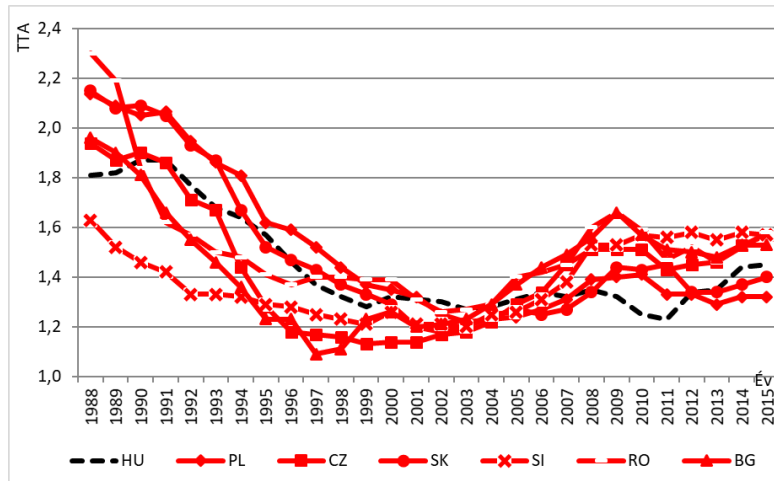
a) Magyarország és az európai országok

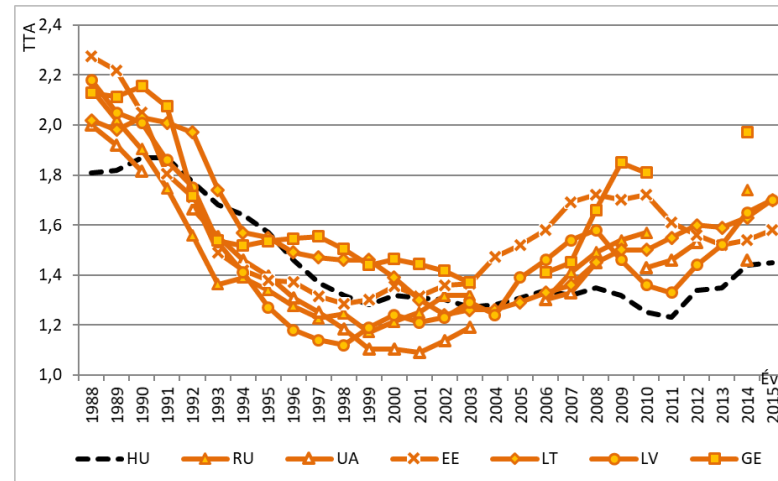
b) Magyarország és a nyugat-európai országok

c) Magyarország és a kelet-közép-európai országok

d) Magyarország és a posztsovjeti országok

1.1.1. A halasztás indikátora: a nők átlagos életkora az első gyermek (MAFB), illetve az összes gyermek születésekor (MAB)

A *halasztás (postponement)* fogalma azt a folyamatot kívánja megragadni, amelynek következtében az egyes életesemények, az életpálya kulcseseményeinek modális bekövetkezése későbbi életkorban következik be, későbbi életkorra halasztódik (Sobotka 2004, 2008; Lesthaeghe, Mooors 2000; Billari et al. 2006; Frejka 2008; Toulemon, NiBrochlain 2006; Bongaarts, Feeney 1998). Esetünkben a későbbi életkorra való halasztás a szülővé válásra, az első gyermek vállalására, illetve a gyermekvállalás (összes gyermek) átlagos életkorára vonatkozik. Ám a halasztás minden más kulcseseményre (így pl.: az elköltözésre, az első munkahely megszerzésére, a házasságkötésre) is vonatkoztatható.³² Első lépésben tehát arra koncentrálunk, hogyan alakult át a szülővé válás (első gyermek vállalásának) átlagos életkora.

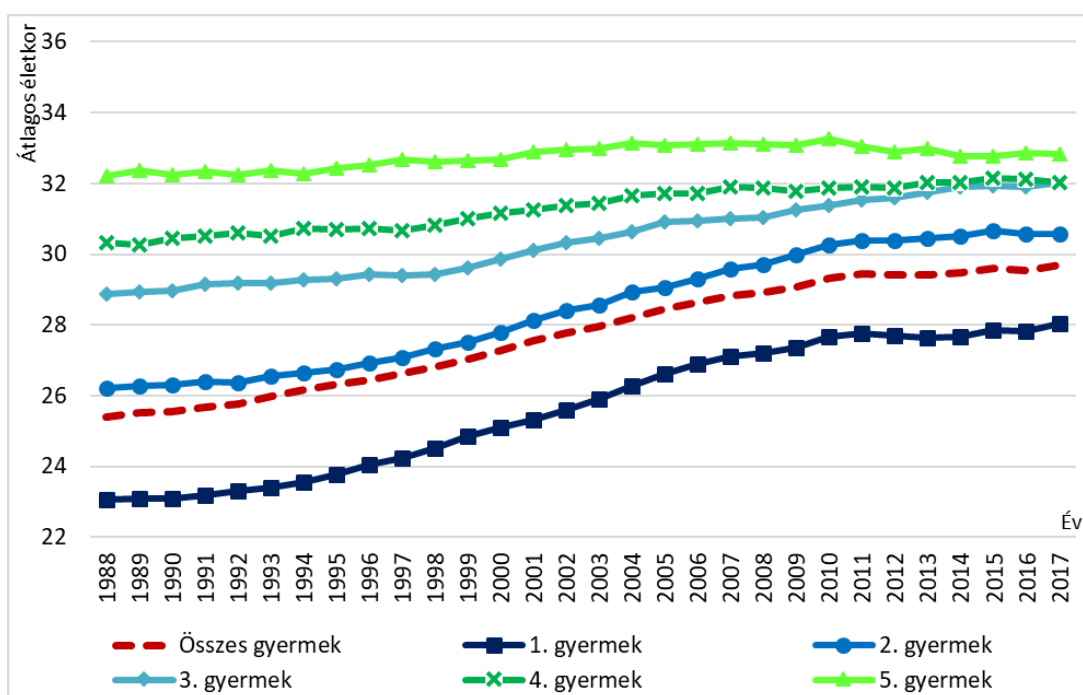
Magyarországon a szülővé válás átlagos életkora 1989 és 2015 között átlagosan öt évvel (4,9) emelkedett. Az átlagos életkor egynegyed évszázad alatt a 20-as évek elejéről (23 év) annak végére (28 év) emelkedett. Ez a növekedés a nagyobb mértékű növekedések közé tartozik. Csehországban és Szlovákiában valamivel nagyobb mértékű (6 év), Bulgáriában és Romániában kisebb (4 év), Grúziában pedig sokkal kisebb (1,2 év) növekedést tapasztaltunk. Érdeemes megjegyezni, hogy a növekedés döntően az 1997 és 2007 közötti évtizedekben következett be (4,7 év).

A nyugat-európai országokban a halasztás már jóval korábban elkezdődött, ám lassabb ütemű volt, és több országban még az általunk vizsgált időszakban is folytatódott. Az 1989-es időszakot tekintve a növekedés különösen magas volt a dél-európai országokban és Ausztriában (4,2 év). Ugyanakkor az Egyesült Királyságban 25 év alatt 1,4 évet emelkedett a szülővé válás átlagos életkora.³³ (Vö. Frejka, Sobotka 2008:22.)

³² A felnőtté válás kulcseseményeinek későbbi életkorra való eltolódása a szociológiában is széles körben és részletesen tematizált probléma, és kulcseleme a „posztadoleszcencia” (vö.: Vaskovics 2000; Somlai 2017). Ám a posztadoleszcencia kutatása az „egyszerű” halasztánál szélesebb jelenséggördt határol körül. Szempontunkból különösen fontos, hogy hangsúlyozza a felnőtté válás eseményeinek növekvő szóródását, illetve a szekvenciális normák gyengülését. (Vaskovics 2000, 2002; Somlai 2017; Murinkó 2013; Spéder et al. 2014.)

³³ Az európai összehasonlító ábrát (5. ábra), illetve adatokat lásd a mellékletben.

6. ábra Átlagos életkor az első és a további gyermekek születésekor Magyarországon, 1989–2017

Forrás: saját számítás, KSH Népmozgalmi adatok.

Jó okunk van feltételezni, hogy amennyiben a szülővé válás később következik be, a gyermekvállalást jellemző életkor (MAB) is ennek megfelelően fog növekedni, hiszen a további gyermekek az első gyermek megszületését követik. Az érvelés helyes, ám a gyermekek sorrendje szerint számolt átlagos életkorok részletezése alapján (vö. 6. ábra) azt is meg kell állapítanunk, hogy nem automatikus. A 6. ábrán jól látható, hogy az átlagos életkor növekedése közel párhuzamos a szülővé válás (első gyermek) átlagos életkorával, ám a két görbe némileg közeledett is, hiszen a nagyobb sorrendszámú gyermekek halasztása – logikusan – később kezdődik el. Sőt az is látszik, hogy a 3. gyermek vállalásakor jellemző életkornál enyhe csökkenés figyelhető meg, majd sokkal kisebb ütemű növekedés. Az életkor növekedése itt szükséges, de egyben arra is utal, hogy a harmadik gyermeket vállalók (egy része) az első gyermeket vélhetően (továbbra is) viszonylag korán vállalják. (Ezt a gondolatot tovább folytatjuk a következő fejezetben.)

1.1.2. A kiigazított teljes termékenységi arányszám (kTTA): Mennyiben felelős a halasztás az alacsony termékenyséért?

Az adott időpontot (periódust) jellemző demográfiai mutatók érdemben torzulnak akkor, ha a vizsgált események időzítése erőteljesen változik. Másképpen fogalmazva: amennyiben az egyes események – legyen szó házasságkötésről, válásról, születésekről – változnak, a klasszikus mutatószámok torzulhatnak. E problémával átfogó módon Bongaarts és Feeney foglalkozott (Bongaarts, Feeney 1998), és javaslatot tett az időzítést kiszűrő mutatók – legyen szó akár „előrehozásról”, akár „halasztásról” –, a *kiigazított (adjusted) mutatók* létrehozására. Javasolt módszerük egyszerű, és arra vállalkozik, hogy a torzítás egyik aspektusát, az *időzítési hatást (tempo effect)* kiszűrje, és megmutassa, *hogy milyen magas lenne a termékenységi arányszám, ha nem lenne időzítési hatása*. Javaslatuk szerint az adott év TTA-ját korrigálni kell egy korrekciós tényezővel, az adott időszakot jellemző halasztási ütemmel.³⁴ A kiigazított teljes termékenységi arányszám (kTTA) tehát arról tájékoztat, hogyan nézett volna ki a teljes termékenységi arányszám, ha nem lett volna halasztás, pontosabban, ha a termékenységi viszonyokban a változást *csak és kizárólag* a gyermekvállalás későbbi időszakra való elhalasztása okozná, okozta volna. Amennyiben a halasztás kiszűrése után nem látszik termékenységsökkenés, akkor a csökkenés kizárólag a halasztás következménye, amennyiben viszont igen, akkor a halasztási hatás mellett a termékenység „mennyiségi” csökkenése (quantum effect) is hozzájárult az alacsonyabb értékhez.

E mutató jelentőségét a posztkommunista átmenettel foglalkozó kutatók hamar felismerték, és megvizsgálták, hogy az alacsony termékenység döntően a halasztásnak (tempo), vagy a gyermekvállalásról történő lemondásnak (quantum) a következménye-e (Philipov, Kohler 2001). Kohler és Philipov e korai munkájukban azt állapítják meg, hogy a volt szocialista országok termékenységi átmenete ebből a szempontból nem egységes. Míg Csehországban, Magyarországon és Lengyelországban erőteljes hatása volt a halasztásnak, addig Bulgáriában és Oroszországban a gyermekvállalásról való lemondás jellemezte az átmenet első évtizedét.

A részletesebb vizsgálatok (pl.: Kohler, Philipov 2002; Frejka, Sobotka 2008) ugyanakkor arra is felhívták a figyelmet³⁵, hogy a fenti mutató azon a feltételezésen alapul, hogy a gyermekvállalás korszpecifikus profilja³⁶ (szórása és alakja) változatlan. Noha ez a

³⁴ A kiigazított TTA tehát: $kTTA = TTA_1/(1-r_1) + TTA_2/(1-r_2) + TTA_3/(1-r_3) + \dots$, ahol az r_1 az említett korrekciós tényező.

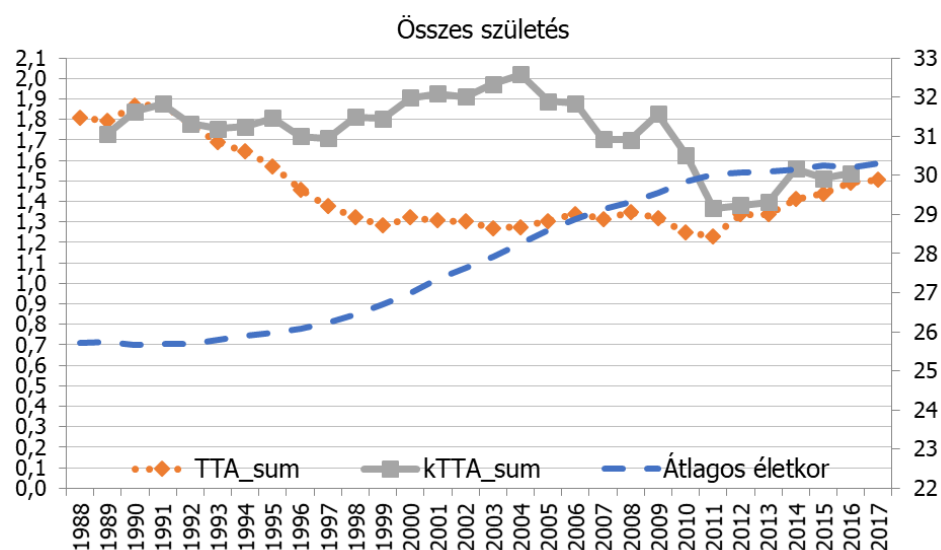
³⁵ A kTTA kiszámolásának módjait, és a mutatószámok visegrádi országokat érintő értelmezésével Berde, Németh 2014 tanulmánya részletesen foglalkozik.

³⁶ A korszpecifikus arányszámok értelmezésével, alakjával a következőkben részletesen foglalkozunk.

feltételezés nem reális, mégis érdemes röviden bemutatni a kTTA alakulását, mert felhívja a figyelmet arra, hogy milyen erőteljesen módosítja a TTA-t, ha komoly mértékű változás következik be az időzítésben, ha megváltozik a szülővé válás és a további gyermekek vállalásának életkora. Az előbbieken pedig éppen azt láttuk, hogy drasztikusan növekedett a szülővé válás életkora, amelynek – minden mást változatlanul tekintve – erőteljesen „le kellett csökkentenie” a teljes termékenységi arányszámot.

A következőkben röviden bemutatjuk az összegzett kTTA, majd pedig a gyermekszületési sorrend szerinti kTTA értékeinek alakulását. (Az ábrák az összefüggések megvilágítása céljából a MAB görbéit is tartalmazzák.) Ha a közel negyed évszázad termékenysége alakulását e képzett mutató alapján értelmezzük, akkor a közismerttől eltérő folyamatot észlelünk. A kTTA alapján három időszakot érdemes elkülöníteni (7. ábra), amelyek persze további szakaszokra is bonthatók. Az első időszakban, amely két évtizeden keresztül tartott, a TTA-ban mutatkozó termékenységsökkenés kizárólag a halasztás számlájára írható. Noha a TTA ezen időszakban lecsökken, a kTTA viszont stagnál, illetve az ezredforduló körül, 1998-2014 között némileg növekedni is látszik. Ebből az következik, hogy az átalakulás első időszakában nincsen mennyiségi (quantum), csökkenő gyermekszámra utaló változás. Vagyis amennyiben csak a halasztás miatt változott volna a termékenységsökkenés, – ami persze nem reális feltételezés –, akkor a halasztás következtében az ezredforduló körüli években a ténylegesnél is jobban „kellett volna csökkennie” a teljes termékenységi arányszámnak (TTA). Összességében tehát egy szinte teljességében „tisztá” halasztási folyamattal volt dolgunk. A második időszakban, a 2004-től 2012-ig tartó időszakban a halasztási hatástól megtisztított termékenység szintjének (kTTA) lényeges, 2,0-ról 1,4 alá való csökkenését tapasztalhatjuk, miközben a TTA stagnál. Ez egyértelműen a gyermekszám csökkenésére, a gyermekvállalási magatartás átalakulására utal. Végül a legutóbbi években a kTTA és a TTA szinte teljesen azonos értéket és trendet mutat, azaz halasztásból vagy előrehozásból eredő változások, és mennyiségi hatás sincsen

7. ábra A teljes termékenységi arányszám, a kiigazított termékenységi arányszám és a szülő nők átlagos életkora Magyarországon, 1989–2017

Forrás: saját számítás, KSH Népmozgalmi adatok alapján.

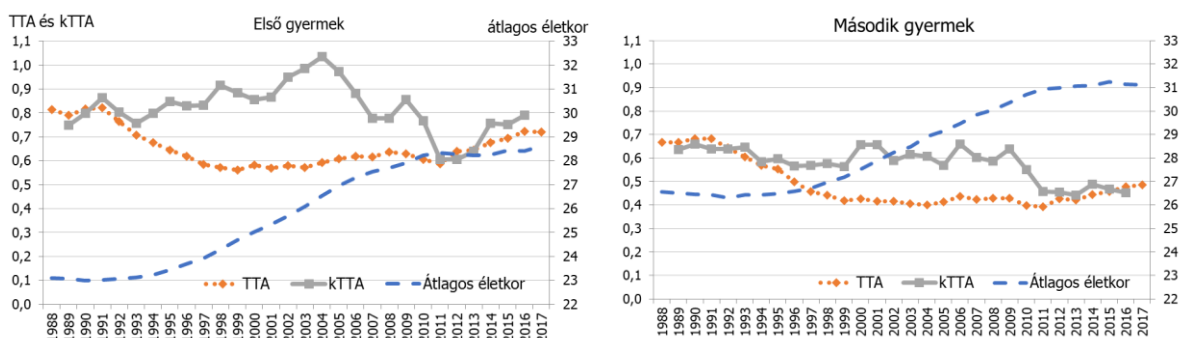
Mélyebb betekintést kapunk, ha mind az időszakai, mint pedig a kiigazított TTA-t sorrend szerint választjuk szét, és megvizsgáljuk, hogy azokból mennyi esik az első, a második, a harmadik és többedik gyermekekre.

A leglényegesebb sorrend szerinti különbségek az első gyermekekre jutó TTA és kTTA esetében figyelhetők meg. Adataink szerint az első gyermekek vállalásának hajlandósága 2004-ig még valamelyest emelkedett is, amit a halasztási hatás „elfedett”. A legnagyobb arányú eltérés az első gyerekekre jutó TTA és kTTA között 2004-ben 0,45 volt (7. ábra). Ezt követően a kTTA csökken, gyorsan közelíti az első gyermekekre jutó TTA értéket, és 2011-ben el is éri azt. A második gyermekek, és még inkább a 3. gyermekek esetében a sorrend szerinti kTTA és TTA közötti eltérés kisebb, hiszen, ha az első gyermek már megszületett, „nem racionális” halasztani.³⁷ (M.2. ábra). A második gyermekeknél a kTTA csökkenése 2010-től válik láthatóvá, a korábbi 0,6 és 0,7 közötti értékről 2011-ben 0,46-ra csökken le, és azóta se emelkedett tovább. A TTA ezredforduló első évtizedének közepétől (2004-től) jellemző 1,3-es szinten való stagnálásának lényeges összetevője tehát, hogy az első gyermek vállalásának halasztásától független esélye lényegesen lecsökkent. Vagyis a BF formula szerint ettől az időszaktól kezdve a halasztástól „független” tényezők miatt változik a gyermekvállalási magatartás. Ahogy említettük, a kiigazított TTA második gyermekekre eső része a vizsgált két évtizedben végig a 0,6 körüli értéken állt, vagyis az időszakos TTA-ban bekövetkező második

³⁷ Ezt a kérdést a dolgozatban a későbbiekben részletesen tárgyaljuk.

gyermekre jutó TTA-csökkenés szinte kizárólag a halasztásból következik. Végül a harmadik és többedik gyermekek születésének hatása a két TTA esetén azonos; a sokgyermekeseknél csak minimális késleltetési hatás mutatkozik (M.2. ábra).

8. ábra A születési sorrend szerinti teljes termékenységi arányszám, a kiigazított termékenységi arányszám és a szülő nők átlagos életkora Magyarországon, 1989–2012 között

Forrás: saját számítás, KSH Népmozgalmi adatok alapján.

A Bongaarts–Feeney-féle megközelítés azt feltételezi, hogy a halasztáson kívül minden egyéb tényező változatlan, vagyis a halasztást követően az életpálya minden egyéb eseménye a korábbi rendnek megfelelően következik be. Ez egyes országokban lehet a reálshoz közeli feltételezés (pl.: Hollandia, Franciaország), ám az országok többségében, és különösen azon országokban, ahol a gyermekvállalás körülményei radikálisan megváltoznak, bizonyára nem reális. Ha ugyanis valaki évekkel később „kezdi” el családterveinek megvalósítását, indokolt feltételezni, hogy megváltozik az időhorizontja, a kapcsolódó életpályák és eseményeik (párkapcsolati pálya, munkapiaci karrier, lakásút stb.) is módosulnak. Nem beszélve arról, hogy idősebb korban a termékenységi szándékok csökkenő eséllyel valósulnak meg. Mindennek dacára két nagy előnye is van a BF formulával kiszámítható kiigazított termékenységi arányszámnak. Egyrészt viszonylag egyszerűen kiszámolható, másrészt jól jelzi a halasztás következtében végbemenő termékenységszökkenés mértékét, és társadalmi szinten rajzolja meg a potenciális termékenységi szintet, vagyis azt a szintet, ameddig a halasztás megszűnése esetén – amennyiben a termékenységi viszonyok változatlanok maradnának – elvileg emelkedhetne a teljes termékenységi arányszám.

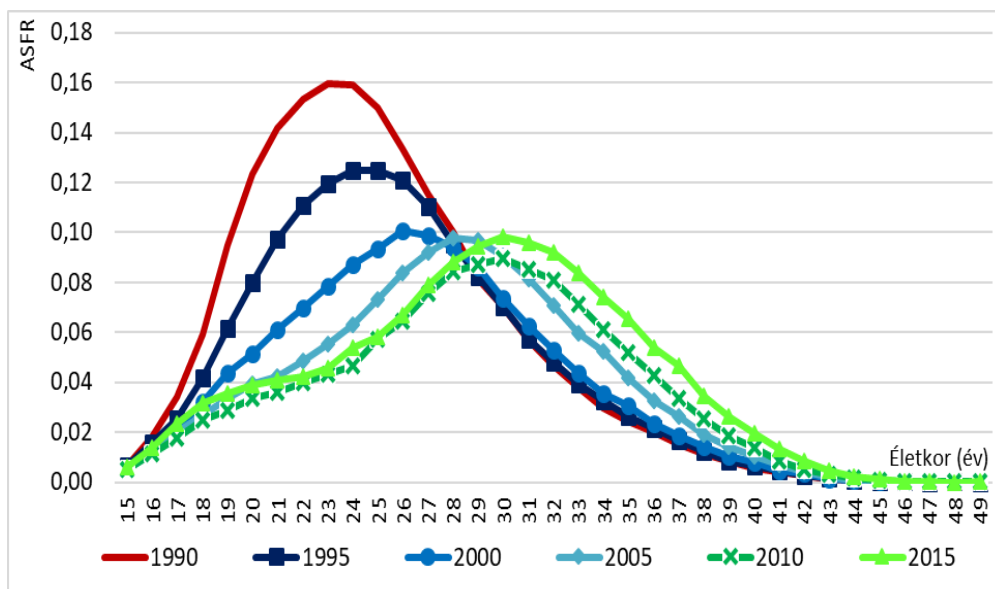
Összességében elmondható, hogy a halasztás szükségszerűen hozzájárult az ezredforduló körüli alacsony termékenységi szint kialakulásához. Ugyanakkor – ahogy ezt később látni fogjuk – nem egyszerűen halasztásról van szó, hanem egy sokkal átfogóbb magatartás-változásról, amelynek jellemzőit csak a további mutatószámok áttekintését követően tudjuk meghatározni.

1.2. A termékenységi magatartás differenciálódásának jelei a korszpecifikus arányszámok alapján

1.2.1. A korszpecifikus termékenységi arányszámról (ASFR)

A korszpecifikus termékenységi arányszámok centrális tendenciáit már tárgyaltuk, hiszen a TTA azok összegzésével jön létre. Részletesebb vizsgálata ugyanakkor lehetővé teszi, hogy megragadjuk az átlag mögött esetlegesen meghúzódó részfolyamatokat. Szokásunkhoz híven az államszocializmus időszakának legutolsó évéhez viszonyítunk. Grafikusan: a TTA értéke a görbék alatti terület nagyságával egyenlő. Mutatószám nélkül is jól látható, hogy a 2017-es görbe alatti terület sokkal kisebb, mint az 1990-es görbe alatti terület. Az is jól látszik – amit a megelőző fejezetben részleteztünk –, hogy a gyermekvállalás jellemző centrális életkora megnőtt (jobbra tolódott). Az a leginkább szembeütő, hogy erőteljesen megváltozott a görbék alakja, megnőtt a gyermekvállalók heterogenitása.³⁸ A gyermekvállalás tehát kevésbé koncentrálódik az életpálya egy meghatározott időszakára. Másképp fogalmazva, mindez arra utal, hogy a gyermekvállalás *individualizálódott*, annak időzítése ma sokkal inkább függ az egyéni és csoportspecifikus jegyeitől, mint a rendszerváltozást megelőző időszakban.

9. ábra Korszpecifikus termékenységi arányszámok 1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2015

Forrás: saját számítás, KSH népmozgalmi adatok alapján.

³⁸ Emlékezzünk arra, hogy a BF azt feltételezi, hogy a korszpecifikus görbék alakja és magassága nem változik, csak jobbra (későbbi életkorra) tolódik.

Legutóbbi elemzéseinkben (Kapitány, Spéder 2018; Kapitány 2018) arra utaló jeleket is találtunk, hogy nincs kizárva a termékenységi magatartás bipolárisra alakulásának lehetősége. Azaz elkülönülni látszik egy fiatalabb korú, a 19–20. életév körül induló intenzív gyermekvállalási magatartás. (Erről részletesebben lásd Kapitány 2018).

A korsepcifikus arányszámok nemzetközi összehasonlítása, egy oldalról nyilvánvaló, hogy megismételné a TTA-k összehasonlítása következtében ismert összefüggéseket, másrészt alkalmas lenne a jellegzetességek árnyalására is. Példaképpen hasonlítsuk össze négy ország – Franciaország, Magyarország, Csehország és Bulgária – görbéinek alakját, és azok változásait 1990 és az új évezred második évtizedének közepe között.³⁹ Franciaországot tekinthetjük egyfajta referenciának, mert ott a két és fél évtizedet illetően minimális az alakváltozás, ám a jobbratolódás (halasztás) is érdemi volt hiszen a gyermekvállalás modális életkora 3 évet emelkedett. (10. b ábra)

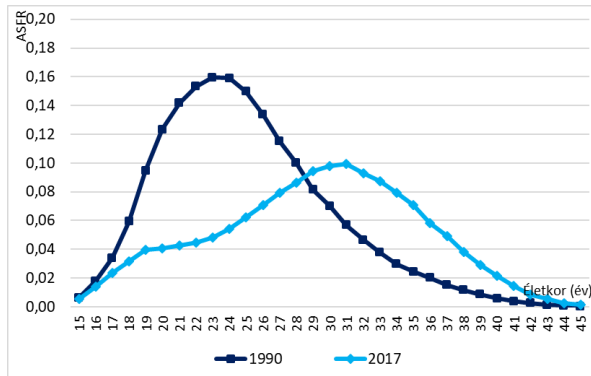
A rendszerváltás kezdetén, 1990-ben a korai gyermekvállalás mindhárom volt kommunista országban jellemző, és szembetűnő, hogy a gyermekvállalás „egységesebben” koncentrálódik az életpálya adott szakaszában, mint Franciaországban. Különbségek is észrevehetőek azonban, hiszen Csehországban és Bulgáriában egységes(ebb) az életkori minta; Magyarországra ugyanakkor a születések nagyobb heterogenitása jellemző. Az időbeli változást tekintve, Franciaországgal összevetve nyilvánvalóan látszik, hogy a volt kommunista országokban mennyire felemás a halasztás. Növekszik az idősebb életkorban, a harmincas évek fordulóján jellemző gyermekvállalás, ám annak szintje nyilvánvalóan sokkal alacsonyabb. Lényeges különbségek mutatkoznak az utolsó időszakot jellemző görbék formáiban is. Csehországban egy új modális életkor kialakulása jellemző, Magyarországon egyfajta bipolaritás tendenciája látszik, Bulgáriában pedig egy nagyfokú heterogenitás, ahol a gyermekvállalás modális életkorát az időzítésben és gyermekszámban megnyilvánuló heterogenitás jellemzi.⁴⁰

³⁹ Sajnos a második időpontot tekintve eltérő időpontokról vannak adataink.

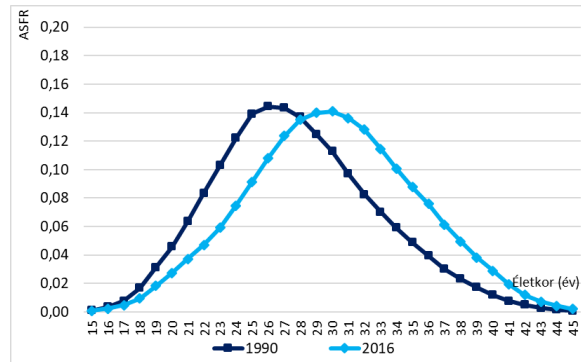
⁴⁰ A mellékletben megtalálható Ausztria és Észtország megfelelő korsepcifikus adatait ábrázoló M3. ábrája.

10. ábra Korszpecifikus termékenységi arányszámok négy európai országban 1990-ben, és az új évezred második évtizedének közepén

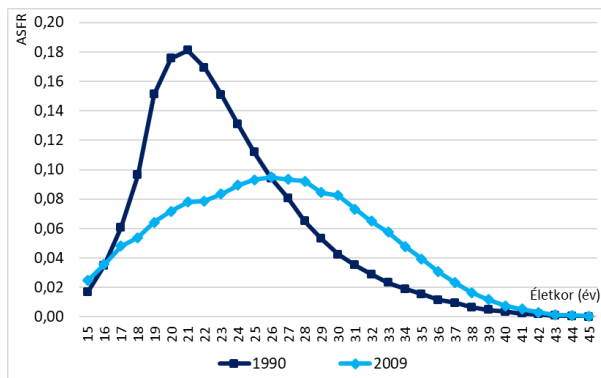
Magyarország

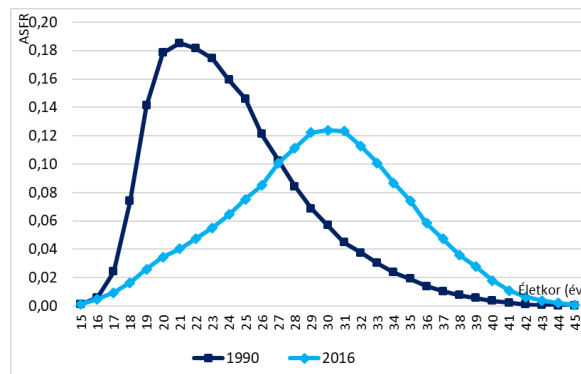
Franciaország

Bulgária

Csehország

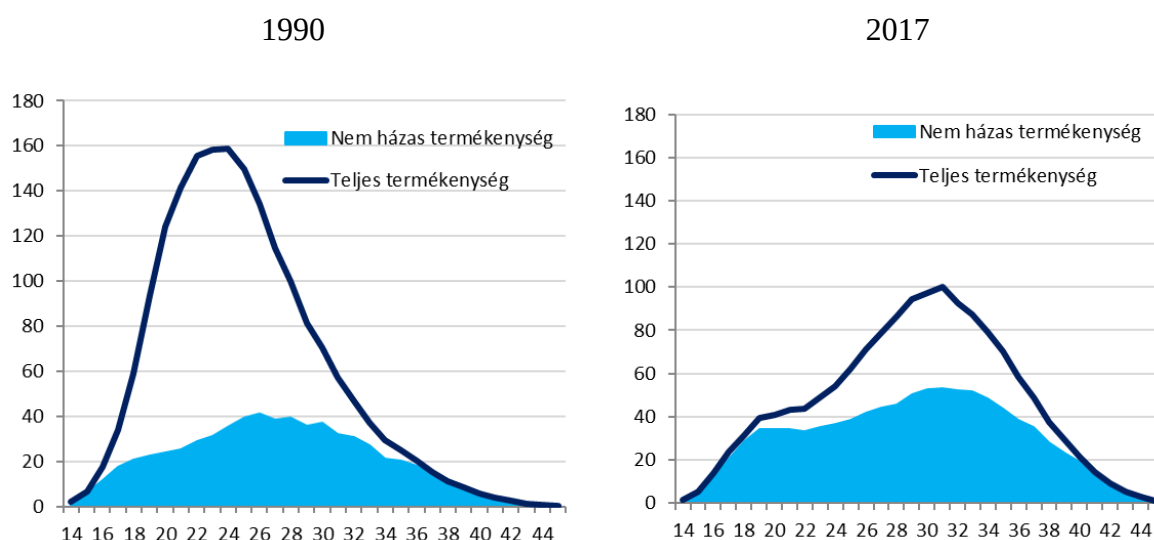

Forrás: Human Fertility Database. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Available at www.humanfertility.org (data downloaded on 14/11/2018).

1.2.2. Korspecifikus jelzőszámok és társadalmi jellemzők

Bár korlátozottan, de néhány ismerv ismeretében meg tudjuk vizsgálni, hogy a korspecifikus arányszámok hogyan alakultak. A népesedési adatok a *házas–nem házas* differenciálást teszik lehetővé. Közismert, hogy az elmúlt negyedszázadot a házasságon kívüli születések elterjedése jellemzi, azok részaránya már az 50 százalékot közelíti (S. Molnár, Pongráczné 1998). E folyamat, az arányszámok növekedése, egyértelműen az élettársi kapcsolatok elterjedéséhez köthető. (Vö. S. Molnár, Pongrácz 1998; Spéder 2006)⁴¹ Ezek életkori megoszlásáról az derül ki, hogy korábban a házasságon kívüli születések leginkább az idősebb korban, 35 év felett gyermeket vállalók körében koncentráálódtak, bár jelentős arányú volt a tinédzser korú várandósok körében is. Mára e magatartás minden életkorban elterjedt, ám a fiatal, 23 éves koruk előtt gyermeket vállalók körében a leggyakoribb, szinte teljes körű.

11. ábra Korspecifikus termékenység: házas és nem házas, 1990, 2017

Forrás: saját számítás, KSH népmozgalmi adatok alapján.

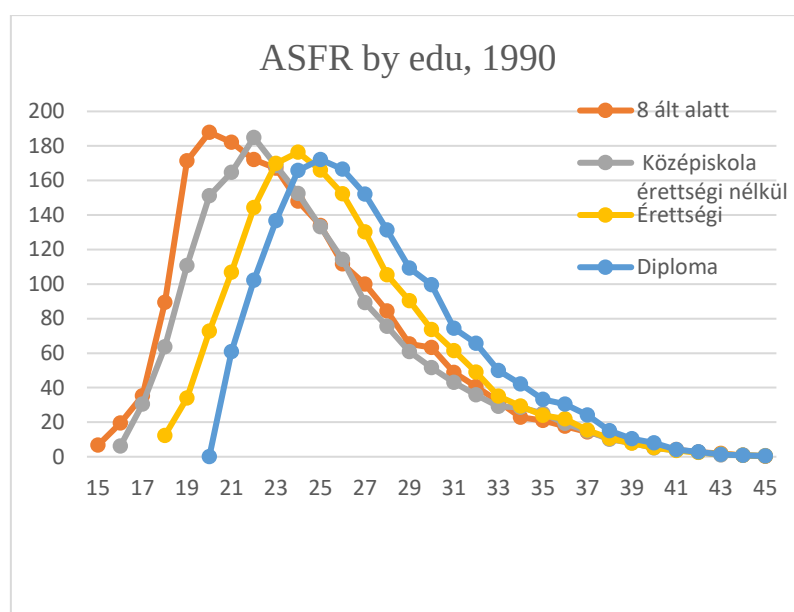
Az iskolai végzettség szerinti különbségek a népszámlálások évében vizsgálhatók meg. A népszámlálások évében van ugyanis pontos képünk arról, hogy az adott életkorban lévők milyen legmagasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek. Ezen években a népszámlálási és a népmozgalmi adatok segítségével kiszámíthatóak az iskolai végzettség szerinti ráták. E módszert használva, a szocializmus időszakát tekintve Andorka kimutatta, hogy a

⁴¹ A párkapcsolati élet átalakulása és a gyermekvállalási magatartás közötti kapcsolatot később, a II.2. részben részletesebben mutatom be.

termékenységsökkenés mellett a felsőfokú végzettségűek gyermekvállalási hajlandóságának növekedése is megfigyelhető volt (Andorka 1996a).⁴²

E folyamat eredményeként 1990-re a különböző iskolai végzettséggel rendelkezők termékenységi magatartása erőteljesen közeledett egymáshoz, és közöttük, az elemi végzettséggel rendelkezőket kivéve, alig volt különbség. Ez jól látszik a 9. ábrából is: a korszpecifikus ráták iskolai végzettség szerinti alakjai nagyon hasonlóak, a leginkább szembetűnő különbség talán csak az, hogy az iskolai végzettség növekedésével egyre későbbi életkorban indul a termékenységi pálya, azaz a görbék jobbra tolódnak. A részletesebb vizsgálat persze felfedi, hogy a görbék meredeksége és lefutása között vannak különbségek. Mégis inkább az a meglepő, hogy az iskolai végzettség szerinti különbségek – különösen, ha figyelembe vesszük a 70-es évekbeli eltéréseket – kismértékűnek látszanak.

12. ábra Korszpecifikus termékenység iskolai végzettség szerint, 1990

Forrás: KSH Népszámlálás 1991, saját számítás.

A különböző iskolai végzettséggel rendelkezők gyermekvállalási magatartásának megváltozását a két népszámlálási időpont (1990 és 2011) közötti összehasonlításukkal végezzük el. Az 1990-es év még egyértelműen az államszocializmus időszakának reprodukciós viszonyait tükrözi, bár tudjuk, hogy azt megelőzően is voltak lényegi változások.⁴³ Noha 2011-ben a termékenységi magatartás megvalósítását nem tekinthetjük teljesen befejezettnek, bár

⁴² Andorka számításai szerint 1970-ben a 30–34 éves nők körében kiemelkedő volt az ezer főre jutó összes gyermekszám.

⁴³ Erről részletesebben lásd Andorka 1987; Kamarás 1991; Spéder 2016a.

egyes mutatószámok (pl.: az átlagos életkor) stabilizálódni látszanak, az átmenet időszakát nem tekinthetjük lezártnak, a 2011-es jellemzők mégis előre jelzik, hogy milyen új végzettségspecifikus gyermekvállalási magatartások alakulhatnak ki. Ezt megerősíti a 2016-os mikrocenzus segítségével végzett elemzésünk (Kapitány, Spéder 2018) is, amely 2011 és 2016 összehasonlításakor mérsékelt módosulást mutatott ki.⁴⁴

Átfogó változások mutatkoznak, amennyiben a legmagasabb iskolai végzettség szerint számoljuk ki és hasonlítjuk össze az 1990-es és a 2011-es korszpecifikus termékenységi arányszámokat. Ez szinte minden iskolai végzettségi szintet érinti, és az is szembetűnő, hogy a változások jellege lényegileg tér el egymástól.

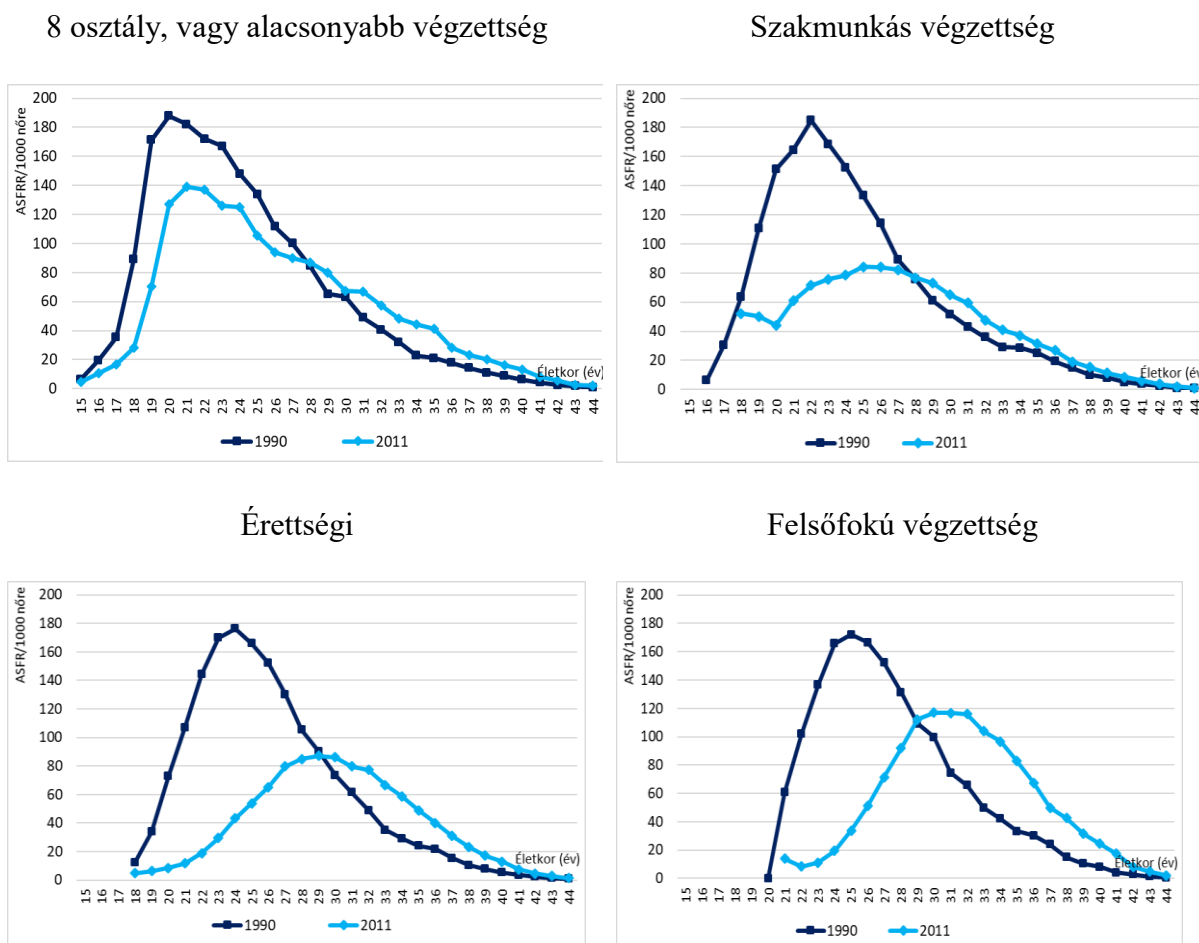
A legkevésbé a *csak alapfokú* képzettséggel rendelkezők magatartása változott meg, bár a ráták többnyire csökkentek. Az e csoportba tartozók közül nagyon sokan igen korán (19–20 évesen) vállalnak gyermeket, és a gyermekvállalási hajlandóságuk ezt követően mérsékelt ütemben csökken. Egy sorrend szerinti differenciálás rámutathatna, hogy közülük nagyon sokan a későbbi életszakaszukban vállalják a második, harmadik és további gyermekeiket, és így magas gyermekszámot érnek el.⁴⁵

A legérzékletesebb, és talán legmeglepőbb *alakváltozáson* az *alsó-közép réteg* (szakmunkás végzettséggel rendelkezők) gyermekvállalási profilja ment keresztül. Korábban, 1990-ben egy egységes korai gyermekvállalással indult a termékenységi pályájuk, ami viszonylag gyorsan/meredeken csökkent le. Két évtized elmúltával egy sokkal alacsonyabb szintű és „szétterjedt” (szórt) gyermekvállalási gyakorlattal találkozunk. Az alsó-közép helyzetűek között vannak korai és késői gyermekvállalók is, és nem találunk igazán kiemelkedő életkori módozást. Számokban kifejezve: összehasonlítva a 2011-ben 21–31 évesek 11 évjáratát, a gyermekvállalás intenzitása közel áll egymáshoz. A legmagasabb (84,14‰) és a legalacsonyabb (59,44‰) közötti eltérés kevesebb mint 25 ezrelék.

⁴⁴ Noha lehetőség lenne 1990 és 2016 összehasonlítására is, mi mégis az 1990 és 2011 közötti összehasonlítás mellett döntöttünk. Emellett szólt a 2011-es adatok teljeskörűsége. (A 2011–2016 közötti időszakban tapasztalható esetleges, új fejleményeket az elemzés során külön fogjuk jelezni.)

⁴⁵ Fontos megjegyezni, hogy a 2016-os mikrocenzus adatainak felhasználásával végzett elemzés szerint az alapfokú végzettségűek gyermekvállalási korprofilja még közelebb került az 1990-es korprofilhoz, hiszen a fiatalok korszpecifikus arányszáma 2011 és 2016 között lényegesen megemelkedett. (A 21 évesek körében pl.: 177,12%-ra.)

13. ábra Korspecifikus termékenység az egyes iskolai végzettségi csoportokban, 1990, 2011 (%)

Forrás: saját számítás, KSH a népszámlálás és a népmozgalmi adatok felhasználásával.

Az *érettségivel rendelkezők* (felső-közép végzettségűek) gyermekvállalásának mintázata is átalakult. Az átalakulás jellege közel van a korábbiakban bemutatott (I. fejezet) változáshoz. A gyermekvállalás intenzitása csökkent, a centrális életkor későbbre tolódott, a görbe elnyúlóbbá vált (vö. 13. ábra). 1990-ben a 24 évesek körében 176,16% az ezer nőre jutó gyermekszületés, míg 2011-ben a 29 évesek körében ennek fele, 87,02 %. Két évtized elteltével a modális életkor 5 évvel később van, és ennek értéke feleakkora.

A *felsőfokú* végzettségűek korprofilja 1990-ben a 25. életévben volt a legmagasabb, és noha az értéke a legalacsonyabb volt, a 172,16% alig marad el az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében jellemző legmagasabb értéktől. Értéke 21 éves kortól meredeken ívelt felfelé, majd azt követően fokozatosan csökkent. Két évtized múlva a görbe alacsonyabb, és más iskolai végzettséghez viszonyítva „koncentráltabb”, a legkevésbé heterogén. Az érettségizettektől alig különbözik, ám egyértelműen magasabb és „karcsúbb”.

A felsőfokú végzettségűekre jellemző leginkább, hogy gyermekvállalásukat néhány életévre, 28–34 éves korukra koncentrálják.

Nem állíthatjuk tehát, hogy a korspecifikus és végzettségspecifikus termékenységi arányszámok nem fognak megváltozni a jövőben, hiszen a termékenységi magatartás átalakulása 2011-ben még nem fejeződött be. Befejeződött ugyan a halasztás, ám azt általában a visszapótlás (recuperation) időszaka követi, ami főképpen az idősebb életkorúak, a jóval 30 év felettiek korspecifikus arányszámait módosíthatja érdemben. Ezzel összhangban van, hogy 2011-et követően nőtt a TTA, ami a korspecifikus arányszámok összegeként adódik. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy a 2011 és 2016 között tapasztalt változások (Kapitány, Spéder 2018) nem felelnek meg a fenti elvárásainknak, mert a TTA-t inkább az alacsonyabb végzettségűek növekvő gyermekvállalása emelte.

Összességében azt a következtetést vontuk le, hogy a termékenységi magatartás az elmúlt negyed évszázad alatt a klasszikus demográfiai mutatószámok alapján egyértelműen *differenciálódott*. Az alacsony végzettségűek, akik persze a gyermekvállalási korban lévők szűkülő és így egyre szelektívebb csoportját képezik, fiatal és magas gyermekvállalási mintával rendelkeznek, ami az elmúlt negyedszázadban alig változott. A legerőteljesebb változás – mennyiségi csökkenés – és a heterogenitás növekedése a középvégzettségűek körében érzékelhető. Mindkét középvégzettségű csoport centrális arányszáma alacsonyabb, mint a diplomával rendelkezők maximális értéke. Elképzelhető, hogy végzettségspecifikus TTA-juk a felsőfokú végzettséggel rendelkezőkétől alig fog különbözni, de a TTA ekkor el fogja fedni, hogy a csak szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezők gyermekvállalásának időzítése igen heterogén.

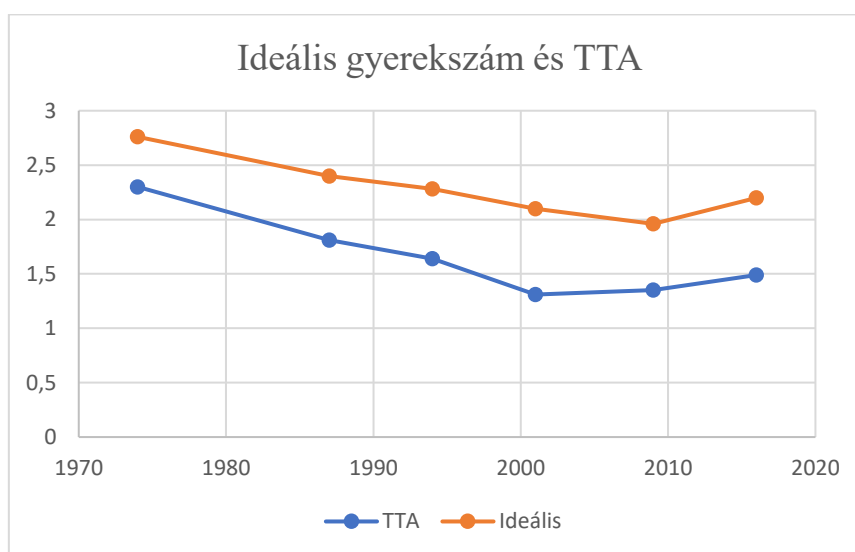
1.2.3. Termékenységi preferenciák: ideális gyermekszám, kívánt gyermekszám

A termékenységi folyamatok leírásának máig nem elengedhetetlen része a szubjektív termékenységi mutatók bemutatása. Ennek lehet elvi oka, amely mögött az húzódhat meg, hogy a termékenységi gyakorlat jelenti végeredményben a kinyilvánított preferenciákat. Ám lehet gyakorlati is: a szubjektív mutatók nem képződnek a hivatalos statisztika eredményeként; azokat rendszeresen, reprezentatív adatgyűjtéssel kell felmérni, dokumentálni. Ezen túl averzió is fennállhat a vélekedések (szubjektív változók) standardizáltságát, azonos jelentését illetően. Mindezek ellenére alkalmazása elterjedt a termékenységi preferenciákat és attitűdöket, így az ideális gyermekszámot, a kívánt gyermekszámot és a gyermekvállalási szándékot illetően. Ez utóbbi szerepével az egyéni gyermekvállalási magatartás értelmezése során részletesen

foglalkozunk, itt a makroszintű és időponthoz kötődő ideális és kívánt gyermekszám akaratilag alakulását mutatjuk be. Komoly korlátot jelent, hogy ezek a mutatók különböző adatgyűjtések révén jönnek létre, és az összehasonlítás során csak azokat az arányszámokat szabad összevetni, ahol a kérdések szó szerint megegyeznek, és a kérdezett népesség összetétele azonos módon reprezentatív.

Az *ideális gyermekszám* mutatója olyan adatgyűjtések révén számolható ki, amikor a kérdések között szerepel, hogy „általánosságban hány gyermek ideális egy családba?”. Az ezen kérdésekre adott válaszok alapján⁴⁶ kiszámolt egyszerű átlag a társadalom attitűdjét, családnagyság-preferenciáit jellemzi. Ez az érték általában meghaladja az aktuális termékenységi arányszámot (TTA), és S. Molnár szerint azzal párhuzamosan változik. A 14. ábra megfelelt ennek a feltételezésnek, bár vannak időszakok, amikor a két mutató erőteljesebben válik szét (pl.: 2011-ben). Többen különleges jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy az ideális gyermekszám meghaladja-e az egyszerű reprodukció szintjét, vagy az alá kerül-e. Lutz felhívja a figyelmet arra, hogy az ideális gyermekszám csökkenésével „termékenységi csapda” alakult ki. A tényleges termékenység, logikája szerint, mindig az ideális alatt marad, ám a tartósan alacsony termékenység visszafogja a preferenciákat, ami tovább csökkenti a termékenységet (Lutz 2007). Az ideális gyermekszám és a TFR közötti növekvő eltérést a „termékenységi szakadék” fogalmával szokták megragadni. (Ezzel részletesebben a IV. fejezetben fogunk foglalkozni.)

14. ábra Az ideális gyermekszám és a TTA, 1974–2016

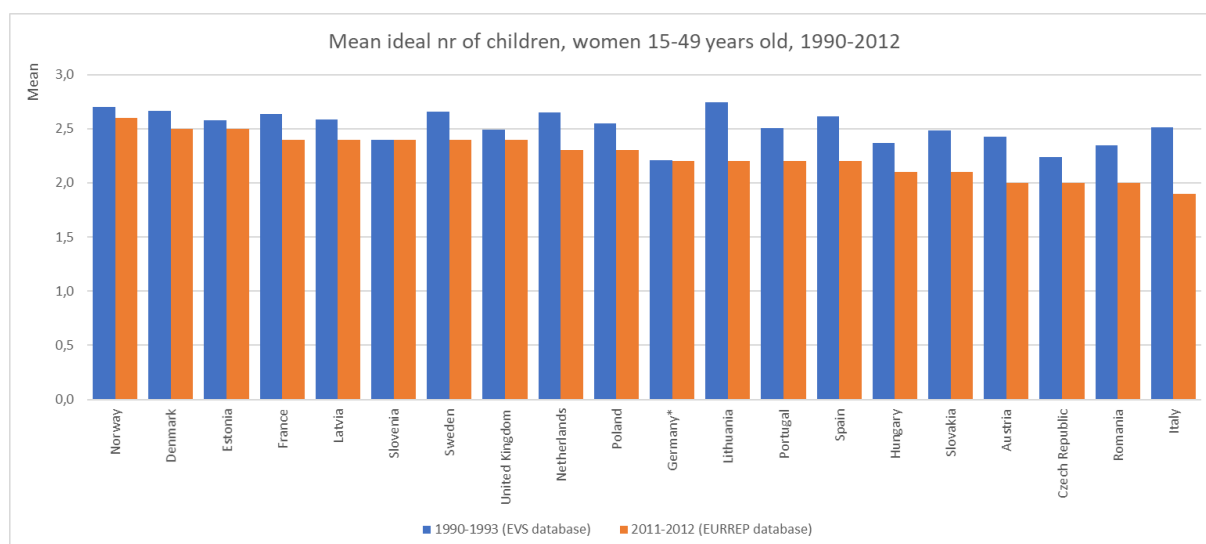
Forrás: S. Molnár 2009: 288; saját számítás; Életünk fordulópontjai 1. és 5. hulláma.

⁴⁶ Nem tudunk részletesen bevinni a kutatásba az olyan fajta válaszokat tartalmazó adatgyűjtéseket, amelyek során a feltett kérdésre a következő válaszokat adják: „2–3 gyerek”, „amennyit az Isten ad”, stb.

Magyarországon a vizsgált időszakban, a 2011-es mélyponttól eltekintve, az ideális gyermekszám értéke döntően a mágikus 2,1-es érték fölött volt.

Az *európai összehasonlítás* felhívja a figyelmet arra, hogy az országok döntő többségében, négy országot kivéve, kettő fölött volt az ideális gyermekszám értéke a teljes időszak alatt. Ebben bizonyára nagy szerepe van annak, hogy Európában a kétgyermekes modell ideális családnagyságként nagyon széles körben és mélyen bevésszódott az emberek tudatába. (Vö. Sobotka, Beaujouan 2014). A magyarországi gyermekszám-preferenciák európai összehasonlításban az alacsonyabbak közé tartoztak 1990–1993-ban, és a kétezres évek elején is. Az európai összehasonlítás alapján is jól látszódik az ideális gyermekszám csökkenésének tendenciája: a vizsgált időszakban Németországot kivéve minden országban a csökkenés tendenciáját láthatjuk.

15. ábra Az „ideális gyermekszám”

tlagos értékei a 90-es évek elején és 2010 körül Európában

Forrás: EVS, EUREP database.

2. Ahogyan a gyermekvállalási magatartás évjáratról évjáratra átalakul. Kohorszspecifikus („tényleges”) mutatószámok

Ahogy a korábbiakban részletesen taglaltuk, az egyes időpontokhoz kapcsolódó mutatók jól jelzik előre a nők majdani termékenységet, amennyiben a termékenységi magatartás nem, vagy csak alig változik egy adott társadalomban. Magatartásváltozás esetében azonban nem érvényes a „ha a nők életpályájuk során az adott évi termékenységi magatartásnak megfelelően viselkednének” feltételezése, ezért az arányszámok torzítanak, és minőségi átalakulás esetében

a torzítást kiszűrő „kiigazított” mutatószámok is lehetnek „félrevezetőek”. Azt, hogy a gyermekvállalási magatartás végül hogyan alakult át, akkor látjuk, amikor az egyes évjáratok befejezték a termékenységi életpályájukat, azaz elérték az 50. életévüket. Ebben az életkorban számítható ki a befejezett teljes termékenységi arányszám (completed total fertility rate, CTFR). E mutató nagy hátránya, hogy nagy „késéssel” ad számot a termékenységi magatartás átalakulásáról (Haub 2003), hiszen 2015-ben csak az 1965-ben születettek gyermekvállalási gyakorlata látszik teljes egészében.

Az egyes évjáratok termékenységi magatartásának elemzése azonban feltárta, hogy a mai modern társadalomban a gyermekvállalási gyakorlat 40 éves korban szinte befejeződik, az ezt követő években csak 1–2%-kal nő egy-egy évjárat termékenysége (Frejka, Sardon 2003). Ez annak ellenére igaz, hogy a gyermekvállalást jellemző átlagos életkor növekszik, fokozatosan fejlődik és egyre inkább hozzáférhetővé válik a művi megtermékenyítés technológiája. Ez alapján már egy évtizeddel korábban, 2015-ben jól előrejelezhető az 1975-ben születettek esetében is, hogy egy nőre a gyermekvállalási karrierje befejezésekor átlagosan hány gyermekvállalás fog esni. Frejka és Sardon idézett művükben ennél is tovább mennek, hiszen álláspontjuk szerint jól becsülhető egy adott évjárat termékenységi magatartása, ha az adott évjárat gyermekvállalásának 85 százaléka megtörtént, azaz a „fennmaradó” 15 százalék viselkedését kell csak megbecsülni. (Vö. i.m. 19. oldalától.) Mi ez utóbbi feltételezést kérdésesnek tekintjük egy olyan időszak vizsgálata során, amikor a gyermekvállalási magatartásban érdemi átalakulás következik be. Ugyanakkor tanulságosnak tartjuk azokat az összeállításokat, amelyek annak vizsgálatára irányulnak, hogy az adott évjáratok egy adott életkorukig hány gyermek vállalásáig jutnak el, mennyire távolodnak el az ún. referencia (vagy benchmark) évjáratok termékenységétől. Az ilyen fajta vizsgálatok ugyanis tovább gazdagítják ismereteinket a termékenységi magatartás változásairól.

2.1 Az egyes évjáratok tényleges korszpecifikus termékenységi magatartása

Az egyes évjáratok gyermekvállalási magatartásának szemléletes bemutatása céljából az egyes születési kohorszok adatait a *Termékenységi adattár* felhasználva, több perspektívából mutatjuk be. Kiindulásként ábrázoljuk a tényleges⁴⁷ korszpecifikus adatokat, majd pedig a kumulált termékenységi adatokat, végül pedig a deficiteket. *Referenciánk az 1960-as évjárat* lesz, akik a rendszerváltás idejére már maguk mögött hagyták a gyermekvállalásuk nagy részét.

⁴⁷ Az adott évben jellemző korszpecifikus arányszámok eltérő évjáratok gyermekvállalási gyakorlatából „kreálják meg” a TTA mutatószámát.

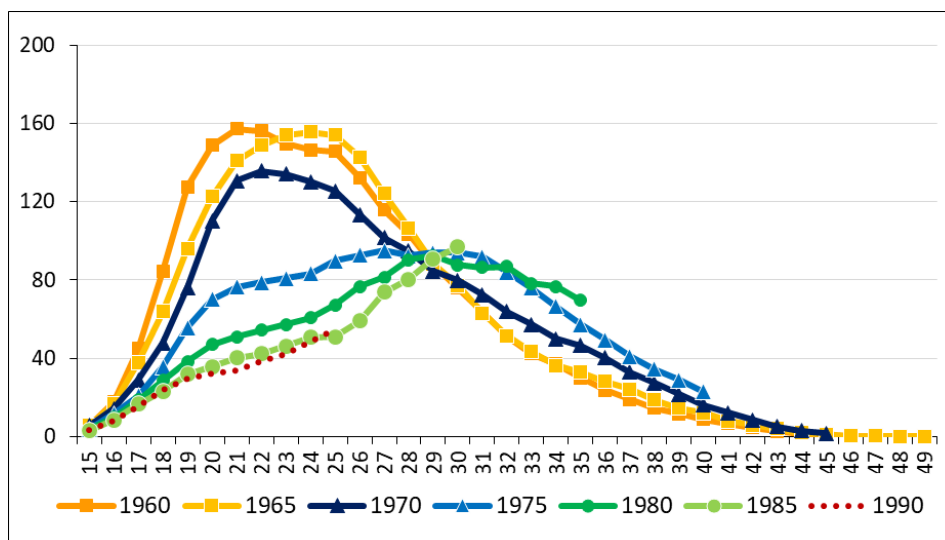
(Az összes gyermekvállalásuk 84,3 százaléka már bekövetkezett.) Ha egy olyan évjáratot kívánunk kiválasztani, amelyik jól reprezentálja az államszocializmus utolsó időszakát, akkor az 1960-as évjárat jó választásnak tartható, hiszen a gyermekvállalásuk döntő része a 80-as években, 20–30 éves koruk között valósult meg. Őket tekintjük tehát az összehasonlítás alapjának. A harmadik, ún. „*deficit*” *mutatónk* azt mutatja meg (születés/ezer fő), hogy az őket követő évjáratok egy adott élettartam alatt *mennyivel maradnak el* az 1960-as évjárat kumulált gyermekvállalási mutatóitól. Az áttekinthetőség céljából az évjáratok összehasonlításához ötéves intervallummal egymást követő kohorszokat választottunk ki.

Vajon feltehetőleg melyik évjárat reprezentálja a rendszerváltozás utáni időszakot? Mivel úgy gondoljuk, hogy a halasztás egyéni szintű gyakorlata leginkább a szülővé válás esetében támasztható alá, azt feltételezzük, hogy modellszerűen új magatartás azon évjárat szülőttei esetében mutatkozhat meg leginkább, akik a rendszerváltás kezdetén még nem voltak szülőképes korban. Azt feltételezzük tehát, hogy az 1975-ben születettek körében, akik 1990-ben léptek a húszas éveikbe, már szinte kizárólag az új gyermekvállalási gyakorlatnak kell megmutatkoznia.

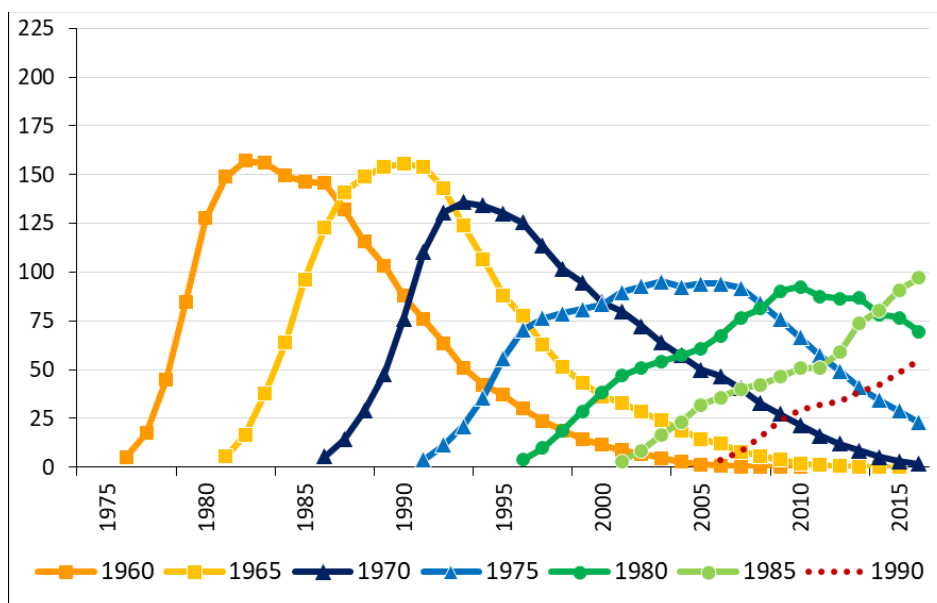
2.1.1 A kohorsz- és korszpecifikus termékenységi arányszámok, az összes gyermekszám

Noha az 1960-as évjárhoz képest a görbe alakját és magasságát illetően folyamatosan változott az egyes évjáratok termékenységi magatartása, az 1975-ös évjáratokig csak enyhe, attól kezdve pedig radikális magatartás-változás következett be. Az 1965-ös évjáratnál a medián növekedett, és platóvá „szélesedett” a görbe csúcsa, az 1970-es évjáratokban már érzékelhetően alacsonyabb a görbe. Lényeges visszapótlás első megközelítésben nem látható. A görbe jobb oldali lefutó ága nem emelkedett, nem vált lankásabbá. A törés a korábbi gyermekvállalási rátával az 1975-ös évjárat esetében válik nyilvánvalóvá: noha 20 éves korig megmarad a meredek növekedés, fennmarad a fiatal gyermekvállalás gyakorlata, az azt követő életkorokat tekintve egy széles plató alakul ki. Az 1975-ös évjáratnak gyakorlatilag nincsen centrális gyermekvállalási életkora, hiszen a születések egy közel 17 éves intervallumban, ugyanazon intenzitással 80–90 ezrelékes szinten vannak jelen. (Korábban azt is reális scénáriónak tartottuk, hogy lesz egy „rendszerváltó” kohorsz, akiknél ki fognak maradni a születések, és a plató ennek egyik megvalósulása lehetett volna.) A gyermekvállalási mintaváltozó azonban az 1975-ös kohorszban nem fejeződött be, a görbe formaváltozása az 1980-ban születetteknél is folytatódott, és az ekkor születettek körében mintha le is csengett volna. Az 1985-ös évjárat már az 1980-as évjárat életpályáját látszik „bejárni”.

16. ábra Kohorsz- és korszpecifikus élveszületési arányszámok (ezer nőre jutó élveszületés), egyes születési évjáratok (1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985) körében (összes gyermek)

17. ábra Kohorsz- és korszpecifikus élveszületési arányszámok (ezer nőre jutó élveszületés), a történeli időben elhelyezve (összes gyermek)

Forrás: saját számítás a KSH Termékenységi adattár adatai alapján.

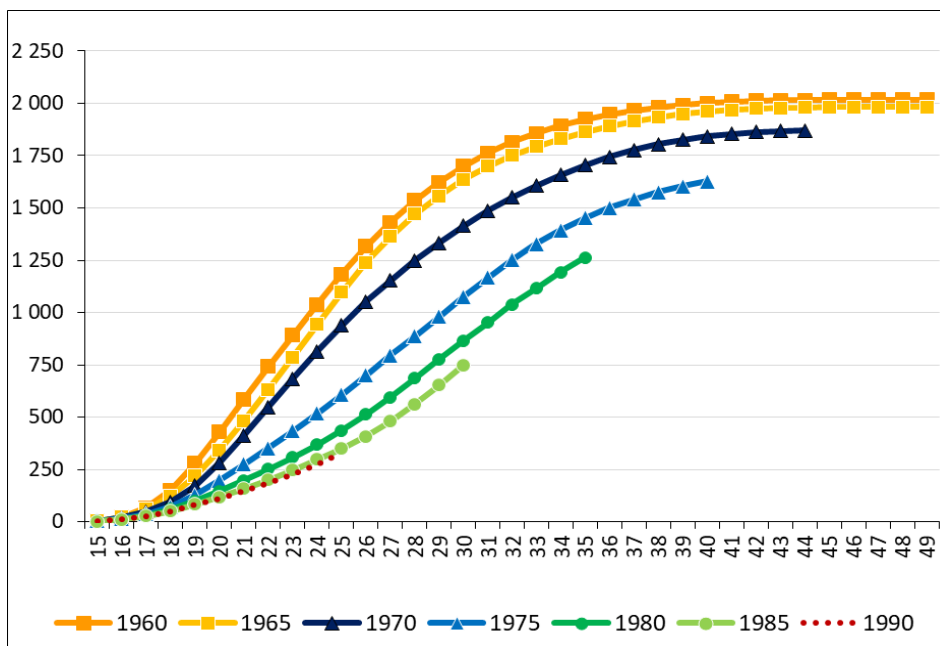
A különböző évjáratok közötti különbségek *halasztás-visszapótlás* logikájában való értelmezését a kumulált korszpecifikus arányszámok (16. ábra) közötti különbségek, a *születési deficit* (17. ábra) mutatják. E mutató azt jelzi, hogy az életkor növekedésével az egyes évjáratok adott életkorig vállalt összes gyermeke mennyivel kevesebb a referencia-

évjáratokhoz (az 1960-ban születettek) képest. A vízszintes tengelytől való távolodás az elmaradás (deficit) növekedését, a közeledés pedig a csökkenését jelenti.

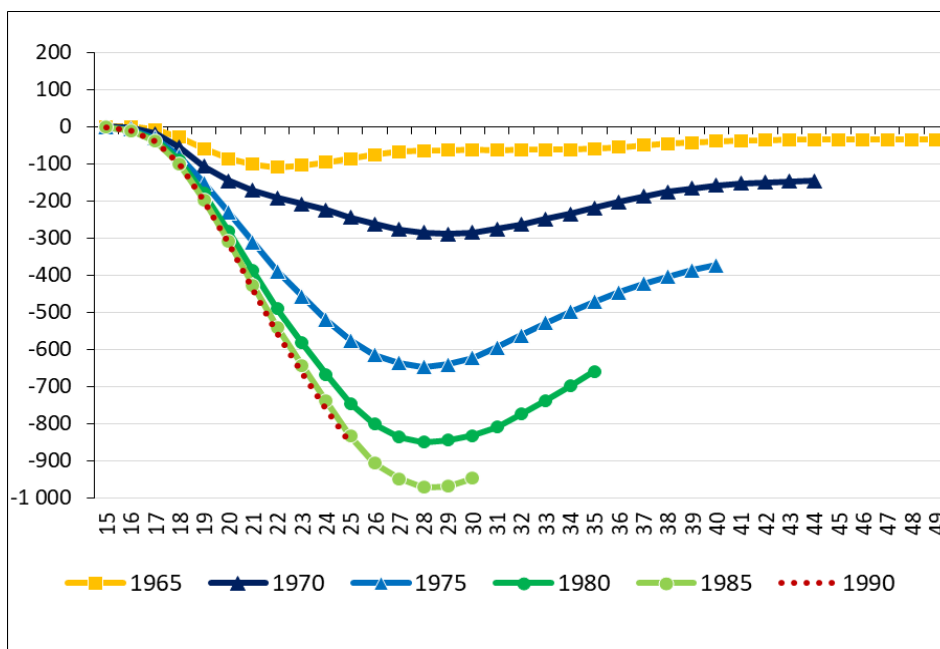
Egy olyan magatartás-változás során, amit csak és kizárólag a halasztás (majd visszapótlás) jellemez, a görbe először eltávolodna a vízszintestől, majd pedig visszatérne a kiinduló vízszintes egyeneshez. (Erre példa a holland és a francia magatartásváltozás az 1950-es és az azt követő kohorszok esetében.) (Vö. Frejka, Sobotka 2008:86.)

Mint említettük, 40 éves kor felett már igen alacsony, 1-2%-ra tehető az összes születés száma, ezért azon évjáratok körében, amelyek erre az életkorra nem közelítik meg a korábban születettek termékenységi esélyét, szinte lehetetlen a további közeledés. Az 1975-ös évjáratúaknak ekkor, 40 éves korukban a több mint 300 ezer nőre jutó születésekkel alacsonyabb az elért gyermekszámuk, az 1960-as nemzedékekhez viszonyítva (vö. 17. ábra). Ez az ábra egyértelműen mutatja, hogy az 1965-ben születetteknél nincsen csökkenés, és a termékenység csökkenése már az 1970-es évjáratnál is megjelenik. Végül azt is látjuk, hogy további lényeges módosulások is bekövetkeztek az 1980-ban születettek körében: 28 éves korig tovább fokozódik az elmaradás, azt követően felgyorsul a közeledés, és meredeken közelítenek az 1975-ös évjárat termékenységéhez. A fenti mutatók sorrend szerinti vizsgálata további ismereteket nyújt az egyes évjáratok gyermekvállalási magatartásáról.

18. ábra Kumulált kohorsz- és korszecifikus arányszámok, kiválasztott évjáratok esetében (ezer nőre jutó összes születés, a nők adott életkoráig, születési évjáratok szerint)

19. ábra Éveszületési deficit a nők adott életkorában, a Benchmark (1960-as) évjárat születéseitől képest, évjáratok szerint (ezer nőre jutó születésmaradás az 1960-as évjáratokhoz képest, a nők adott életkoráig, születési évjáratok szerint)

Forrás: saját számítás a KSH Termékenységi adattár adatai alapján.

2.1.2. Kohorszspecifikus deficitek születési sorrend szerint

A komulatív arányszámok *sorrend szerinti* eltérései árnyalják a fenti összképet, amennyiben az egyes évjáratok közötti különbségeket a születési sorrend szerint is értelmezhetővé teszik. A jellegzetességeket évjáratok szerint összegezzük. (A vonatkozó ábrákat a mellékletben mutatjuk be, sorrend szerint. *Vö. M.4.-6. ábrák.*)

- Az 1965-ös évjárat alig különbözik az 1960-astól. A minimális különbség alapvetően a *második (2.) gyermekek* születésének *elmaradásából* eredeztethető.
- Markáns sorrend szerinti különbözőség látszik az 1970-es évjárat születéseinek elmaradásában. Bár mind az első, mind a második gyermekek kumulált arányszámaiban látható eltérés, mégis a második gyermekek elmaradása a nyilvánvaló ebben a kohorszban (*M5.b ábra*). Úgy is fogalmazhatunk, hogy az *egygyermekesség* aránybeli növekedése az 1970-es évjáratúak körében látszik leginkább.
- Az 1975-ös, általunk mintaváltozónak tekintett kohorszban tovább növekedett a második gyermek megszületésének az elmaradása, ám ez kapcsolatban áll azzal is, hogy egyértelműbb lett az első gyermek vállalásának az elmaradása, azaz a gyermektelenség is (*M4.b ábra*).
- Végül az 1980-ban születettek körében tovább halasztódott a szülővé válás (első gyermek) időpontja. Ezen évjárat 25 éves korában – ekkor a legnagyobb az eltérés – 450 ezer nőre jutó gyermekkel marad el az 1960-as, és 130 ezer nőre jutó gyermekkel az 1975-ös nemzedéktől (*19. ábra*). Ők 2015-ben, a rendelkezésünkre álló legutolsó adatok alapján 35 évesek, és ekkor 70 ezrelékkal (70 ezer nőre jutó születéssel) maradnak el az 1975-ös nemzedéktől. Bár a '75-ös nemzedékhez való közeledésük egyértelmű (*19. ábra*), a növekedési dinamikájuk alapján nehéz lenne azt előrejelezni, hogy 40 éves korukban elérhetik az 1975-ös évjáratok görbáját, tehát úgy véljük, körükben ugyanakkora lesz a gyermektelenség, mint az előttük járó nemzedék körében. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy 40 éves korukban is születési deficitet mutatnak majd az 1975-ös évjáratához képest, azaz náluk magasabb gyermektelenséggel fognak rendelkezni.

A harmadik gyermekek kumulált arányszámaiban való eltéréseket nem elemezzük évjáratok szerint. Ennek oka, hogy a harmadik gyermekek kumulált deficit adatai alapján nem látunk különbséget az egyes évjáratok között (*M6.a és M6.b ábrák*).

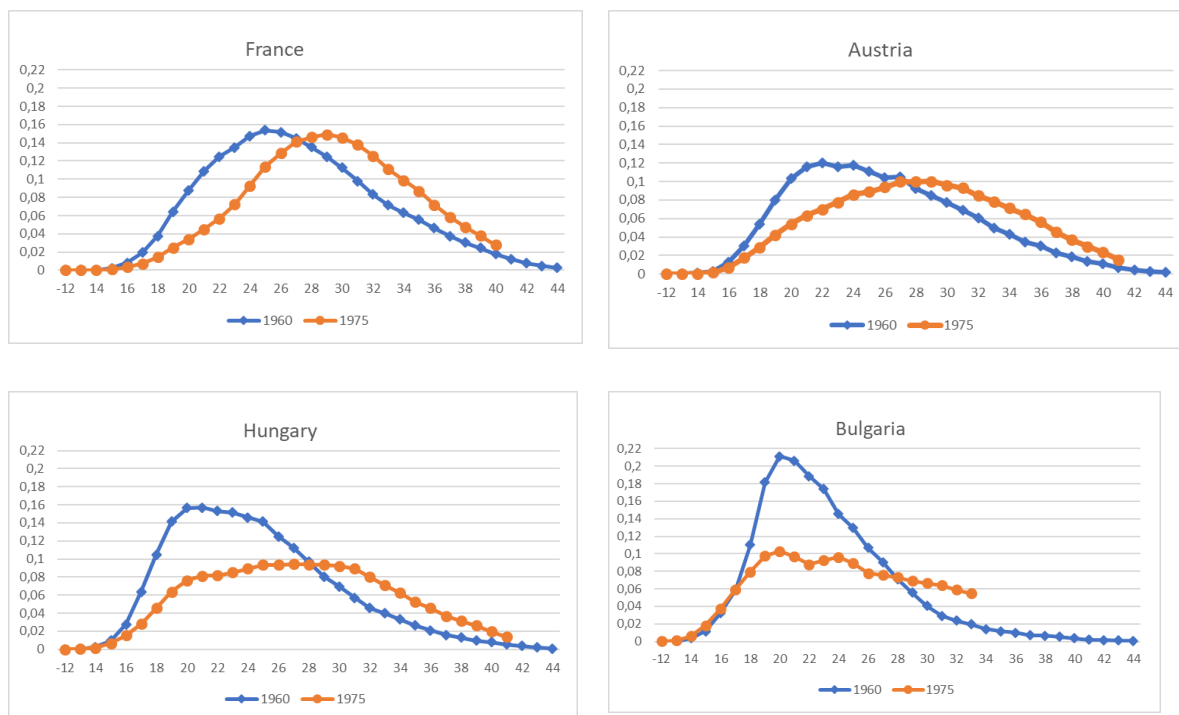
2.2. A kohorsz- és korszpecifikus születési arányszámok nemzetközi összehasonlítása

A valóságos kohorszok által ténylegesen bejárt termékenységi pályák a nyugat-európai országokban sem változatlanok (Frejka, Sardon 2003). A halasztás és visszapótlás folyamatát szinte „perfekcionista” megvalósító országokban a görbe alakja és magassága alig változik, csak néhány évvel jobbra (későbbre) tolódik. Valami ilyesmi látható Franciaországban, ahol a gyermekvállalási medián életkor 15 év alatt 4–5 évvel jobbra (későbbre) tolódott (vö. 20. ábra). Ám egyes nyugati országokban, például Ausztriában, a görbe formája „kiegyensúlyozottabb” lett, és magassága is alacsonyabbá vált. A gyermekvállalás az 1960-as évtizedben inkább az érintettek 20-as éveinek az elejére koncentrálódott, az 1975-ös évtizedben viszont kor szerint kevésbé egységes a gyermekvállalás, körükben sokkal inkább jellemző a harmincas életkorban.

A két volt szocialista országban 15 év alatt sokkal mélyrehatóbb változások mentek végbe, amelyek még – ahogy már jeleztük – folytatódni látszanak. A magyar változásokat már részletesen ismertettük, így itt arra hívjuk fel a figyelmet, hogy Bulgáriában a rendszerváltást megelőzően milyen egységes és mennyire korai volt a gyermekvállalási magatartás mintázata. E minta jellemzője volt, hogy 30 éves kor után szinte elhanyagolható annak a valószínűsége, hogy valakinek gyermeke születik.

Az 1975-ös évtized elnyújtott görbéje mögött két tényező húzódik meg: a differenciálódott gyermekvállalási magatartás, amelyet egyszerre jellemez korai és késői gyermekvállalás is, és az átmenet befejezetlensége. Az új gyermekvállalási minta az 1975-ös kohorsz körében még nem látszik egyértelműen.

20. ábra Kohorsz korszpecifikus élveszületési arányszámok (ezer nőre jutó élveszületés), az 1960-as és 1975-ös évjáratokban, négy európai országban (összes gyermek)

Forrás: Human Fertility Database. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Available at www.humanfertility.org (letöltve: 2019. 01. 10.).

2.3. A gyermektelenség alakulása

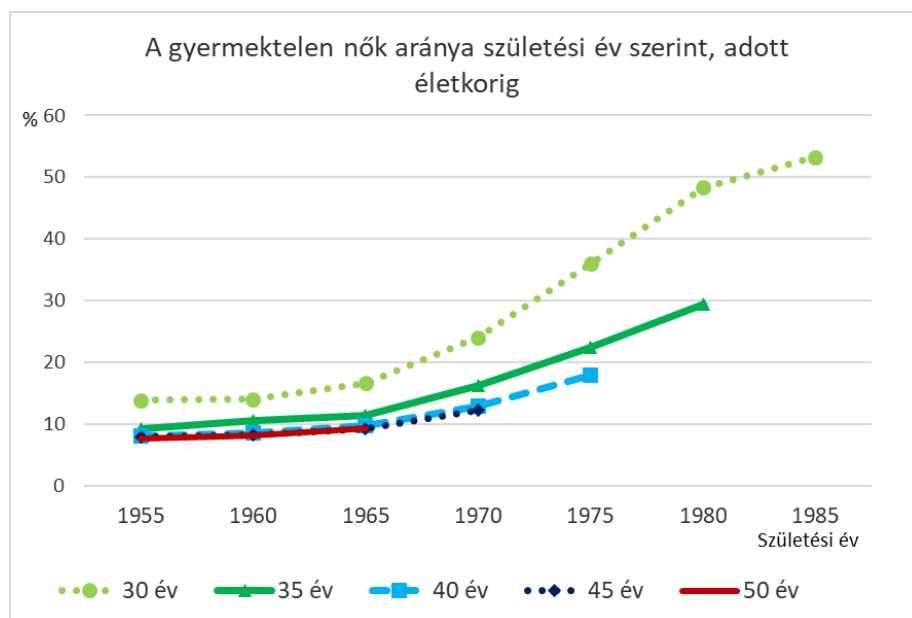
Az első gyermekek kumulált arányszámainak vizsgálatakor már említettük, hogy az 1960-as és 1965-ös évjáratúak több mint kilenctizedének született (első) gyermeke, és az 1970-ben születettek ettől csak néhány százalékponttal, az 1975-ben születettek viszont 9 százalékponttal maradnak el. A '75-ben születettek 18 százalékanak még nem született gyermeke 45 éves korában. S ha igaz az, hogy a 40. életév után már igen ritkán születik gyermeke valakinek, akkor biztosak lehetünk abban, hogy e generációban érdemben megnő a gyermektelen nők részaránya (vö. 21. ábra).

A gyermektelenség nem magyar jelenség, sőt sokáig sem Magyarországot, sem pedig a volt szocialista országok döntő többségét nem jellemezte (vö. Miettinen et al. 2015, Sobotka 2017). Viszont Nyugat-Európa számos országának, különösen a német ajkú országoknak régóta sajátossága (Vö. Dorbitz, Ruckdeschel 2012). A XX. század végén Olaszországban és Finnországban is jellemzővé vált (Tanturi, Mencarini 2008; Miettinen et al. 2015). Az összehasonlító vizsgálatokban, amelyek azonban általában megálltak a 60-as években született kohorszoknál, Magyarország egyelőre az alacsony gyermektelenségű országok körében

szerepel (Miettinen et al. 2016; Sobotka 2017). Mégis, ma Magyarországon is kiemelt figyelmet érdemel ez a jelenség, mert egyértelműen növekedni látszik (Szalma, Takács 2015; Spéder 2014; Szabó 2015).

A gyermektelenség alakulását nyomon követő adatokból készített ábrák az adott életkorban (30, 35, 40, 45 és 50 évesen) gyermektelenek részarányát mutatják. Ma még teljesen nyitott, hogy az 1980-ban és azt követően születettek – az adatgyűjtés lezárásakor harmincasok – gyermekvállalási karrierje hogyan alakul, ám van okunk azt feltételezni, hogy a szülővé válás arányában nem fogják „felülmúlni” az 1975-ös generációt. Ha ez így lesz, akkor a mai harmincasok gyermektelensége a húsz százalékot is megközelítheti vagy elérheti, ami már magas gyermektelenségnek minősül. Feltételezésünk azon alapul, hogy az egyre fiatalabbak körében az egyes generációk adott életkorra jellemző gyermektelensége mértékét illetően nyílni látszik az olló. Míg például az 1975-ös évjáratokban 35 évesen 13,6 százalékponttal voltak kevesebben a gyermektelenek, mint 30 éves korukban, ugyanez a százalékos különbség az 1980-as évjáratban 18 százalék körülire nőtt. Nem lehetetlen persze, hogy az olló záródjon, ehhez azonban arra lenne szükség, hogy az 1980-ban és utána születettek körében a harmincas éveik során növekedjen a szülővé válás gyakorisága.

21. ábra A gyermektelen nők részaránya az egyes születési évjáratokban, különböző életkorokban

Forrás: saját számítás, KSH Termékenységi adattár.

Kézenfekvő azt feltételeznünk, hogy a gyermektelenség mögött meghúzódó tényezők összecsengenek a termékenységsökkenéssel, ám ne feledjük el, hogy vannak olyan országok is, amelyeket polarizált gyermekvállalási minta jellemez (pl.: Egyesült Királyság), ahol a magas

gyermektelenség ellenére relatíve magas a termékenység. Ám a magas gyermektelenség mégis gyakrabban jár együtt az alacsony termékenységgel. A két jelenség háttérben tehát azonos és sajátos tényezők is megragadhatók.

A gyermektelenséget kialakító mechanizmusokra fókuszálva a korábbiakban már említett általános jelenséggel, a halasztással kell foglalkoznunk. A halasztást általánosságban szokás tárgyalni, pedig ez alapvetően a szülővé válás, az első gyermek elhalasztása esetében kulcskérdés.⁴⁸ Azok az összefüggések ugyanis, amelyek a halasztást motiválják – az elhúzódó képzési idő, a munkaerőpiaci integráció nehézségei, a versengő életcélok –, alapvetően a szülővé válással vannak konfliktusban. Az első gyermeket követően ugyanis az említett akadályozó tényezők már irrelevánssá válnak.⁴⁹ A halasztás tehát elsősorban a szülővé válás időzítésében jelenik meg.⁵⁰ Úgy gondoljuk, hogy a szülővé válás minél későbbi életkorra halasztása fokozatosan növeli a gyermektelenség esélyét. Egyrészt az életkor növekedésével nőnek a biológiai kockázatok. 35 éves kort követően lassan, a 40. életév után pedig rohamosan nő a termőképtelenség (Leridiont 2008; idézi Kapitány 2010). Ezt megerősíti Szalma és Takács mélyinterjú vizsgálat, amelyből többek között az derül ki, hogy az életkor növekedésével nő a sikertelen teherbeesés esélye (Szalma, Takács 2012), továbbá nő a magzati elhalálozás kockázata is (Kamarás 2012). A biológiai óra ketyegése tehát azzal a veszéllyel jár, hogy ha túl sokáig halasztódik az első gyermek vállalása, az érintettek szándékaik ellenére sem tudják majd megvalósítani gyermekvállalási terveiket, így végül gyermektelenek maradnak. Mindezzel összhangban van, hogy a kérdőíves vizsgálataink során érdemleges „akaratlagos gyermektelenséggel” nem találkoztunk. A nulla gyermek nem jelenik meg sem a gyermekszám-preferenciák között, sem azon vizsgálatokban, amelyek az érintettek gyermekvállalási terveit kutatják (Kapitány, Spéder 2015).

A másik sokak által kiemelt tényező a *párkapcsolatok hiánya* (Szalma, Takács 2012; Spéder 2017), ami részben a halasztáshoz is kapcsolódik. A munkaerőpiaci részvétel, a karrier ugyanis nemcsak a gyermekvállalással áll(hat) szemben, hanem a tartós párkapcsolat kialakításával is. Erről tanúskodik Utasi „szingli” vizsgálata, amelyből az derült ki, hogy a párkapcsolat nélkül maradt nők⁵¹ átmenetileg a munkájukat, karrierjüket favorizálták, és szándékaik ellenére maradtak egyedül (Utasi 2002). Az életkor növekedésével és a jövőbeli

⁴⁸ Ez jól látszik azon az ábrán, amelyen a gyermekvállaláskor jellemző átlagos életkort sorrend szerint mutattuk be (vö. 6. ábra). Ott a második és további gyermekek az elsőhöz képest nem halasztódtak.

⁴⁹ Ha addig nem vállal gyermeket valaki, amíg be nem fejezte az iskoláit és nincsen biztos munkahelye, akkor az első gyermek vállalását követően már nem vetődik fel a „képzés vagy gyermek” problémája, hiszen a képzés az esetek többségében már az első gyermeknél eldőlt.

⁵⁰ Természetesen más kulcseseményeket is befolyásol, ám azokkal itt most nem foglalkozunk.

⁵¹ Mivel ezt a helyzetet nem választották, Utasi „kényszerszingliknek” nevezte el őket.

partnerrel szembeni magas elvárások következtében nem találnak maguknak olyan partnert, akivel tartósan együtt tudnak élni, gyermeket tudnak vállalni. Az egyedüllét persze annak is lehet eredménye, hogy a hosszú és („laza”) élettársi kapcsolat azért (is) bomlik fel, mert a párkapcsolat túl sokáig marad gyermektelen. Az ezt követő egyedüllét a nőt a párkapcsolati piacon szintén hátrányos helyzetbe hozza: a harmincas éveiben járó nőt kereső férfiak száma igen alacsony.

A fentiekben körülírt helyzet vélhetőleg jól illeszkedik a Szabó által „kétpólusúként” jellemzett gyermektelenség egyik típusához. Ők alkotják a magas végzettségű, nagyvárosi (budapesti) gyermektelenek csoportját (Szabó 2015). A másik, Szabó által leírt csoport főképpen a lakásviszonyait tekintve hátrányos helyzetű, és vidéken él. Alig van elképzelésünk arról, hogy az ő gyermektelenségük milyen tényezők eredménye. Vajon esetükben is lényeges szerepe lehet a hátrányos párkapcsolati piaci helyzetüknek? Egy még nem publikált kvalitatív vizsgálat eredményei arra utalnak, hogy egyes középvégzettségű gyermektelen nők folyamatosan párkapcsolati problémákkal küszködnek, és nem egyszer idős szüleiket, rokonaikat is gondozzák, ami megnehezíti mind a párkapcsolat fenntartását, mind pedig a gyermekvállalást (Hollós, Spéder é.n.). A magyarországi gyermektelenség európai összehasonlításban még átlag alatti, ám bizonyára növekedni fog, és további kutatásokat kíván meg.

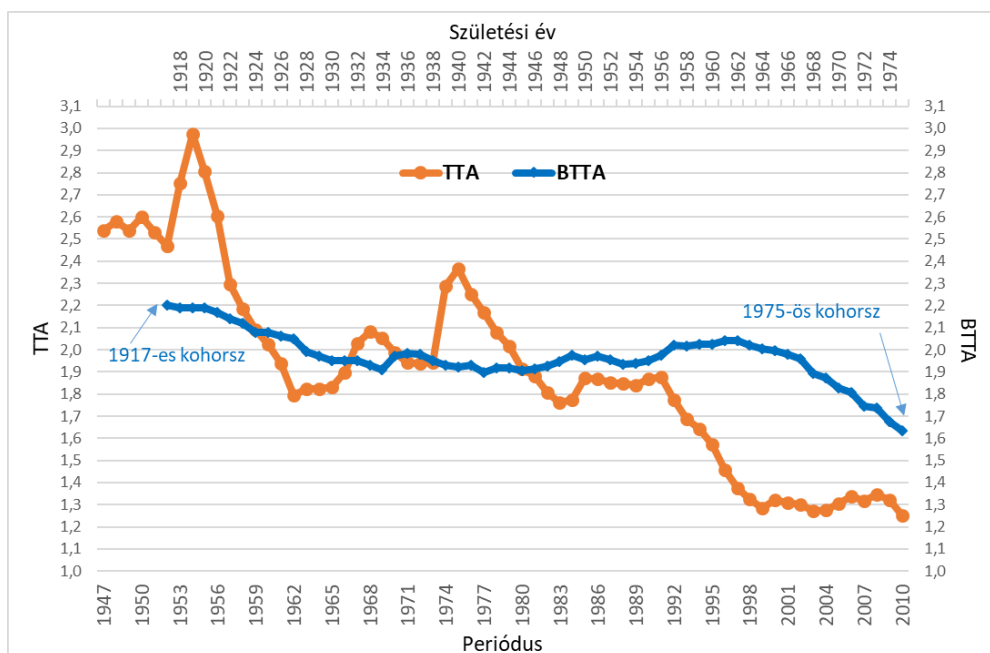
3. Mintaváltás és differenciálódás a termékenységi magatartásban

3.1. A befejezett termékenységi arányszám csökkenése

Az a tény, hogy a TTA és a befejezett TTA alakulása érdemben eltér, közismert (Kamarás, 1997).⁵² Már említettük, hogy a TTA csökkenése igen hektikus hullámvázis révén ment végbe. Ám kevésbé ismert, hogy a befejezett TTA viszont egy hosszú távú, és egyértelműen csökkenő tendenciát követően, miután az 1939-es évjáráttal elért egy mélypontot (1,87), előbb néhány évig stagnált, majd azt követően növekedésnek indult. A növekedés az 1961-es és 1962-es évjárat körében tetőzött 1,98-os értékben, valamikor 2000 körül. Ugyanakkor az előzőekben bemutatott elemzésekből már tudjuk, hogy ezen évjáratok döntő többségének a gyermekei már a rendszerváltást megelőzően megszülettek. Az „aktív népesedéspolitika” intézkedései bizonyosan hozzáruktak ahhoz, hogy a termékenység csökkenés megálljon (vö. Andorka 1987, Andorka 1996a). Az államszocializmus utolsó időszakában tehát egy olyan „reproduktív üvegház” (Sobotka 2003) működött, amely megfelelt az egyszerű reprodukció kívánalmainak.

⁵² A két mérőszám eltérő alakulása több más ország esetében is jellemző, így nem unikális magyar jelenség (vö. Frejka, Sardon 2003).

22. ábra A teljes termékenységi arányszám (TTA), és a befejezett termékenységi arányszám (BTTA) alakulása (1947-2010, illetve 1917-1975 évjárat)

Forrás: KSH népmozgalmi adatok és Human Fertility Database. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Available at www.humanfertility.org (letöltve 2018.11.14).

Az ezt követő évjáratok esetében a befejezett TTA csökkenésnek indult: előbb lassan, majd pedig gyorsuló ütemben. A csökkenés mértékére ma még nem tudunk egyértelmű választ adni, hiszen a mintaváltás még nem fejeződött be teljesen. Azt látjuk, hogy az 1977-ben születettek 40 éves korukban 1,57-os átlagos gyermekszámmal (BTTA) rendelkeznek (vö. 22. ábra), és ennek növekedése az elkövetkező néhány évben, az érintettek 40. életkorát követően minimális lesz. Bár nem kizárt, hogy a később született kohorszok gyermekvállalása növekedni fog, ám azt már láttuk (vö. II.2.1. részfejezet), hogy az 1980-ban születettek elmaradása nemcsak az 1960-as, hanem az 1975-ös évjáratokhoz képest is lényeges volt. Mindez indokolatlanná teszi, hogy a termékenység növekedését várjuk. A nemzetközi összehasonlítás adatai sem kedvezőbbek, hiszen a befejezett termékenység alakulását Európában máshol is inkább a csökkenés, mintsem a növekedés tendenciája jellemzi. Más oldalról, a korábbiakban kiemelt növekedési szakasz arra utal, hogy nem lehet kizárni, hogy különböző tényezők együtt állása esetén ne növekedhetne a befejezett teljes termékenységi arányszám (BTTA).

A magyar BTTA fenti alakulása nemzetközi összehasonlításban nem egyedülálló. A bolgár BTTA ennél jobban csökkent, míg a cseh BTTA a magyarhoz hasonlóan alakult, és mindkettő közelít az osztrákhöz (vö. Sobotka 2016). Ez egyben a francia és az észak-európai magasabb BTTA-tól való eltávolodást is jelenti. Ugyanakkor a dél-európai, valamint a kelet

európai, posztszovjet országokban a fentieknél jelentősebben csökkent a befejezett termékenység (Zeman et al. 2018:655).

Zeman és kollégái az 1,75-os szintet tartják vízválasztónak a magas és alacsony befejezett termékenységi szintek szétválasztásában, és felhívják a figyelmet arra, hogy az *alacsony termékenység* többféle családnagyság-összetétel eredményeként adódhat. Az 1,6-es *alacsony szint* például ötféle kombináció eredményeként is létrejöhet (vö. i. m.: 662).

A referencia-szcenárióban (benchmark) 20 százalékos a gyermektelenség, az egygyermekesek 72%-a lesz kétgyermekes, a kétgyermekeseknek pedig a 30%-a lesz háromgyermekes. (Mint látni fogjuk, az 1970–1975-ben született magyar nők gyermekvállalási magatartásához ez a megoszlás áll a legközelebb.) A négy másik típus rendre a következő:

1. *magas gyermektelenség* (30 százalékos gyermektelenséggel);
2. az *egygyermekes* családegység (a népesség 90 százalékának legalább egy gyermeke születik, és azok 55 százalékának születik második gyermeke);
3. *kétgyermekes* modell (alacsony gyermektelenség, és alacsony sokgyermekesség);
4. polarizált családmodell (sok gyermektelen és sok sokgyermekes).

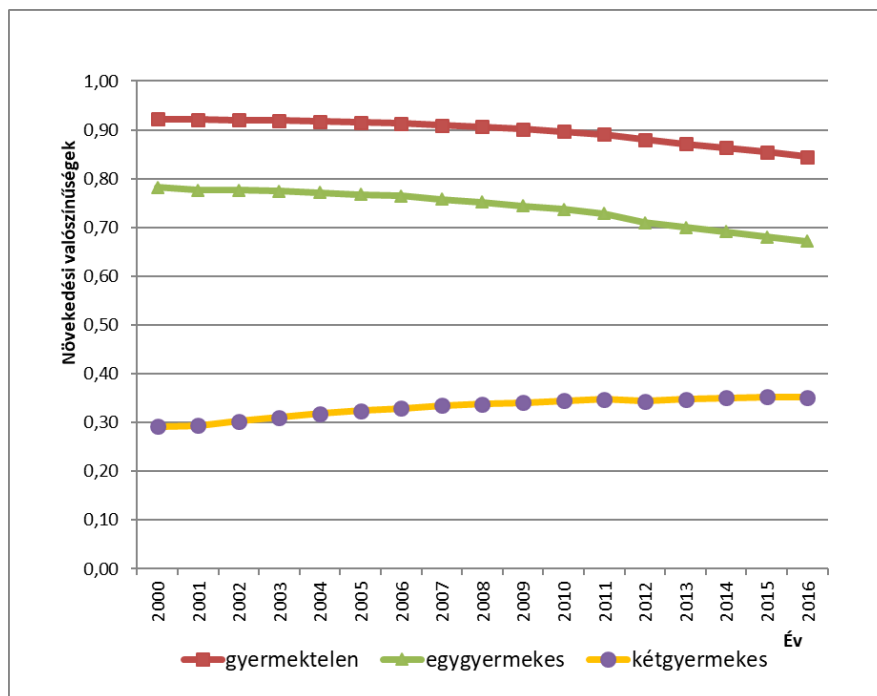
A Termékenységi adattár *családnövekedési valószínűségének* (parity progression ratio) segítségével be tudjuk mutatni, hogy a fentiekben elemzett befejezett termékenységi arányszámok milyen gyermekszám szerinti összetétel eredményeként jöttek létre Magyarországon. Másképpen: be tudjuk mutatni, hogy gyermekszám szerint hogyan alakult át az egymást követő női generációk összetétele. Ez arra is lehetőséget ad, hogy megvizsgáljuk, a befejezett termékenységgel már rendelkező legfiatalabb évjáratok a fentiekben bemutatott típusok melyikéhez állnak a legközelebb.

3.2. Változások a családösszetételben, a nők végső gyermekszám szerinti megoszlásában

A Termékenységi adattár tehát lehetővé teszi, hogy megvizsgáljuk a mindenkori, „majdnem” befejezett (40–44 évesek) termékenységi életutakat. A családnövekedési valószínűségi mutató azt méri meg, hogy a termékenységi életpályájukat (már majdnem) befejezők milyen eséllyel vállaltak legalább egy gyermeket (azaz nem maradtak gyermektelenek), az egy gyermeket már vállalók milyen eséllyel lettek kétgyermekesek, a kétgyermekesek pedig milyen eséllyel lettek nagycsaládosok (3 gyermekesek, és így tovább).

E mutató alakulása egyértelmű átalakulást, a végső *gyermekszám szerinti pluralizálódást* jelzi. Ahogy korábban taglaltuk, egyértelműen nőtt a gyermektelenség, hiszen az első gyermeküket vállalók aránya az ezredfordulón megfigyelhető 92%-ról 84%-ra csökkent.

23. ábra Családnövekedési valószínűségek Magyarországon, 2000–2016

Forrás: KSH, Népmozgalmi adatok; KSH, Termékenységi adattár.

Komoly csökkenés jelentkezett a kétgyermekesek számarányában is, hiszen 78%-ról 67%-ra esett vissza azok száma, akik az első gyermeket követően másodikat is vállalnak (vö. 23. ábra). Ennek oka egyrészt, hogy komoly mértékben nő az egy gyermeket követően „megállók” (stopping) aránya. (Ez egy általános jelenség a régióban; lásd Zeman et al. 2018.) Másrészt az, hogy egyértelműen növekszik a kétgyermekesből nagycsaládossá válók valószínűsége. A rendszerváltáskori 25%-ról az ezredfordulóra 27%-ra, majd 2016-ra 35%-ra emelkedett a két gyermek után harmadikat is vállalók részaránya. A gyermektelenek, az egygyermekesek, a kétgyermekesek és a három- és többgyermekesek aránya a következőképpen alakult át:

2. táblázat A 40–44 éves nők megoszlása termékenységük szerint, 1990, 2015

	1990	2015
gyermektelen	8,5	15,5
egygyermekes	22,0	27,8
kétgyermekes	50,5	36,8
három- és többgyermekes	19,0	19,9
Összesen	100	100

Forrás: saját számítás

Összességében a nők termékenységét tekintve gyermekszám szerinti pluralizálódás következett be. Részben értelmezés kérdése, hogy e változásból mit emelünk ki. Számunkra a *kétgyermekes családmodell népszerűségvesztése* látszik meghatározónak. Ahogy a szakirodalom részletesen bemutatja, a „mágikus kettes” szám, a „gyermek testvérrel” a fejlett világban általánosan elterjedt ideális családnagyságként és a dominás realizált gyermekszám modusaként (Sobotka, Beaujouan 2014). Míg egy negyed évszázaddal ezelőtt e modell kiemelkedő szerepe megkérdőjelezhetetlen volt, mára a hazai gyermekszám szerinti modell alig több mint harmadát teszi ki. Ugyanígy említhetnénk azonban a gyermektelenség vagy az „egygyermekesség” növekedését, ami a kétgyermekes családmodell kárára következett be; végül pedig azt is, hogy a sokgyermekesek részaránya Magyarországon nem csökkent tovább.

3.3. Társadalmi státusz szerinti differenciálódás

A korábbiakban már több helyen jeleztük – de itt most szükséges megismételni és kihangsúlyozni –, hogy a sokszínűség növekedése nemcsak a gyermekszám tekintetében következett be, hanem a *párkapcsolati státusz* szerint (1.1.2. rész) és a születések időzítését tekintve (vö. 1.1.3. rész) is. Mivel ezen változások erősen kötődnek az érintettek iskolai végzettségéhez, a sokszínűvé válás társadalmi státusz szerinti differenciálódásának tekintjük.

Az élettársi kapcsolat terjedésével (Spéder 2006) a házasságon kívül történő gyermekvállalás általánosan elterjedtebbé vált. Tudjuk, hogy az első párkapcsolatok kilencztizede élettársi kapcsolatként alakul (vö. II.1. fejezet, Murinkó, Spéder 2015), és így az élettársi kapcsolat ma már nem kötődik társadalmi státuszhoz, minden társadalmi csoportban jelen van. A fentieket fegyelembe véve nem lehet meglepő, hogy a gyermekszületések kétötöde házasságon kívül következik be, és így ez is általánosan elterjedtnek tekinthető. Tudjuk ugyanakkor azt is, hogy az élettársi kapcsolatok fele fél évtizeden belül házassággá alakul, bár az erre való hajlandóság csökkenő tendenciát mutat. A társadalmi státuszhoz kötöttség a

gyermekszületések és a párkapcsolati formák összekapcsolódásában nyilvánul meg. Míg az élettársi kapcsolatok gyakorlata minden iskolai végzettséget tekintve általános, addig a házasságon kívüli születések, az élettársi kapcsolatban vállalt gyermekek sokkal inkább elterjedtek az alsó és az alsó középső iskolai végzettséggel rendelkezők körében (Spéder 2004, Husz 2006). A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében általánosabb, hogy előbb házasodnak meg, és utána vállalnak gyermeket.

A korábbiakban részletesen taglaltuk, hogy a gyermekvállalás életúton belüli időzítése az államszocializmus idején koncentráltan történt, az iskolai végzettség szerinti különbség szinte kizárólag abban mutatkozott meg, hogy a legmagasabb iskolai végzettséggel párhuzamosan nőtt a modális gyermekvállalási életkor. A rendszerváltást követően azonban az iskolai végzettség függvényében eltérő időzítésű gyermekvállalási magatartások alakultak ki. Az alsó végzettségűek körében megmaradt egy *korai és koncentrált* gyermekvállalási minta, a felső végzettségűek körében pedig egy *késői, kevésbé koncentrált, de mégis egységes* minta látszik elterjedni. A felső közép végzettségűek (érettségivel rendelkezők) körében is késői gyermekvállalás látszik elterjedni, ám egyelőre mintha szórtabb lenne, mint a felső státuszúak körében. Végül az alsó közép végzettségűek gyermekvállalási gyakorlata „szórt”, körükben a korai és késői gyermekvállalási gyakorlat is elterjedt.

A gyermektelenség esetén is azt állapíthattuk meg, hogy az „kétpólusú” minta (Szabó 2016) egyszerre van jelen a képzetlenek és a felső iskolai végzettséggel rendelkezők körében.

Az egyes évfázatok korspecifikus termékenységi arányainak vizsgálata arra mutat rá, hogy a mintaváltás még az elemzéseink idején, 2015-ben messze nem tekinthető lezártnak, és további módosulások várhatók, ám azt várjuk, hogy a gyermekvállalási magatartás differenciáltsága és státuszhoz kötöttsége az új stabilizálódó mintázatnak is jellemzője lesz.

III. VÁLTOZÁSOK A GYERMEKVÁLLALÁS TÁRSADALMI VISZONYAIBAN

1. Párkapcsolati helyzet és termékenység: szoros kötelékek bomlása?

A szakirodalom alapján nem egyértelmű a kapcsolat a házasság visszaesése, az élettársi kapcsolatok terjedése, a párkapcsolatok instabilitása, és a termékenység szintje között. Általános tendenciának látszik, hogy a párkapcsolatalapítás egyre későbbi időpontban, életkorban következik be (Corijn, Kijzing 2001; Liefbroer, Billari 2010) és, hogy az első gyermek nem biztos, hogy az első párkapcsolatban születik meg. Mindkét összefüggés abba az irányba mutat, hogy a párkapcsolati változások hozzájárulhatnak a szülővé válás halasztásához, és áttételesen a kevesebb gyermek vállalásához. Az individuális adatokon végzett elemzések többnyire vissza is igazolják, hogy a házasságban élők között korábbi életkorban születik az első gyermek, illetve több gyermek születik, mint az élettársi kapcsolatokban. Kivételt e tekintetben Franciaország jelent, ahol nincsen különbség a két párkapcsolati forma termékenységi viszonyaiban (Toulemon 2016).

A párkapcsolatok növekvő dinamikája, ami a válások, az élettársi kapcsolatok felbontásnak növekvő kockázatában, továbbá az életpályán belüli több párkapcsolatban nyilvánul meg, a feltételezések szerint szintén a termékenység csökkenésének irányába mutat. Ez feltételezhetően két mechanizmus működésének eredménye. Egyrészt a párkapcsolatok felbomlását megelőző alacsony párkapcsolati minőség; rossz partneri viszony esetén alacsony és csökkenő az intim együttlétek száma. Másrészt kiszámíthatatlan, rossz párkapcsolati helyzetben nagy a kockázata, hogy a gyermekbe történt beruházások elvesznének. Ezek eredményeként csökken a gyermekvállalási hajlandóság. Ezzel szemben áll a bizonytalanság redukciójának feltételezése (Friedman et al. 1994), amely szerint a gyermekvállalás a korábbi bizonytalan (párkapcsolati) helyzetet stabilizálhatja. Végül a gyermekszám növekedését veti előre az a feltételezés is, miszerint az érintettek a szétköltözést/válást követő új kapcsolatot jelezve annak fontosságát közös gyermekvállalással is szeretnék „megerősíteni”. Ez utóbbi feltételezés alapján a párkapcsolatok instabilitása, az életpályán belüli több tartós párkapcsolat a termékenység növekedését eredményezné (Billari 2005).

A makroszintű összefüggések a teljes válási arányszám, a teljes házasságkötési arányszám, a házasságon kívüli születések, és a teljes termékenységi arányszám között ellentmondásosak (Sobotka, Toulemon 2008:127). Míg a 70-es években a házasságok magas száma magas termékenységi arányszámmal járt együtt, addig 2004-ben a két változó között

nincsen kapcsolat. Sőt 2004-ben a házasságon kívüli születések és a TTA között látszik pozitív kapcsolat.

A fentiek ismeretében tekintjük át a párkapcsolati életformák magyarországi alakulását. Először a párkapcsolati formák jellegzetességeire, és társadalmi előfordulásának megoszlására fókuszálunk. Azt követően a párkapcsolati formákat az életpálya perspektívájából vizsgáljuk. Végül mérlegelni fogjuk, hogy a párkapcsolati változások és a termékenységi átalakulás között milyen összefüggések állhatnak fenn.

1.1. A „házasság aranykorától” a párkapcsolati életformák pluralizáltságáig

A huszadik század első kétharmadában, a „házasság aranykorában” (van de Kaa, 1995) a házasság és a gyermekvállalás, a házasság és a szexualitás erős, megbonthatatlan kötelékkel volt egymáshoz kapcsolva. Házasság nélkül alig volt gyermekvállalás, pontosabban nem volt legitim gyermekvállalás, a házasságkötés pedig egyértelműen a családalapítás indulását jelölte.⁵³ Házasság és gyermekvállalás szoros kapcsolata nyilvánult meg abban, hogy a nem szándékolt gyermekfogantatást még a gyermek születése előtt gyors házasságkötés tette legitimé, és az is, hogy a házasságkötést követően hamarosan megszületett az első gyermek. Nem indokolatlan tehát, hogy a házasságot, azaz a párkapcsolatot sokáig nem a termékenységet magyarázó tényezőnek, hanem más társadalmi tényezők „közvetítőjének” tekintették. (Andorka, 1987:88). Ennek legismertebb jellemzője az a közismert összefüggés, hogy Nyugat-Európában a késői házasságkötéssel, illetve a hajadon sorban maradással szabályozták a születések számát (Hajnal, 1965).⁵⁴ A házasság és a gyermekvállalás szinte szétválaszthatatlan volt.

A 60-as évek közepétől kezdődően a párkapcsolatokat illetően olyan változások bontakoznak ki, aminek eredményeképpen megkérdőjeleződik az élethossziglan tartó házasság intézménye, a házasság, mint a tartós, intim partnerkapcsolat, mint a gyermekvállalás egyetlen legitim intézménye (Somlai 2013; Vaskovics 2002). Egyre többen élnek élettársi kapcsolatban, kialakultak a „látogató kapcsolatok”, megjelenik a tudatosan vállalt tartós partner nélkülség („szingliség”), a gyermekek egyre nagyobb aránya születik házasságon kívül (vö. Somlai 2013). Ahogy a korábbiakban már jeleztük a különböző diszciplínák e változásokat eltérő

⁵³ Nem tudunk kitérni arra, hogy a házasság mi mindent jelentett. (Lásd ezzel kapcsolatban Faragó 2011, Thornton et al. 2007.)

⁵⁴ Hasonló gyermekszám-szabályozásra alkalmas tényezőnek tekintették a fogamzásgátlást, a művi abortuszt, a szoptatás idejét. (Bongaarts, 1978).

fogalmakkal (pl.: az életformák „pluralizálódása”, a „család válsága”) írják le, a demográfia pedig e jelenségeket a „második demográfiai átmenet” elméleti (SDT) keretében értelmezi.⁵⁵

Elengedhetetlen, hogy dolgozatunkban részletesen kitérjünk e változások bemutatására, hiszen a házasság, a valamikori kizárólagos együttélési forma és a gyermekvállalás szorosan egymásba kapcsolódott, így a házasság és a párkapcsolatok szerepének és jellegének változása nem hagyhatja érintetlenül a termékenységi magatartást. A házasságon kívüli születések nagy aránya egyértelműen arra utal, hogy a házasság és a gyermekvállalás „egymást definiáló” szerepe megszűnt, hogy a két népesedési jelenség „elvált” egymástól. (Lesthaeghe 1996, Sobotka, Toulemon 2008).

Kikerülhetetlen tehát, hogy részletesen jellemezzük a párkapcsolatok területén végbement változásokat. Egyben törekednünk kell arra is, hogy a kérdéskör tárgyalására a gyermekvállalási magatartás átalakulásának perspektívájából kerüljön sor.⁵⁶ Bemutatjuk tehát az alapvető változásokat, de egyben arra szorítkozunk, hogy megvilágítsuk, azok mennyiben jelentenek megváltozott körülményeket makroszinten a gyermekvállaláshoz.⁵⁷

1.2. A házasság és alternatívái: élettársi kapcsolatok, látogató kapcsolatok, „szingliség”⁵⁸

(Röviden a házasságról)

Jól ismert tény, hogy a házasság visszaszorul a huszadik század utolsó harmadában egész Európában és Magyarországon (Thornton et al 2007; Sobotka, Toulemon 2008; Toulemon 2015; Pongrácz 2009, 2012). Általános tendencia, hogy egyre kevesebben kötnek házasságot, és a legtöbb országban visszaesett az újrَاهázasodási arányszám is. A házasság szerepváltozását Thornton és munkatársai könyvünk bevezető fejezetében tömören foglalják össze a lényeges változásokat (Thornton et al 2017). Témánk szempontjából fontos jellemző, hogy a házasság megszűnik, mint kizárólagos párkapcsolati életforma, mint a szexualitás kizárólagos kontextusa, mint a gyermekvállalás és gyermeknevelés színtere, összességében tehát, mint a nemi és nemzedéki szerepek és hierarchiák reprodukciós tere lenni.

⁵⁵ Az SDT-t kritikai szemmel értelmezők gyakran felvetik, hogy az SDT elsősorban az „életformák átalakulásának az elmélete” nem pedig népesedési elmélet, hiszen középpontjában nem a termékenység és a halandóság magyarázata áll. (Coleman 2004).

⁵⁶ A kauzális megfogalmazásokkal e fejezetben a szokásosnál is óvatosabban kell bánnunk, hiszen az endogernitás problémája a párkapcsolat és gyermekvállalás viszonyában fokozottan érvényes lehet.

⁵⁷ Az élettársi kapcsolatok, mint új párkapcsolati formák kiterjedését, azok lehetséges okát a termékenységi magatartástól függetlenül korábban részletesen tárgyaltuk (Spéder 2006).

⁵⁸ A párkapcsolatok alakulásával és átalakulásával számtalan hazai és nemzetközi munka foglalkozik, amelyekre nem fogunk kitérni. Egy részletesebb áttekintéséhez jó kiindulópontot nyújtanak Bukodi 2003; Csernyákné 1992; Somlai 2013; Spéder 2005.

Általános tendencia Magyarországon is a házasságkötések visszaesése. A teljes házasságkötési arányszám (THA) ami a házasodási hajlandóság klasszikus mutatója, azt mutatja meg, hogy ha az adott év házasodási viszonyai (koréves valószínűségek) szerint alakulna az egyes női évjáratok házasságkötése, akkor az egyén ötvenéves koráig milyen eséllyel házasodik meg. Ez az arányszám 1997-ben a 0,5 alá süllyedt, és 2014-ig végig az 50%-os szint alatt tartózkodott. (Murinkó, Spéder 2015; Murinkó, Rohr 2018). A házasságkötések visszaesését szokás népszerűségvesztésnek nevezni, ami félrevezető, hiszen a házasság, mint elérendő cél ma is népszerű a fiatalok körében, csak éppen a végső célhoz vezető fázisok változtak meg végérvényesen.

Egy-egy általános, hosszú távon érvényesülő tendencia ritkán szokott „megfordulni”, a házasságkötési hajlandóságot illetően azonban ennek látjuk jeleit. 2014 óta erőteljesen növekszik a házasodások száma és a házasodási hajlandóság is.⁵⁹ Egy enyhe fordulat persze várható volt, hiszen az alacsony THA egyik oka a házasságkötéseket is jellemző halasztás volt, ám a mértékében bizonyosan szerepe volt a házasságot, mint együttélési formát favorizáló kormányzati intézkedéseknek. Ennek eredményeként a THA 2016-ban 0,66-os értéket ért el. A jelenlegi körülmények tehát alkalmasabbnak látszanak arra, hogy a fiatalok végső (ultimate) párkapcsolati céljaikat megvalósítsák. Azonban az utóbbi évek változásai megítélésünk szerint nem változtatnak azon, hogy a házasságkötés jelentése és szerepe az elmúlt negyed évszázadban megváltozott, hogy a házasságkötésnek a jövőben nem válik újra kizárólagos párkapcsolati életformává.

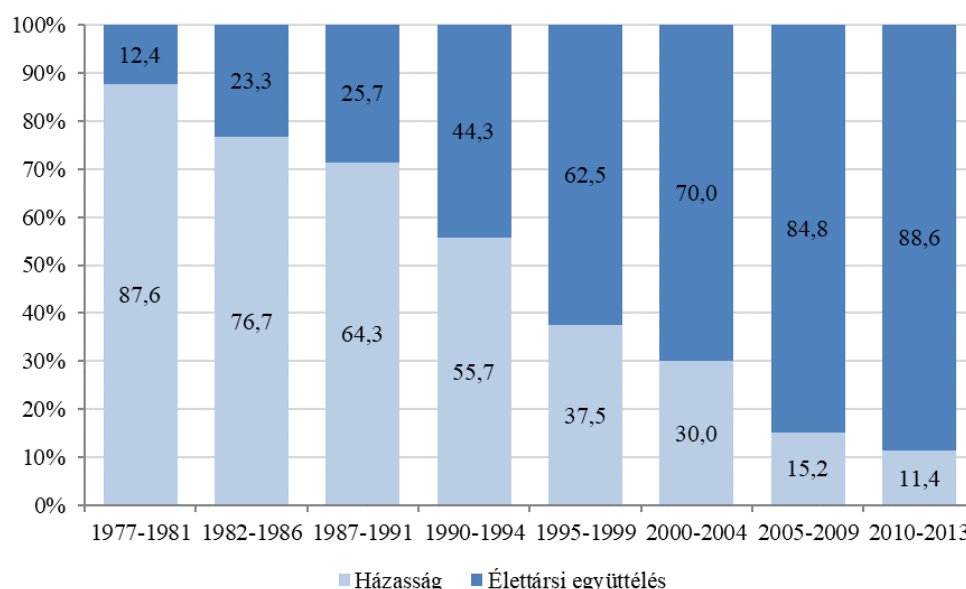
(Élettársi kapcsolatok: terjedés és átváltás)

Bár hazánkban az élettársi kapcsolat, mint házasságot követő, válás utáni párkapcsolat indult hódító útjára (Carlson, Klinger 1987), a szülővé válás, a gyermekvállalási magatartás szempontjából annak van különleges jelentősége, hogy az *első párkapcsolatokat* tekintve mennyiben tapasztaljuk az élettársi kapcsolatok jelenlétét. A 24. ábra jól kivehető, az élettársi kapcsolat terjedésének diffúziós folyamata: Az élettársi kapcsolat, mint első együttélés már a 80-as években is jelen van. A fiatalok közötti elterjedése a 80-as években lassan indul, majd pedig a rendszerváltozás környékén felgyorsul. Ugyan a dominanciaváltás gyorsan megy végbe, hiszen egy évtizeden belül és éppen a rendszerváltozás idején következik be, a mintázat teljes átalakulásához egy generációra, azaz három évtizedre van szükség. A mintaváltás az ezredforduló utáni évtized végére be is fejeződik. Ma az első párkapcsolatok alig több mint egy

⁵⁹ Itt jelezzük, hogy az európai trendfordulóra már több mint egy évtizeddel ezelőtt sor került Svédországban. (Ohlsson-Wijk 2011)

tizede (11,4%) jön házasság révén létre (24. ábra). Nem várjuk, hogy a házasság, mint első párkapcsolat „eltűnik”, mert azt feltételezzük, hogy a társadalomban megmarad egy szelektív, értéktudatos csoport, akik továbbra is hagyományos módon, közvetlenül kívánnak házasságot kötni.

24. ábra Az első tartós párkapcsolat típusa a kapcsolat létrejöttének időpontja szerint (%)

Forrás: Spéder, 2006:274. old. Murinkó, Spéder 2015:17. old.

Az első élettársi kapcsolatok időbeli alakulásának vizsgálata közelebb visz e párkapcsolati forma jellegének megértéséhez, hogy vajon az *élettársi kapcsolat a házasság „előszobája”* vagy *alternatívája*. Ezért vizsgáljuk meg, hogy változik-e annak esélye, hogy egy élettársi kapcsolatból házasság lesz. Az időbeli változások felfedezéséhez rögzítenünk kell vizsgálati idő hosszát. Ha ezt 5 évben (60 hónap) rögzítjük, akkor megtudjuk, hogy mennyire jellemző, hogy az élettársi kapcsolat rövid vagy hosszú távú együttélés jelent, valamint, hogy van-e (gyors) átmenet, és változik-e ennek gyakorisága. A lehetséges kimenetek közül tehát most csak az öt éven belül fennmaradó párkapcsolatokkal foglalkozunk. Felvethető, ugyanis nem mindegy, hogy ugyanaz a két ember élettársi kapcsolatban él, vagy időközben megházasodik? Mivel tudjuk, hogy a két együttélési formának az érintettek igencsak eltérő tartalmat tulajdonítanak, továbbá mivel a két pálya termékenységi következménye fontos a kérdés megválaszolása.

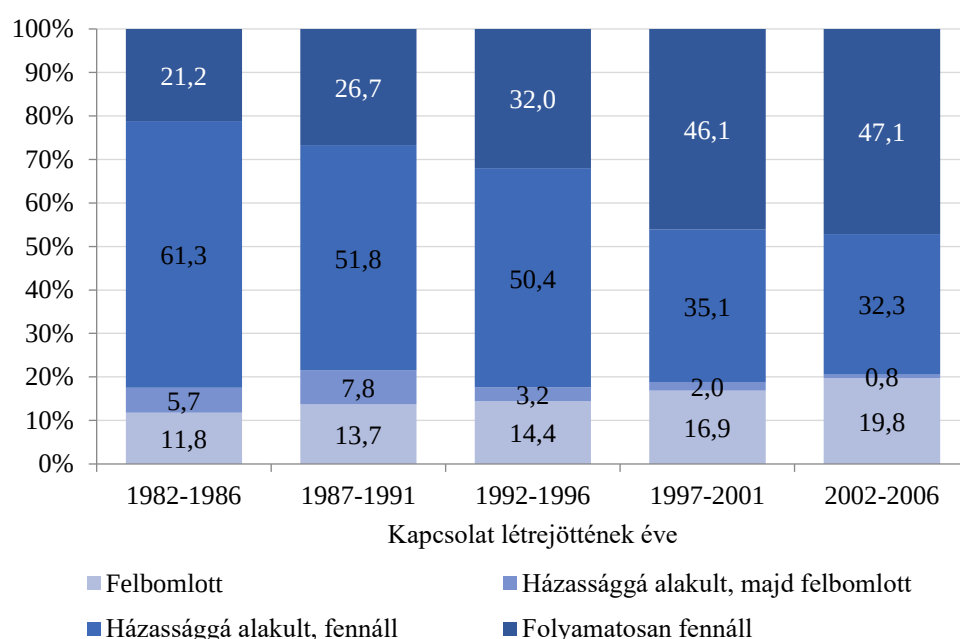
A 25. ábra megoszlási arányszámaiból jól látható, hogy az 1980-as évek közepén az első élettársi kapcsolatban élők kétharmada (66%) öt éven belül házasodott össze. Valamivel több, mint egynegyedük (26,7%) továbbra is fenntartotta az élettársi kapcsolatot. Az ezredfordulót követően, ugyanakkor a házasságot kötők részaránya csökken, az élettársi

kapcsolatban indulók alig több mint egyharmada házasodik össze, de majdnem felük továbbra is élettársi kapcsolatban él.

Ritkán tapasztaljuk, hogy egy diffúziós folyamat megváltozik, azaz visszafordul miután elérte új egyensúlyi állapotát. Hogyan módosíthatja a fent leírtakat az, hogy az új évezred második évtizedében házasságkötési „boom” következett be? Mert bizonyosan változnia kell egyes arányszámoknak. Azt nem várjuk azonban, hogy erőteljesen megnő azok száma, akik közvetlenül házasságkötéssel kezdik együttes életüket, de ám azt igen, hogy gyorsulni (előrehozás) vagy nőni fog az élettársi kapcsolatból megházasodók aránya. Ez persze lehet, hogy csak időzítési hatás lesz, ám tapasztalatunk szerint az időzítési hatás egy része mennyiségi hatásként is megjelenik. Tehát azt becsüljük, hogy ma (2017-ben) az élettársi kapcsolatban élők közül többen házasodnak meg, mint az azt megelőző időszakban.

Lényeges ugyanakkor arra is felhívni a figyelmet, hogy mind a 80-as évek elején, mind 3 évvel később élettársi kapcsolatot alapítók négyötödében 5 év elteltével is ugyanaz a kétszemély él-e együtt tartós párkapcsolatban.

25. ábra Párvkapcsolati státusz 60 hónappal az élettársi kapcsolat, mint első párvkapcsolat kezdete után a kapcsolat létrejöttének időpontja szerint (%)

Forrás: Spéder 2005; Murinkó, Spéder 2015.

(Partner nélkül élők: „szingliség”, „látogató párvkapcsolatok” (LAT))

A szingliség és a látogató párvkapcsolat (LAT), mint életforma egyértelműen a házassággal szemben fogalmazza meg magát, hiszen az egyén mindenek feletti függetlenségének elvén alapul (Utasi 2003; Klinenberg 2012; Kapitány 2012). Hogy ez a helyzet választás legyen,

annak előfeltétele a kiemelkedő anyagi helyzet (egyedül élni költséges) a lehetőség az önálló lakásra és életvitelre. A szingliség és a LAT között számtalan rokonság fedezhető fel; a leglényegesebb különbség talán az, hogy a látogató párkapcsolatban élők tartós, monogám, intim párkapcsolattal rendelkeznek, míg a szingli életstílust inkább alkalmi intim kapcsolatok jellemzik. Az a tény, hogy a LAT-ban élők gyakran egyfajta kényszer (távoli helyeken történő munkavállalás miatt) élnek külön, ám szabadidejüket gyakran az egyik fél lakóhelyén töltik együtt, a LAT-ot az élettársi kapcsolathoz teszi hasonlónak.

Nehéz megítélni a szinglik és a LAT-ban élők elterjedtségét, és még inkább annak változását. Utasi az ezredfordulón azt becsülte, hogy a 30-as, 40-esek közel egy ötöde (19%) él párkapcsolat nélkül (Utasi 2003:242). Ők persze nem tekinthetők összességében szinglinek, hiszen közöttük találjuk a LAT-ban élőket, de azokat is akik válás után maradtak egyedül, és akik gyermeküket egyedül vállalták. Hasonló arányokat találunk mi is 2012-2013-ban, A 30-49 évesek 22 százaléka élt partner nélkül, ám egyharmaduk (34%) egyszülős család felnőtt családfője volt, és felének született már gyermeke (Murinkó, Spéder, 2015:13). Ez alapján a 30-49 évesek egy tizede tekinthető tartós párkapcsolat nélküli egyedül élőnek (szinglinek) vagy látogató partnerkapcsolattal rendelkezőnek. Kapitány, aki a LAT-ban élők körét némileg engedékenyebben határozta meg, a felnőtt népesség 6 százalékát sorolta ide, ám becslése szerint a LAT-osok három ötöde 20 és 30 év közötti fiatal, egy ötöde harmincas, a maradék ötöde 40 év fölötti (Kapitány 2012). Életkori statisztikát nem közöl, így nem tudunk becslést adni arra, hogy a termékeny korúak közül hányan élnek látogató párkapcsolatban.

Témánk szempontjából lényes annak megállapítása, hogy hogyan alakult azok száma, akik szinglinek és LAT-osnak tekinthető, és nem él szüleivel, másokkal. Kiválogattuk tehát azokat, akik nem rendelkeznek együttélő partnerrel (függetlenül attól, hogy van-e tartós partnerük, vagy nincsen) és egyszemélyes háztatásban élnek.⁶⁰

⁶⁰ Ugyan 2011-ben, a népszámlálásban felvételre kerül a LAT-os helyzet is (ha nem volt élettársa, volt-e tartós partnere), de mivel 1990-ben nem volt ilyen kérdés, az időbeli változást a két együttes csoportra tudjuk megvizsgálni.

3. táblázat Az egyszemélyes háztartásban élő férfiak és nők aránya az összes korcsoportba tartozó férfiak és nők körében, 1990, 2011.

Életkor	Férfi		Nő	
	1990	2011	1990	2011
15-19	2,4	1,1	3,1	1,4
20-24	7,0	6,8	7,1	7,0
25-29	7,9	11,6	5,4	10,1
30-34	7,7	13,1	4,0	9,3
35-39	8,2	12,7	4,1	7,0
40-44	8,5	12,9	5,2	6,2
45-49	8,9	13,7	7,6	7,6

Forrás: Népszámlálás 1990, 2001

1.3. Változások az életpályán: A klasszikus házassági életútól a „tarka” párkapcsolati pályáig

A teljes válási arányszám pontos képet ad a házasságok bomlékonyságáról, ám kevesebbet tudunk arról, hogy milyen az élettársi kapcsolatok stabilitása. Azt feltételezzük, hogy a házasságnál sokkal kevésbé intézményesült élettársi kapcsolatok könnyebben bomlanak fel, mint a házasságok, ám a szétköltözés mértékéről a népmozgalmi statisztika alapján nincsen képünk.

Mivel a válások száma az elmúlt évtizedekben alig változott, ám az a házasságok csökkenő létszámára vetítődik, így a válások esélyei egészen 2009-ig nőttek. A házassodási „boom” hatása itt is jelentkezett: 2014-től csökken a teljes válási arányszám, de 0,42-es értéke továbbra is magas (Makay, Szabó 2018). Témánk szempontjából ugyanakkor lényeges változó, hogy a friss házasságok válási hajlandósága visszaesett és a hosszantartó, 20 év házasság utáni válások aránya pedig megnőtt.

Az élettársi kapcsolatok instabilitását illetően az *Életünk fordulópontjai* adataira tudunk hagyatkozni, bár saját eredményeim és Földházi (2015) eredményei némileg eltérnek. Ha a már említett 5 éves időtartamot (duration) tekintjük referenciának, akkor egyértelműen látszik, hogy a párkapcsolatokat élettársi kapcsolatokban indítók külön költözésének valószínűsége a 90-es évek elején kötött párkapcsolatok esetén majdnem kétszerese a házasságok felbomlásának. Földházi (2015) eredményei ennél drasztikusabbak: a házasságba át nem alakuló élettársi kapcsolatok körülbelül 35 százalékban öt éven belül felbomlik. Azon első élettársi kapcsolatok között, ahol házasságkötés is történt, szintén alacsony 10 százalék alatti az öt éven belüli felbomlás valószínűsége. (Itt is óvatosan kell értelmezni: nem azért nem bomlik fel az élettársi kapcsolat, mert összeházasságot kötöttek, hanem azért házasodtak össze, mert jól élnek együtt, boldogok, és ezért nem bontják fel a kapcsolatot.)

4. táblázat Párkapcsolati státusz 60 hónappal az első párkapcsolat kialakulása után

Párkapcsolati helyzet	Az első párkapcsolat létesítésének ideje						
	1965– 1969	1970– 1974	1975– 1979	1980– 1984	1985– 1989	1990– 1994	1995– 1999
<i>60 hónappal az első párkapcsolat után</i>							
A párkapcsolat fennáll	92,3	91,3	90,9	87,5	87,0	82,8	78,1
A párkapcsolat felbomlott	7,7	8,7	9,1	12,5	13,0	17,2	21,5
<i>Házasság, mint első párkapcsolat után 60 hónappal</i>							
Házasságban él	93,7	92,7	92,7	90,2	91,4	88,2	91,8
Elvált	6,3	7,3	7,3	9,8	8,6	11,8	8,2
<i>Az élettársi kapcsolat, mint első párkapcsolat után 60 hónappal</i>							
Ugyanabban a kapcsolatban él	–	(75,0)	78,9	77,0	78,3	75,9	69,7
Az élettársi kapcsolat megszakadt	–	(25,0)	21,1	23,0	21,7	24,1	30,3

Megjegyzés: (): 50–100 közötti elemszám

Forrás: Spéder 2006:274

A párkapcsolatok közötti átmenet, és a párkapcsolatok bomlása a korábbiaknál sokkal „tarkább”, változatosabb életpályákat és párkapcsolati karriereket hoz létre. Bizonyára jelen van a klasszikus életpálya, a „holtodiglan-holtomiglan” elvének megfelelő, hosszú, özvegyüléssel megszűnő párkapcsolati karrier is, egyre gyakoribbá vált, hogy a párkapcsolati karrierek válással, szétköltözéssel szakadnak meg. Van, aki hosszabb-rövidebb idő elteltével új párkapcsolatot alakít ki, de nem biztos, hogy mindenki össze is költözik. Végül vannak olyanok is, akik nem akarnak, tudnak új párkapcsolatot kialakítani.⁶¹

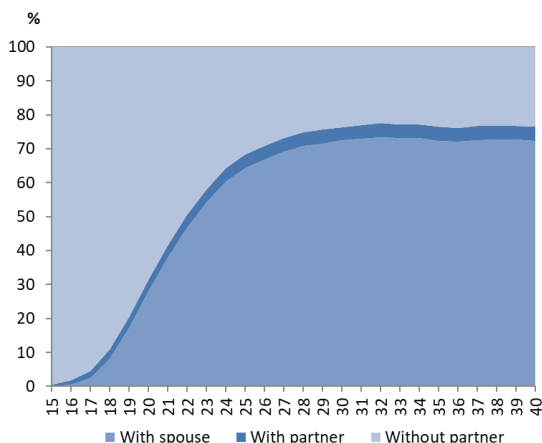
Amikor összegezzük és összesítjük, hogy 1990 és 2011 között hogyan változott meg az adott életkorú termékeny nők párkapcsolat szerinti megoszlása, a fenti összefüggéseket nem szabad elfelejteni. Egyértelműen és minden életkorban lecsökkent a *házasok* aránya, és sokkal többen élnek *egyedül*. (26. és 27. ábra) Válasszuk ki például a 25 éveseket! 1990-ben 64,4 százalékuk házasságában, 3,9% élettársi kapcsolatban, 31,7% pedig egyedül, partner nélkül élt. Két évtized múlva, 2011-ben 15,4% él házasságban, 24,7% élettársi kapcsolatban, 59,9% pedig egyedül él.⁶² (A házasságban élő 64 százalékot az egyedül élők 60 százaléka „váltotta fel”.)

Nőtt az *élettársi kapcsolatban élők* száma, mert (1) általánossá vált, hogy a párkapcsolati karriert mindenki élettársi kapcsolatban kezdi, mert (2) egyre többen maradnak tartósan élettársi kapcsolatban, és mert (3) az élettársi kapcsolatok bomlékonyabbak, a felbomlott élettársi kapcsolatot pedig új kapcsolat követi. Az *egyedül élők* növekedése is több folyamatból áll össze. Egyrészt 2011-ben később alapítják az első párkapcsolatot mint 1990-

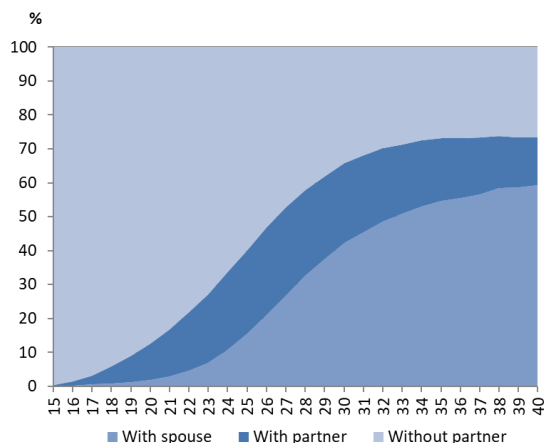
⁶¹ Ennek esélyéről lásd Földházi 2015 cikkét.⁶² A párkapcsolatok 1990 és 2010 közötti alakulásáról részletesebben lásd: Murinkó, Spéder 2015

ben. Másrészt növekszik az (átmenetileg) szinglik aránya, mert az élettársi időszakok közé egyedül „élés” időszakai ékelődnek be. Úgy tűnik, a szingliséget többen élik meg kényszerből, mint választás eredményeként. (Utasi 2003.)

26. ábra 15–40 éves nők megoszlása partnerkapcsolat szerint, 1990

27. ábra 15–40 éves nők megoszlása partnerkapcsolat szerint, 2011

Forrás: Népszámlálás 1990, 2001.

1.4. Párkapcsolati változások és a termékenységi átmenet

Fejtegetéseinket azzal indítottuk, hogy megszűnt a sokáig szinte elválaszthatatlan kapcsolat a házasság és a gyermekvállalás között, továbbá, hogy a házasság, (és tágabban a párkapcsolatok) a termékenység alakulásában betöltött „közvetítő” szerepéből a termékenységtől megkülönböztethető, közvetlen hatótényezővé vált. A párkapcsolatokban bekövetkezett változások áttekintését követően tehát arra kell vállalkoznunk, hogy mérlegeljük e változások mennyiben befolyásolják a termékenység szintjét, mennyiben alakították a posztkommunista termékenységi átmenetet. Egyenlegünk megvonása előtt elengedhetetlen újra hangsúlyozni, hogy két olyan népesedési kategóriáról beszélünk, amelyek között a „függetlenedés” ellenére továbbra is szoros a kapcsolat, és így érvelésünkben könnyen tévedhetünk, ha folyamatosan nem figyelünk az endogenitás problémáját. Nehéz kizárni azt, hogy a termékenység alakulása, mind pedig a párkapcsolatok formaváltozása valamilyen harmadik tényezőre, vagy tényezőcsoportra vezethető vissza.

(Párkapcsolati típusok: Mennyiben különbözik az élettársi kapcsolatban élők termékenysége a házasságban élőkétől?)

Számtalan módon vizsgálható, hogy az egyes párkapcsolati helyzetekhez és pályákhoz milyen termékenységi magatartás kapcsolódik legszorosabban. Mi egy Wu és szerzőtársai által

kialakított egyszerű, de jól áttekinthető módszert választottunk. (vö. Wu, et al., 2001) A párkapcsolati életpályák első öt éves időszakait vizsgáljuk abból a szempontból, hogy az együttélés első öt évében született-e gyermek. A korábbiaknak megfelelően nem a születés időpontja (a kérdezés idején jellemző életkor) a csoportképző, hanem az, hogy *az érintettek mikor indították partnerkapcsolati pályájukat*. Szokás szerint 5 éves kohorszokat hoztunk létre, és vizsgáljuk, hogy 5 éven belül született-e gyermek vagy sem. Az egyszerűség kedvéért két szempontból mutatjuk be a párkapcsolati forma hatását. Először a párkapcsolati pálya elején, majd a végén jellemző helyzet alapján jellemezzük a párkapcsolati pálya korai szakaszát.⁶³

(Az első párkapcsolat típusa) Az első partnerség típusa egyértelmű kapcsolatban van a gyermekvállalási döntéssel, illetve annak időzítésével. Akik első párkapcsolatuknak a házasságot választották, azok döntő többségének született gyermek 5 éven belül. A 70-es években az összeházasodók közel kilenc tizedének gyermeke született közvetlenül a házasságkötést követően. A vizsgált három évtized alatt a kapcsolat szorossága alig változott, hiszen házasságban indulók 85,1 százalékának az ezredfordulón is született gyermeke 5 éven belül (5. táblázat). Azonban tudjuk, hogy az ezredfordulón a párkapcsolatoknak fele már élettársi kapcsolatként indul. Vajon e párkapcsolatban is erős a gyermek és az együttélés kapcsolata? Nem, az együttélést élettársi kapcsolatban indítók körében a gyermekvállalás aránya egyértelműen alacsonyabb. A rendszerváltozást követően a megfelelő arányszám kevesebb, mint háromötöd (57,3%).

(A termékenység 5 évvel későbbi helyzetből) A termékenységi különbségek a házások és az élettársi kapcsolatban élők között a párkapcsolatba töltött idő előrehaladtával egyre szembetűnőbbek, bár viszonylag rövid, 5 éves időtartamot tudtunk megvizsgálni. Összehasonlíthatatlanul nagy az eltérés a termékenység szempontjából házások és tartósan élettársi kapcsolatban élők között. Az öt év után házások (és ide tartoznak azok is akik élettársi kapcsolatukat időközben házassággá alakították), nyolc-kilenc tizede vált szülővé, született meg az első gyermeke. Akik tartósan élettársak maradtak, azok kevesebb, mint fele lett szülő (vö. 6. táblázat). Emlékezzünk, ebben az időszakban a párkapcsolatok negyed tartós élettársi kapcsolatnak tekinthető, akik körében a termékenység egyértelműen alacsonyabb, mint azok körében, akik házások voltak, vagy időközben megházasodtak.

⁶³ Egy részletesebb elemzésben négy korai pályát (early trajectory-t) különböztettünk meg: i.) házasság→házasság, ii.) élettárs→házasság, iii.) élettárs → élettárs, iv.) házasság/ élettárs egyedül (elvált, szétköltözött).

5. táblázat Azok részaránya akik az együttélést megkezdését követő 5 éven belül gyermeket vállaltak, a periódus kezdetén jellemző párkapcsolat szerint, férfiak és nők együtt (%)

Párkapcsolat- alapítási kohorszok	Az első együttélés típusa annak kezdetekor	
	Házasság	Élettárs
1967-1971	85,1	(68,1)
1972-1976	86,6	75,5
1977-1981	88,6	62,4
1982-1986	88,1	65,1
1987-1991	84,8	45,0
1992-1996	80,6	57,3

() 50-100 közötti elemszám, - 50 alatti elemszám

Forrás: Spéder 2006:279. old.

6. táblázat Azok részaránya, akik az együttélést követő 5 éven belül gyermeket vállaltak, a periódus végén jellemző párkapcsolat szerint, férfiak és nők együtt (%)

Párkapcsolat- alapítási kohorszok	Párkapcsolati helyzet 5 évvel az első kapcsolatalapítás után		
	Házasság	Élettárs	Egyedül
1967-1971	86,5	-	(56,8)
1972-1976	87,6	-	63,3
1977-1981	90,3	-	57,9
1982-1986	88,7	(29,9)6	59,8
1987-1991	84,8	45,0	57,7
1992-1996	79,1	47,5	42,5

() 50-100 közötti elemszám, - 50 alatti elemszám

Forrás: Spéder 2006:279. old.

(Változások az életútban és a lehetséges termékenységi következmények.)

Az alacsony termékenység egyik oka a halasztás, a szülővé válás és a további gyermekek vállalásának későbbi időpontra való eltolódása. Hogy ebben kulcsszerepe van a felsőoktatási expanzióknak, arról a következő fejezetben lesz szó. Itt azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az párkapcsolati formák létrejötte, és még inkább a *párkapcsolati formák korai életpályán belüli dinamikája* komoly mértékben járul hozzá a halasztáshoz, és csökkenti le a gyermekvállalás esélyét (a termékenység kockázati periódusát). Egyrészt kitolódik az első párkapcsolat

kialakulásának időszaka (vö. Murinkó 2013:90; Spéder 2006:279). Másrészt az első párkapcsolat, ami lehet próbaházasság is, a házasság alternatívájának mutatkozó, ám attól sokkal törékenyebb, bomlékonyabb együttélés is. Már a próbaházasság megléte is nyújtja az első kapcsolatalapítás és az első gyermek megszületése közötti időszakot, de valójában azt az növeli meg, hogy a tartós élettársi kapcsolatban élők kisebb eséllyel (vagy később) vállalnak gyermeket⁶⁴, és még inkább az, hogy a felbomló élettársi kapcsolatok miatt az első gyermek a második, későbbi élettársi kapcsolatban születnek meg. Mivel ezen együttélések között párkapcsolat nélküli (szingli) időszakok is „beszűrődnek”⁶⁵, így az első összeköltözés és az első gyermekvállalás között eltelt idő szükségszerűen megnyúlik. (Amint a korábbiakban kifejtettük ezek a változások nagymértékben növelik a termékeny korban lévő pár nélküli nők és férfiak részarányát.) Hogy a megnövekvő önkéntesen vállalt vagy kényszerűen „beszűrődő” partner nélküli időszakok negatív termékenységi eredményekkel járnak, az összhangban van a gyermektelenségről szóló kvalitatív vizsgálatok eredményeivel (Szalma, Takács 2012). A gyermektelenek narratíváiban gyakran szerepelnek párkapcsolati problémák, a megfelelő partner hiánya, mint olyan tényezők, amelyek komoly szerepet játszott abban, hogy az érintettek gyermek nélkül maradtak.

Nem zárható ki, bár eddig erre empirikus bizonyítékot alig találtunk, hogy a több párkapcsolat esetleg több gyermek születését eredményezi. A válás jelenlegi mintázatai nem támogatják ezt a feltételezést, hiszen a válások területén a hosszú, 20 év házasság utáni válások részaránya nőtt meg, és az idős elválók és azt követően párkapcsolatban lépők körében kicsi az esély a gyermekvállalásra. Az idősebb középkorú elvált nők gyermekvállalásának biológiai korlátjai vannak, a férfiakat tekintve pedig nem látjuk, hogy az időskori (50 év feletti) apaság megjelenne a statisztikában (Makay, Spéder 2018). Arról azonban nincsen jelenleg elég információnk, hogy a klasszikus (holtomiglan-holtodiglan) párkapcsolati pályával szemben a „tarka”, több egymást követő párkapcsolatból álló, szingliségi időszakokat is magában foglaló párkapcsolati életpálya valójában kevesebb, ugyanannyi, vagy esetleg több gyermeket eredményez-e. Az általunk megvizsgált „korai” életpályák elemzése az első eshetőséget valószínűsíti inkább, de ma az utóbbi két lehetőség sem zárható ki.

A *makroszintű* európai elemzések arra a következtetésre jutottak, hogy vélhetően nincsen negatív kapcsolat az élettársi kapcsolatok elterjedtsége és a termékenység között

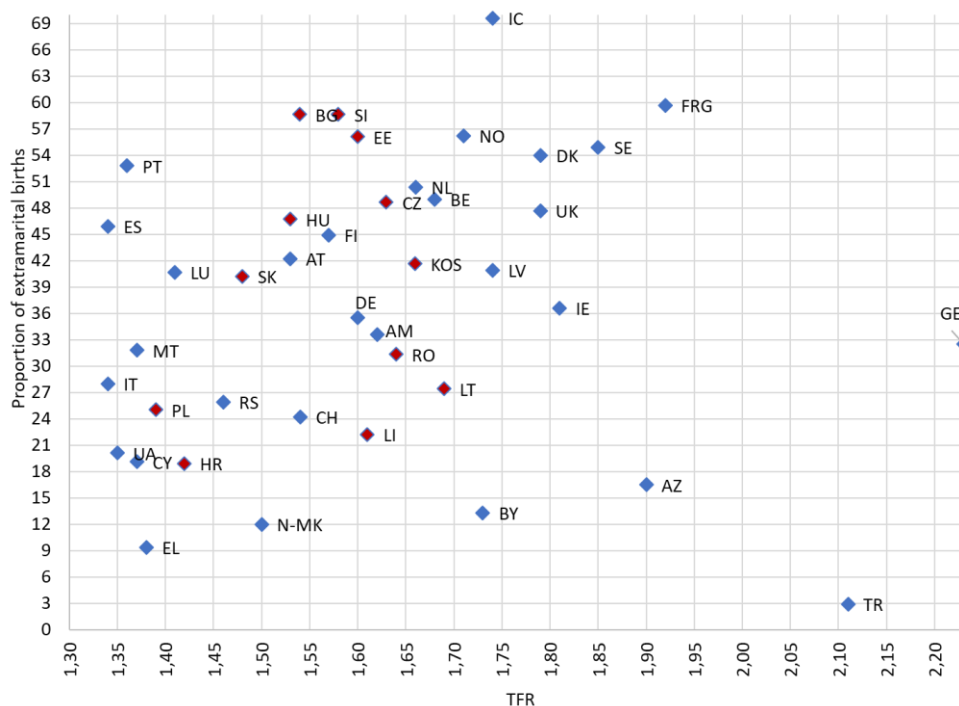
⁶⁴ Hogy élettársi kapcsolatban miért kisebb a gyermekvállalás esélye, illetve a gyermekvállalási szándékok megvalósításának esélye, arról a IV. fejezetben részletesen lesz még szó.

⁶⁵ Itt nem térünk ki arra, hogy az új partner megtalálásához is „keresési” időre van szükség, és hogy a nők esetében itt komoly élettársi „normatív” korlátok is fellépnek.

(Sobotka, Toulemon 2008). Sőt összehasonlítva a házasságon kívüli születéseket (az élettársi kapcsolatok) részarányát és a teljes termékenységi arányszám kapcsolatát arra jutottak, hogy az 1970-es enyhe negatív korreláció 2004-re enyhe pozitív kapcsolattá vált. Bár a szerzők igen óvatosan fogalmaznak, mert tudatában vannak, hogy az élettársi kapcsolatnak a különböző országokban igen eltérő típusai lelhetők fel (Heuveline, Timberlake 2004; Hiekel, Liefbroer 2014). Ha ezt az összehasonlítást a legutóbbi évekre elvégezzük, ábránk szerint aligha van kapcsolat a termékenység szintje és a házasságon kívüli születések (az élettársi kapcsolatok proxija) között (28. ábra). Az arányok közötti kapcsolat hiánya, éppen, mint az élettársi kapcsolatnak jogi és érintettek által neki tulajdonított tartalma országonként érdemben eltér, tehát a kapcsolat hiánya nem zárja ki, hogy egy-egy országban belül a megragadható tendenciák érvényesüljenek.

Összességében tehát arra jutottunk, hogy a párkapcsolatok pluralizálódása, a pár nélküli időszakok növekvő elterjedtsége, a kevesebb elkötelezettséget mutató élettársi kapcsolatok terjedése, és főképpen a párkapcsolatok instabilitásának. növekedése közvetve-közvetlenül, ám egyértelműen hozzájárult a születések elhalasztáshoz, és vélhetően szintjében is csökkentette, csökkent a termékenységet.

28. ábra A teljes termékenységi arányszám és a házasságon kívüli születések részaránya Európában 2015-ben

2. Attitűdök változása 1988 és 2013 között: hitek és elképzelések maradandósága vagy változása?

Az európai termékenységi viszonyok értelmezésekor ma minden kétséget kizáróan a „*második demográfiai átmenet*” (SDT) elmélete a legnépszerűbb koncepció. Sőt, nemrégiben megjelent írásában Lesthaeghe, az elmélet máig aktív képviselője az SDT elméletét a Dél-Amerika országaiban végbemenő demográfiai magatartásváltozások megértéséhez is irányadónak tartja. Ebben a népszerű demográfiai elméletben, amelynek jellemzőit a bevezetőben már tárgyaltuk, az értékváltozásoknak meghatározó szerepe van a párkapcsolati magatartás változásában, és a termékenység alakulásában. Az értékváltozások arra motiválják az egyéneket, hogy a klasszikus családképződés folyamatát átalakítsák, hogy élettársi kapcsolatban éljenek, hogy önmaguk boldogságát keressék és (talán) hogy kevesebb gyermeket vállaljanak. Az SDT mellett meghatározó Thornton által kidolgozott „*fejlődési idealizmus*” (*developmental idealism*) koncepcióban is meghatározó az értékváltozás szerepe. A posztkommunista termékenységi átmenet magyarázatára adaptált elmélete szerint a Kelet-Közép-Európán „végigsöprő”⁶⁶ értékváltozás, a nyugati értékek terjedése indítja el a nyugaton már elterjedt családideál átvételét (Thornton, Philipov 2010). Alapos indokunk van tehát, hogy megvizsgáljuk, hogy a családformálódás, gyermekvállalás szempontjából releváns értékek mennyire változhattak meg, és hogy a változások a kronológiai időben hogyan illeszkednek a demográfiai magatartásváltozásokhoz, és továbbá, hogy tudunk-e arra következtetni, hogy az attitűdváltozásoknak meghatározó szerepe volt.

E feladat elvégzéséhez két és fél évtized, az 1988-tól 2013-ig terjedő időszak alatti értékváltozást kívánjuk felmérni az International Social Survey Program (ISSP) keretében négy alkalommal felvett „*Család modul*” elemzésével. Leírjuk a trendeket, majd összetevőire bontjuk azokat, amely segítségünkre lesz a demográfiai elméletek értékelésében. Ezt megelőzően röviden áttekintjük a releváns szakirodalmat, majd mérlegeljük, hogy a rendszerváltás egyes folyamatai milyen attitűd változásnak kedvezhettek.

⁶⁶ A fogalmat Thorntonék elemzésének címéből vettük Thornton, Philipov (2010).

2.1. *A családi értékek változásáról: tendenciák és elméleti közelítések és makroszintű magyarázatok*

2.1.1. Röviden az alapvető tendenciákról

A családi viszonyokat érintő attitűdöket a 70-es évek óta a nemek közötti egyenlőség eszméjének terjedése, a családi életre vonatkozó elvárások liberalizálódása, az atipikus családformákkal szembeni tolerancia növekedése jellemezte (Thornton, Young-DeMarco 2001; Scott 1996; Brooks, Bolzendahl 2004). Milyen attitűdök vizsgálata révén jutottak az elemzések a fenti következtetésre? A beállítódottságokat, szerepelvárásokat mérő kérdések és állítások jól ismertek, számbavételük azonban mégis hasznos.⁶⁷ Az attitűd kérdések jelentős figyelmet fordítanak a *nemi szerepekre* vonatkozó elvárások mérésére. Ennek keretében szó van arról, hogy mennyiben térnek el a férfiak és nők családi és családon kívüli szerepei, milyen a megítélése a női foglalkoztatásnak, hogyan értékelik a nők karrierjét, és annak következményeit. Összességében mennyire aszimmetrikusak, nemek szerint szegregáltak a szerepek, és mennyire támogatott a férfiak és a nők közötti egyenlőség. A kérdések másik része a *párkapcsolati formák*, így a házasság, az élettársi kapcsolat elfogadottságát, előírtságát kívánja mérni, illetve, hogy mennyire elfogadott a házasságon kívüli intimitás, a házasságon kívüli gyermekvállalás. Ide köthetők azok a kérdések is, amelyek a válások elfogadottságára, következményeinek megítélésére vonatkoznak.

A családdal kapcsolatos elképzelések liberalizálódása sokáig párhuzamosan haladt a női foglalkoztatás kiterjedésével, a modernizációval. Az ezredfordulót követően azonban, ahogy ezt több elemző is érzékelte, e folyamat tetőzött (Thornton, Young-DeMarco 2004), sőt az USA-ban és néhány nyugat-európai országban *fordulat* következett be. Egy amerikai elemzés ekkor a „nemi egyenlőség forradalmának” kifulladását is felveti (Cotter et al. 2011), egy nyugat-európai összehasonlítás pedig a 90-es éveket tekintve „konzervatív fordulatot” érzékel (Scott et al 2006). A nyugati féltekén kívül Japánban, az nyugatitól eltérő társadalmi körülmények közepette, az 1994 és 2009 közötti időszakban először a liberalizálódást volt tapasztalható, amely trend azonban Japánban is tetőzött (Choe et al. 2014).

A *volt szocialista* országokat illetően az eredmények nem egyöntetűek. Több olyan elemzést találtunk, amelyek a liberalizálódás irányába való elmozdulást jelzi, ám olyanokat is, amelyek az attitűdök változatlanságát, vagy a hagyományos szerepelvárások irányba való

⁶⁷ A listát Thornton, Young, DeMarco 2001 elemzése alapján állítottuk össze, akik több közvéleménykutatás adatainak felhasználásával vizsgálták családdal kapcsolatos attitűdök alakulását. Ez annyiban előnyös számunkra, hogy a vizsgált adatrendszerek között szerepelt az ISSP is, amelynek adatait mi is használjuk.

elmozdulást mutatnak. Thornthorn és Philipov az Európai Értékvizsgálatok (EVS) 1990 és 2000 körüli adatait összehasonlítva jut arra a következtetésre, hogy a volt szocialista országokban liberalizálódás, az új típusú életformákkal szembeni tolerancia növekedése következett be. Egy korai munkájában Rabusic Csehország esetében találta azt, hogy a rendszerváltást követően a házasságtól eltérő párkapcsolati életformák, és a házasságot megelőző szexuális kapcsolatok elfogadottsága nőtt (Rabusic 2002). Az 1993 és 2004 közötti időszak számunkra releváns attitűdváltozásait Romániában elemezve arra a következtetésre jutnak, hogy a modern, egalitárius családmodell, a női foglalkoztatás támogatottsága nőtt, a nemi szerepekre vonatkozó általános elképzelések (ideológiák) viszont változatlanok maradtak. (Voicu, Tufis 2012). A liberalizálódás és a tolerancia növekedése volt tapasztalható Németország keleti tartományaiban is (Lee et al. 2007). Magyarország esetében Pongrácz és S. Molnár a 2000 követő évtized második felében talált elmozdulást a liberális értékek irányába (Pongrácz, S. Molnár 2011). Végül a balti országokat Németország nyugati és keleti tartományaival összehasonlító elemzés Lettország esetében talált egyértelmű liberalizálódást (Mitejünaité, Höhne 2004). Ugyanezen vizsgálat Észtország és Litvánia esetében viszont azt találta, hogy a rendszerváltást követő időszakban a családi attitűdök a hagyományos családi szerepek irányába tolódott el, majd pedig a liberalizálódás irányába fordult vissza (in. idézett mű).

Korábbi elemzésünkben egyértelműen felvetettük, hogy a volt szocialista országok egészére feltételezett liberalizálódási tézis Magyarország esetében nem támasztható alá (Spéder, Kapitány 2014). Érvelésünk alapját az ISSP első három hullámának adatai, illetve az általános értékvizsgálatok eredményei adták. Az ISSP adatok alapján 1988 és 1994 között a hagyományos értékek irányába való elmozdulást érzékeltük. Az attitűdök változatlanságára, vagy nagyon lassú változására vonatkozó elképzelést pedig az általános értékek változását kutató elemzések támasztották alá. Schwartzék nem sokkal a rendszerváltást követő adatgyűjtést elemezve meglepve állítják meg, hogy a rendszerváltozás szinte „érintetlenül” hagyta az uralkodó értékeket (Schwartz et al 2010). Az Európai Értékvizsgálatok több elemzése is hasonló eredményre jutott az értékrendszer egészét illetően (Hagenaars et al. 2004), a társadalmi igazságosságot illetően pedig (Arts et al. 2004) jut arra a következtetésre, hogy tartós különbség áll fenn a nyugati és a posztkommunista országokat jellemző attitűdökben. (Beszédes az egyik tanulmány címe, amely a következő kérdést teszi fel: „Shell the train ever meet?”)

A következőkben az eddigieknél átfogóbb és egyben részletesebb választ kívánunk adni arra a kérdésre, hogy hogyan változtak a családdal kapcsolatos elképzelések Magyarországon a rendszerváltást követő negyed évszázadban. Ebben segítségünkre lesz, hogy

az ISSP „Család” moduljának négy adatgyűjtése áll rendelkezésre, és hogy ezek elemzésére egy periódus- és kohorsz-hatásokat szétválasztó módszert használunk fel (Firebaugh 1996.). Az elemzésünket az attitűdváltozásra vonatkozó elméletek áttekintésével kezdjük, ami fontos szempontokat ad majd empirikus elemzésünkhöz, illetve eredményeink értelmezéséhez.

2.1.2. Az attitűdök változására vonatkozó általános elképzelések

A családdal kapcsolatos általános, társadalmi változások magyarázatára a szakirodalom áttekintése alapján három alapvető elméleti közelítést szokás megkülönböztetni (Brooks, Bolzendahl 2004).

A *kohorszcserélődés* elmélete, mint az értékváltozások magyarázatának általános kerete könnyen visszavezethető Inglehart korszakalkotó munkájára, a „*Silent revolution*”-ra (Inglehart 1977). Elképzelése szerint egy társadalom értékrendszere a *fiatal generációk belépése és az idős generációk kilépése* nyomán változik meg. A koncepció két pilléren nyugszik. Az egyik pillér, azt mondja ki, hogy az egyének ifjúkorukban a „formatív évek” alatt alakítják ki alapvető elképzeléseiket, értékrendszerüket. A fiatalok ezekben az években nyitottabbak, fogékonyabbak az újra, és világlátásuk, attitűdjeik ezen évek társadalmi körülményeire reflektálva kristályosodik ki, és vésődnek be. A másik pillér, hogy ezt követően *nincsen* érdemi változás az alapvető elképzelésekben, attitűdökben, azaz *nincsen* életkori hatás.⁶⁸ (Inglehart elképzelése szerint a háborút követő prosperitás éveiben, felnövekvő és anyagiakban már nem szűkölködő nemzedék számára kézenfekvő a posztmaterális értékek felvállalása és majdani képviselése. A fenti elképzelés szerint a nemi szerepekre, a párkapcsolatokra vonatkozó attitűdök a nyitott fiatalok felnőtté válása, és a hagyományosan gondolkodó idős kohorszok kilépése révén megy végbe.

A *strukturális elméletek* nem fogadják el az attitűdök változatlanlanságának téziséét. Azt emelik ki, hogy az egyének attitűdjei erőteljesen kötődnek társadalomszerkezeti helyzetükhöz, konkrétan foglalkozásbeli, családi állásukhoz. Továbbá, amennyiben ez a helyzet átalakul, akkor az attitűdök változnak. A különböző társadalmi státuszok megformálása ugyanis akkor lesz sikeres, ha az egyének ehhez alkalmazkodnak. Másképpen: az egyes társadalmi helyzetek bizonyos attitűdöket megerősítenek, másokat pedig meggyengítenek. Ezen elképzelés kétféle kutatási eredményen alapul. Egyrészt olyanokon, amelyek az attitűdök változását a foglalkoztatási rendszer átalakulásához, a női foglalkoztatás elterjedéséhez, az oktatási expanzióhoz, azon belül a nők felsőfokú képzésben való részvételének növekedéséhez kötik

⁶⁸ Azaz az egyéni öregedés során nem leszünk sem liberálisabbak, sem pedig konzervatívabbak.

(Cotter et al. 2011). Másrészt olyan differenciális elemzéseken, amelyek kimutatják, hogy a képzetesebbek, a nők, a foglalkoztatott nők, az atipikus párkapcsolati formát választók az átlagosnál megengedőbb nemek szerinti és párkapcsolati elképzelésekkel és elvárásokkal rendelkeznek. Az ide kapcsolódó *érdekkövetés* (interest-based) elméletek azt hangoztatják, hogy azért alakul át az attitűd, mert a cselekvőknek ez áll érdekében. A *relevancia-modellek* (exposure-based) pedig azt feltételezik, hogy az attitűdök a személyes tapasztalatok, az új körülményeknek való kitettség révén alakulnak át (vö. Voicu, Tufis 2012).

A *diffúziós elméletek* attitűdváltozásra való alkalmazása a strukturális elméletekből indul ki, ám azt egy interakcionista logikával egészíti ki (Fisher, Hout 2006; Pampel 2011). E koncepció egyet ért azzal, hogy az újszerű attitűdök, az innovációk az előnyös társadalmi csoportokban, illetve azok körében alakulnak ki, akinek leginkább érdeke fűződik az attitűdök megvalósításához. Ezt követően, az új attitűdök interakciókon keresztül, hierarchikusan lefelé terjednek. Az attitűdváltozást tehát először a társadalmi csoportok közötti polarizálódás, majd pedig közeledés jellemzi.

Az elképzelések harmadik csoportja a nemi és párkapcsolati szerepekkel szembeni elvárások átalakulását az *általános értékváltozás* részeként tekinti és az itt működő mechanizmusokat Brookst és Bolzendahl követve *értéktanulás* (ideological learning) fogalommal lehet megnevezni. A szerzők megközelítése három szempontot emel ki. Egyrészt, hogy az új attitűdök a korábbi attitűdökhöz kapcsolódnak, és csak akkor terjednek el, ha az újak „előnyösebbek”. Másrészt a problémaérzékelés révén az attitűdök összekapcsolódnak, közös és egymáshoz kapcsolódó keretekben értelmeződnek. Végül a tanulás (az attitűdök reprodukálása) a kognitív elemeken túl érzelmi elemet is tartalmaz, és ez segít elfogadni az új attitűdöket. Elemzésükben végül arra jutnak, hogy a nemi szerepek egyenlőségének elfogadásában meghatározó szerepet játszik az *általános ember-jogi értékekkel való egyetértés*. Vagyis a nemi szerepek egyenlősége eszméjének elterjedését az általános emberi jogokba vetett hit elterjedése támogatta (Brooks, Bolzendahl 2004). A fenti elméleti közelítést támogatják azok a kutatási eredmények, amelyek a nemi szerepek liberalizálódását az egyenlőség és a szabadság eszméjének terjedéséhez kapcsolják (Thornton, Young-DeMarco 2001), vagy azok, amelyet az individualizálódáshoz, a civil értékek elterjedéséhez kötik (Brooks, Bolzendahl 2004:112). Végül azok az írások is a fenti elképzelést támogatják, amelyek a vallás és a családi értékek között szoros kapcsolatot találva a családi attitűdváltozásokat a szekularizáció folyamatához kötik (Scott 2006).

2.1.3. Rendszerváltás és családi értékváltozások

Kutatásunk arra irányul, hogy a rendszerváltozás során, illetve azt követően megváltoztak-e a családi és nemi szerepekre vonatkozó attitűdök, és ha igen, akkor ez minek köszönhető. A következőkben arra keressük a választ, hogy a rendszerváltás egyes kiválasztott aspektusához kapcsolódóan, a fenti elméleti megfontolásokat figyelembe véve milyen attitűdváltozásokat várhatunk.

Az *általános értékváltozás* (ideological learning) alapgondolatához illeszkedő elképzelések a családi attitűdök további modernizálódás irányába mutattak, bár e területen is találunk normatívákat, amelyek a hagyományos elképzelések megerősödését várták. A rendszerváltozás két meghatározó dimenziójában, a politikai és a gazdasági átmenet során végbemenő változások egyértelműen a *szabadság* értékvilágának felértékelődését igényelte. Mind az egypártrendszerű totalitarizmusból a versenymokráciába való átmenet, mind pedig a redisztributív gazdaságtól a piacgazdaságba való átalakulás a kötöttségekkel, beszorítottsággal szemben a *szabadság megvalósulását és kiteljesedését* ígérte. A szabadság kiterjedése összhangban az ideological learnings elképzelésével nem korlátozódik a politikára és a gazdaságra, így várható annak kiterjedése az élet egyéb területeire, a nemek közötti viszonyokra, a párkapcsolati életformák tekintetében, azaz várható a családi viszonyokat érintő normák és attitűdök liberalizálódása. Ide illeszkedik a *második demográfiai átmenet (SDT)* elmélete, amelynek elengedhetetlen központi eleme az autoriter értékek felől az autonóm, individuális értékek felé való radikális elmozdulás, a kötöttségektől a szabadság értékei felé való mozgás, az uralkodó életformáktól (házasság) eltérő életformákkal szembeni tolerancia növekedése (Lasthaeghe 2010). Kézenfekvő és indokolt tehát, hogy az SDT képviselői és elfogadói a politikai átmenethez, a szabadság megvalósulásához egy Nyugat-Európában korábban lezajlott változássort kötöttek, amely változásokban az *egyéni szabadság kiteljesedésének* meghatározó szerepe van.

A fejlődési idealizmus (developmental idealism) elmélete a rendszerváltozás egy másik aspektusához, a nyugati országok *mintakövetéséhez* kapcsolódóan várta az értékek liberalizálódását, és ennek nyomán a családformálódás viszonyainak átalakulását (Thornton, Philipov 2010). Thornton azt feltételezi, hogy a fejlődésben elmaradt országok, a fejlődésben élenjáró (nyugati) országok intézményes rendjét, ezen belül családi viszonyait preferálják, azt maguk számára követendő mintának tekintik, és amennyiben lehetőségük van rá, azokat át is

veszik.⁶⁹ A politikai és gazdasági szabadság megvalósulása megteremti a nyugati családmodell megvalósításának lehetőségét. Minden kétséget kizáró, hogy a posztkommunista országok az átmenet során rohamléptekben vették át, jó esetben adaptálták a nyugati intézményrendszert, és az is kétségtelen, hogy a nyugati életmód, azon belül persze elsősorban a jólét⁷⁰, vágyott életcél jelentett nem csak a közép-kelet-európai elit, de a közép-kelet-európai országok lakossága számára is. E gondolatvilághoz, jól illeszkedik tehát, hogy az átmeneti országok lakossága „a nyugati mintát” a családi viszonyok terén is követni kívánja és fogja.

A rendszerváltást követő szabadság megvalósulásának egy másik összetevője, a vallási szabadság potenciális térnyerése új, a fentiekkel ellentétben, vélhetően nem ösztönözték a családi viszonyok további liberalizálódását. Közismert, hogy a totalitárius rendszer maga alá gyűrte a civil szférát, és ezmélyen érintette a vallási intézményeket is. Talán nem túlzás azt megfogalmazni, hogy a kommunizmus alatt egyszerre működtek a szekularizáció és a „kényszerszekularizáció” mechanizmusai. A rendszerváltozás az egyházak számára is szabadságot hozott, és annak ellenére, hogy azt számtalan tényező akadályozta, magában rejtett egy vallási megújodást is. (Tomka, Zulehner 2010). Ismerve, hogy a vallás és a családdal kapcsolatos vélekedések között erős a korreláció (Scott, 2006), a *vallási megújodás eredményeként*, ahhoz szorosan kapcsolódva a hagyományos családi értékek felértékelődése volt várható.

A nemek közötti viszonyok jellegzetességeit vizsgáló társadalomkutatók több okból is hagyományos családi szerepek felé való visszafordulást vártak.⁷¹ Ennek egyik alapja, hogy feltételezésünk szerint a nők a rendszerváltást követően a szocializmusban általánossá vált „két keresős” családmodell felől a „kenyérkereső férfi” (male breadwinner) modellje felé fordulnak. Erre alapos okot adott, hogy a nők munkaerőpiaci szerepvállalásukat, amely az extenzív iparosítás következtében alakult ki, nem szándékaik megvalósulásaként, hanem kényszerként élték meg. Kézenfekvőnek tűnt, hogy amennyiben az érintetteknek szabadságában áll majd dönteni, nem kevesen lesznek, akik a munkapiactól való visszavonulást fogják választani. Ezt erősítette, hogy a szocialista kétkeresős modell a nők számára „kettős teherrel” járt: teljes állású munkavállalók lettek és teljes állású háziasszonyok maradtak. (Nem hiába nevezi Crompton a szocialista modellt „két keresős, női háztartásbeli” [double earner, female carer] modellnek.) A nők szempontjai mellett más általános társadalmi összefüggések is a nők családi szerepeinek

⁶⁹ Itt nem térünk ki arra Thornthorn elméleti konstrukciójának további összetevőire, így például arra, hogy mi a szerepe az intézményátalakulásban a nyugati kormányzati és civil szereplőknek.

⁷⁰ Később erre visszatérünk.

⁷¹ Erről nagyon jó összefoglalót ad (Motkūnmitė, Höhne, 2012).

mege erősítése felé mutattak. A munkahelyek megszünése következtében összezsugorodó munkaerőpiac problémái is könnyebben megoldhatónak látszódtak, ha a szűkülő kínálattal szemben egy kisebb kereslet áll. (A női foglalkoztatást értéknek tartó kutatások éppen e lehetőséggel számolva hívták fel a figyelmet a rendszerváltozás nők számára negatív következményeire. [vö. DIW]). Számtalan olyan erő működött, amely ösztönözte a hagyományos női szerepfelfogás megerősödését, kedvező körülményeket jelentett azt támogató beállítódások terjedéséhez. Nem volt indokolatlan tehát tradicionális szerepek felé való visszafordulást, az *újratradicionizálódást* várni (Motiejūnaitė, Höhne, 2012; Dupcsik, Tóth 2008).

Mindennek komoly jelentősége van a családi szerepek, a nemek szerinti szerepfelfogás, a párkapcsolati szerepek elfogadottsága szempontjából. A hagyományos szerepek felé fordulás egyrészt éppen azért következett volna be, mert a nők a ténylegesen megformálnál hagyományosabb szerepfelfogással rendelkeztek, másrészt a hagyományosabb szerepek felé való fordulásnak a strukturalista elképzelésekkel összhangban a hagyományosabb attitűdök irányába kellett terelődnie az attitűdöknek.

Ezzel együtt, a fentiekkel egy időben érdemi *strukturális körülmények* álltak szembe az újratradicionizálódás fent valószínűsített folyamatával. Egy oldalról az áremelkedések és a bércsökkenés megkívánta, hogy a kétkeresős családmódel l fennmaradjon. Másrészt tagadhatatlan, hogy a nők a pozitív értékeket is tulajdonítottak a foglalkoztatáshoz.⁷² Harmadrészt a munkahelyek megszünések szerkezete, az a tény, hogy a túlnyomóan férfiakat foglalkoztató szektor, az ipari szektor zsugorodott össze, a nők által dominált szolgáltatási szektorban pedig relatíve alacsony volt a munkahelyvesztés, a női foglalkoztatás fennmaradása, megerősödése irányába mutattak. Nem lebecsülhetők tehát azok a társadalmi erők, amelyek a nők család felé fordulásával szembe működtek.

A fentiek alapján egyértelműen arra kell következtetnünk, hogy a rendszerváltozás olyan mélyreható történeti változást jelentett, ami nem hagyhatta érinthetetlenül a családi viszonyokra vonatkozó elképzeléseket sem. Nehéz dolgunk van azonban, amikor összegezni kívánjuk a várható hatásokat, hiszen a fent bemutatott mechanizmusok egymással ellentétes értékváltozásokat motiválhattak. Míg egyesek a hagyományos attitűdök felé való elmozdulást, addig mások a liberális elképzelések felé való fordulást mutattak.

Az empirikus elemzésre vár annak megállapítása, hogy végül is mely tényezők voltak túlsúlyban a rendszerváltozást követő időszakban. Noha oksági elemzésre itt nincsen

⁷² Nem hiába mutatták és mutatják a közvéleménykutatók, hogy a nők nem kívántak kizárólag háziasszonyként otthon maradni, és elsöprő módon támogatták a részmunkaidőt.

lehetőségünk, ehhez a rendelkezésre álló adatok nem alkalmasak, mégis az elemzés elősegíti a tisztánlátást, hiszen az eredményekkel szembenálló feltételezéseket ki tudjuk majd szűrni.

Majdani elemzésünk eredményei értelmezéséhez felhívjuk arra a figyelmet, hogy a táblázatunk jelzi, hogy a fenti szempontokat a strukturális hatásokat favorizáló vagy pedig az értékváltozásokat (ideological learning) favorizáló elméletek részeként értelmezhetők-e. Megemlítjük, hogy a kohorszcserelődés, mint lehetséges magyarázat egyik megfontolásban sem szerepelt. Ez nem véletlen, hiszen az általunk áttekintett hatások egy *történelmi eseményhez*, illetve eseménysorhoz, a rendszerváltozáshoz, annak jellegzetességeihez kapcsolódnak. E tekintetben, és ennek az empirikus elemzésben szerepe lesz, az értékváltozásokkal kapcsolatos várakozások egyértelműen *periódushatásként* értelmezhetők.

7. táblázat Társadalmi folyamatok, jelenségek és feltételezett hatásuk a családi szerepelvárások módosulására

Összefüggések, mechanizmusok	hagyományos értékvilág	modernizálódás/ liberalizálódás
<i>Értékváltozások, ideológiai tanulás</i>		
A szabadság térnyerése a politikai és gazdasági rendszerváltás következtében		+
a nyugtai minta követése		+
vallási megújulás lehetősége	+	
<i>Strukturalista mechanizmusok</i>		
Felszabadulás a kényszerű női foglalkoztatás alól	+	
Munkaerőpiac szűkülése, a nő családi szerepének felértékelődése	+	
A kétkeresős családmódel szükséges a megélhetéshez		+
A foglalkoztatáshoz kötődő pozitív értékek		+
A szolgáltatói szektor térnyerése		+

2.2. *A családi nemi szerepek és a családformák támogatottságának alakulása*

2.2.1. Adatok és alapvető tendenciák

Az International Social Survey Program (továbbiakban ISSP) 1988 óta szerepelteti programjában a „Családi” modult, amelynek célja, hogy a családon belüli nemi szerepek, családi viszonyok lakossági támogatottságát mérje. Az első lekérdezést követően a „Család” modult háromszor, 1994-ben, 2001-ben és végül 2013-ban is lekérdezésre került. A magyar adatok elemzésének különleges jelentőséget az kölcsönöz, hogy Magyarország az egyetlen olyan volt szocialista ország, ahol az ISSP „Család” modulját lekérdezték, azaz a rendszerváltás és a családi attitűdök változásának elemzése csak országunk esetében lehetséges.⁷³ Természetesen a hazai adatokat korábbi hullámai már elemzésre kerültek, ami számos új összefüggés megismerését tette lehetővé,⁷⁴ ám ismereteink szerint mi vállalkoztunk először arra, hogy a családi viszonyokra vonatkozó elképzeléseket két és fél évtized távlatában elemezzük és értelmezzük.⁷⁵ Elemzésünk során a vélekedések mikroszintű alakulását, illetve azok tényezőkre bontását mutatjuk be. Az ISSP „Család” modulja a családi viszonyokra vonatkozó attitűdök sokaságát méri, és kérdésprogramjában egyszerre szerepeltet régi, azaz a kezdetektől fogva szereplő és új kérdéseket. Mivel minket az attitűdök *változásának* dinamikája érdekel, ezért az attitűdök korlátozott körét tudjuk a vizsgálódásba bevonni. 11 olyan itemünk van, amelyek lekérdezésére mind a négy adatgyűjtési hullám során sor került. Ezek a következők:

⁷³ Nem véletlen, hogy a magyar adatok folyamatosan szerepelnek a nemzetközi összehasonlításokban (pl.: Scott 2006, Alwin et al. 1992), illetve olyan kiemelt összehasonlításban, amikor két szerkezetében eltérő országot hasonlítanak össze (pl.: Panayotova, Brayfield 1997).

⁷⁴ pl.: Tóth 1995, Blaskó 2006.

⁷⁵ A négy adatgyűjtés első elemzését a 2014-es budapesti Európai Népesedési Konferencián Rohr Adél kollégámmal poszter formájában mutattuk be.

8. táblázat A nemi szerepek párkapcsolati formák támogatottságát mérő azon állítások (itemek), amelyek minden ISSP „család” modul kérdése során (1988, 1998, 2002, 2013) szerepeltek

Itemek
Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik.
Hat éves kora előtt mindenképp megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik. (x)
A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik. (x)
Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen. (x)
A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka. (x)
Az a helyes, ha a férj is és a feleség is hozzájárul a család jövedelméhez.
A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátása. (x)
A házasság emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban. (x)
Akik gyereket szeretnének, azoknak mindenképpen házasságot kellene kötniük. (x)
A gyerekek fejlődését látni a legnagyobb öröm az életben. (x)
Üres az élete azoknak, akiknek soha nem volt gyerekük. (x)

* Az egyes attitűdökkel való egyetértést egy ötfokozatú skálával mértük, ahol az értékek a **teljesen egyetért (5)-től, az egyet is ért, meg nem is (3)** válaszlehetőségen keresztül az **egyáltalán nem ért egyet (1)** értékig tartottak. A válaszokat úgy kódoltuk át, hogy az alacsonyabb érték a hagyományos család és életforma támogatottságát jelentse, a magas érték pedig egy modern, a nemek közötti egyenlőséget, a párkapcsolatok pluralizáltságát támogatottságát jelentse.

A 25 év tendenciáinak áttekintését a kérdésekre adott válaszok *átlagának* bemutatásával végezzük. Az egyes állításokkal való egyetértést, vagy egyet nem értést, egy adott helyzet támogatottságát vagy elutasítottságát egy 1-től 5-ig tartó ötfokozatú skálával mértük az egyes családi szerepekkel való egyetértést vagy egyet nem értést nem az eredeti itemre adott véleményválaszok alapján mutatjuk be, hanem átkódolt formában.⁷⁶ A válaszokat úgy kódoltuk át, hogy az alacsony érték a klasszikus (hagyományos) családmodell támogatottságát jelezte, azaz egy olyan véleményvilágot, amelyben a nemek közötti hagyományos munkamegosztást, a nők otthoni és családi szerepeik támogatják inkább, ahol erőteljesen támogatják a házasságot, mint párkapcsolati formát, és az életcélok megvalósításában kiemelkedő értéket tulajdonítunk a gyermeknek. A magas értékek a modern vagy liberális családmodell támogatottságát mutatják. Támogatja a kétkeresős családmodellt, a nők kenyérkereső, foglalkoztatási szerepét problémamentesnek tekinti, elfogadja és támogatja a nem-házasság együttélési formákat.⁷⁷ Összességében az átlagértékek az 1-től 5-ig terjedő skálán mozognak, a középső érték a 3-as.

⁷⁶ Az eredeti válaszok a szerzőnél megtalálhatók.

⁷⁷ Egyes esetekben nem egyértelmű annak megítélése, hogy egy adott vélekedés támogatottság hagyományos vagy modern családi ideált jelent-e. A gyerek életcélok közötti kiemelkedő szerepét a klasszikus családdideálhoz

Érdeklődésünk középpontjában az attitűdváltozások állnak, így az átlagértékek időbeli változásának alakulását követjük nyomon. Első megközelítésben jól látszik, hogy noha nem minden görbe követi ugyanazt a dinamikát, ám két-két időpont összehasonlítása során ritkán látunk egymással ellentétes irányú mozgást. A *változások* az egymást követő mérések során többnyire *azonos irányba* mutatnak.⁷⁸ (Vö. 7. és 8. táblázatok) Az alapvető elmozdulásokat a következőképpen jellemezhetjük:

Az 1988 és 1994 közötti időszakra a családi attitűdök a *hagyományos csalásideál támogatottságának megerősödését* jelzik. A 11 itemből 7 esetében az átlagértékek egyértelmű csökkenését, 2 esetében növekedést és a maradék két item esetében az átlagnövekedést látjuk.

Az 1994 és 2002 közötti időszakban a korábbi időszakot jellemző elmozdulással ellentétes változást, a vélekedések egyfajta visszafordulását, visszarendeződését látjuk. Minden esetben növekedtek az átlagértékek, azaz a vélekedések a *modernebb csalásideál* irányába mozdultak el.

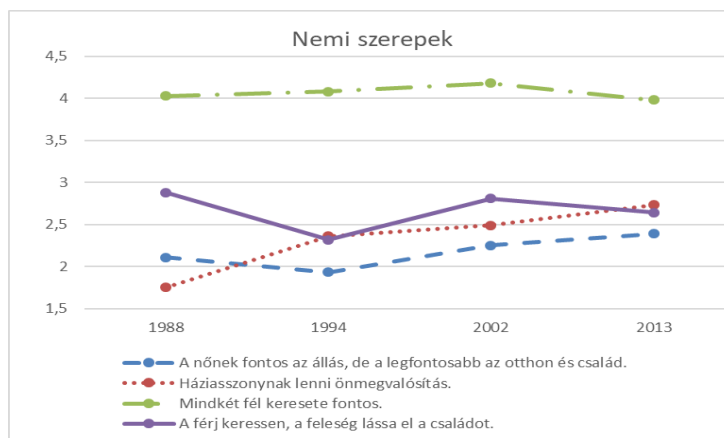
Az utolsó 2002 és 2013 közötti évtizedben megmarad az átlagértékek növekedésének tendenciája, bár három attitűd/item esetben az átlagértékek csökkenését látjuk (pl.: „*Egy dolgozó anya is ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet gyermekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik.*”) Egy-egy esetben a stagnálás látszik valószínűbbnek, ám mégis többségében, 7 attitűd/item esetében a *modernizálódás irányában* mozdultak el az értékek.

Van két egyértelmű outlier attitűdelem is. „*A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka.*” állítással egyet nem értők aránya minden egyes mérés során növekszik, azaz a nők háziasszonyi, csak kizárólagosan otthoni szerepre való korlátozásának elvetésének támogatottsága folyamatosan növekszik. Általános, és változatlanul magas annak támogatása, hogy a család megélhetéséhez (a bevételekhez) mindkét félnek hozzá kell járulnia.

kötöttük, de tagadhatatlan, hogy ez egy modern csalásideálnak is képezheti elemét. Fontos tehát kiemelni, jelen elemzésben a változási tendenciák érdekesebbek, hogy a családdal kapcsolatos értékek liberálisabbakká váltak-e, és ebből a szempontból a felvett itemek viszonylag jól besorolhatóak.

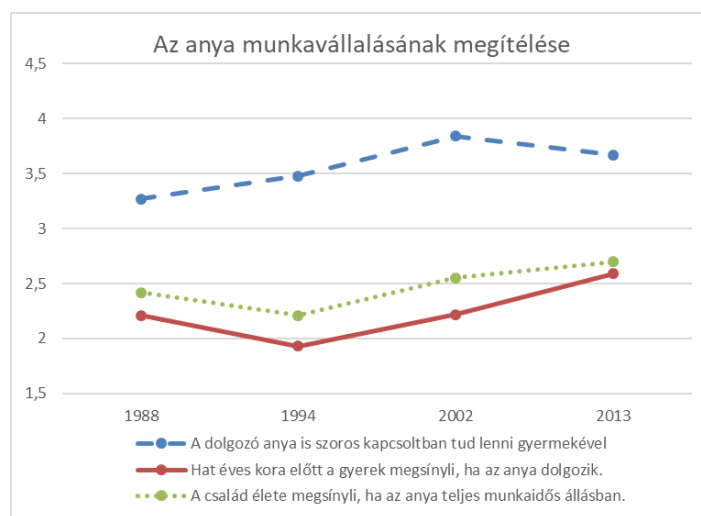
⁷⁸ Az átlagértékeket a mellékletben táblázatos formában közöljük.

29. ábra A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök változása 1988 és 2013 között

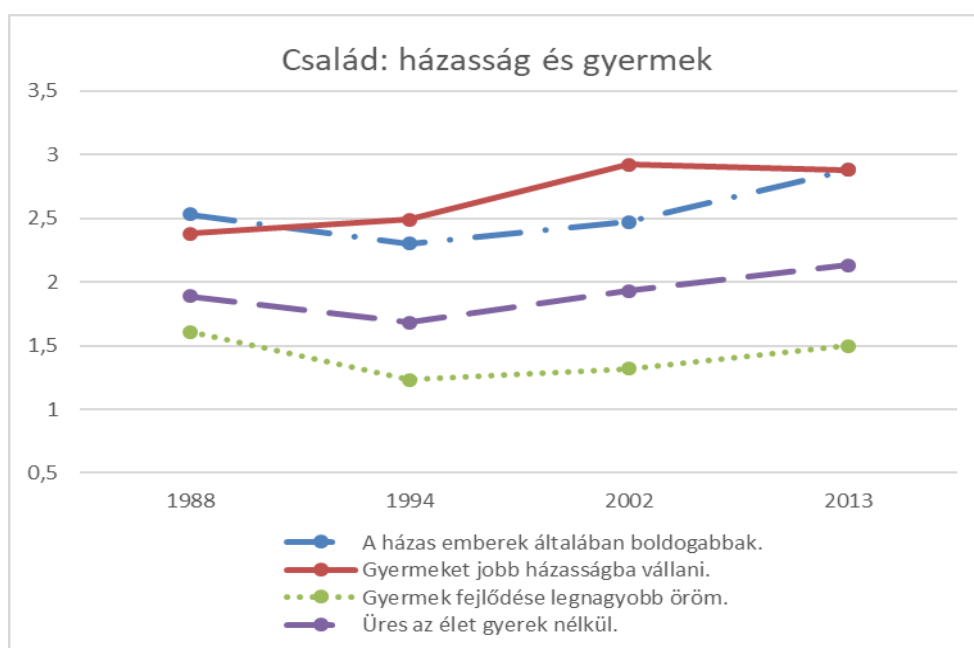
Forrás: saját számítás, ISSP 1988, 1994, 2002, 2013

30. ábra A nő munkavállalásával kapcsolatos attitűdök változása 1988 és 2013 között

Forrás: saját számítás, ISSP 1988, 1994, 2002, 2013

31. ábra A családdal, házassággal kapcsolatos attitűdök változása 1988 és 2013 között

Forrás: saját számítás, ISSP 1988, 1994, 2002, 2013

Mindent összevetve megállapíthatjuk, hogy noha a rendszerváltozást követően elmozdulás látszott a hagyományos családi ideálok felé, azt követően és talán összességében is a modern családi viszonyok támogatottsága növekedett meg.

Mielőtt a fejezet bevezetőjében felvetett kérdésekre visszatérnénk, vizsgáljuk meg, hogy a véleményváltozásokban milyen szerepe volt a kohorszcserelődésnek, illetve a véleményváltozások mennyiben írhatók az általános történeti, társadalomszerkezeti változások számlájára. Ehhez Firebraught dekompenzációs eljárását használjuk.

2.2.2. Az attitűdváltozások értelmezése a kohorsz- és periódushatások szétválasztásával

Glenn Firebraught egy egyszerű aritmetikai módszert dolgozott ki, amely *megismételt keresztmetszeti adatgyűjtések* elemzésére dolgozott ki, és amely lehetőséget teremt, hogy meghatározzuk, hogy az időbeli változásokban a kohorszcserelődéstől függenek-e, vagy pedig valamilyen időszakban (periódushoz) kötött változások játszottak meghatározó szerepet. (Firebraught 1989, 1992, 1997). A módszert a nemi szerepekkel kapcsolatos változások értékeléséhez többen is használták (Brewster, Padavic 2000; Voicu, Tufis 2012; Kraaykamp 2012). A módszertani részleteket itt nincsen módunk részletesen taglalni, csak azt emeljük ki, hogy a módszer segítségével szétválasztható, hogy az átlag-változás mennyiben következik abból, hogy a kohorszok cserélődnek, hogy a belépő fiatal kohorszok más attitűdökkel rendelkeztek, mint a népességből kilépő kohorszok. Illetve, mennyiben köszönhető annak, hogy

az egyének vélekedése változik.⁷⁹ Firebraught ez utóbbi hatást „*individuális változásnak*” nevezi, mert azt méri, hogy a személyek mennyiben változtatták meg véleményüket. Mivel a véleményváltozások egy adott időszakban következtek be, az értelmezések szerint a változás az időszak társadalmi változásainak összességéhez kapcsolódnak, így azt *periódus-hatásnak* tekintjük.

Mind a tizenegy attitűd-item esetében, és mindhárom időszak⁸⁰ tekintetében megvizsgáltuk, hogy átlagértékek változása mennyiben tekinthető a *kohorsz-hatásnak*, illetve mennyiben írható az adott *periódushoz köthető individuális* változások számlájára. (vö. 29-31. ábra).

A táblázatban szereplő értékek azt mutatják meg, hogy az ábránkon leolvasható *átlagérték változás* milyen összetevőkre bontható. Az első három oszlopban az adott időszakban a kohorsz-cserélődésből adódó átlagérték változás mértékét és irányát olvashatjuk le. A második három oszlopban pedig, hogy adott időszak esetében individuális szinten összességében milyen mértékű és irányú változások következtek be. Egy példán szemléltetve: Az 1988 és 1994 közötti időszakban a „*Hat éves kora előtt mindenképpen megsínyli a kisgyerek, ha anyja dolgozik.*” megállapítással kapcsolatban a válaszok átlaga -0,28 értékkel csökkent. Ez a csökkenés úgy jött létre, hogy az individuális (periódus) hatás ennél nagyobb volt (-0,35), de mivel az adott időszakban kohorsz-cserélődés is volt, és a fiatalabbak „modernebbül” gondolkodtak, e cserélődés 0,07 értékkel növelte az átlagértéket. A következő időszakot (1994-2002) tekintve, az átlag 0,29 értékkel nőtt: ebből 0,10-es átlagnövekedés kapcsolódik a periódushoz. Végül az utolsó vizsgált periódusban a 0,28-as értéknövekedésből 0,10 és 0,38 értékben vette ki részét a kétféle hatás.

⁷⁹ A módszer alapfeltevése, hogy a reprezentatív minták jól reprezentálják a mindenkori társadalmat, és a megismételt vizsgálatok jól reprodukálják a népesség jellemzőinek, így attitűdjének átlagos alakulását.

⁸⁰ Négy méréssel rendelkezünk, amely páronként három időszakot határol körül.

9. táblázat A családi attitűdök átlaga változásának felbontása a kohorszcserelődés és periódus (individuális változás) hatásra

	Kohorszcserelődés hatása			Periódushatás		
	1988-1994	1994-2002	2002-2013	1988-1994	1994-2002	2002-2013
Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik.	0,06	0,05	-0,03	0,15	0,32	-0,13
Hat éves kora előtt mindenképp megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik.	0,07	0,10	0,10	-0,35	0,19	0,28
A család élete megsínyli, ha a feleség teljes munkaidőben dolgozik.	0,08	0,10	0,12	-0,29	0,22	0,06
Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen.	0,02	0,08	0,10	-0,19	0,23	0,06
A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka.	0,06	0,06	0,11	0,55	0,07	0,13
Az a helyes, ha a férj is és a feleség is hozzájárul a család jövedelméhez.	-0,01	0,01	0,01	0,06	0,07	-0,19
A férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátása.	0,03	0,14	0,06	-0,59	0,35	-0,23
A házas emberek általában boldogabbak, mint azok, akik nem élnek házasságban.	0,07	0,09	0,19	-0,30	0,08	0,22
Akik gyereket szeretnének, azoknak mindenképpen házasságot kellene kötniük.	0,12	0,21	0,22	-0,02	0,21	-0,25
A gyerekek fejlődését látni a legnagyobb öröm az életben.	0,01	0,04	0,08	-0,38	0,04	0,10
Üres az élete azoknak, akiknek soha nem volt gyerekük.	0,02	0,08	0,08	-0,23	0,16	0,12

Forrás: saját számítás

A könnyebb áttekinthetőség céljából a táblázatok négyzeteit kiszíneztük, amennyiben egyik vagy másik tényező *szignifikánsan hozzájárult az* átlagváltozáshoz. A négyzet fehér maradt, ha nem volt szignifikáns a hatás, világos-szürkével jelöltük a modernizálódás/liberalizálódás irányába mutató hatásokat, sötétszürkével pedig a hagyományos csalásideálok támogatottsága felé mutató hatásokat. Egyrészt biztató, hogy a négyzetek többsége beszínezett (azaz az adatok többségében szignifikáns hatásokat találtunk). Másrészt az eredmények értelmezésében előnyös, hogy nem három színnel színezett, pepita „sakkjáblát” kaptunk eredményként, hanem egy olyan táblázatot, amelyben jól kivehető mintázatok látszódnak.

A leginkább szembetűnő, hogy a *kohorszcserelődés*hez köthető változások *egyöntetűek, és átfogóak*. Az első három oszlop 33 négyzetének mindegyike „színezett”, és 31 esetben azt kaptuk eredményül, hogy a *kohorszcserelődés* az átlagok növekedését, azaz *a modernebb, liberálisabb családi ideálok* átlagos támogatásának *növekedését* okozva. Ez egybevághat a generációs változásokat a társadalmi változásban meghatározónak tekintő elméletekkel (Ryder 1965; Inglehart 1977; Lutz 2007). Ezek szerint az új generációk felnövekedésük során, a „formatív évek alatt” liberálisabb elképzeléseket vállalnak fel, tesznek magukévá, ami a társadalmi változások meghatározó „motorjaként” működik.

Az adott *periódushoz* köthető individuális változások többsége szintén szignifikáns (szürke), és az egyes időszakhoz (oszlopokhoz) egyértelmű irányváltozások köthetők. Összességében a korábbiaknál egyértelműbben látszik, hogy 1988 és 1994 között egy konzervatív fordulat következett be, amit a kohorszcserelődés ha nem is tudott elfedni, de némileg „elhomályosított”. A periódushatás 8 item esetében egyértelműen csökkentette az átlagokat, azaz egyértelműen mutatja a változások *hagyományos irányba való elfordulását!* Az azt követő periódus alapvetően a „*visszarendeződés*” időszakának tekinthető, hiszen kilenc esetben az átlagos elképzelések liberálisabbá válásához járult hozzá, két esetben pedig az átlag eltéréséhez való hozzájavulás nem szignifikáns. A 2002 és 2013 közötti évtizedekben a periódus hatás vegyes: alapvetően a liberalizálódás a domináns, ám két item esetében erőteljes konzervatív irányba történő elfordulás látható és három item esetében nincsen szignifikáns változás.

Két item alakulására külön is kitérünk. „A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka” szerepfelfogást tekintve nincsen „konzervatív fordulat” 1988 és 1994 között, és később sem. A „kizárólagos háziasszonyi szerep” elvetésének növekedését nem csak a bejövő generációk vetik el egyre nagyobb

mértékben, de az idősebbekhez köthető vélekedése is folyamatosan növekszik az egyet nem értők részarányát.

Végül *bizonytalanság* is látszik a férfiak és nők nemi szerepét illetően. „A férj feladata a pénzkeresés, a feleség a háztartás és a család ellátása” item esetében⁸¹ a vélekedések időben *ingtag* volta jellemző. A támogatás és az ellenzés között inog a hagyományos „kenyérkereső férj, háztartásbeli nő” családi modell megítélése. (Ahogy említettük, a kohorszokat tekintve nincs hullámváz: a bejövő fiatal kohorszok egyre kevésbé támogatják ezt a modellt.)

A *periódus-hatásokat* tekintve mégis azt a végkövetkeztetést vonjuk le, hogy a rendszerváltozás követően a nemi szerepeket illetően egy egyértelmű konzervatív fordulat következett be, amit aztán egy lassú ám domináns visszarendeződés követett, ami a legutolsó vizsgált időszakban is tartott. E vélemények 1994-et követően a nemi szerepek liberalizálódása, a nem hagyományos családi viszonyok támogatottságának növekedése irányába mutatnak.⁸²

2.2.3. Az eredmények összevetése az előzetes feltételezésekkel

Noha az adatrendszerünk arra nem alkalmas, hogy az elméleti megfontolásoknak, és a transzformációra vonatkozó előzetes elképzeléseinknek megfelelően kialakított hipotézisek tesztelése révén vizsgáljuk, ám eredményeink alkalmasak arra, hogy áttekintsük, hogy az eredmények mennyire illeszkednek az általunk bemutatott elméleti megfontolásokhoz.

A rendszerváltás körüli időszakot tekintve egyértelműen *kettős* és némileg *egymásnak ellentmondó*, egymással szembenálló hatásmechanizmusokat tártunk fel. A kohorszhatás egyértelműen a családi szerepek a liberalizálódása irányába, a periódus-hatás pedig az erőteljes konzervatív fordulat felé mutatott, amelynek eredményeként az attitűdök a hagyományos családi viszonyokat támogató vélekedések meg erősödésével jártak. Ezt követően, valószínűleg az ezredforduló körül a két komponens egyirányba, a liberalizálódás irányába mozdult el. Egy másik értelmezés, a generációs cserélődés folyamatosan a liberalizálódás irányába mutatott, makroszinten pedig bekövetkezett a konzervatív fordulat „visszaigazítása”.

Eredményeink tehát *nem támogatják* azokat az elképzeléseket, amelyek a rendszerváltozásban és azt követően a modernizálódás irányába mutató általános

⁸¹ Egyrészen igaz az „Az a helyes, ha a férfi és a feleség is hozzájárul a család jövedelméhez” item esetében is.

⁸² Természetesen a véleményeket további tényezők is befolyásolhatják, amelyek a kohorsz-hatások és periódushatás természetét is pontosítja. Nyilván az iskolai képzettségi expanzióknak is szerepe van a kohorsz-hatásban, ám jelezzük, hogy a születési kohorsz hatása többnyire szignifikáns marad, ha az egyes itemekkel való egyetértést az egymást követő kérdező hullámok együttes adatfiléjén (pooled data) lineáris regresszióval vizsgáljuk és további magyarázó tényezőket is behozunk, azaz, az iskolai végzettséget, nemet, családi állását és gazdasági aktivitást is szerepeltetjük a modellben.

attitűdváltozás gyors kibontakozását látták. A szabadság, a demokrácia nem „hozta magával” a családi viszonyokat érintő elképzelések attitűdök további gyors liberalizálódásait. Az attitűdváltozók, ha csak *átmeneti időre* is, de illeszkednek a *re-tradicionalizálódás* téziséhez. A rendszerváltozást közvetlenül követő időszakban bizonyára bekövetkezett egy fordulat a vélekedésekben, amely egyértelműen tetten érhető a klasszikus családi viszonyokat támogató elképzelések terjedésében. Ahogy korábban már részleteztem (vö. idézett irodalom), ebben, megítélésem szerint komoly szerepet játszott, hogy a népesség a női foglalkoztatás gyors expanzióját „kényszerként” élte meg, hogy a női foglalkoztatás a nők számára kettős teherrel járt, és ez táptalajt jelentett egy idealizált „kenyérkereső család” modellje felé való elmozduláshoz. Ehhez a fordulathoz „kedvező” körülményt jelentett a tömeges munkanélküliség, amely a nők számára a családi szerepeik felértékelését motiválhatta. Ehhez a fordulathoz hozzájárulhatott, hogy a 90-es években a nyugati világban egy átfogó konzervatív fordulatnak vagyunk tanúi, amely megjelent a nemi szerepváltozások liberalizálódásának megtorpanásában (Cotter et al 2011), és érzékelhető volt más országok ISSP adatainak elmélete is (Scott 1996).

Most már csak az a kérdés maradt hátra, hogy értékeljük eredményeink mennyiben támogatják a demográfiai elemzésekben preferált elképzeléseket. A rendszerváltást követő fordulat, megítélésünk szerint *szemben áll* azokkal az elképzelésekkel, amelyek a termékenységi modellváltás beindításában és gyors lefolyásában gyors értékváltozást, a liberális, posztmodern értékek irányába való változást kulcstényezőnek tekintik. Az eredmények tehát nem a „fejlődési idealizmus”, sem pedig a „második demográfiai átmenet” elképzelésével nem állnak összhangban, sőt Magyarország esetében megkérdőjelezi az elméletek relevanciáját, magyarázóértékét. A kohorszcsereélődés, az újabb és újabb generációk liberalizálódásának folyamata persze nem ellentétes az SDT logikájával is, hiszen az SDT szerint az értékváltozás Nyugat-Európában azon kohorszok körében következik be, akik a II. világháború utáni példátlan gazdasági növekedésben és jólétben nőnek fel, és teszik magukévá a posztmodern értékeket (Inglehart, 1977). A posztkommunista országok fiataljainak életéből a hihetetlen gazdasági jólét időszaka „kimarad”, és a rendszerváltozás is elsősorban szabadságot hoz magával, pedig a lakosság inkább a jólétet várja (Róbert, 1996). Nincsen tehát annak komoly alapja, hogy a posztkommunista országokban a posztmodern értékek kialakuljanak. Nemhiába mutatják ki Ingleharték, hogy ezekben az országokban a materialista értékek dominanciája jellemző (Inglehart, Baker 2000). Noha a kohorszcsereélődésben a liberalizálódást mi is kimutattuk, a történeti események és a történeti kontextus, a rendszerváltás, a társadalmi

szerkezet radikális átalakulása, a kohorszcserelődés hatását *felülírta*, így *megkérdőjelezhető*, annak feltételezése, hogy nálunk, és a posztkommunista országokban az értékváltozások indították el a termékenységi viszonyok átalakulását.

OKSÁGI ELEMZÉSEK

IV. A GYERMEKVÁLLALÁSI SZÁNDÉKOK ÉS VALÓRA VÁLTÁSUK: KONCEPCIONÁLIS KÉRDÉSEK ÉS CSOPORTTÉNYEZŐK

Ahogy számtalan új kutatási terület, úgy a gyermekvállalási szándékok kutatásának is van előtörténete, ám a kérdések ismételt felvetése – más kutatási kérdésekhez hasonlóan – gyakran a korábbiaktól eltérő perspektívából indul el, és a módszertani fejlődés következtében másfajta elemzések válnak lehetővé. Noha a termékenységi szándékok kutatásának legújabb hulláma egyértelműen az ezredfordulót követően lendült fel, számtalan szállal kötődik az „ideális gyermekszám”, az „összes tervezett gyermekszám (ultimate expected number of children)” fogalmakkal fémjelezhető kutatásokhoz, melyek már a 70-es, 80-as években is széles körben elterjedtek voltak (Ware 1974; Westoff, Ryder 1977; Rodriguez, Trussel 1981). Az ilyen mutatók surveyek révén történő megállapításának különösen fontos szerepe lehetett a népesedési előrejelzések során, hiszen ezek segítettek megfogalmazni a termékenységi hipotéziseket (Morgan 2003). Hamar kiderült azonban, hogy a „szubjektív” mutatók messze nem „tökéletesek”, a véglegesen tervezett gyermekszám érdemben eltér mind a keresztmetszeti TTA-tól, mind pedig a befejezett TTA-tól, sőt individuális szinten is komoly eltérések vannak a szándékolt gyermekszám és a majdan elért gyermekszám között (Westoff, Ryder 1977; Quesnel-Vallée, Morgan 2003; Morgan, Rackin 2010; S. Molnár 2009). Azaz összességében nem tudja betölteni azt a szerepet, amit a népesség-előreszámítással foglalkozó kutatások szántak neki (Westoff, Ryder 1977).

A szándékolt gyermekszám kutatásának az európai alacsony termékenység adott új lendületet (Girard, Roussel 1982), különösen annak elhúzódását követően (Sobotka, Lutz 2010; Testa 2012). Ezen írások arra hívták fel a figyelmet, hogy az ideális gyermekszám Európa legtöbb országában a 2-es érték felett van, és így nem zárható ki a termékenység újbóli növekedése, illetve hogy „szakadék tátong” az ideális gyermekszám és a tényleges gyermekszám között, amit a „termékenységi szakadék” („fertility gap”) jelenségével azonosítottak (Sobotka, Lutz 2010; Testa 2012). Ezen írások alapján az „ideális családnagyság”, valamint az ezzel rokon szubjektív mutatók egyfajta potenciális termékenységet, illetve termékenységi plafont jelentettek és jelentenek az alacsony termékenység miatt aggódó kutatók és politikusok számára. A demográfusok természetesen tudatában voltak annak, hogy a két összehasonlított mutató (a TTA és a végsőként tervezett átlagos gyermekszám (Morgan 2003; S. Molnár 2009) természetében eltér, és nem is felelhet meg egymásnak (ezt majd Beaujoan, Berghammer 2017 elemzése teszi leginkább explicitté), mégis az alacsony termékenység miatt és a növekvő/mélyülő szakadék érzete következtében

ezen írások alkalmasak voltak arra, hogy a tudományos érdeklődést a termékenységi szándékok kutatása irányába fordítsa.

A szándékok kutatásának érdemi impulzust adott a Generations and Gender Survey (GGS) elindítása. Ennek egyik meghatározó újdonsága, hogy a korábbi keresztmetszeti jellegű Fertility and Family Surveyjel (FFS) szemben a *követéses*, vagy más néven a *longitudinális panel-design* mellett tette le a voksát (Vikat et al. 2007). Noha ismert volt, hogy individuális szinten (is) eltérés van a tervezett gyermekszám és a végső vagy „megvalósított” gyermekszám között, magas a nem tervezett gyermekek részaránya (Quesnel-Vallée, Morgan 2003), illetve a tervezett gyermekszám nem stabil az életpálya során (Liefbroer 1999), mégis számtalan érv szólt amellett, hogy a követéses vizsgálatokkal nem csak a gyermekvállalási szándékok és a gyakorlat megértéséhez jutunk közelebb. Sokan hangsúlyozzák, hogy a szándékok magyarázó ereje kimagasló, a termékenységi magatartás önálló, meghatározó tényezői (Schoen et al. 1999; Berrington 2004). A gyermekvállalási szándékok kutatása érdemben motiválta, hogy a GGS kidolgozásakor figyelembe vett elméletek közé kerüljön Ajzen szociálpszichológiai ihletettséggű cselekvésemélete, a TPB (I.3. fejezet), amely általánosságban ígérte, hogy segít a tudatos demográfiai magatartás gyakorlatának megértésében, ezen belül a gyermekvállalási döntések megértésében. Ahogy korábban részletesen bemutattuk, ebben központi szerepe van a szándéknak, amelyet Ajzen már „majdnem megvalósult cselekvésnek” tekint. Ugyanakkor már az első elemzések arra utaltak, hogy a szándékok és azok megvalósulása között komoly eltérések vannak (Spéder, Kapitány 2009; Kapitány, Spéder 2012). Az okok megismerése közelebb vihet a termékenységi magatartás individuális/csoportszintű megértéséhez, és támpontokat adhat ahhoz, hogy miért tátong komoly szakadék a szándékok és a megvalósulás között makroszinten.

A gyermekvállalás gyakorlatában az elmúlt két évtizedben általánossá vált a biográfiai adatokon alapuló *eseménytörténeti elemzés*. Ennek eredményes alkalmazása révén számtalan elemzés született a szülővé válás tényéről és időzítéséről, a további gyermekek vállalásának időzítéséről, és számtalan további demográfiai életúteseményről (házasságkötésről, válásról), azok csoportspecifikus ismérveiről. A követéses adatok prospektív jellege (tervek és anticipációk), a szubjektív (attitűd) ismérvek folyamatos felvétele új elemzési módszereket kíván meg. Elemzéseink különösen a hipotézisalkotás során alapoznak az eseménytörténeti és egyéb módszerekkel elért eredményekre, ugyanakkor attól eltérő logikát érvényesítenek. Nem helyettesítik az eseménytörténeti elemzéseket, hanem inkább kiegészítik azokat, amennyiben

lehetőséget teremtenek a demográfiai cselekvés szándékainak és az adott időpontban jelen levő körülményeknek az elemzésbe való beemelésére.

Jelen és ezt követő fejezetünk *a szándékok megvalósulását* vizsgálja. Ebben a IV. fejezetben arra keressük a választ, hogy milyen individuális/csoportszintű jellemzők játszanak szerepet abban, hogy a gyermekvállalási szándékok megvalósulnak-e vagy sem, azaz megszületik-e a kívánt gyermek. A következő fejezetben pedig majd arra keresünk választ, hogy vannak-e országspecifikus tényezők a gyermekvállalási szándékok valóra váltásának, és ha vannak, akkor melyek azok. Mielőtt azonban e vizsgálatokra rátérnénk, röviden bemutatjuk azokat a tényezőket, amelyek szerepet játszhatnak abban, hogy a szándékokat gyakran nem sikerül megvalósítani.

1. Szempontok a gyermekvállalási szándékok és a gyermekvállalási gyakorlat közötti eltérés megértéséhez

1.1. Mérési lehetőségek, inkonzisztenciák

Közhely, de nem kerülhetjük ki annak tárgyalását, hogy hogyan mérjük a gyermekvállalási szándékot, és a gyermekvállalási magatartás milyen „kimenetét” adjuk meg a szándékok megvalósulási „kritériumaként”. A szándékok és a gyakorlat inkonzisztenciájáról szóló írások ugyanis nagyon eltérő módon mérik azokat.

A szándékok alul- és túlteljesítését mérő Quesnel-Vallée és Morgan szerzőpáros – helyesen – a szándékolt összes gyermek számát és az elért *végző gyermekszámot* hasonlítja össze (Quesnel-Vallée, Morgan 2003). Más surveyek csak azzal az információval rendelkeznek, hogy a kérdezett *szeretne-e még valamikor* gyermeket (Westoff, Ryder 1977; Schoen et al. 1999; Berrington 2004). Ahhoz, hogy a megvalósítás eredményességét vizsgálhassuk, meg kellene várni, hogy a nők befejezzék termékenységi életpályájukat. Persze ennek sikerességéről akkor is sejtünk valamit, ha a kérdezést követő ötödik évben – ahogy azt Westoff-ék tették – vizsgáljuk meg, hogy kinek született addig gyermeke. Mégis ez utóbbi szándékok megvalósulásáról csak a termékenységi életpálya befejezését követően tudunk végző eredményt adni. Gyakori az is, hogy a szándékokat a kérdezést követő adott időszakra vonatkoztatva érjük el. Schoen és társai amellet állnak ki, hogy ha a szándék belátható időre vonatkozik – esetükben ez 4 évnél rövidebb –, akkor szignifikánsan befolyásolja a termékenységi magatartást. Westoff és Ryder a kérdezést követő két éves időszakra vonatkozó szándék két éven belüli megvalósulását vizsgálja. A GGS-ben hároméves szándékokat mérünk,

és az adatgyűjtési hullámok hároméves periódusai lehetővé teszik a szándékok megvalósulásának megfelelő mérést.

A jelen idejű, adott évben mért *makroszintű* szándék („végső tervezett gyermekszám”) és gyakorlat (TTA) között csak akkor „nem lenne szabad” inkonzisztenciának lennie, ha a termékenységi magatartásban nincsen változás. (De akkor mi értelme mérni a tervezett végső gyermekszámot?) Ahogy Bongaarts-Feeney jelzi, a posztponment időszakában a szándékolt gyermekszám átlaga és a teljes termékenységi arányszám közötti szakadéknak növekednie kell. Ahogy Beaujouan és Berghammer szépen megmutatja, valójában az lenne a helyes mérés, ha a szándékok és a megvalósulások is kohorszszinten történnének; a 20–24 évesek szándékolt gyermekszámát 20 év múlva az akkor 40–44 évesek gyermekszámával vetnénk össze (Beaujouan, Berghammer 2019).

A fentiek arra figyelmeztetnek, hogy a szándékok és a megvalósulások értelmezéséhez elengedhetetlen, hogy illeszkedő és konzisztens méréseink legyenek a szándékokról és a gyakorlatról (cselekvési kimenetekről) (Miller, Pasta 1995:531). A gyermekvállalási szándék és a cselekvés közötti eltérés nagyban függ a szándék konceptualizálásától és operacionalizálásától, valamint, hogy az intenció és a kapcsolódó kimenet mérése megfelel-e egymásnak.

Az általuk feldolgozott szakirodalom több szándéktípust vizsgál. Vizsgálja a) a *szándékolt* (további, végső) *gyerekszámot*,⁸³ másrészt vizsgálja, hogy az érintett b) szeretne-e még *valamikor* *gyermeket*, és c) *mikor (hány éven belül)* szeretné a következő gyermeket. Ez utóbbival egyenértékűek azon mérések, amelyek egy adott időn belül, *időszakhoz kötötten* vizsgálják a szándékokat (és a megvalósulást). Makroszinten általában a d) *szándékolt* (meglévő+tervezett) *átlagos gyermekszámot* mérik. Ahogy már említettem, ez értelmezhető egyfajta „termékenységi plafonként”, de a megvalósulás kritériumát kohorszszinten kellene vizsgálni. (Az alábbiakban táblázatos formában összegezzük a gyermekvállalási szándékok mérésének típusait, amit kiegészítettünk a megvalósulás kritériumával.)

⁸³ Olyan egymást részben fedő, de egyben különböző mutatókról van itt szó, mint az „ideális gyermekszám”, a kért „személyes körülményei között ideális gyermekszám”, a „kívánt (meglévő+tervezett) gyermekszám”. E fogalmak és mutatók értelmezésébe nem megyünk bele, mert empirikus elemzéseink során ezeket nem fogjuk használni.

10. táblázat A gyermekvállalási szándékok különböző megfogalmazásai és a szándékok megvalósulását mérő mutatók

Szándék	Megvalósulás
A végső tervezett gyermekszám.	Az összes megszületett gyermek az 50. életkor betöltésekor.
Szeretne-e gyermeket?	Született-e még gyermeke az 50. életkor betöltéséig?
Szeretne-e (még) gyermeket három éven belül?	Születik-e (még) gyermeke a kérdezést 9-45 hónapon belül?

Individuális megkérdezés esetén több kiegészítő információval is pontosítani lehet a szándék mérését. A mérési hibák elkerülése céljából kulcsfontosságú legalább két dimenzió beépítése: az *időtartam* vagy *időzítés* és a *bizonyosság*. Az idő dimenzióját bevonó mindegyik kutatás arra a következtetésre jutott, hogy minél közelebb van egymáshoz időben a szándék (mérése) és a cselekvés, annál magasabb a szándék és a cselekvési kimenet közötti megfelelés, és annál alacsonyabb a szándékok megvalósításának sikertelensége. Az időkeret tágításával a szándékok és a cselekvés kontextusa valószínűleg egyaránt megváltozik, következésképpen a kezdeti intenció és a későbbi viselkedés kevésbé feleltethető meg egymásnak. A szűkebb időkeret valóban csökkenti a szándékok megváltozásának valószínűségét (Ajzen 1988; Davidson, Jaccard 1979; Schoen et al. 1999). Teljes az egyetértés azzal kapcsolatban, hogy a szándék *bizonyossága* (vagy a cselekvés iránti elkötelezettség) szintén számít. (A bizonyosság a szándék mérésének pontosságához kapcsolható.) Számos vizsgálat a szándékot csak kétértékű (igen/nem) válaszokkal méri, mások azonban a bizonyosság mértékét is tartalmazzák. Ezek a kutatások statisztikai bizonyítékkal szolgálnak arról, hogy a szándékok bizonyossága növeli a gyermekvállalási szándékok megvalósításának esélyét (Westoff, Ryder 1977; Rindfuss et al. 1988; Schoen et al. 1999; Testa, Toulemon 2006; Philipov 2009).⁸⁴

Általában véve fontos kihangsúlyozni, hogy a szándék bizonyosságát és időkeretét pontosan kell mérni. Összehasonlító nézőpontból pedig alá kell húzni a szándék és a viselkedési kimenetel teljesen azonos fogalomhasználatának kritériumát is.

⁸⁴ Szorosan ide kapcsolódik, hogy Ajzen és Fishbein a szándékok mérésére egy hétpontos skálát javasolt, amely a valószínűtől a valószínűtlenig terjed (Ajzen, Fishbein 1980:107ff, 140). E kérdéssel azonban gyakorlati okokból nem foglalkozunk: termékenységi kutatásokban szinte senki nem alkalmazta a szándékok ezen mérési módját.

1.2. Biológiai meghatározottságok és érzelmek

Noha a biológiai és az érzelmi tényezők szerepét empirikusan ritkán mérik, viszonylag elfogadott, hogy e tényezők hatnak a szándékok megvalósítására, empirikusan azonban általában nem mérik őket. Miller és Pasta (1995:534) vizsgálatában explicit szerepet kap a fogamzóképeség, és Ajzen is úgy utal a biológiai jellemzőkre, mint az intenciók megvalósítása előtt álló legfontosabb akadályra (Ajzen 1988:129). A demográfiai vizsgálatok szintén kiemelik ezt a tényezőt (Rindfuss et al. 1988). Ajzen elméletében az érzelmek szerepe azonos a biológiai alkalmatlanságával: megbonthatják a szándék és a cselekvés közötti kapcsolatot (Ajzen 1988). Az általános biológiai és érzelmi tényezők értékelése túlmutatna a jelen tanulmány keretein.

1.3. Az attitűdök és a cselekvés természetéről

Az attitűdök erősségéről és stabilitásáról szóló szakirodalom teljes körű áttekintése meghaladná a tanulmányunk kereteit. Amikor a szándékok megvalósulása áll a kutatás középpontjában, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az attitűdök erőssége (strength) eltérhet. Másként fogalmazva, jelentős különbségek vannak az egyes attitűdök között a cselekvésre gyakorolt hatásuk *tartósságát* illetően (Krosnick, Petty 1995). A szakirodalom egyetért abban, hogy tartósabbak azok az attitűdök, amelyek az adott személy közvetlen és *személyes tapasztalatain* alapulnak (Davidson, Jaccard 1979:1373). Mások azt húzzák alá, hogy minél *fontosabb* egy attitűd az egyén számára, annál tovább áll fenn, és annál erősebb a cselekvésre gyakorolt hatása (Bohinger et al. 1995). Mindkét megfigyelés mögött ugyanaz a mechanizmus húzódhat meg: az információkeresés és -feldolgozás összetett folyamatai révén kialakuló attitűdök tartósabbnak bizonyulnak (Petty et al. 1995: 94ff). Egy erős attitűd esetén a releváns információk feldolgozása folyamatos, és az attitűd tárgyával kapcsolatos személyes tapasztalat magában foglalja az így megszerzett új információkat is. Végül azon attitűdök a tartósabbak, amelyek az egyéneknek tulajdonítják a felelősséget (Davidson, Jaccard 1979:1373).

Kijelenthetjük-e, hogy a gyermekvállalási attitűdök erőssége minden érintett esetében és minden társadalmi csoportban azonos? Nem adható egyszerű válasz erre a kérdésre, de munkahipotézisként mi inkább az ellenkezőjét tételezzük fel, azaz a társadalmi csoportok esetén és/vagy eltérő élethelyzetekben az attitűdök erőssége eltérhet. A vallásosak például erősebben ragaszkodhatnak gyermekvállalással kapcsolatos elképzeléseikhez. Vagy például egy szülő már minden bizonnyal jobban informált a gyermekneveléssel kapcsolatban, mint egy gyermektelen, még akkor is, ha az utóbbi személy sokat találkozott gyermekekkel. A

feltételezett megkülönböztetés következtében a különböző társadalmi csoportok eltérő erősségű és tartósságú attitűdökkel rendelkezhetnek. Mindez olyan következménnyel járhat, amelyben a társadalmi csoportok különböző mértékben képesek megvalósítani a szándékaikat (amelyek normákon és attitűdökön alapulnak).

Davidson és Beach (1981) a gyermekvállalási szándékok „sikertelenségét” elemző munkájukban kidolgozták és empirikusan igazolták egy nagyon meggyőző mechanizmus létezését, amelyet „*inerciahatásnak*” neveztek el. Többek között abból a feltételezésből indultak ki, hogy „az attitűdöknek és a cselekvéseknek eltérő küszöbértékei létezhetnek” (Davidson, Beach 1981:476). Következésképpen *az attitűdváltozás sokkal könnyebben vezethet az intenció, mint a tényleges cselekvés módosulásához*. A cselekvés megváltozásához nagyobb mértékben kell megváltoznia az attitűdnek. A gyermekvállalás kapcsán azt feltételezik, hogy a modern társadalmakban a fogamzásgátlás a szokásos („alap”) opció. Amennyiben a szándék a gyermekvállalás, tudatosan kell „felfüggeszteni” ezt a rutint. Hasonlóképpen, ha két cselekvési alternatíva közül lehet választani, és ezek közül az egyik egy már fennálló viselkedésminta fenntartása, akkor az új alternatívát ritkábban választják, az ritkábban valósul meg. A modern társadalmakban a gyermekvállalás esetében a „fogamzásgátlást használó” tekinthető a status quo fenntartására irányuló és irányadó viselkedésmintának, míg a gyermekvállalásról való döntés az alapvető, rutinos viselkedés megváltoztatására irányul. Így a negatív szándék („nem akarok gyermeket”) nagyobb valószínűséggel fog „megvalósulni”, mint a pozitív gyermekvállalási szándék („gyermeket akarok”).

1.4. Partnerek és párkapcsolatok

A modern társadalmakban a döntéshozatali folyamatokat mindeneke előtt az egyén perspektívájából értelmezik, általában *individuális cselekvésről* beszélünk. A TPB is ezt a logikát követi: egy egyén szándékát és cselekvését, attitűdjeit, szubjektív normáit stb. vizsgálja. Ugyanakkor a gyermekvállalási döntéseket vizsgáló korábbi kutatások rámutattak a partnerek közös döntéshozatalának fontosságára, és kiemelték a partnerek cselekvésének szerepét, bár rendszerint a nők termékenységi magatartását vizsgálták (lásd Thomson 1997 áttekintését). A mindkét partnert megkérdező kérdőíves vizsgálatok rámutathatnak, hogy mennyire fontos a partner intencióit is figyelembe venni (Miller, Pasta 1995; Thomson 1997; Berrington 2004; Philipov 2009). Így azokban az adatgyűjtésekben, elemzésekben, ahol nem kérdezték meg mindkét partnert, nagyon fontos információhoz jutnunk a pár mindkét tagjának véleményéről. Davidson és Beach (1981) rámutatnak, hogy a TPB-ben a partnerek intenciói hogyan

járulhatnak hozzá a viselkedésbeli változásokhoz. A partner „a legrelevánsabb személy” a szándék létrejötte esetében: az elköteleződésében bekövetkező változások a szubjektív normákon keresztül módosítják az intenciót (Davidson, Beach 1981). Bár a TPB az individuums cselekvését magyarázza, a fenti kitétel miatt Ajzen és Fischbein individuuma rendelkezik társadalmi kapcsolatokkal, és társas viszonyai cselekvésének elengedhetetlen elemét képezik.

Összefoglalva, a mindkét partner szándékaira rákérdező kutatások egységesen arra a következtetésre jutottak, hogy a partnerek közötti egyetértés magas szintje erősíti a gyermekvállalási szándék és az azt követő cselekvési kimenetel (a gyermekszületés) közötti összefüggést (Miller, Pasta 1995; Thomson 1997; Berrington 2004; Philipov 2009; Iacovou, Tavares 2011). Így abban az esetben, ha csak egy személy szándékáról van ismeretünk, nagyobb az esélye annak, hogy a szándék és a gyakorlat nem fog egymásnak megfelelni, mintha mindkét partner információját ismernénk.

1.5. (Nem) várt életút-események és versengő életcélok: a szándékok „felülvizsgálata”

Egy adott szándék mindhárom előzménye (attitűdök, szubjektív normák és körülmények) megváltozhat, ha kitágul az időkeret. A változás mögött meghúzódó elsődleges mechanizmus szorosan kapcsolódhat az életút alakulásához. Miller és Pasta (1994) a párkapcsolati dinamikához kapcsolódó eseményeket (pl.: egy kapcsolat felbomlása, válás) emeli ki; Rindfuss és munkatársai (Rindfuss et al. 1988; Morgan 2003) szerint ezek az események megváltoztatják a cselekvés kontextusát, amely erősen meghatározza a sikerességét. A termékenységi szándék és a cselekvés közötti különbséget a TPB keretében bemutató, egy-két éves időszakot lefedő kismintás kutatások bizonyítékot találtak az attitűdök módosulására, és a termékenységi viselkedés ebből következő megváltozására (Davidson, Jaccard 1979).

Az időkeret értelmezése szempontjából különösen fontosak azok a kutatások, amelyek a tervezett és a megvalósított gyermekszám közötti különbséget és a családnagysággal kapcsolatos várakozások életútbeli változásait vizsgálják. Bár ezen elemzések témája és időkerete eltér a jelen kutatásétól, úgy gondoljuk, hogy a rövid távú és a következő gyermekre vonatkozó termékenységi szándékok szorosan összefüggnek egymással.

Morgan és Rackin (2010) egy kulcsfontosságú kérdést vizsgált: a *váratlan és nem tervezett események* hogyan befolyásolják a családmérettel kapcsolatos várakozásokat, és hogyan hatnak az egyéni termékenységi célok alul- vagy túlteljesítésére. Az eredményeik azt igazolják, hogy „a jelenlegi szándék nem tudja számításba venni a jövőbeli, előre nem látott tényezőket, amelyek befolyásolhatják a termékenységet” (Morgan, Rackin 2010:111). A

párkapcsolati helyzet hirtelen megváltozása (válás) kéz a kézben jár a termékenységi szándékok alulteljesítésével. Az elváltak sokkal nagyobb valószínűséggel késleltetik a gyermekvállalást, mint a továbbra is házasságban élők, és ez a hatás a válás utáni újrarahasodás esetében is fennmarad (Morgan, Rackin 2010). Bizonyára nyugodtan élhetünk azzal a feltételezéssel, hogy hasonló mechanizmus működik akkor, amikor egy várt esemény nem következik be, például „majd gyermeket vállalunk, ha befejezzük az építkezést és elkészül az új házunk” vagy „ha a külföldön dolgozó partnerem hazajön”. Ha a várt események nem, vagy csak késve következnek be, a terveket nem lehet megvalósítani.

Liefbroer (2009) számos, a kutatásunk szempontjából is releváns meglátása segít megérteni a TPB döntéshozatali modelljét. A családmérettel kapcsolatos szándékok (tervezett gyermekszám) változását (többnyire csökkenését) vizsgálja az időtartamnak és az életút változásainak függvényében. Mikor változnak meg a leginkább a szándékok, és mikor csökken a tervezett gyermekszám? A tervezett gyermekek száma az életkor emelkedésével csökken: alacsonyabb az egyedülállók és az élettársi kapcsolatban élők körében; minél régebben van valaki a munkapiacra; az iskolázott nők körében, különösen, ha idősebbek; gyermektelenség és alacsony gyermekszám esetén, amelyek hatása az életkorral együtt nő. A változásokat az életút alakulása okozza, valamint a lehetőségstruktúrák (opportunity structures) állandó változása (Liefbroer 2009:383). Az öregedés során fény derülhet fogamzóképeségbeli problémákra, a karrier és a család közötti konfliktusokra, amelyek az életút korábbi szakaszaiban esetleg kevésbé voltak láthatóak. Miért fontos mindez az elemzésünk szempontjából? Úgy gondoljuk, hogy a szándék és a cselekvés közötti különbség bizonyos mértékig a szándékok megváltozásának a következménye.

Iacovou és Tavares (2011) a tervezett családméret változására ható tényezőket vizsgálta a REPRO projekt keretében. Az eredményeik szerint a szándékok megváltozása összefügg az idővel (életkor, az utolsó gyermek megszületése óta eltelt idő) és a párkapcsolati helyzettel (azonos vagy eltérő szándékok, válás, összeköltözés). A fiatalabbak általában gyakrabban változtatják a szándékaikat, mint az idősebbek. Valamint, ha sok idő telt el az utolsó gyermek megszületése óta (legalább négy év), akkor a válaszadók alig változtatják meg a szándékaikat: nem szeretnének több gyermeket, és ezen nem változtatnak. Vagyis bizonyos életkorok és élethelyzetek jobban, mások kevésbé kedveznek a családnagysággal kapcsolatos várakozások megváltozásának (Iacovou, Tavares 2011).

Westoffék is azt találták, hogy a gyermekvállalási szándékok idővel változnak. Az alulteljesítésre vonatkozó kérdésekre az érintettek többsége (70%) azt a választ adta, hogy

különböző okok miatt megváltoztatták gyerekvállalási szándékaikat. A nem tervezett gyermekeket illetően a többségtől (háromnegyedüktől) azt a választ kapták, hogy „the birth just happened” (i.m. 433).

Barber (2001), Philipov (2009) és bizonyos fokig Morgan és Rackin (2010) érdeklődésének homlokterében a *versengő életcélok* állnak, ezáltal a figyelmük a „legyen-e gyermekem vagy sem” kérdésről a „legyen-e gyermekem, vagy más céljaimat (tanulás, karrier, utazás stb.) valósítsam-e meg itt és most (rövid távon)” kérdésre helyeződik át. Barber eredményei szerint a gyermekvállalással versengő életcélokkal (pl.: karrier, munka és fogyasztás) kapcsolatos attitűdök erősebben befolyásolják a házasságon kívüli gyermekvállalást, mint a gyermekvállalással összefüggő attitűdök (Barber 2001). A következtetéseiben a TPB-modell kibővítését javasolja, mert a versengő életcélokkal kapcsolatos attitűdök beemelésével a gyermekvállalás valószínűsége jobban becsülhető. Bár nem tisztázza ezek pontos helyét a TPB modelljében, feltételezésünk szerint a szerző arra utal, hogy ezek az attitűdök a szándékok kialakulására hatnak (Philipov et al. 2016). Ezt azzal a kérdéssel egészítjük ki, hogy vajon az alternatív életcélokra vonatkozó attitűdök valóban befolyásolják-e az intenciók tartósságát, és vajon ez hat-e a szándékok és a megvalósulásuk társadalmi csoportok szerinti különbségeire.

1.6. Empirikus elemzéseink előzményeiről: a cselekvés társadalmi kontextusa, cselekvési differenciák

1.6.1. Csoportspecifikus cselekvés: társadalmi státusz és demográfiai helyzet

Amennyiben hűek vagyunk a TPB elméletéhez, akkor azt fogadjuk el, hogy az egyének demográfiai és szocioökonómiai ismérvei határozzák meg a világról alkotott elképzeléseinket (beliefs, concepts), amelyek befolyásolják a szándékokat meghatározó három tényezőt, a cselekvésre, jelen esetben a gyermekvállalásra vonatkozó attitűdöket, a szubjektív normákat, és hogy az érintettek mennyire kontrollálják cselekvésüket. Ezek vezetnek a szándékok megformálódásához, illetve cselekvéshez. A társadalmi differenciákban gondolkodó szociológus, társadalomkutató számára mindez meglepő, hiszen az ő modelljeiben a magatartások erősen kapcsolódnak az egymástól különböző társadalmi nagycsoportokhoz. (Bár a szociológiai cselekvésemélet is az általános egyén viselkedését modellezi.) Sőt a szándék és a cselekvés közé semminek nem szabad „közbeékelődni”, esetleg csak a váratlan külső kényszerek befolyásolhatják a kapcsolódásukat (vö. I.3. fejezet).

Azok a kutatási eredmények tehát, amelyek demográfiai vagy társadalmi jellemzők hatását mutatják, akár a szándékra, akár a megvalósulásra, kihívást jelentenek a TPB számára. Ilyen eredmények pedig vannak. Heaton és szerzőtársai (1999), Morgan és Rackin (2010), valamint Schoen és szerzőtársai (1999) a demográfiai jellemzők, a *párkapcsolati helyzet és a gyermekszám* szerepére hívják fel a figyelmet. Az empirikus kutatások szerint olyan tényezőket is érdemes figyelembe venni, mint a legmagasabb *iskolai végzettség* (Morgan, Rackin 2010, Schoen et al. 1999), a *munkanélküliség* (Rindfuss et al. 1988; Testa, Toulemon 2006), a *vallásosság* (Jaccard, Davidson 1976) és a *nemi szerepekkel kapcsolatos általános attitűdök* (Berrington 2004). Ugyanakkor azt is említjük meg, hogy egy vizsgálat, amely expliciten azt célozta meg, hogy feltárja az objektív (strukturális) tényezőknek a termékenységi szándékok és a cselekvési kimenetek közötti kapcsolatra gyakorolt közvetlen hatását, semmilyen közvetlen hatást *nem tudott kimutatni* (Miller, Pasta 1995). Meg kell azonban jegyezni, hogy ezeket a kutatásokat meglehetősen homogén mintákon végezték (pl.: házaspárok, ugyanazon városban élő válaszadók, fehérek).

E fejezet következő (IV.2.) részében részletesen fogunk foglalkozni azzal, milyen megfontolások alapján várjuk, hogy az egyes társadalmi csoportokhoz tartozó személyek eltérő eséllyel tudják megvalósítani gyermekvállalási szándékaikat. Majd pedig empirikus elemzésekkel teszteljük, mely feltételezések állnak közelebb a valósághoz. Empirikus elemzésünk eredményeit a fejezet végén összevetjük a nemzetközi vizsgálatok tanulságaival.

1.6.2. Makrotársadalmi kontextus (előzetes megjegyzések az V. fejezet elemzéseire)

A TPB elméletében nem esik szó arról, hogy a makrotársadalmi kontextusnak közvetlen hatása lehet a szándékok megformálódására, valamint a szándék és a cselekvési kimenet kapcsolódására. Mindez nem meglepő ezen elmélet univerzális igénye miatt. Kevés kapaszkodónk van ahhoz, hogy meghatározzuk, hogyan befolyásolhatja a szándék és a cselekvés közötti kapcsolatot a makrotársadalmi kontextus (vö. Liefbroer 1999).

A gyermekvállalásra vonatkozó szakirodalmat áttekintve kevés olyan elemzést találunk, amely segíthet eligazodni abban, hogy a makrotársadalmi kontextusnak milyen szerepe lehet. Az egy adott társadalomban uralkodó *normatív struktúrák* (többségi szabályok) jelentőségét két tanulmány emeli ki. Westoff és Ryder (1977) az inkonzisztenciát a nonkonformitással kapcsolja össze, azt feltételezve, hogy ha az emberek a cselekvésüket egy adott társadalmi kontextus domináns viselkedési struktúráinak ellenében tervezik meg, vagy más szavakkal, ha a szándékaik nonkonformisták, akkor a cselekvésük valójában gyakran konformista lesz. Azaz a

nonkonformista szándékokat nagyobb valószínűséggel adják fel (Westoff, Ryder 1977:443–445). Testa és Toulemon várakozása szerint az „alacsony termékenységi kontextus” elősegíti a halasztást (a pozitív szándék sikertelenségét), és csökkenti a „nem kívánt” gyermekek megszületésének kockázatát (a negatív szándék sikertelenségét) (Testa, Toulemon 2006:45). Általánosságban, az uralkodó normák visszatartják a nem normatív viselkedést, és ez a kutatási területünk szempontjából kulcsfontosságú lehet. Ezek a példák az „inerciahatáshoz” hasonlítanak: a „szokatlan” vagy nem standard viselkedéshez erősebb motivációs erőre van szükségünk (Davidson, Beach 1981).

Néhány kutatás a szándék és a cselekvés közötti szakadékra gyakorolt lehetséges *periódushatást* is számításba veszi. Rindfuss és munkatársai kimutatták, hogy a negatív és pozitív gyermekvállalási szándékok megvalósításának aránya időben változó, és feltevésük szerint ezt az ingadozást egy sajátos perióduskontextus okozta („a periódustényezők erős késleltető hatása”, Rindfuss et al. 1988:198). Egy kismintás longitudinális termékenységvizsgálatban Davidson és Beach a gyermekvállalási szándékok változásait figyelte meg, és azonosította az érzékelt társadalmi normák mérhető és jelentős változásait, feltételezve, hogy ezek a változások az 1973 és 1975 közötti évek gazdasági recessziójának periódushatását tükrözték (Davidson, Beach 1981:486). Eredményeik szerint a nők úgy érzékelték, hogy a férjük gyermekvállalással kapcsolatos véleménye a gazdasági visszaesés miatt kedvezőtlenebbé vált.

Összességében az említett tanulmányok alapvetően feltételezéseket fogalmaznak meg, és empirikusan nem tudják megragadni a makrotársadalmi kontextus hatását. Dolgozatunk *teljes IV. fejezetét* ennek a problémának fogjuk szentelni. Természetesen támaszkodunk két korábbi elemzésünkre (Kapitány, Spéder 2015; Spéder, Kapitány 2014), amelyben bemutattuk, hogy a különböző országokban, és különösképpen a nyugati és a volt szocialista országokban szignifikánsan eltér a gyermekvállalási szándékok megvalósításának esélye. Ezért pedig, feltételezésünk szerint, *a társadalmi kontextus a felelős*. Jelen dolgozatbeli elemzésünk azonban érdemben meghaladja korábbi munkánkat, mind az elméleti felvetéseket, mind az országok számát, mind pedig a módszertani apparátust illetően.

Arra a kérdésre, hogy az empirikus elemzéseink révén milyen új ismeretekre jutottunk, és hogy ezek mennyiben módosítják eddigi ismereteinket, hogyan illeszthetők be a dolgozatunk során tárgyalt elméleti megközelítésekbe, a dolgozat utolsó, *VI. fejezetében* foglalkozunk.

2. A gyermekvállalási szándékok valóra váltásának individuális tényezőiről (elméletek, ismert elemzési eredmények és hipotézisek) ⁸⁵

A szándékok és a magatartás közötti eltéréseket magyarázó elméleti megközelítések értelmezését, illetve a meglévő kutatási eredmények áttekintését segíti, ha ezt megelőzően egyértelműen meghatározzuk kutatási kérdésünket, az elemzés függő változóját. Mindenekelőtt arra keressük a választ, milyen tényezők magyarázzák azt, hogy azoknak, akik az *Életünk fordulópontjai* kutatás kérdezésekor, 2001–2002-ben három éven belül szerettek volna gyermeket vállalni, sikerült-e valóra váltaniuk a terveiket. Vagyis *megszületett-e a tervezett gyermek*, illetve *milyen társadalmi ismérvek támogatják, és esetleg melyek gátolják ezen tervek valóra váltását*. Mindezeket figyelembe véve, a gyermekvállalást tervezők és a *szándékaikat megvalósítók* állnak érdeklődésünk középpontjában.

Nem hallgathatjuk el azonban, hogy az is a szándékok sikeres valóra váltásának minősül, ha valaki nem tervezett három éven belül gyermeket, és a gyermek nem született meg. Ugyanakkor nyilván a két említett „szándékmegvalósulást” nem szabad összevonni, mint ahogy a két meg nem valósulást sem. Amennyiben tehát a szándékok megvalósulása és a gyermekek megszületése egyszerre érdekel minket, akkor függő változónknak legalább négyértékűnek kell lennie. A gyermekvállalási korban lévő akart-e gyermeket, és született-e gyermeke vagy sem, illetve nem akart gyermeket és nem is született gyermeke, vagy a szándék ellenére született gyermeke. Ezen túl kutatói érdeklődésünk indokolja, a követéses vizsgálat pedig lehetővé teszi, hogy a (pozitív) gyermekvállalási szándékukat valóra nem váltók között különbséget tegyünk. Amennyiben a második kérdezési hullámban, a következő három évben szeretnének gyermeket, akkor „*halasztóknak*”, ha pedig már nem akarnak további gyermeket, akkor gyerekekről „*lemondónak*” tekintjük őket. Ezzel ugyanis individuális halasztási folyamatba, és általában véve a halasztásba is mélyebb betekintést nyerünk, bár nem ez az elsődleges kutatási kérdésünk. Ebben a fejezetben tehát egy olyan függő változóval dolgozunk majd, amely a szándékok és a megvalósulások szerint öt értéket vehet fel. Táblázatunk egyértelműen meghatározza, hogy kit melyik kategóriába sorolunk be (11. táblázat).

Az elméleti megközelítések szempontjainak taglalása, illetve a releváns szakirodalom áttekintése a következőkben elsősorban a *szándékolt szülővé válás* versus a *halasztás vagy lemondás* összevetésének perspektívájából történik majd. Igyekszünk azonban kitérni az egyéb, pl.: a halasztás vagy lemondás, a gyermekvállalás előrehozása versus a gyermek nem vállalás

⁸⁵ A gyermekvállalási szándékok valóra váltását csoportspecifikus oldalról történő elemzés (IV.2-4 fejezetek) a Kapitány, Spéder 2012 munkán alapul. Jelen dolgozatban a szakirodalmi áttekintést és a hipotéziseket jelentősen átdolgoztuk (IV.2. rész), a modellezés logikáján azonban nem változtattunk.

kérdéseire. Hipotéziseinkben, melyeket az egyes társadalmi tényezők (ismérvek) szerint állítunk fel, igyekszünk minél több valós alternatívát megfogalmazni.

11. táblázat A gyermekvállalási korban lévők besorolása a rövid távú (3 év) gyermekvállalási szándékok és megvalósulásuk szerint (Életünk fordulópontjai 1. és 2. hulláma)

Szemponatok	A szándék és a megvalósulás alapján képezhető típusok					Összesen
Szeretne-e gyermeket 3 éven belül, az első hullám idején (2001/2002-ben)?	Igen	Igen	Igen	Nem	Nem	
Született-e gyermeke 3 éven belül, a második kérdezési hullámig (2004/2005)?	Igen	Nem	Nem	Igen	Nem	
Szeretne-e gyermeket 3 éven belül, a második hullám idején?		Igen	Nem			
Szándék és kimenet (függő)	Szándékoló szülők	Halasztók	Lemon-dók	Nem szándékoló/elő rehozott gyermek	Gyermekeket (jelenleg) nem vállalók	
Összesen						
(minta, N=)	(444)	(763)	(264)	(187)	(2813)	(4471)
megoszlás (%)	9,93	17,07	5,90	4,18	62,92	100
Gyermekeket akarók megoszlása (%)	30,18	51,87	17,95			100
Gyermekek megoszlása	70,36			29,64		100

2.1.1. Demográfiai tényezők: életkor és gyermekszám

2.1.1.1. Életkor

A korábbi kutatások eredményei szerint a válaszadó életkora jelentős hatást gyakorol a szándék megvalósítására. Számtalan vizsgálat emeli ki közvetlenül vagy közvetett módon, hogy a fiatalok nagyobb eséllyel váltják valóra a termékenységi terveiket, mint az idősebbek. Noack és Østby (2002) a termékenységi várakozásokat és megvalósításukat vizsgálva a demográfiai tényezők szembeötlő szerepét hangsúlyozták, és következtetésük szerint a fiatalabb (18–24 éves) életkor összefügg a „reálisabb” termékenységi szándékokkal. Schoen és munkatársai (1999) kimutatták, hogy a szándékok jellemzőit és más háttértényezőket kontrollálva az életkor marad a gyermekvállalást meghatározó legjelentősebb tényező: a fiatalabb válaszadóknak nagyobb valószínűséggel születik gyermekük. Philipov (2009) újabb kutatásában azt találta, hogy Bulgáriában a 30 év alattiaknak szignifikánsan nagyobb eséllyel születik gyermekük egy érzékenyen kialakított intenció változó kontrollálása mellett. Berrington (2004) egy jól

körülhatárolt népességet, a 30 és 39 év közötti gyermektelen nőket tanulmányozta, és ő is arra a következtetésre jutott, hogy a gyermekvállalási szándékok megvalósításának sikeressége az életkorral csökken. Testa és Toulemon (2006) szerint a nem szándékolt halasztás,⁸⁶ vagyis a szándék valóra nem váltásának valószínűsége 32 éves korig növekszik, magas szinten marad, majd egy bizonyos életkor fölött csökkenni kezd. Következtetésük szerint „azoknak, akiknek nem született meg a vágyott gyermekük és még öt évvel később is családot akarnak alapítani, valószínűleg a magasabb életkoruk és az ebből következő korlátozott nemzőképességük miatt nem lehet gyermekük” (Testa, Toulemon 2006:65). A legtöbb kutatás, amely pozitív kapcsolatot talált a szándékok meg nem valósulása és az életkor között, valójában a biológiai okok jelenlétét feltételezi.⁸⁷ A fent említett kutatási eredményeket a *biológiai óra* fogalmával írhatjuk le: a szándékok az életkor emelkedésével azért válnak valóra egyre kisebb eséllyel, mert a nemzőképesség az életkor növekedésével csökken. Következésképpen magasabb életkorban valószínűbb, hogy nem valósulnak meg a rövid távú szándékok.

Bár a kutatási eredmények közül közvetlen módon csak néhány segít megfogalmazni a fent említettektől eltérő, alternatív feltételezéseket, néhány megközelítés mégis más irányba mutat. A fiatalabb életkorokra jellemző változékonnyabb szándékokat kimutató kutatások (mint például Rindfuss et al. 1988) arra utalnak, hogy a szándékok valóra váltási aránya a korábbi életszakaszokban alacsonyabb. Egy, az intenció és a cselekvés közötti kapcsolatot vizsgáló kutatásban Miller és Pasta (1995) azt feltételezik, hogy a termékenységi szándékok nagyobb valószínűséggel teljesülnek későbbi életkorokban: „A magasabb életkorral összefüggő időnyomás, a hosszabb házasság és az idősebb korú gyermek valószínűleg elősegítik a fogantatást/gyermeknemzést” (Miller, Pasta 1995:535), azaz későbbi életkorokban magasabb a megvalósítás valószínűsége. A fiatal házaspárokkal kapcsolatos kutatásuk eredményei azonban nem támasztják alá a fenti feltevést. A modern társadalmakban az *életkori normák* elterjedtségével kapcsolatos megfontolások (Heckhausen et al. 2001; Liefbroer, Billari 2010; Settersten, Hagestad 1996) szintén arra utalnak, hogy a szándékok sikeres megvalósítása idősebb életkorokban talán valószínűbb. A Heckhausen és munkatársai (2001) által kidolgozott elmélet szerint a termékeny életszakaszuk vége felé közeledve az emberek fokozzák a gyermekvállalási szándékaik valóra váltására tett erőfeszítéseiket. Mivel ismerik a határidőt – és az érintettek körében valóban létezik egy egyértelmű határidő („dead line”) (Mynarska 2007) –, feltételezhetjük, hogy az életkori határ felé közeledők arra törekszenek, hogy megvalósítsák

⁸⁶ Testa és Toulemon „nem szándékolt halasztás” kategóriája tökéletesen megfeleltethető a „halasztó” csoportunknak.

⁸⁷ Leridion (2008) mutatott rá erre.

a szándékaikat, bármikor is legyen ez a határvonal. Ezért az *életkori határ* megközelítés azt feltételezi, hogy a megvalósítás esélye az életkorral emelkedik.⁸⁸

Egyes kutatások az életút alakulásának és az életmódnak a szerepére hívják fel a figyelmet az idősebb életkorokra jellemző alacsonyabb megvalósulás vagy a szándékok feladásának magyarázata során. A „versenyző szándékok” elképzelése szorosan kötődik a felnőtté válás eseményeinek „sűrűsödéséhez”, „torlódásához”. A demográfiai elemzésekből régóta tudjuk, hogy a fiatal felnőttkorban, a 20-as éveikben járó fiatalok „sűrű”,⁸⁹ eseményekkel teli életet élnek. Az iskolai életpálya befejezése, az első munkahely megszerzése, az elköltözés a szülői házból, a párkapcsolat-alapítás és az első gyermek vállalása egy viszonylag rövid időszak alatt következik be. A „versenyző szándékok” elképzelése szerint (Philipov 2009) ezen események sikeres megvalósítása inkább akadályozza, mintsem segíti egymást. Mindebből az következik, hogy az életkor későbbi szakaszában, amikor kevesebb esemény „versenyez” egymással, könnyebb a szándékokat valóra váltani. Ugyanakkor a legújabb elemzések szerint (Philipov et al. 2016) az egyes események inkább kiegészítik, mint akadályozzák egymást.

Az életmód és az életkor kapcsolatát taglalva az merül fel, hogy az idő múlásával a fiatalok életmódja „berögzül”, „megcsontosodik”, és a gyermek vállalása, különösen, ha első gyermegről van szó, éles életmódváltást igényelne, amit az érintettek egyre nehezebben vállalnak fel. Minél tovább gyermektelen valaki, annál erőteljesebben rögzül ez az életmód, és annál nehezebb szakítania vele gyermekvállaláskor. Ezért feltételezi Philipov (2009), hogy a későbbi életkorokban az ún. életstílus-tényezők és a gyermekvállalási döntés között erősebb az ellentét.

A sikertelen megvalósítás két kimenetele, a *halasztás* vagy a *feladás* tekintetében a gyermektelenséggel és a szándékok megváltozásával foglalkozó kutatások néhány eredménye segíthet a halasztás és a szándékok feladása közötti kapcsolat jobb megértésében. Több kutatás szerint a gyermektelen személyek eredetileg nem akartak gyermektelenek maradni, azonban a szándékuk folyamatos módosítása és a gyermekvállalási döntés halasztása következtében felülvizsgálták az eredeti tervüket, és végül gyermektelenek maradtak (Berrington 2004). A fenti mechanizmusnak megfelelően egy a terveit feladó személy várhatóan idősebb, mint egy halasztó. Heaton és munkatársai (1999) szintén arra mutattak rá, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani az életkornak a termékenység szándékok sikertelenségében játszott szerepére. A

⁸⁸ Mivel a biológiai életkori határok nemként eltérnek, a tudatosság is különbözhet nemként. Sajnos az egyes országokra jellemző alacsony elemszám miatt nem tudjuk nemkénti bontásban elvégezni az elemzésünket.

⁸⁹ Ismereteink szerint Ronald Rindfuss használta először ezt a kifejezést a PAA 1991-es elnöki beszédében (Rindfuss 1988).

gyermekteleneket vizsgálva azt találták, hogy az idősebbek nem csupán a „gyermektelenségre való váltásra” hajlamosabbak, hanem az „egyáltalán nem akarok gyermeket állapotban” lévők gyakrabban kerülnek át a szülői szerepet felvállalók közé (Heaton et al. 1999).

A szándékok változásának vizsgálata (Iacovou, Tavares 2011; Liefbroer 2009) is egyértelműen kimutatta az életkor meghatározó szerepét. Liefbroer szerint az életút kezdetén tervezettek és a váratlan események olyan életpályákat hoznak létre, amelyek beszűkítik a későbbi döntéshozatal szabadságát (Liefbroer 2009). Egyértelmű életkori hatást talált a várt gyermekek számának csökkentésében. Az összefoglalásában így jellemzi ezt a mechanizmust: „ahogy kibontakozik az életük, rájönnek, hogy a jövő bizonyos útjai egyre kevésbé valószínűek, mint mások, és emiatt átértékelhetik a szándékaikat” (Liefbroer 2009:383). Az életkor várt gyermekszámra gyakorolt kontrollált negatív hatása azonban lineáris, vagyis a szándék valószínűleg az életkor előrehaladtával párhuzamosan változik.⁹⁰ Bár a linearitás arra utal, hogy a szándék feladásának előfordulásában nincsenek életkori különbségek, az érvelés alapján a későbbi életkorokban magasabb arányú feladást feltételezhetünk. Iacovou és Tavares eredményei alapján némileg eltérő következtetésre juthatunk. Nem lineáris összefüggést találtak: a szándék megváltozásának kockázata fiatalabb életkorban magasabb (Iacovou, Tavares 2011:110ff). Megjegyzendő, hogy a vizsgálat során több, a gyermekvállalási szándékokat növelő és csökkentő változást azonosítottak be. Ez az eredmény arra utal, hogy a fiatalabb életkor változékonyabb szándékai miatt az egyén fiatalon várhatóan gyakrabban adja fel a szándékait.

A fenti megfontolások alapján és a két alapvető megközelítésnek (*biológiai óra* és *életkori norma*) megfelelően, illetve a további feltételezéseket is figyelembe véve a következő hipotéziseket fogalmazzuk meg az életkornak az időtartamhoz kötött (három éven belüli), a termékenység szándékok megvalósulásában vagy sikertelenségében betöltött szerepéről.

(H1a) A *biológiai óra* megközelítés szerint az életkor előrehaladtával csökken a gyermekvállalási szándék (a *szándékolt szülőség*) megvalósításának esélye. Az idősebbek hajlamosabbak a halasztásra, mint a fiatalabbak.

(H1b) A *társadalmi életkori normák* megközelítésnek megfelelően idősebb életkorban magasabb lesz a szándék (a *szándékolt szülőség*) megvalósításának esélye. A fiatalabbak hajlamosabbak a halasztásra, mint az idősebbek.

⁹⁰ Bár számos interakciós hatást talált az életkor és más változók között, ezeket most nem közöljük, mert (a) a saját modelljünkbe nem tudunk beépíteni hasonló interakciós hatásokat, és (b) Liefbroer más szándékváltozóval dolgozott (várt gyermekszám), mint mi, így nem minden eredménye alkalmazható az elemzésünkre.

- (H1c) Az életút kutatás alapján azt feltételezzük, hogy a szándék feladása idősebb életkorokban valószínűbb, mint a halasztás (a szándék fenntartása).
- (H1d) Fiatalabb életkorban a szándékok változékonnyabbak. Az életkor előrehaladtával a szándék felülvizsgálata (sikertelenség esetén a szándék feladása) kevéssé valószínű.
- (H1e) A gyermeket konzisztensen nem akarókat a nagyon idősök körében találjuk leginkább, amely jellemző azonban csak a paritás figyelembevételét követően válik láthatóvá.

2.1.1.2. Gyermekszám/Paritás

A longitudinális vizsgálatok rendszerint kontrollváltozóként vonják be a gyermekszámot, így a gyermekszámmal kapcsolatos eredmények gyakran a termékenységi szándékokkal foglalkozó elemzések „melléktermékei”. Schoen és munkatársainak (1999) kutatása azt mutatja, hogy az egy adott időpontban egy gyermekkel rendelkező válaszadóknak általában nagyobb valószínűséggel születik egy újabb gyermekük a következő kérdésig tartó időszak során, mint a gyermekteleneknek vagy a magasabb paritású válaszadóknak. A nem házas (egyedülálló vagy élettársi kapcsolatban élő) nők körében azonban a háromgyermekeseknek szintén jelentősen nagyobb eséllyel születik még egy gyermekük. A brit háztartáspanel (British Household Panel Survey) adatait elemezve Berrington (2004) azt találta, hogy egy hatéves időszakon belül a gyermektelenek és az egygyermekesek valószínűsítik meg a legnagyobb eséllyel a (további) gyermekvállalásra vonatkozó szándékaikat. Érdekesnek látszik, hogy a paritást ne csak egy kontrollváltozónak tekintsük, hanem abból a perspektívából közelítsük, hogy milyen elképzelések kapcsolhatók a gyermekszámhoz, a gyermekszám szerinti megvalósuláshoz.

Mind a makroszintű, mind pedig a mikroszintű vizsgálatok többnyire arra a következtetésre jutnak, hogy a „2-es” *jelenti a „mágikus számot”* a gyermekszámot illetően. A családmérettel kapcsolatos szándékok megvalósítását vizsgáló mikroszintű longitudinális elemzések eredményei szerint azok valószínűsítják meg a legnagyobb eséllyel a kezdeti szándékaikat, akik két gyermeket terveznek (Quesnel-Vallée, Morgan 2003; Morgan, Rackin 2010). A gyermeket nem, vagy csak egy gyermeket tervezőknek gyakran több gyermekük is születik, míg a három vagy több gyermeket tervezőknek számos esetben végül kevesebb gyermekük születik. A makroszintű gyermekszám-preferenciák kutatásában (Sobotka, Beaujouan 2014) is arra a következtetésre jutottak, hogy leginkább a kétgyermekes családmódel látszik megfogalmazódni az ideák és a szándékok szintjén.

Az attitűdök erősségéről szóló, korábban áttekintett szakirodalom az információ és a személyes tapasztalat fontosságát hangsúlyozza az attitűdök kialakulásában (Petty et al. 1995).

Ha ezt a gondolatot a különböző termékenységi attitűdöket tükröző paritásra vonatkoztatjuk, feltételezhetjük, hogy az egy vagy több gyermekkel rendelkezők attitűdjei kidolgozottabbak, és ezért erősebbek, mint a gyermekteleneké.

A fenti közelítések egyértelműen arra utalnak, hogy az egy- vagy többgyermekesek nagyobb eséllyel fogják valóra váltani szándékaikat. Ugyanakkor a „mágikus 2” közelítés szerint a fiatalok megállnak két gyermeknél, amiből az következik, hogy a kettő vagy több gyermekkel rendelkezők kisebb eséllyel valósítják meg a szándékaikat, mint azok, akiknek nincs, vagy csak egy gyermekük van.

A *gyermekteleneket vizsgáló kutatások* aláhúzzák, hogy a szándékok fiatalabb életkorokban változékonyak (Rindfuss et al. 1988), sokan nem váltják valóra, hanem elhalasztják a gyermekvállalási szándékaikat (Heaton et al. 1999). Az Egyesült Államokban a termékeny korban lévő gyermektelenek körében a gyermekvállalást tervezők⁹¹ 45%-a nem valósította meg öt éven belül a szándékát. Mint Testa és Toulemon (2006) megjegyzi, Franciaországban azon gyermektelenek közül, akik azt nyilatkozták, hogy „5 éven belül szeretnék gyermeket”, 54%-uknak született gyermeke a megadott öt éven belül (Testa, Toulemon 2006:57).

A legélesebb magatartásbeli különbség, a végsőig leegyszerűsítve, a szülővé válás (Parity0) és a további gyerekvállalás között húzódik meg (Hobcraft, Kiernan 1995; Kuhnt, Trappe 2016). A szülőség (1. gyermek) ugyanis számtalan életpálya-lehetőséget zár be – másokat persze ki is nyit –, és értelmetlenné teszi a halasztást; legalábbis az olyan célok megvalósítása tekintetében, amelyeket még a szülővé válás előtt kívánunk megvalósítani. Ez a feltevés egybeesik azokkal a vizsgálatokkal, amelyek versengő és egymásnak ellentmondó életcélokattárnak fel (Barber 2001; Philipov 2009; Rindfuss et al. 1988), mivel a gyermektelenek az életcélok széles köréről számolnak be, amelyek gyakran ellentétben állnak a gyermekvállalási szándékokkal (Barber 2001). Összegezve: egyik oldalról az első gyermek vállalása jelenti a legjelentősebb életmódbeli változást, a legnagyobb „sötétbe ugrást”, ami egyeseknél a döntéstől való tartózkodást vagy annak elhalasztását válthatja ki. Másik oldalról az első gyermek jelenti a legnagyobb „vonzást” is egy új életpálya megnyitása irányában. Mindezeket összevetve, azt feltételezzük, hogy a gyermektelenek körében a szándék megvalósításának szintje feltételezhetően alacsony, a halasztásé pedig magas. Egyben azt is feltételezzük, hogy a szándék valóra nem váltása körükben (semmiképpen, vagy általában) nem jelent lemondást, hanem „csak” halasztást.

⁹¹ A szándék nem meghatározott időtartamra vonatkozott.

Hipotéziseink tehát a következők:

- (H2a) A gyermektelenek nagyobb valószínűséggel halasztják, és kisebb valószínűséggel adják fel a tudatos szülőségre vonatkozó terveiket a sikeres megvalósításhoz képest.
- (H2b) A legnagyobb valószínűséggel az egygyermekesek valósítják meg a termékenységi szándékaikat három éven belül.
- (H2c) A két vagy több gyermekkel rendelkezők hajlamosabbak feladni, mint megvalósítani vagy elhalasztani a terveiket.
- (H2d) A gyermeket konzisztensen nem akarók elhatárolásában a gyermekszámnak meghatározó szerepe van; legnagyobb valószínűséggel a két- és többgyermekesek között kell őket keresni.

2.2. Párkapcsolatok és a szándékolt gyermekvállalás

A párkapcsolatok alakulásának és a gyermekvállalási magatartásnak a tisztázása önálló, részletekbe menő elemzést igényelne (Corijn, Kijzing 2001). Ebben tárgyalnunk kellene, hogy egyáltalán beszélhetünk-e egymástól „független”, illetve egymást követő, szekvenciális döntésekről. Másképpen: hogyan kezeljük a két folyamatban megmutatkozó endogenitás problémáját (erről részletesen lásd Bartus 2017). A két folyamat kölcsönös függése és szekvenciális kapcsolata a modern társadalmakban, a második demográfiai átmenetet megelőző időben nyilvánvaló. A gyermekvállalásnak a házasságkötést kellett követnie, továbbá a házasságkötés és az első gyermek vállalása között nem telhetett el túl hosszú időszak.

Az individualizálódással a párkapcsolat-alapítás és a szülővé válás eseményei egyértelműen „eltávolodtak” egymástól. A párkapcsolat hosszú ideig fennmaradhat gyermek nélkül is, sőt egyre nagyobb arányban válik bizonytalanná, hogy a gyermek megszületik-e majd. Ez utóbbit jelzi a gyermektelenség növekedése. Másrészt a párkapcsolaton kívül is lehet gyermeket vállalni, bár ez a helyzet inkább szándéktalanul, mintsem szándékosan jön létre. A két esemény „távolodása”, vagy „szétkapcsolódása” ellenére a párkapcsolat(-alapítás) és a gyermekvállalás között szoros maradt a kapcsolat. Az endogenitás továbbra is releváns. A jelen elemzésünk esetében, amikor időben elkülöníthetjük a párkapcsolati és a gyermekvállalási eseményeket, indokolt a párkapcsolati helyzetet a gyermekvállalási szándékok megvalósítása előfeltételének tekinteni. Azzal a megkötéssel, hogy a szándékolt gyermekvállalási kimeneteket (gyermekvállalás, halasztás, lemondás) és a nem szándékolt kimeneteket (szándékolatlan gyermekvállalás, gyermeket konzisztensen nem tervezők) külön kezeljük, hiszen a szándékok megformálódása (igen/nem) egyértelműen kapcsolódik a párkapcsolati helyzetekhez. Tudjuk

ugyanis, hogy a partnerkapcsolat típusa (házasság, élettársi kapcsolat vagy különélés) is a rövid távú gyermekvállalási szándék létrejöttét meghatározó legerősebb tényezők egyike (Billari et al. 2006; Philipov et al. 2006).

Nem meglepő tehát, hogy a szándékok valóra váltását vizsgáló irodalomban közmegegyezés van abban, hogy az együttélésen alapuló párkapcsolat a gyermekvállalási szándékok megvalósításának egyfajta előfeltétele (Berrington 2004; Heaton et al. 1999; Schoen et al. 1999; Spéder, Kapitány 2009; Testa, Toulemon 2006; Kuhnt, Trappe 2016). Vagyis azt várjuk, hogy az egyedülállók esetében alacsonyabb lesz a szándékok megvalósításának az esélye.

A fentieknél kevésbé egyértelmű, hogy a *párkapcsolati forma* (házasság vagy élettársi együttélés) hat-e egyáltalán a szándékok megvalósítására, és még inkább az, hogy mit várjunk azoktól, akik „látogató kapcsolatban (LAT)” élnek. Az Egyesült Államokban az élettársként együtt élő párok kisebb valószínűséggel váltják valóra a szándékaikat, mint a házasok (Heaton et al. 1999). Heaton és munkatársai következtetése szerint „a házasságon kívüli gyermekvállalás bizonyított emelkedése ellenére a gyermekvállalás és a házasság közötti szoros kapcsolat továbbra is fennáll” (Heaton et al. 1999:536). Egy részletesebb elemzésben mi is azt találtuk, hogy Magyarországon az élettárssal élő nők kisebb valószínűséggel valósítják meg a pozitív intencióikat, mint a házasok (Spéder, Kapitány 2009). A házasság és az élettársi kapcsolat eltérő jelentése állhat a különbség mögött: lehetséges, hogy az együtt élők kevésbé elkötelezettek egymás iránt, mint a házasok (Waite, Gallagher 2000). Elképzelhető, hogy a házasok szándékai határozottabbak, kevésbé változékonyak, ezért nagyobb eséllyel valósulnak meg. Ezzel szemben egyes országokban, például Franciaországban, ahol az élettársi együttélés elterjedt, ez a párkapcsolati forma csak mérsékelten hat a gyermekvállalás esélyére (Testa, Toulemon 2006). Ez arra hívja fel a figyelmet, hogy az „élettársi együttélés” jelentése országonként eltérő lehet (Heuveline, Timberlake 2004).

A „látogató párkapcsolati (LAT)” helyzet egyrészt a párkapcsolat és az egyedüllét között helyezkedik el, és részben mindkét helyzet jellemzőivel rendelkezik, másrészt önmagában is igen sokféle párkapcsolati helyzetet foglal magában. (Kapitány 2012; Murinkó, Spéder 2015). Noha klasszikusan azon monogám párkapcsolatok megnevezésére használjuk, amikor a két fél főképpen munkavállalási okokból tart fenn külön háztartást, és hét közben egymástól külön él, hétvégén ugyanakkor együtt vannak. Azonban, részben technikai okok miatt, a hazai kutatásainkban mindenkit ide sorolunk, aki tartós monogám párkapcsolattal rendelkezik, és nem él együtt a partnerével. Ennek többféle oka is lehet: lehet lakáspiaci oka;

vagy a pár tagjai a párkapcsolatukat még nem érzik érettnek az összeköltözéshez; vagy például az egyik fél gyermeke miatt nem akarnak összeköltözni. Mindezeket figyelembe véve nem könnyű feltételezést megfogalmazni a gyermekvállalási szándékaik realizálásáról. Egyik oldalról azt feltételezzük, hogy amennyiben három éven belül gyermeket akarnak, olyan párkapcsolatról van szó, amelyet az érintettek hosszú távra tervezik, és a párkapcsolatban elkötelezettek. Ebből a szempontból inkább az élettársi kapcsolathoz állnak közelebb. Másrészt e kapcsolatok mégis törekenyebbek, mint a közös háztartásban élőké, hiszen a partnerek közötti interakció ritkább, kevésbé intenzív, és a közös célok elérésében kevésbé tudják egymást folyamatosan megerősíteni. Az irodalomból pedig tudjuk, az intenzív interakciók a cselekvés egyértelmű érzékelt és tényleges ösztönzői (Ajzen 1988:131, Davidson, Beach 1981). Mindezek alapján, feltételezésünk szerint a szándékok realizálása a LAT-kapcsolattal rendelkezők körében kisebb, mint az élettársi kapcsolatban élők körében, ám nagyobb, mint az egyedül élők körében. Körükben igen magas lesz a halasztók részaránya is.

Az is nyilvánvaló, hogy a *párkapcsolat stabilitása* is befolyásolja a szándék megvalósításának esélyét. Az életútban bekövetkező várt vagy váratlan változások szükségyszerűen befolyásolják a szándékok módosítását és megvalósítását (Heaton et al. 1999; Liefbroer 2009; Testa, Toulemon 2006). A szétköltözés vagy a válás növeli annak a valószínűségét, hogy valaki halasztóvá vagy feladóvá váljon, az összeköltözés vagy a házasságkötés pedig növeli a sikeres megvalósítás (szándékolt szülővé válás) valószínűségét.

Ez a feltevés egybecseng a szociálpszichológiai megközelítéssel, amely szerint a (váratlan) életütesemények akadályozzák a cselekvőket a (korábbi) szándékaik megvalósításában (Ajzen 1988; Miller, Pasta 1995). A fenti kutatási eredmények alapján a következőket várjuk:

- (H3a) A partnerükkel együtt élők (házasok vagy élettársak) nagyobb valószínűséggel valósítják meg a szándékaikat, mint az egyedülállók.
- (H3b) A szándékok megvalósításának aránya alacsonyabb az élettársi kapcsolatban, mint a házasságban élők körében. Az élettársi kapcsolat eltérő jelentései miatt azonban eltéréseket várunk az országok között.
- (H3c) A „látogató párkapcsolattal (LAT)” rendelkezők gyermekvállalási szándékaikat kisebb eséllyel tudják megvalósítani, mint a közös háztartásban élők, és nagyobb eséllyel, mint az egyedül élők. Körükben igen magas lesz a halasztók részaránya.

(H3d) Az együttélésen alapuló kapcsolat megszakadása, a párkapcsolat intézményes formájától függetlenül, csökkenti a megvalósítás esélyét. Azt is feltételezzük, hogy a felbomlott kapcsolattal rendelkezők kisebb eséllyel valósítják meg a szándékaikat, mint az egyedülállók.

2.3. Az érintettek társadalmi-gazdasági helyzete: munkaerőpiaci státusz, iskolai végzettség

A szándékok valóra váltását esetlegesen támogató vagy akadályozó strukturális tényezők feltárását több tényező is akadályozza. Először is azért, mert az ide vonatkozó elmélet, a háztartás közgazdasági elmélete, alapvetően a jövedelmi helyzet, a keresetek és a gyermekvállalás kapcsolatára vonatkozik (Gustafsson 2001, Ermsich 2002). Az elemzésekben pedig a jövedelmi helyzet a legritkább esetben kerül bevonásra, azt leggyakrabban az iskolai végzettség vagy a munkapiaci helyzet változójával közelítik, illetve ezekre a helyzetekre alkalmazzák a közgazdasági megfontolásokat. Másrészt, a közgazdasági elmélet nem foglalkozik a szándék és a megvalósítás kapcsolatával, így nem vonatkoztatható arra. Feltételezzük, és ez megfelel a közgazdasági elképzeléseknek és összhangban van a TPB-vel is, hogy a gazdasági tényezőknek a szándékok megfogalmazódásában van meghatározó szerepük, nem pedig a szándékok megvalósításában. Ajzen egyik tanulmányában expliciten foglalkozik azzal, hogy a szándékok megfogalmazásában az előnyök és a hátrányok (a hasznok és költségek) mérlegelésének meghatározó szerepe van (vö. Ajzen 1991). Harmadrészt, a feltételezett közgazdasági hatásokat igen komolyan módosíthatja az intézményrendszer. A gyermeknevelési szabadság idején a skandináv országokban érvényes 100%-os kereseti kompenzáció, vagy a gyed során érvényes 70%-os kompenzáció a használdozati költségekre (opportunity cost) vonatkozó megfontolásokat alapvetően írja át. Végül pedig, mert a jövedelmi helyzet és a keresetek hatása esetében már a gyermekvállalást tekintve is (és nem csak a szándékok valóra váltása esetén) számtalan egymásnak ellentmondó eredménnyel találkozhatunk (pl.: Andorka 1987; Heaton 1999; Kreyenfeld 2005). A közgazdasági szempontok rövid összefoglalása, illetve a releváns irodalom vázlatos áttekintése mellett itt azokra a körülményekre szorítok, amelyekre elemzésünk során ki tudunk majd térni.

A *közgazdasági megközelítés*⁹² a gyermekvállalás költségeiből indul ki (Gustafsson 2001; Kantorova 2004). Ezek a költségek – nagyon leegyszerűsítve – magukba foglalják (1) a gyermekekkel kapcsolatos *közvetlen kiadásokat*; (2) azokat a *közvetlen használdozati*

⁹² A közgazdasági megközelítések közül a humán erőforrások befektetésének iskolája (Gustafsson 2001) alapján gondolkodtunk.

költségeket vagy elmaradt hasznokat (opportunity cost), amelyek az otthon maradó anya keresetkieséséből adódnak; végül (3) azokat a jövőbeli veszteségeket, keresetkiesést, amelyek az otthon maradás következtében elértéktelenedő humán tőke devalválódásából következnek, és amely egyfajta „kereseti büntetésben” („wage penalty”) jelenik meg.⁹³ Ez utóbbi két tényezőt szokás együttesen „*haszonáldozati-költség hatásnak*”, vagy „*opportunity cost hatásának*” nevezni. Érdeemes már itt jelezni, hogy míg a gyermekgondozási szabadság alatti „keresetkiesés” könnyen kalkulálható, addig a kereseti pályán majdan elszenvedendő kereseti elmaradások az egyes foglalkozások és karrierok eltérő kereseti életpályája miatt nehezebben láthatók be.

A gyermekvállalásról való döntés végül annak eredménye, hogy a gyermekvállalástól az érintettek milyen előnyöket (hasznot) várnak, illetve a gyermekvállalásnak milyen költségei vannak. A „*jövedelmi hatás*” azt az összefüggést fogalmazza meg, hogy minél magasabb jövedelemmel rendelkezik a háztartás, annál nagyobb eséllyel születik meg a gyermek, hiszen a gyermekvállalás költségei annál kisebb áldozatot jelentenek a háztartásnak.

A költségeket, ahogy már említettük, a *társadalompolitikai programok* lényegesen módosíthatják. A családtámogatások, az ingyenes vagy támogatott bölcsődei ellátások hozzájárulnak a gyermeknevelés költségéhez, a keresetpótló támogatások csökkenthetik a haszonáldozati költségeket, így az eltérő intézményrendszerek eltérő módon befolyásolják a gyermeknevelés költségeit. Azonban mindezekon túl, a szülők jelentős mértékben és évtizedeken keresztül fedezik a gyermek felneveléséhez, az intergenerációs humán erőforrások előállításához elengedhetetlen költségeket (vö. Gál, Vargha 2015).

Mindezen megkötéseket szem előtt tartva arra koncentrálunk, hogy egyrészt a fenti megfontolásokat a *szándék–kimenet alakulása szempontjából* vegyük (csak) számításba, másrészt figyelembe vegyük az eddigi *elemzési eredményeket is*.

A *gazdasági aktivitásra* vagy *foglalkoztatási státuszra* vonatkozó kutatások száma bőséges. A foglalkoztatási státusszal kapcsolatban ki kell emelnünk a munkanélküliség termékenységi szándékok megvalósítására gyakorolt hatását. Rindfuss és munkatársai (1988) rámutattak, hogy a férfiak munkanélkülisége hátráltatja a gyermekvállalási szándék megvalósítását. Adsera (2005) Spanyolországban, Testa és Toulemon (2006) Franciaországban, Berrington (2004) pedig az Egyesült Királyságban ugyanezt találta: a munkanélküliség gátolja a gyermekvállalási szándékok megvalósítását. Ez egybecseng a jól

⁹³Bár tudatában vagyunk annak, hogy a párkapcsolatokban élők esetén a partner elemzésbe való bevonása a feltételezések további pontosítását teszi lehetővé, az egyszerűség kedvéért a megfontolások között nem szerepeltetjük a partnerre vonatkozó feltételezéseket.

ismert jövedelmihatás-mechanizmussal, amely a feltevések szerint a férfiak körében erőteljesebben működik (Ermisch 2002). Azt is feltételezhetjük, hogy egy nő gazdasági helyzete másként befolyásolja a termékenységi szándékok megvalósítását. Kuhnt és Trappe (2016) Németországban részletesen vizsgálta nem csak a férfiak, hanem a nők munkapiaci helyzetének a hatását is. Azt találták, hogy a nők munkanélküliségük esetén kis eséllyel lesznek szándékolt szülők (sikeres), ugyanakkor, ha a nő részmunkaidőben dolgozik, akkor nagy eséllyel váltja be szándékait, és nem lesz halasztó.⁹⁴

Nagyon kevesen szerepeltetnek elemzéseikben *jövedelmi adatokat*. Berrington (2003), valamint Dommermuth és szerzőtársai (2013) elemzése ezen kevesek közé tartozik. Berrington az Egyesült Királyságban, a már említett speciális mintát (30–39 éves, gyermektelen nők) elemezve azt mutatja ki, hogy a magasabb keresettel rendelkező gyermektelen nőknek születik inkább gyermekük. Norvégiában is egyértelműen látszik, hogy a magasabb (átlag feletti) jövedelműek tudják nagyobb eséllyel megvalósítani gyermekvállalási szándékaikat (Dommermuth et al. 2013).

Összességében megállapítható, hogy a *szándékok valóra váltását elemző* írások eredményei szerint a szándékok realizálódásának mechanizmusa inkább a jövedelmi hatás működését valószínűsíti.⁹⁵

Magyarországon azt is érdemes figyelembe venni, hogy a családtámogatás rendszere az átlagos vagy az alatti keresettel rendelkezők jövedelmi kiesését ellentételezi, és a munkahellyel nem rendelkezők a gyermekszületést követő három évig alanyi jogon nem elhanyagolható mértékű havi anyagi támogatást kapnak.⁹⁶

⁹⁴ Nem térünk ki a határozatlan, illetve a határozott idejű munkavállalási viszony eredményeinek a részletezésére, mert esetünkben ez irreleváns. Norvégiában ugyanakkor ennek van szerepe (Dommermuth et al. 2013).

⁹⁵ Esetleg a szándékok megfogalmazódásában az opportunity cost hatás erőteljesebben jelentkezik.

⁹⁶ Elemzésünk a „gyed extra” előtti időszakra vonatkoznak.

(H4a) A foglalkoztatottak nagyobb eséllyel realizálják gyermekvállalási terveiket, mint a nem foglalkoztatottak.

(H4b) A *férfi* foglalkoztatottak nagyobb eséllyel realizálják gyermekvállalási terveiket, mint a nem foglalkoztatottak. A nők körében a haszonáldozat-költség-hatás és a jövedelmi hatás kioltja egymást. (A *H4a hipotézis* csak a férfiak esetében igaz.)

Az iskolázottság hatására vonatkozó kutatási eredmények nem egyértelműek. Egyesült államokbeli vizsgálatok szerint az iskolai végzettség rendszerint hat a szándék és a cselekvés közötti kapcsolat erősségére. Például Heaton és munkatársai (1999) eredményei szerint az iskolázottabbak hajlamosabbak elhalasztani a szándékaikat. Egy másik vizsgálatban, amely az amerikai *National Survey of Households and Families* adatait használta, az iskolázottság csak a nem házas, élettársi kapcsolatban élő vagy egyedülálló nők körében gyakorolta a várt irányú hatást (Schoen et al. 1999). Az eredmények magyarázata közgazdasági logikát követ: a képzettebb nők több erőforrást fektetnek be az emberi tőkéjükbe, így a gyermekvállalás költsége számukra sokkal magasabb (Ezt szokás „haszonáldozat-költség [opportunity cost] hatásnak”, illetve költségnek nevezni.)

A rendelkezésre álló európai kutatások eredményei eltérnek. Testa és Toulemon (2006) azt találta, hogy az iskolázottabb francia nők nagyobb valószínűséggel valósítják meg a gyermekvállalási szándékaikat. A francia–olasz összehasonlító vizsgálat szerint az iskolai végzettségnek csak Olaszországban van hatása, és a magasan képzettek nagyobb eséllyel váltják valóra szándékaikat (Régnier-Loilier, Vignoli 2011). Míg a korábbi vizsgálatok Norvégiában nem tudták kimutatni az iskolai végzettség hatását (Noack, Østby 2002), addig a legutóbbi vizsgálatok szerint a magas végzettségű, gyermekkel már rendelkezők körében nagyobb volt a gyermekvállalási szándékok valóra váltása (Dommermuth et al. 2013). Dommermuth és társai ezt úgy értelmezik, hogy vagy arról van szó, hogy a magasabb végzettségűek realisabb elképzeléseket fogalmaznak meg a gyermekvállalás időzítését illetően, vagy pedig kevésbé akadályozottak szándékaik megvalósításában.

Az iskolai végzettség egyszerre fedhet le gazdasági és kulturális hatásmechanizmusokat. Egyrészt a keresetek és az iskolai végzettség között igen szoros a kapcsolat, így a fentiekben részletezett hatásmechanizmusok nyilván az iskolai végzettség mentén is működhetnek (vö. Quesnel-Vallée, Morgan 2003). Az iskolai végzettség ugyanakkor a kulturális erőforrások megjelenítője, illetve az életstílusok differenciálódásában is szerepet

játszik.⁹⁷ A magas végzettséghez kapcsolódó magas opportunity cost mellett azt tartjuk lényegesnek, hogy a magasán végzettek jobban informáltak, körükben elterjedtebb lehet a tudatos gyermekvállalás. A hipotézis megalkotásánál azt vesszük figyelembe, hogy a magas végzettségűek esetében az opportunity cost és a jövedelmi hatás „kioltja” egymást, és a jobb informáltság, a magasabb fokú tudatosság miatt a magasabb végzettségűek nagyobb eséllyel tudják terveiket valóra váltani.

(H5a) Egyrészt a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében nagyobb az esélye a szándékolt gyermekvállalásnak, mint a halasztásnak.

(H5b) Másrészt a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők nagyobb eséllyel lesznek gyermeket konzisztensen nem akarók, mint szándékolatlan gyermekvállalók.

2.4. Az attitűdbeli/eszmei (ideational) tényezők szerepe

Bár egyetértünk azokkal, akik azt feltételezik, hogy a gyermekvállalási döntésekben a demográfiai tényezőkön és a társadalmi-gazdasági körülményeken túl az értékeknek, a beállítódásoknak is önálló meghatározó szerepük van (Lesthaeghe 1995; Lasthaeghe, Moors 2000; Liefbroer 2005), a lehetséges tényezők számbavételekor figyelembe kell venni a függő változónk kialakítása során alkalmazott elméleti kiindulópontot. Az Ajzen által kidolgozott Theory of Planned Behavior (TPB) szerint jó okunk van feltételezni, hogy a szándék változó a gyermekvállaláshoz szorosan kötődő attitűdök, elképzelések és várakozás közvetítője (Ajzen 1988), azaz ezek a *szándékok megfogalmazására* hatnak elsősorban (Philipov et al. 2006). Az attitűdöknek tehát a gyermeket tervezők három kimenete (sikeres, halasztó, lemondó), illetve a nem tervezők két kimenete (szándékolatlan, konzekvens) közötti különbségek meghatározásában lehet leginkább szerepük. A *sikeres vagy halasztó* gyakorlat elkülönítésében akkor számíthatunk a szubjektív tényezők szerepére, ha azok nem konkrétan a gyermekvállalásra vonatkoznak, hanem általános (érték)irányultságokat kívánnak megragadni. Berrington elemzésében például a nemi szerepekre vonatkozó attitűd skálát használt, Heatonék pedig személyes és családi motivációs skálát alkalmaztak (Heaton et al. 1999; Berrington 2004). Egy példát találunk arra, hogy azok a normák, amelyek különben meghatározóak a szándékok létrejöttében, a szándékok magvalósításában is pozitív szerepet játszanak (vö. Kuhnt, Trappe 2016). A rendelkezésre álló adatgyűjtésünk lehetőségeit figyelembe véve két, az általános

⁹⁷ Eltér például a munkavállalás motivációja is: a magas végzettségűek körében általánosabbak a karrierszempontok, az alacsonyabb végzettségűek körében a megélhetési szempontok.

értékorientációt megragadni kívánó dimenziót tudunk bevonni elemzésünkbe, és fogunk részletesen tárgyalni.

A demográfiai elemzésekben igen komoly hagyománya van a vallásosság szerepeltetésének. Ez vagy a vallásosság gyakorlatára, vagy a felekezeti hovatartozásra vonatkozik. Jelen elemzésben ez utóbbit szerepeltetjük. Az egyházhoz tartozás és *a felekezethez kötődés* termékenységi magatartásra gyakorolt hatásának kérdése az amerikai és az európai szakirodalomban némiképp eltér. Míg számtalan amerikai demográfiai elemzés foglalkozott e témakörrel (vö. Lehrer 2004; Mc Quillan 2004 áttekintését), addig az európai demográfiában teljesen általános lett az a nézet, hogy a vallási hovatartozás az egyre jobban szekularizálódó társadalmakban elvesztette a demográfiai viselkedésre gyakorolt hatását (Philipov, Berghammer 2007).

Philipov és Berghammer (2007) 18 európai országnak a Fertility and Family Surveyben felvett adatait elemezte. Számunkra különösen érdekes Lettország, Németország, Magyarország és Svájc esete, hiszen ezen országok felekezetiileg megosztottak, és mind a négy országban a katolicizmus és a protestantizmus (Lettországban a katolicizmus, a protestantizmus és az ortodoxia) között oszlik meg a lakosság. A fenti elemzésben a gyermekszám-preferenciákra⁹⁸ vonatkozó eredmények teljesen vegyes képet mutattak. Lettországban például a protestánsok ideális gyermekszáma magasabb volt, mind a katolikusoké, Svájcban viszont alacsonyabb, míg Magyarországon és Németországban nem volt különbség. Magyarországon általában sem volt megfigyelhető jelentős különbség a protestánsok és katolikusok, illetve a felekezethez nem tartozók adataiban.

Ezen meglepőnek tűnő adatokon túl Magyarországon több specifikus érv is szól a felekezeti hovatartozás elemzésben történő szerepeltetése mellett. Egyfelől Magyarországon a szekularizációs folyamatok kevésbé előrehaladottabbak, mint sok más nyugat-európai országban, és az államszocializmus összeomlása után egyfajta „vallási reneszánsz” volt tapasztalható (Tomka 1999, 2000). Másfelől Magyarországon nagy számban élnek mind a protestánsok, mind a katolikusok, és a két felekezetet a régmúltban eltérő termékenység jellemezte (Őri 2003). Ráadásul a felekezeti hovatartozást is számba vevő 2001. évi népszámlálási adatok elemzése arra utal, hogy a befejezett termékenységben mindmáig különbségek figyelhetők meg. A katolikusok termékenysége valamelyest meghaladja a reformátusokét, és még nagyobb mértékben a felekezethez nem tartozókét (Tárkányi 2006).

⁹⁸ Ideális gyermekszám, kívánt gyermekszám, stb.

(H6a) A fentiek alapján azt várjuk, hogy Magyarországon a katolikusok nagyobb eséllyel valósítják meg gyermekvállalási szándékaikat, mint a többi felekezethez tartozók, illetve, hogy a felekezethez nem tartozók valósítják meg legkisebb eséllyel szándékaikat.

A kutatások ritkán foglalkoznak azzal, hogy az egyének múlttal való *általános elégedettsége és/vagy a jövőbeli kilátások* értékelése befolyásolja-e a gyermekvállalási magatartást. Pedig ez a gondolat nem idegen a népességkutatástól, hiszen jól kapcsolódik az *easterlin-i elmülethez*.⁹⁹ Szerinte a majdani gyerekvállalás erőteljesen kapcsolódik a múltbeli tapasztalatok értékeléséhez, és még inkább a jövőbeli kilátásokhoz (Easterlin 1987). Arra persze van példa, hogy a házassággal való elégedettség, illetve a válási várakozások hiánya növeli a későbbi gyermek vállalásának az esélyét (Myers 1997; Heaton et al. 1999).

Perelli-Harris (2006) longitudinális orosz adatokat elemezve vizsgálta házas és gyermekes nők körében a szubjektív jólét (well-being)¹⁰⁰ hatását a következő gyermek vállalására. Eredményei szerint a szubjektív well-being a gyermekvállalási tervekkel pozitívan függött össze, és a nők esetén a nagyobb szubjektív jólét nagyobb eséllyel vezetett tényleges gyermekvállaláshoz is. Bahumik és Nugent (2002) a német GSOEP 1992-es és 1996-os keletnémet almintáját keresztmetszeti adatokként használva azt mutatták ki, hogy a gazdasági helyzet kapcsán érzett személyes aggodalom növekedése magyarázatként szolgálhat az 1992-es adatfelvételkor kimutatott termékenységsökkenésre és a gyermekvállalás elhalasztására. Ezzel szemben Kreyenfeld (2005) ugyanezen adatokat elemezve azt találta, hogy a német gyermektelen nők későbbi gyermekvállalása a többváltozós elemzésekben nem mutat összefüggést az élettel való általános elégedettséggel. Kreyenfeld csak akkor talált összefüggést, amikor a modelljébe az iskolai végzettség interakciós hatását is beépítette. Ekkor úgy találta, hogy az alacsony elégedettség a magasan végzettek körében hátráltatja a gyermekvállalást. Korábbi eredményeink arra utalnak, hogy a jövőbe vetett optimizmus a férfiak körében növeli, különösen a többedik gyermek vállalásának esélyét (Spéder, Kapitány 2007). Jelenlegi elemzésünkben több múltbeli fejlődést, a jelenbeli helyzetértékelést és a jövőbeli kilátásokat együtt mérő jövőbeli általános elégedettség hatását fogjuk mérni.

⁹⁹ Easterlin népesedési ciklusokra vonatkozó elmélete az ezredforduló előtt igen népszerű volt, ám miután a ciklusok nem következtek be, sokat veszített népszerűségéből. Ennek ellenére elemzései és felvetései maradandóan befolyásolták a gyermekvállalás alakulásáról szóló szakirodalmat (van de Kaa 1995).

¹⁰⁰ Elemzésében a jelenbeli elégedettség és a jövőbeli várakozások dinamizóját használta. Az elemzett kérdések így szóltak: „Do you think in the next 12 months you and your family will live better than today or worse?; „To what extent are you satisfied with your life in general at the present time?”

(H7a) Az élettal elégedettebbek nagyobb eséllyel kerülnek a három gyermeket vállalni szándékozó gyermekvállalási opcióba, mint a két, gyermeket vállalni nem szándékozó gyermekvállalási opcióba.

(H7b) Az élettal elégedettebbek, a jövőbe optimistábban tekintők nagyobb eséllyel fogják valóra váltani termékenységi szándékaikat, és nem fognak halasztani, illetve kisebb eséllyel fognak lemondani a gyermekvállalásról.

2.5. Nemek szerinti eltérések, és nemek szerinti elemzések

A termékenységi elemzések többsége a nők termékenységi magatartásával foglalkozik, illetve az elemzésekben a nők ismérveit (jellemzőit) szepeltetik. Azt feltételezzük, hogy egyes esetekben a férfiak jellemzői a női ismérvektől eltérően hatnak a termékenységi magatartásra, még ha számos esetben (pl.: gyermekszám, párkapcsolati státusz, vallásosság, élettal való elégedettség) azonos hatásokat is tételezünk fel. Mindez indokolja, hogy a *nőkre és férfiakra külön is* elvégezzük az elemzést.

Lényeges eltérést két ismerv, elsősorban a szocioökonómiai tényezők (iskolázottság, munkapiaci helyzet) esetében várunk. Mindkét tényező eltérő hatását a közgazdasági megközelítés alapozza meg. Mivel a gyermek születését követően szinte kizárólag a nők maradnak otthon a gyermekkel, a használdozati költség a férfiak körében nem számottevő, azaz körükben elsősorban a jövedelmi hatás érvényesülését várjuk. Minél magasabb a jövedelmük – minden más körülménytől eltekintve –, annál nagyobb eséllyel születik meg a gyermek. Bár az elméletnek a TPB keretei közötti értelmezése nem egyértelmű, mi a fenti feltételezést a gyermekvállalási szándékok valóra váltása esetében is relevánsnak tartjuk. Mivel az iskolai végzettség változónkat, illetve a munkapiaci helyzet változónkat egyfajta jövedelmi proxinak tekintjük, azt feltételezzük, hogy (1) a foglalkoztatott férfiak a gyermekvállalási szándékaikat sokkal inkább valóra tudják váltani, mint a nem foglalkoztatottak, másrészt (2) pozitív lineáris kapcsolatot tételezünk fel a befejezett iskolai végzettség és a szándékok valóra váltásának esélye között.

Az életkort illetően feltételezéseink vegyesek. A biológiai óra hipotézist a férfiak esetében nyilvánvalóan irreális feltételeznünk, hiszen az ő esetükben nem, vagy csak részlegesen beszélhetünk biológiai életkori korlátokról. Esetükben inkább a normáknak és további tényezőknek van szerepük, ám nem hagyhatjuk figyelmen kívül a férfiak partnerének életkorát, hiszen őket ugyanazon biológiai korlátok és lehetőségek jellemzik, mint a női válaszadókat (vö. homogámia kérdéskört is).

Elemzésünk komoly korlátja ugyanakkor, hogy a mintákban a férfiak nem a nők partnerei, és fordítva, a nők sem a férfiak partnerei. Noha a mindenkori partnerekről vannak információink, teljeskörűen nem tudjuk figyelembe venni, hogy a kérdezetteket és a partnerüket milyen ismérvek jellemzik.

3. Adatok és módszerek

Adatok és módszerek

(*Minta*) Ebben az elemzésben azon 2001–2002-ben 18–39 éves nők és férfiak almintáját használtuk, akik 2001-ben érvényes választ adtak a jövőbeli gyermekvállalás szándékát és időzítését mérő kérdésre, és 2004–2005-ig nem morzsolódtak le a mintából. Így végül mintánk hasznos elemszáma 4471 fő.¹⁰¹

(*A függő változó*) Ahogy korábban jeleztük, három változó segítségével alakítottuk ki azt az ötértékű változót, amelyet a modelljeinkben magyarázni kívánunk. Figyelembe vettük, hogy a) az első hullámban valaki tervez-e három éven belül gyermeket vagy sem, b) három éven belül megszületik-e a gyermek vagy sem, c) akiknél nem születik meg a tervezett gyermek, az a három év letelte után továbbra is fenntartja-e gyermekvállalási szándékát vagy sem. (A vizsgált minta 33%-a kívánt három éven belül gyermeket vállalni. A gyermeket vállalni szándékozók 30,2%-ának született gyermeke a második kérdésig (vö. 11. táblázat)).¹⁰² Ez a két hullám közötti összes gyermekszületés 70,4 százaléka. A többi gyermek nagyobb része, kétharmada előrehozott gyermeknek tekinthető, a maradék egyharmadot 2001-ben az érintettek nem tervezték. A fenti adatok alapján hoztuk létre a magyarázott változót. Azokat, akik három éven belül terveztek gyermeket, és három éven belül meg is született a gyermekük, *szándékolt szülőknek (sikeresek)* neveztük. Azokat pedig, akik terveztek gyermeket három éven belül, de az nem sikerült, két további csoportra osztottuk az alapján, hogy a második hullámban fenntartották-e még a véleményüket. Azokat, akik továbbra is fenntartották gyermekvállalási terveiket, *halogatóknak (postponers)*, akik pedig elálltak gyermekvállalási szándékaiktól, *lemondóknak („deleter”)* tekintettük. Ez a megkülönböztetés lehetőséget teremt a sikertelen realizálás összetevőinek jobb megértésére, továbbá betekintést enged a halogatás mechanizmusába is. Azokat az eseteket, amikor a párok nem tervezték, vagy nem a vizsgált időszakra tervezték a gyermekvállalást, de mégis született gyermekük, *előrehozott vagy nem szándékolt* születéseknek neveztük. *Konzisztens ellenzők* lettek azok, akik nem terveztek gyermeket, és nem is született gyermekük.¹⁰³

¹⁰¹ Eredetileg 5569 személy tartozott az adott korcsoportba. Kizártuk az elemzésből az első hullám idején várandósokat és azokat a férfiakat, akiknek a partnere várandós volt, vagy azt mondták, hogy nem lehet több gyermekük (N=450). Továbbá azok sem szerepelnek az elemzésben, akik a következő gyermekvállalás idejére nem tudommal válaszoltak (N=818).

¹⁰² Ha a kérdezett a 2004–2005-ös megkereséskor úgy nyilatkozott, hogy ő/partnere jelenleg várandós, azt nem vettük figyelembe.

¹⁰³ Be kell vallanunk, hogy e csoport 8 százaléka a második hullámra megváltoztatta véleményét, és már szeretne gyermeket, sőt 5,4 százalékuk három éven belül szeretne, de az intenciók változásának ezen típusával itt nem foglalkozunk, mert az kutatási kérdésünk szempontjából irreleváns.

(*Módszer*) Elemzésünkben multinominális regressziót használunk, melynek így öt kimenetele lesz. Mivel kutatási kérdésünk a szándékok és a magatartás közötti szakadék feltárása, a szándékok sikertelen realizálásának megértéséhez a *referenciakategória a szándékolt szülők* („sikeresek”, a szándékokat megvalósítók) lesznek. Heaton és szerzőtársai (1999) és Berrington (2004) használják ezt a módszert a termékenységi szándékok és a viselkedés összefüggésének vizsgálatára.

(*Multinominális logisztikus regresszió*) A multinominális logisztikus regresszió a bináris logisztikus regresszió kiterjesztése (Menard 2001). A függő változó többértékű nominális változó, ahol is, és a függő változó egyes kategóriái bekövetkezésének valószínűségét (kockázatát) a függő változó általunk kiválasztott referencia kategóriájának bekövetkezéséhez viszonyítjuk. A magyarázó változók, a bináris logisztikus regresszióhoz megfelelően lehetnek nominális és folytonos változók is. A becslő függvény (Maximum–Likelihood), a független változók szignifikanciáját minősítő statisztikák, és a modell jószágát mérő mutatók megegyeznek a (bináris) logisztikus regresszió használta során alkalmazott mutatókkal (Székelyi, Barna 2002).

(*Független változók*) A független változók többségének tartalma az előbbi fejezet és a mellékletben található leíró statisztikák alapján magától értetődő, részletesebb bemutatást nem igényel. Itt csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a kor (évek) és az iskolai végzettség (elvégzett osztályok száma) és az elégedettség átfogó indexe *folytonos* változó. Ez utóbbi létrehozásához egy négy itemből álló skálát használtunk. Az egyes itemek az eddigi életúttal és a jövőbeli kilátásokkal való elégedettséget mérték, illetve a jelenlegi és a jövőbeli életkörülményekre vonatkozó önbesorolást tartalmazták.¹⁰⁴ A négy item erősen korrelál egymással, indexképzésre alkalmas, a Cronbach-féle Alpha-értéke 0,85.

A felekezeti hovatartozás esetén a referencia-kategória a katolikus (a válaszadók 52%-a), hozzájuk viszonyítva vontuk be a modellbe a protestánsokat, a más felekezethez tartozókat, illetve a nem vallásosakat.

4. Eredmények

4.1. Demográfiai tényezők

A demográfiai ismérvek nagy biztonsággal jelzik előre, hogy az eltérő jellemzővel bíró csoportok milyen szándék-magatartás típusokhoz társíthatóak leginkább (vö. 12. *táblázat*). Azok, akik szándékaikat nem tudják valóra váltani – függetlenül attól, hogy későbbi szándékaik hogyan alakultak –, egyértelműen idősebbek, mint a sikeresek. Az előrehozott/nem szándékolt gyermekvállalók viszont fiatalabbnak tűnnek. A gyermekszám is szignifikáns kapcsolatot mutat minden esetben, és a hatásmechanizmus lineárisnak látszik. Lényeges eltérés van

¹⁰⁴ „Mennyire elégedett élete eddigi alakulásával?” „Mennyire elégedett jövőbeli kilátásaival?”; „És véleménye szerint milyen életkörülményeket érdemelne önmaga számára?”; „És mire számít, milyenek lesznek az életkörülményei öt év múlva?”

azonban a halasztók és a törölők között. Ha a szándékukat lemondókat a realizálókhoz hasonlítjuk, az egy és még inkább a több gyermekkel rendelkezők jelentősen kisebb eséllyel mondanak le a gyermekvállalási szándékaikról, mint a gyermektelenek. Ezzel szemben a terveiket halasztók jellemzően gyermektelenek. E két eredmény megvilágítja, mennyire fontos a „nem sikeresek” két csoportra, halasztókra és lemondókra való. A nem sikeresek ugyanis két frakcióra bomlanak: a gyermektelenek halasztóknak, a gyermekesek pedig inkább lemondóknak minősíthetők. Végül a gyermekkel, és közülük is elsősorban a kettő vagy több gyermekkel rendelkezők, nagyobb eséllyel találhatók az előrehozott/nem tervezett gyermekvállalók között, mint a meghatározott időszakra vonatkozó gyermekvállalási szándékukat valóra váltók (realizer) között. A párkapcsolati státusz is egyértelmű kapcsolatot mutat a különböző termékenységű szándék-magatartás típusokkal. Ahogy az várható, az egyedülállók nagyobb eséllyel kerülnek mind a szándékaikat nem teljesítők, mind a nem tervezett gyermekvállalók közé, mint a sikeresek közé. A párkapcsolat (de még inkább a házasság) megléte előfeltétele annak, hogy a gyermekvállalási szándékok valóra váljanak. Érdekesebb azonban az a kérdés, hogy van-e különbség a házasságban, ill. az élettársi kapcsolatban élők között a gyermekvállalási szándék megvalósításának sikerességében. A szándékot sikeresen valóra váltókhoz képest az élettársi kapcsolatban élők szignifikánsan nagyobb eséllyel kerülnek a szándékukat megvalósítani nem tudó két csoportba. Másképpen: az élettársi kapcsolatban élők kisebb eséllyel tudják megvalósítani gyermekvállalási terveiket, mint a házasok. Ez arra utal, hogy az élettársi kapcsolat ma Magyarországon mégis a párkapcsolati elköteleződés (commitment) alacsonyabb szintjét jelzi, mint a házasság. Az élettársi kapcsolat ugyanakkor az előrehozott/nem tervezett születések tervezetthez képesti nagyobb esélyét is jelenti. Ha ez az összefüggés a későbbi változók bevonását követően is megmarad, akkor azt kell feltételeznünk, hogy az élettársi kapcsolatoknak eltérő típusai vannak. A demográfiai modellben és a következő modellezési lépésben a nem (gender) változóját kontrollváltozóként használjuk; a nem-specifikus eredményekre az utolsó elemzési lépésben térünk ki.

4.2. Társadalmi-gazdasági helyzet, orientációk

A második lépésben a társadalmi-gazdasági és a szubjektív tényezőket vontuk be az elemzésbe, az eredmények bemutatása során ezekre koncentrálunk (13. táblázat). A strukturális tényezők két vonatkozásban mutatnak szignifikáns hatást. Minden egyéb tényezőt figyelembe véve az iskolai végzettség növekedésével nő annak az esélye, hogy valaki sikeres realizáló legyen, és

ne kerüljön a szándékait feladók közé. Azaz inkább az alacsonyabb végzettségűek mondanak le gyermekvállalási terveikről. Azok körében, akiknek van munkahelyük (job), inkább születik tervezett, mint nem tervezett gyermek. Másképpen: akiknek nincsen munkahelyük, nagyobb eséllyel születik előrehozott/nem tervezett gyermekük.¹⁰⁵

Az eszmei (ideational) tényezőket tekintve is lényeges összefüggéseket találunk 13. táblázat. A nem vallásosak nagyobb eséllyel találhatók meg mind a halasztók, mind pedig a szándékaikról lemondók között. Az összefüggés a megszokottnál alacsonyabb szinten szignifikáns, és kérdés, hogy a nemek szerinti vizsgálatokban is fennmarad-e. A kálvinisták nagyobb eséllyel lesznek halasztók, mint a katolikusok. A szándékok sikeres realizálása vagy a halasztás relációjában tehát a katolikus–kálvinista felekezeti megosztottság szerint is mérhető eltérést tapasztaltunk. Az általános elégedettség indexe, amely mint tudjuk magában foglalja az étellel való általános elégedettséget és a jövőbeli várakozásokat is két relációban mutatkozik szignifikánsnak. A sikereseket és a lemondókat összehasonlítva azt látjuk, hogy az elégedettebbek inkább váltják valóra szándékaikat, mintsem hogy lemondjanak arról. Az összefüggés szignifikancia-szintje a szokásosnál alacsonyabb, így e relációt a későbbiekben pontosítanunk kell. A másik kapcsolat erősebb: a gyermekvállalást előrehozók/nem tervezők pesszimistábbak, mint a terveiknek megfelelően gyermeket vállalók.

¹⁰⁵ Elemzésünk nem alkalmas arra, hogy megvizsgáljuk, ez az összefüggés azért áll fenn inkább, mert a munkával nem rendelkezők munkát szereznek és ezért hozzák előre gyermekvállalási terveiket, vagy azért, mert a munkával nem rendelkezők szándékaik ellenére szülnek gyermeket. Vagy esetleg mindkét mechanizmus működik.

12. táblázat A rövid távú (három éven belüli) gyermekvállalási szándékok valóra váltásának modelljei, multinominális logisztikus regresszió, 2001–2004, Életünk fordulópontjai 1. és 2. hulláma

	halasztó ^a	lemondó	előrehozott/ szándékolatlan gyermekvállalás	konzisztens ellenző
<i>Életkor</i>				
Kor (folytonos)	1,120***	1,140***	,919***	1,013
<i>Nem</i>				
Férfi	,725**	,860	,860	,873
<i>Paritás/gyermekszám</i>				
1. gyermek	,596***	4,566***	3,403***	2,522***
2. és további gyermek	,295***	8,835***	14,544***	21,737***
<i>Párkapcsolat</i>				
Élettárs (1hu idején)	1,441**	2,010***	1,991***	1,620***
Egyedül (1hu idején)	5,650***	9,858***	3,887***	21,725***
Chi-Square:	1347***			
Df	20			
Nagelk.R ²	,20			
n=4471				

^a Referenciacsoportok:

függő változó: sikeres, „szándékolt szülő”;

független változók: nő, gyermektelen, házasságban él

* $p < ,01$; ** $p < ,05$; *** $p < ,001$

13. táblázat A rövid távú gyermekvállalási szándékok megvalósulása szempontjából megkülönböztetett csoportba kerülés kockázatai a sikeresen gyermeket vállaló csoporthoz képest, a multinominális regressziós modellek eredményei, esélyhányadosok, 2001–2004.

Életünk fordulópontjai 1. és 2. hulláma

	halasztó ^a	lemondó	előrehozott/ szándékolatlan gyermekvállalás	konzisztens ellenző
<i>Életkor</i>				
Kor (folytonos)	1,130***	1,153***	,926***	1,038***
<i>Nem</i>				
Férfi	,725**	,806	,860	,881
<i>Paritás/gyermekszám</i>				
1. gyermek	,573***	3,874***	2,946***	2,162***
2. és további gyermek	,275***	7,150***	11,925***	16,813***
<i>Párkapcsolat</i>				
Élettárs (1hu idején)	1,399*	1,696**	1,713**	1,419**
Egyedül (1hu idején)	5,546***	8,073***	3,179***	18,388***
<i>Munkapiaci helyzet</i>				
Van munkahelye	,997	,783	,596**	,527***
<i>Iskolai végzettség</i>				
Legmagasabb (folyamatos)	,967	916**	,979	,922***
<i>Felekezeti hovatartozás</i>				
Protestáns	1,443**	1,014	,998	1,134
Más vallás	,894	,735	,815	,932
Nincsen	1,361*	1,476*	1,027	1,468**
<i>Elégedettség-optimizmus</i>				
Általános elégedettség index	,997	,912*	,842***	,958
Chi-Square:	1457			
Df	48			
Nagelk.R ²	,31			
N:	4471			

^aReferenciacsoportok:

függő változó: sikeres, „szándékolt szülő”;

független változók: nő, gyermektelen, házasságban él, nincsen munkája, katolikus

* $p < ,01$; ** $p < ,05$; *** $p < ,001$

4.3. Nemek szerinti különbségek

Az utolsó lépésben az előzőekben bemutatott tényezőket nemek szerint párhuzamosan vizsgáljuk meg (14. táblázat). Az elméleti megfontolások során már jeleztük, hogy egyes területeken nemek szerint eltérő hatást várunk. E feltételezésünk realitása mellett szól az is, hogy a nemek mint kontrollváltozónak az előbbi lépések során több modellben is szignifikáns hatása volt. Az ismételések elkerülése végett csak azokat az eredményeket részletezzük, ahol nemek szerint eltérő eredményeket kapunk.

A nemek szerint elkülönítve elvégzett elemzés egyértelműen rávilágít arra, hogy bizonyos tényezőknek a férfiak körében erőteljesebb szerepük van, mint a nők körében, és fordítva. A demográfiai tényezők közül a párkapcsolat típusának hatását kell kiemelni. Az eredményekből az világlik ki, hogy a párkapcsolat formája, valamint, hogy élettársi kapcsolatban vagy házasságban élnek-e, különösen a nők körében számít. A gyermeket három

éven belül tervezőket tekintve, ha valaki házasságban él, akkor nagyobb eséllyel valósul meg a szándék, ha pedig élettársi kapcsolatban él, akkor inkább halogatja a gyermekvállalást. Amennyiben gyermek születik, a házasságban élők körében inkább szándékolt, az élettársi kapcsolatban élők körében pedig előrehozott/nem szándékolt születésről van szó. A párkapcsolat intézményesítettségének a mértéke tehát a nők körében egyértelműen hatással van a szándékok realizálására és a gyermekszületésekre.

A strukturális tényezők a férfiak esetében játszanak erőteljesebb szerepet. A munkahellyel rendelkezők, a munkával nem rendelkezőkhöz képest nagy eséllyel váltják valóra gyermekvállalási terveiket. Ez az összefüggés különösen a *törlők–sikeresek* és a *sikeresek–félretervezők* relációjában igaz. Akiknek nincsen munkájuk, nagy eséllyel kerülnek a szándékaikat feladók, illetve az előrehozott/nem szándékolt gyermekvállalók közé. A nőket tekintve arra hívjuk fel a figyelmet, hogy az ő esetükben többféle hatásmechanizmus tételvezhető fel, és így a dolgozók—nem dolgozók változó a női státuszokat illetően túlzottan leegyszerűsítő, hiszen, különösen a nem dolgozók, többféle női státuszt (munkanélküli, háztartásbeli, eltartott) tartalmaznak. A nő munkaerőpiaci státuszának hatását egy erre fókuszáló elemzésnek, abban egy részletes munkapiaci státusz szerepeltetésével, kellene tisztáznia a jövőben (vö. pl.: Kreyenfeld 2005; Spéder, Kapitány 2007).¹⁰⁶ Az iskolai végzettség differenciáló hatása is a *sikeresek versus szándékaikról lemondók* körében mutatkozik szignifikánsnak: a magasabb iskolai végzettség a sikeres realizálást, az alacsonyabb a szándékokról való lemondást valószínűsíti. Mindkét eredmény összhangban van azzal a feltételezéssel, hogy a férfiak körében a gyermekvállalás tekintetében a jövedelmi hatásnak van kulcsszerepe. Az említett két strukturális tényező viszont nem játszik szerepet abban, hogy valaki a terveit sikeresen váltja valóra, vagy elhalasztja.

A szubjektív tényezőket tekintve is eltérő nemek szerinti hatásokat tapasztalhatunk (14. táblázat). A vallásosságot tekintve a nők körében a felekezethez nem tartozásnak van szignifikáns hatása. A nem vallásosak inkább mondanak le szándékaik valóra váltásáról. A katolikus–kálvinista felekezeti megosztottság a férfiak körére korlátozza hatását: a kálvinisták inkább halasztanak, mint a katolikusok. Ez az eredmény arra utal, hogy a felekezeti hovatartozás vizsgálatának a mai Magyarországon is van létjogosultsága. Végül az általános elégedettség a férfiak körében fejti ki hatását. Nincsen különbség a halasztók és a sikeresek között, de a szándékaikról lemondók a pesszimisták, életpályájukkal elégedetlenebbek közül kerülnek ki. Úgyszintén megállapítható, hogy a nem szándékolt vagy előrehozott gyermekek

¹⁰⁶ Ugyanez igaz a nők iskolai végzettségére is.

az elégedetlenebbek körében születnek inkább. Másképpen: az adott helyzetükkel és pályájukkal elégedett, jövőjüket optimistán látó férfiak sikeresen váltják valóra vagy halasztják el szándékaikat, de fenntartják gyermekvállalási terveiket.

Végül egy olyan összefüggésre hívjuk fel a figyelmet, ahol nincsen különbség férfiak és nők között, ám ez némileg ellentmond várakozásainknak. Az életkor szignifikáns kapcsolatot mutat mind a férfiak, mind a nők körében a tekintetben, hogy mi történik a gyermeket vállalni szándékozók körében. Pedig nem irreleváns azt feltételezni, hogy a termőképesség eltérő biológiai korlátai eltérő hatásmechanizmusokat alakítanak ki. (Ahogy ez például a szándékolt–nem szándékolt születések relációjában pontosan látható.) Az a tény, hogy az életkor a férfiak körében mind a *sikeres–halasztó*, mind pedig a *sikeres–lemondó* relációjában szignifikáns hatást mutat, arra utal, hogy az életkorhoz kötött társadalmi normák nemcsak a nők, de a férfiak körében is szabályozzák a magatartást.

14. táblázat A rövid távú gyermekvállalási szándékok megvalósulása szempontjából megkülönböztetett csoportba kerülés kockázatai a sikeresen gyermeket vállaló csoporthoz képest, nemek szerint, a multinominális regressziós modellek eredményei, esélyhányadosok, 2001–2004.
Életünk fordulópontjai 1. és 2. hulláma

	halasztó ^a		lemondó		előrehozott/ szándékolatlan gyermekvállalás		konzisztens ellenző	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
<i>Életkor</i>								
Kor (folytonos)	1,151***	1,112***	1,149***	1,158***	,948	,906***	1,031	1,051**
Nem	,566**	,614*	4,298***	4,085***	3,568***	2,386**	2,339***	2,121***
Férfi	,270***	,299***	7,277***	8,013***	9,237***	14,950***	19,230***	15,434***
Paritás/gyermekszám	1,059	1,821**	1,712	1,748	1,556	1,892*	1,587*	1,402
1. gyermek	7,501***	4,135***	14,286***	4,562***	3,397**	2,850***	35,151***	10,469***
2. és további gyermek	,790	1,145	,452**	1,169	,525*	,635*	,407***	,642**
Párkapcsolat	,938	1,002	,892**	,938	1,019	,950	,965	,889***
Élettárs (1hu idején)	1,741**	1,200	,976	1,044	,931	1,081	1,027	1,265
Egyedül (1hu idején)	,730	1,038	,761	,707	,806	,834	,844	1,038
Munkapiaci helyzet	1,427	1,322	1,275	1,722*	,773	1,319	1,458*	1,479*
Van munkahelye	1,008	,984	,878*	,941	,836**	,840	,961	,953
Chi-Square:	783***	760***						
Df:	44	44						
Nagelk.R ²	0,34	0,32						
N:	2174	2297						

^aReferenciacsoporthoz:

függő változó: sikeres, „szándékolt szülő”;

független változók: nő, gyermektelen, házasságban él, nincsen munkája, katolikus

* $p < ,01$; ** $p < ,05$; *** $p < ,001$

5. Az eredmények összegzése

Tanulmányunkban arra kerestünk választ, hogy mely tényezők segítik a rövid távú gyermekvállalási szándékok megvalósulását és melyek gátolják azt. Ehhez egy olyan tipológiát alakítottunk ki, amely figyelembe veszi, mind a gyermekvállalási szándékot, mind azt, hogy három éven belül született-e gyermek vagy sem. Elemzésünk szerint a demográfiai tényezőknek kulcsszerepe van abban, hogy a szándékok valóra válnak, vagy sem, ám a társadalomszerkezeti helyzet és az orientációk szerepe sem elhanyagolható. Az életkorral együtt nő annak valószínűsége, hogy az érintettek gyermekvállalási szándékaikat nem fogják/tudják valóra váltani (*H1a hipotézis*). Hiába van tehát a gyermekvállalásnak biológiai és társadalmi korlátja, az ahhoz való közeledés nem segíti elő, hogy a szándékok valóra is váljanak. Úgy látszik tehát, hogy a termékeny életszakasz végéhez közelítve olyan biológiai és/vagy társadalmi mechanizmusok lépnek működésbe, amelyek sok esetben megakadályozzák a gyermekvállalási tervek valóra váltását. Gyermekvállalási szándékainkat a gyerekeseknek, és leginkább a többgyerekesek adják fel, a gyermektelenek pedig halasztanak (*H2a hipotézis*). Kulcskérdés a párkapcsolati helyzet: hiába rendelkezik valaki rövid távú gyermekvállalási szándékkal, ha nincsen együttélésen alapuló párkapcsolata (például látogató párkapcsolattal rendelkezik), minimális esélye van arra, hogy szándékát megvalósítsa (*H3a és H3c hipotézis*). Számít a párkapcsolat intézményesítettségének a mértéke is: Magyarországon az élettársi kapcsolat és a házasságon kívüli születések, noha elterjedtek, mégis a házasságban élők nagyobb eséllyel tudják szándékaikat megvalósítani (*H3b hipotézis*). Azonban nemek szerint nemcsak itt, de a társadalomszerkezeti és attitűdbeli hatások tekintetében is - eltérő összefüggések mutatkoznak.

A társadalomszerkezeti tényezőket csak igen nyers változókkal tudtuk közelíteni. Arra derült fény, hogy a férfiak körében ma Magyarországon a munkavállalás a gyermekvállalás egyik fontos előfeltétele (*H4b hipotézis*). Azok mondanak le a gyermekvállalásról, és azoknak született nagyobb eséllyel nem szándékolt gyermeke, akik az első kérdés idején nem rendelkeztek munkahellyel. A szándékaikat teljesítők és a halogatók ebben a tekintetben nem különültek el egymástól. Úgy gondoljuk azonban, hogy a munkapiaci helyzet és a gyerekszületéskor igénybe vehető családtámogatási ellátások, illetve a szándékok megvalósítása közötti kapcsolat további részletes vizsgálatokat igényel.

Lényeges szerepet játszanak az alapvető értékek, az életpálya általános értékelése (vö. Moors 2002). A férfiak körében lényeges szerepe van az optimista beállítódottságnak és az tekintve elégedettségnek: akik életük alakulását és jövőbeli kilátásaikat pozitívan értékelik, nagyobb eséllyel vállalnak gyereket (és halasztanak) azaz nem mondanak le a gyerekvállalásról (*H7b hipotézis*). Az erőforrásokkal való ellátottság persze nagyobb elégedettséggel jár, ám esetünkben az elégedettség további önálló hatását tapasztaltuk.¹⁰⁷ A felekezeti hovatartozás a nőknél is számít (*H6a hipotézis*). Míg a férfiaknál a kálvinista vallási hovatartozás, addig a nőknél az a tény, hogy valaki vallásos-e vagy sem, hat szignifikánsan a gyerekvállalás esélyére. Lehet, hogy a párkapcsolatban élőknek gyerekekre, párkapcsolatra, családi életre vonatkozó beállítódásai és értékelései közel állnak egymáshoz, és ezek igen hasonló gyerekvállalási szándékok formálódónak engednek teret,¹⁰⁸ ám eredményeink arra utalnak, hogy a nők és férfiak körében az általános orientációknak eltérő aspektusai bírnak nagy jelentőséggel. A férfiak esetében talán az egyén többséghez való viszonya, valamiféle külső orientációnak, a nőknél viszont a belső orientációnak (vallásosság) lehet nagyobb jelentősége. Úgy gondoljuk, a jövőben nem csak azt kell vizsgálni, hogy a beállítódások szerepet játszanak-e a gyerekvállalási magatartásban, de azt is, hogy nőknél és férfiaknál vajon a beállítódások azonos vagy eltérő aspektusai a mérvadók. Valószínűsíthetően nemcsak a munkapiacra térnek el a nőket és férfiakat érintő mechanizmusok, de beállítódások tekintetében is.

A szándékok megvalósulását segítő vagy akadályozó tényezőkről számtalan információval gazdagodtunk, mikor a szándékolt és nem szándékolt születéseket hasonlítottuk össze. Egyértelművé vált számunkra, hogy noha a születések alapvető demográfiai és társadalmi folyamatok és döntések eredményei, nem ugyanazon körülmények kedveznek a szándékolt és az előrehozott, nem szándékolt születéseknek.

Végül egy megjegyzést fűzhetünk az individuális halasztás társadalmi következményei (*mikro*→*makro*) tárgyköréhez. Tudjuk, hogy a gyermekszám-szándékok és a termékenységi arányok egy adott időszakon belüli eltéréseinek meghatározó oka, hogy a fiatalok ma későbbi életkorra tervezik a szülővé válást, és alapítanak családot, mint korábban. Az alacsony gyerekszám azonban *nem csak* ennek a későbbre tervezésnek a következménye, hanem annak is, hogy *akik rövid távon gyereket terveznek, azok is gyakran elhalasztják a gyerekvállalást (és nem egyszer le is mondanak arról)*. Hogy termékenység halasztódása miatt össztársadalmi mértékben egy adott évben kieső gyerek születésekből mennyi az előztessen is

¹⁰⁷ Másol, a munkapiaci helyzeten és az iskolázottságon túl a kereseti osztályt is bevontuk az elemzésbe és a hatás akkor is fennállt. (Spéder, Kapitány 2007)

¹⁰⁸ Ez akkor is igaz, ha a partner között van is nézetkülönbség a gyerekvállalás időzítéséből, számáról.

későbbre tervezett és ezért nem 'időben' születő gyermek, és mennyi fakad abból, hogy a szándékokat nem sikerül megvalósítani, azaz a szándékok elhalasztódnak vagy törlődnek, azt nem tudjuk megmondani. Ami bizonyos, hogy a halasztás nem egyféle cselekvés (halasztás), hanem két különböző cselekvés (tudatos későbbre tervezés és korábbra tervezett ám elhalasztott gyermekvállalás) eredménye.

V. NEMZETKÖZI ÖSSZEHASONLÍTÁS. A TÁRSADALMI KONTEXTUS SZEREPE A GYERMEKVÁLLALÁSI DÖNTÉSEK MEGVALÓSÍTÁSÁBAN

A bevezető fejezetben jeleztük, hogy meghatározónak tartjuk a társadalmi kontextus vizsgálatát, legyen szó akár a jólét mértékéről (GDP vagy HDF), a társadalompolitika intézményrendszeréről vagy a társadalomban uralkodó normákról. Azt feltételezzük, hogy a (makro)társadalmi körülményeknek meghatározó szerepük van a gyermekvállalásban és – ahogy ezt a IV.1. fejezetben részletesebben is megemlítettük – a szándékok valóra váltásában. Ebben a fejezetben arra koncentrálnunk, hogy feltárjuk, a társadalmi körülmények (kontextus) mennyiben segítik és/vagy hátráltatják ezek realizálását. Első lépésben bemutatjuk, hogy igen komoly különbségek vannak az egyes országok között a szándékok realizálásában. Ezt követően részletesen ismertetjük azokat az elméleti megközelítéseket, amelyek jó alapot adnak ahhoz, hogy megértsük, miért lehetnek különbségek az egyes országcsoportok (nyugati és posztkommunista országok), illetve országok között. Ezt követően empirikus módszerekkel járunk utána, hogy milyen tényezőknek van érdemi befolyásoló erejük. Az elemzéshez a logisztikus regressziót, illetve többszintű, hierarchikus logisztikus regressziót fogunk segítségül hívni.

1. Nyers országok szerinti különbségek

Korábbi elemzéseinkben arra az eredményre jutottunk, hogy a szándékok valóra váltásában lényeges országok közötti különbségek mutatkoznak. Először négy ország esetében (Hollandia, Svájc, Magyarország, Bulgária) azt tudtuk megvizsgálni, hogy *a két éven belül gyermeket vállalni szándékozók* milyen esélyekkel tudják megvalósítani terveiket *három éven*¹⁰⁹ *belül* (Kapitány, Spéder 2012). Azt a meglepő eredményt kaptuk, hogy míg Hollandiában nagyon magas, 75%-os arányban voltak sikeresek a gyermeket tervezők, addig Bulgáriában csak a 38%-uk tudta megvalósítani a gyermekvállalási szándékát. Az eltérés egyik oka az volt, hogy Bulgáriában a gyermeket tervezők nagyobb arányban (26%-a) nem éltek a partnerükkel, mint Hollandiában (15%-a), amely élethelyzet nem kedvez a gyermekvállalási szándékok megvalósításának. Már ekkor sejtettük, hogy a különbségek nem csak az összetételi hatásból

¹⁰⁹ A szándékok és a gyermekszületés időintervallumát ebben az elemzésben a következőképpen határoztuk meg. A két éven belüli gyermekvállalási szándékot és a három éven belüli gyermekszületést hasonlítjuk össze. A korábbiakban egyértelműen hangsúlyoztuk az *időtáv* kiemelkedő szerepét. Az összehasonlítás szempontjából kulcsfontosságú, hogy a szándék időtávjának, és a megvalósulás időszávjának országok szerint azonosnak kell lennie. Erre azért kényszerültünk, mert a négy, más célból létrehozott adatrendszer utólag így tudtuk harmonizálni (vö. Kapitány – Spéder 2014).

erednek, vagyis abból, hogy az alacsonyabb megoszlással rendelkező országban azok közül is többen tervezik a gyerekvállalást, akiknek kisebb az esélyük a szülővé válásra.

A Generations and Gender Survey adatai segítségével végzett első összehasonlításunk öt országot tartalmazott: Franciaország, Németország, Magyarország, Bulgária, Grúzia (Spéder, Kapitány 2014). Ekkor a gyermeket három éven belül vállalni szándékozók és a három éven belüli gyermekvállalás tényét hasonlítottuk össze. Itt is lényeges országok szerinti különbségeket találtunk. Franciaországban a gyermeket vállalni szándékozók 42 százalékának, Magyarországon 32 százalékának, Grúziában 29 százalékának született meg a tervezett gyermeke.¹¹⁰ A gyermekvállalási terveiket valóra váltók arányai magasabbak voltak, amikor csak azokat vettük figyelembe, akik az első megkérdezés idején párkapcsolatban éltek. A megfelelő arányok ekkor: Franciaországban 57%, Magyarországon 41%, Grúziában 33%. Ekkor megállapíthattuk, hogy az országok közötti különbségek részben az összetételi hatásnak köszönhetők, ám a különbségek azok kiszűrését követően is megmaradtak. A fenti elemzésben a nyugati és a posztkommunista országok közötti különbségekre koncentráltunk, amelyekről a későbbiekben (V. 3. fejezet) részletesen lesz szó.

Három olyan további elemzést ismerünk, amelyek országokat hasonlítottak össze. Ezek eredménye egyrészt az eddigiekhez illeszkedik, másrészt tovább árnyalja azokat. Régnier-Loilier és Vignoli (2011) tanulmányában Franciaországot és Olaszországot hasonlította össze, és nem találtak lényeges eltéréseket a szándékok megvalósításában. Ez egybecseng azon feltételezésünkkel, hogy a nyugat-európai országok hasonlóak egymáshoz. Bradurashvili és munkatársainak (2011) francia és grúz összehasonlítása a Nyugat és Kelet között fennálló különbségeket erősíti meg, hiszen megállapítja, hogy a szándékok realizálása Grúziában sokkal alacsonyabb, mint Franciaországban.¹¹¹ Egy friss osztrák–magyar összehasonlítás ugyanakkor azt találta, hogy az osztrák és a magyar megoszlási arányok között alig van különbség (Rieder, Buber-Ennsner 2016). A gyermeket tervezők kb. egyharmada tudta megvalósítani terveit három éven belül mindkét országban.

A Generations and Gender Survey eredményeiből elemzésünk idején 11 ország esetében tudtunk felhasználni olyan adatokat, amelyek egy új, minden eddiginél több országot magába foglaló összehasonlítást tesznek lehetővé. Mielőtt erre rátérünk, néhány makrováltozó segítségével bemutatjuk az elemzésben szereplő országokat.

¹¹⁰ A többi ország megfelelő adatai megtalálhatók az 13. táblázatban.

¹¹¹ Ez az elemzés is a GGS-adatok alapján készült.

1.1. Az elemzésbe bevont európai országok néhány jellemzője ország néhány jellemzője

Az országok részletes jellemzése túlságosan messze vezetne témánktól, ám már néhány alapvető mutató (GDP, TFR, vallásosság) is érzékeltetni tudja, hogy a 11 európai ország Európa sokszínűségét reprezentálja (vö. 15. táblázat). Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy egy-egy dél-európai ország szerepeltetésével a kép még sokszínűbbé válna. Noha sokszor fogjuk emlegetni a nyugati és keleti (posztkommunista) országok szerinti elkülönülést, már a legalapvetőbb indikátorok is jelzik, hogy a nyugati és keleti országokon belüli heterogenitás is érdemi. Legyen szó akár az egy főre jutó GDP-ről, vagy a házasságon kívüli együttélés elterjedtségéről. Ugyanakkor a TFR-ben, különösen a posztkommunista országokban, nincsen lényeges eltérés. Az országok gazdasági teljesítményét (az egy főre jutó GDP-t) tekintve a négy nyugat-európai ország hasonló jóléti színvonalat képvisel, és ez messze meghaladja a posztkommunista országok anyagi helyzetét. Ugyanakkor a posztkommunista országok között is lényeges különbségek vannak, hiszen Grúzia gazdasági teljesítménye a magyarénak a negyedét sem teszi ki (vö. 15. táblázat). A Grúzia és a fejlett nyugati országok közötti vásárlóerő-paritáson mért gazdasági teljesítmény eltérése elemzésünk idején (a 2000–2005 közötti időszakban) körülbelül tízszeres.

A termékenységi magatartás kulcsváltozója, a TFR (vö. II.1. fejezet), az ezredforduló első évtizedében bekövetkező halasztás és modellváltás következtében 2005-ben – Franciaországot és Svédországot kivéve – minden vizsgált országban a szuperalacsony, 1,3 körüli szinten állt. Tudjuk, azóta szinte minden országban nőtt a TFR. A nyugati országokat illetően Franciaország és Svédország közel azonos, az egyszerű reprodukciós szint körüli termékenységgel jellemezhető. A német és az osztrák termékenységi szint („*German speaking countries*”) már évtizedek óta alacsony szintű, és nem egyszerűen a modellváltás miatt. Egyesek a bifurkáció scenáriójára mutatnak rá (Rindfuss et al. 2014), mások (pl.: Sobotka 2016) az osztrák és cseh hasonlóságokat emelik ki. (A német és az osztrák alacsony szintben komoly szerepe van a magas gyermektelenségnek.)

Lényeges különbségek mutatkoznak a gyermekvállalás kormányzati támogatásának mértékében és típusában (vö. Thévenon 2011). Sajnos összehasonlítható adatokkal a 11 országot illetően csak korlátozottan rendelkezünk. (Az OECD „Family” adatbázisa, amely átfogó és részletes információkat közöl a családpolitikáról is, Oroszországról és Grúziáról nem rendelkezik adatokkal.) Az ILO adatbázisban talált adatok szerint a családtámogatások mértéke 2005 körül az általunk elemzett országok esetében a GDP 0,1%-a (Grúzia) és 2,24%-a

(Ausztria) között mozgott. Magyarország, az 1,79%-os értékkel a bőkezűbb támogatást nyújtó országok közé tartozott.¹¹²

Végül egy a családi viszonyok szempontjából általában mérvadó indikátor, a vallásosság szempontjából is igen heterogén országokkal rendelkezünk. Egyik oldalról Lengyelországban és Grúziában szinte a teljes lakosság kötődik a valláshoz, más oldalról Németországban és Franciaországban a lakosság kevesebb mint fele mondja magát vallásosnak (vö. 15. táblázat).

A fenti bemutatás célja nem lehetett egy átfogó kép felrajzolása, az egyes országok viszonyainak akkurátus megrajzolása. Hasznos azonban számunkra, mert felvillantja Európa sokszínűségét a gazdasági teljesítmény, az intézményrendszer és a kultúra területén is. Továbbá jelezni tudtuk azokat az alapvető demográfiai és társadalmi viszonyokat, amelyek elemzésünk kereteit adják.

15. táblázat A mintában szereplő országok néhány jellemzője 2005-ben

	Egy főre jutó GDP (PPP)	TTA	MAFB	Házasságon kívüli születések részaránya	Vallásosak aránya
Ausztria	35 013,7	1,408	27,26	36,5	63,9
Bulgária	10 275,0	1,314	24,64	49,0	63,6
Csehország	21 956,4	1,275	26,62	31,7	43,3
Franciaország	30 603,5	1,920	(29,9)	48,4	46,9
Grúzia	4 364,8	1,4	(24,0)		96,6
Lengyelország	13 895,9	1,232	25,73	18,5	94,6
Litvánia	14 526,1	1,294	24,80	28,0	64,3
Magyarország	17 081,8	1,307	26,63	35,0	47,7
Németország	31 968,5	1,364	(27,9)	29,2	42,9
Oroszország	11 822,4	1,294	24,11		73,6
Svédország	33 967,2	1,787	28,66	55,4	33,4

Forrás: Világbank, HFDB, EVS-WVS Longitudinal File 1981–2014 (AT: 2008; BG: 2005; CZ: 1998; FR: 2006; GE: 2009; DE: 2006; HU: 2009; LV: 1996; PL: 2005; RU: 2006; SE: 2006).

1.2. Alapmegoszlások

Az összehasonlítás első lépéseként azt mutatjuk be, hogy a gyermekvállalási szándékaikat t_1 időpontban kifejező

k (szeretne gyermeket, vagy nem szeretne gyermeket) milyen mértékben tudták szándékaikat (t_4 időpontig) beváltani. (A későbbiekben, az alább részletezett indokokból miatt kutatásunk arra rányul, akik t_1 időpontban három éven belül terveztek gyermeket.)

¹¹² Tudatában vagyunk annak, hogy ezek az adatok érdemben eltérnek az OECD statisztikájától, ugyanakkor nem állt módunkban egy egységes, az OECD-statisztikával összhangban álló, Grúziára és Oroszországra vonatkozóan is adatokat nyújtó összehasonlító adatrendszer létrehozása.

(Az első kérdés idején gyermeket tervezők.)

32. ábránk két sokaság, a) a három éven belül gyermeket vállalni szándékozó összes 21–44 éves nő és férfi, illetve b) az összes gyermeket vállalni szándékozó 21–44 éves nő, és a 21–44 éves párkapcsolatban élő gyermeket vállalni szándékozó férfi (*Alapminta*) körében mutatja a gyermekvállalási szándék valóra váltásának arányát.

A szándékok megvalósulásának mérése a nemzetközi összehasonlítás során

A nemzetközi összehasonlítást megelőzően, hűen a korábbi megfontolásainkhoz, mindent meg kell tennünk annak érdekében, hogy a *mérésből* adódó hibákat kiküszöböljük. A szándékok megvalósulási arányainak aktuális összehasonlításához egyszerre, *azonos* módon kell mérni mind *a szándékot mérő* változókat, mind pedig *a kimenetet (gyermekvállalást) mérő* változókat. Míg a szándék változó mind a 11 országban megegyezett¹¹³, addig a kimeneti (gyermekszületés) változó időhorizontját pontosítani kellett abból következően, hogy a második hullámbeli lekérdezés több országban elhúzódott. (Egy az első hullámot négy év múlva követő lekérdezés során egy évvel több idő jut a szándékok valóra váltására, mint egy három éven belül elvégzett második kérdés esetén.) Az azonos kimeneti változó meghatározása esetén tehát azokat a születéseket vettük figyelembe, amelyek az első kérdést követő 7–36 hónapos időszakban történtek meg. (Vagyis nem vettük figyelembe azokat, akik a 28–36. hónap során már várandósak voltak.) További szűkítés, hogy azokat is kihagyjuk az elemzésből, akik az első kérdés idején várandósak mondták magukat. Az összehasonlítás céljából *életkor* szerint is egységesíteni kellett a mintákat, hiszen az országok között érdemi eltérés volt abban, hogy a szándékkérdést kitől kérdezték le, továbbá mert az életkor érdemben befolyásolta a szándékok valóra váltását. Vagyis az első hullám idején nem várandós 21–44 éves nők és férfiak jelentik a *kiinduló mintát*. Az ún. *Alapminta* ennél szűkebb, ott az összes 21–44 éves nőt figyelembe vettük, illetve azokat a 21–44 éves férfiakat, akik partnerrel éltek együtt. Ugyanis csak ez tette lehetővé, hogy a nő életkorát, gazdasági státuszát bevonjuk az elemzésbe. A szándékok megvalósulását pedig az első kérdést 7–36 hónapon belül követő gyermekszületés „méri”.

A gyermekvállalási terveiket rövid távon sikerrel beváltók *országok szerinti különbségei*, és a 'sikeresség' relatíve *alacsony általános szintje* az egyszerű megoszlási arányszámok alapján szembeűnő.

¹¹³ Egy országban volt eltérés.

Ami az *arányok szintjét* illeti, a korábbi fejezetekben részletesen taglaltuk, hogy számtalan tényező befolyásolja, hogy a szándékok megvalósítása miért marad el annyira a 100%-os szinttől. Itt most arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a megvalósulás sikere nagyban függ a szándékok időhorizontjától és a szándék megfogalmazása óta eltelt időtávától. Mint ismeretes, a kimeneti változónk összehasonlítás céljából történő egységesítése érdekében csak a 7–36 hónap közötti születéseket vesszük figyelembe, ami a proceptív magatartás¹¹⁴ hosszát, a megtermékenyülést a kérdezést követő 27 hónapra (kevesebb mint 2,5 évre) korlátozta. (Egy 7–45 hónapos időintervallum nyilván magasabb arányokat eredményezne.) Másrészt a későbbiekben részletezzük, hogy olyan státuszúak (pl.: egyedül élők) is terveztek három éven belül gyermeket, akik esetében a gyermekvállalás előfeltételei sem biztosak.

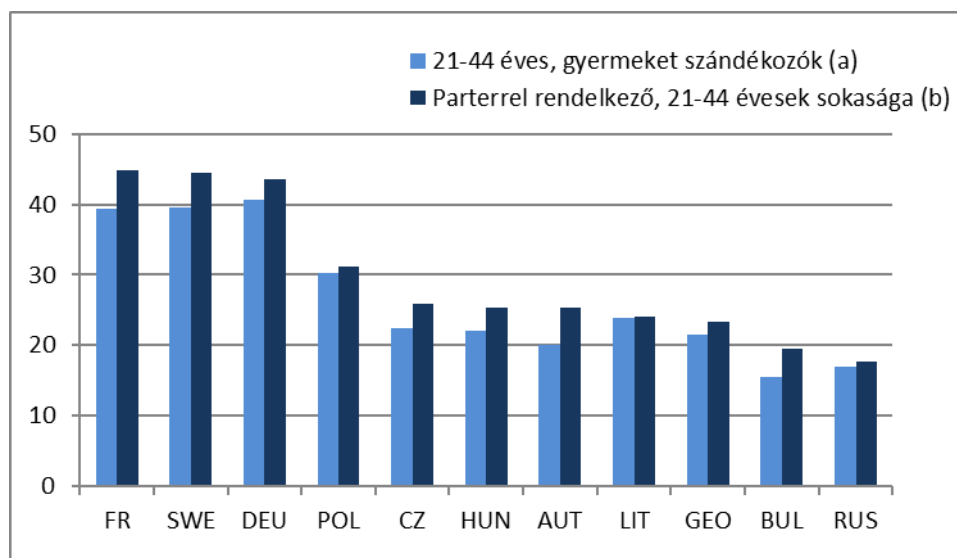
Ami az országok szerinti különbségeket illeti, első látásra nyilvánvaló, hogy az ábra bal oldalán, a gyermekvállalási terveiket valóra váltók között csak nyugati országokat, a jobb oldalon, az alacsonyabb eséllyel valóra váltók között csak posztkommunista (keleti) országokat találunk. Egyrészt Németországban, Franciaországban és Svédországban a szándékozók hétéötödének (39–40%) sikerült rövid távon megvalósítania a gyermekvállalási tervét, másrészt Bulgáriában és Oroszországban egyötöd alatti (15,7%, illetve 17%) a megvalósulási arány. Amennyiben az első hullám idején párkapcsolatban élőkét vizsgáljuk, az arányszámok magasabbak, az országok közötti különbségek azonban megmaradnak. Franciaországban és Svédországban a szándékok fele (49,7 és 49,4%) teljesült, Oroszországban kevesebb mint ötöde (18,9%), Bulgáriában pedig egynegyede (23,3%). Magyarország köztes helyzetben van: az összes mintatag 22,0%-ának, és a párkapcsolatban élők 29,1%-ának született gyermeke. (Az összes vizsgált ország arányszáma megtalálható a 13. táblázatban.)

Elemzésünk középpontjában az országok közötti különbségek állnak, amelyek, bármilyen mintán vizsgáljuk is, lényegesek. A későbbiekben részletesen elemezzük, hogy mi okozhatja a különbségek kialakulását.

¹¹⁴Miller azt a magatartást nevezi proceptív viselkedésnek (proception), amely a megtermékenyülést segíti elő (Miller 1986). Ennek nulladik lépése, hogy felhagyunk az addigi fogamzásgátlási (contraceptive) gyakorlattal.

32. ábra A (pozitív) gyermekvállalási szándékukat sikeresen megvalósítók aránya, 11 európai országban

Azok részaránya, akik 3 éven belül terveztek gyermeket, és a gyermek 7–36 hónap között meg is született (Sokaságok: a) minden 21–44 év közötti nő, és az olyan 21–44 közötti férfiak, akik házastárssal vagy élettárssal élnek együtt; b) azok a nők és férfiak, akik partnerrel élnek együtt (különböző évek 2004–2015 között)

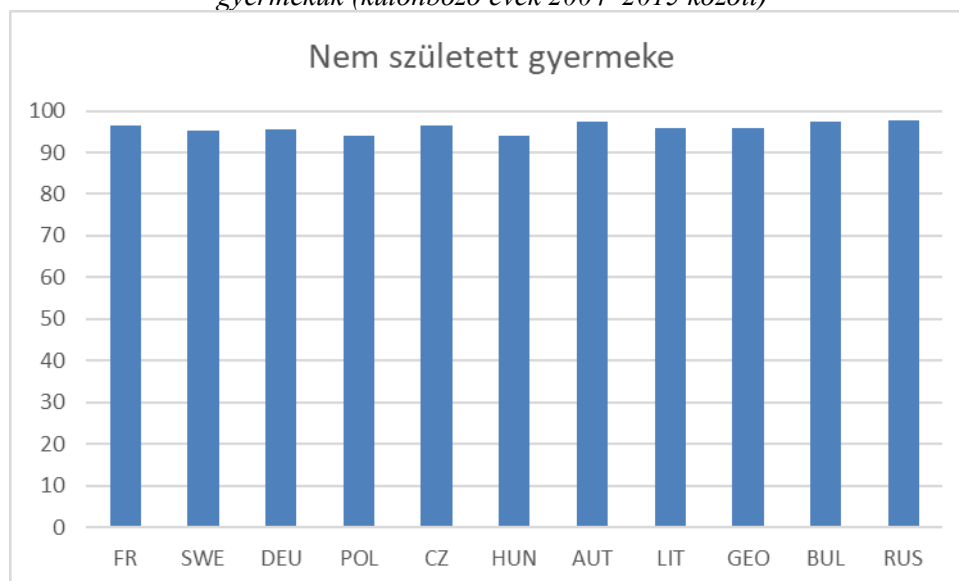

Forrás: saját számítás, Generations and Gender Survey 1. és 2. hulláma adatainak felhasználásával.

(A gyermekvállalást három éven belül nem tervezők.)

A gyermek vállalását három éven belül nem szándékozók terveiket sokkal nagyobb arányban váltják be, és alig tapasztalhatók különbségek. A szándékukat megvalósítók aránya 94–98 százalék között van. A legmagasabb Oroszországban (97,6%) és Ausztriában (97,5%), a legalacsonyabb Lengyelországban (94,1%) és Magyarországon (94,6%). A teljes mintában persze sok olyan nő és férfi is megtalálható, akik élethelyzete a várandóssá válásra az átlagnál sokkal kevésbé kitett (például nincsen partnere). Azonban a párkapcsolatban élők körében hasonlóan magas a gyermekeket nem tervezők „sikeressége”. Az arányok a párkapcsolatban élők körében is 94 és 98 százalék között mozognak. A legalacsonyabb Magyarországon (94,0%), a legmagasabb pedig Oroszországban (97,7%). Amennyiben tehát a gyermeket nem akarók szándékainak sikerességét vizsgáljuk, akkor szinte teljes körű megvalósulásáról beszélhetünk. Mindez egybeesik azokkal a kutatási eredményekkel, amelyek szerint a gyermeket vállalni nem szándékozók megvalósítása szinte teljes körű (vö. Toulemon, Testa 2005). A szándékok megvalósítása tehát a gyermeket vállalni nem szándékozók körében magas szintű, és szinte semmilyen szórást nem mutat, így az országok közötti különbségek vizsgálata körükben nem indokolt.

33. ábra A (negatív) gyermekvállalási szándékukat sikeresen megvalósítók aránya, 11 európai országban
 Azok részaránya, akik 3 éven belül nem terveztek gyermeket, és 7–36 hónap között nem született gyermekük (különböző évek 2004–2015 között)

Forrás: saját számítás, Generations and Gender Survey 1. és 2. hulláma adatainak felhasználásával.

1.3. Egyszerű statisztikával az országok szerinti különbségekről

Az előző IV. fejezetben részletesen taglaltuk, hogy bizonyos demográfiai pozíciók és társadalmi státuszok segítik, mások pedig nehezítik a gyermekvállalási szándékok valóra váltását. Ez azt is jelenti, hogy az országhatárok közötti különbségek részben abból is adódhatnak, hogy e csoportok eltérő arányban vannak jelen az egyes országokban (*összetételi hatás*). Továbbá egy-egy ilyen változó „kiemelése”, és az országos arányszámok e csoportok szerinti bemutatása előre jelzi azt is, hogy ezek kontrollálását követően megmaradnak-e az országhatások. Mivel egyszerre több tényező is befolyásolja az említett megvalósulási esélyt, „tisztá” országhatások mérésére csak a többváltozós elemzésben nyílik majd mód. A szemléletesség kedvéért mégis érdemes egy-egy, a korábbi elemzéseink alapján erőteljesnek mutató ismérv szerint bemutatni a megvalósulási arányszámokat. Itt a párkapcsolati státusz és a paritás (családnagyság) egyes értékeit emeljük ki (17. táblázat).

Mi a szembetűnő a kulcsváltozónk áttekintése során (17. táblázat)? Egyrészt visszaigazolást kapunk, hogy a korábbi elvárásunknak megfelelően a párkapcsolati státusz és a gyermekszám („egygyermekesség”) érdemben módosítja, emeli a megvalósulási arányszámokat. Franciaországban például a 21–44 éves megkérdezettek 39,3%-a realizálta a terveit, a párkapcsolatban élőknek viszont a 49,6%-a, az egygyermekeseknek pedig közel

a fele (49,8%). Grúziában pedig a kiinduló arány 21,6%, a további említett ismérvek szerinti arányok rendre: 27,7%, illetve 34,3%. (Megjegyezzük, hogy az arányok ennél is magasabbak lesznek, ha a két ismérvet egyszerre vesszük figyelembe, és a párkapcsolatban élő egygyermekesek gyermekvállalási szándékainak megvalósulását vizsgáljuk.) Összességében megállapíthatjuk, hogy a *párikapcsolatban élők*nél, illetve az *egygyermekesek*nél igen magas a szándékok megvalósulásának az aránya. Azonban nem biztos, hogy ez az összefüggés minden országra általánosan érvényes, hiszen Lengyelország és Oroszország esetében az arányok között alig van különbség. Lengyelországban ugyanis az összes 21–44 éves 30,2 százaléka, a párikapcsolatban élők 33,1%-a, az egygyermekeseknek pedig 34,0%-a tudta megvalósítani a szándékait. A három arányszám ugyan nem látszik ellentmondani az általános tendenciának, de a különbségek olyan kicsik, hogy az eltérések megállapításához statisztikai tesztre van szükség. Ez a megállapítás Oroszországra is érvényes. Ahogy már jeleztük, itt kétváltozós összefüggésekről van szó, amelyek egy többváltozós modellben fel is erősödhetnek, illetve el is tűnhetnek. Mindenesre nem zárható ki, hogy egyes országokban nincsenek olyan nagy különbségek a különböző társadalmi csoportok körében a szándékok megvalósítását illetően.

Érdemes szemügyre venni a *gyermektelenek* (*parity0*) csoportját is (17. táblázat, 4. oszlop). Körükben mutatkozik a legkisebb eltérés a megvalósulási arányokat illetően: a legalacsonyabb bolgár (18,0%) és a legmagasabb svéd (36,3%) arány közötti eltérés 18,3 százalékpont. (Magyarországon a gyermektelenek 24,2%-a tudta megvalósítani szándékait, ami illeszkedik a korábbi fejezetben részletesen elemzettekhez.) A gyermektelenek körében mutató relatíve alacsony arányok, illetve azok szűkebb szórása arra utalhat, hogy a szülővé válás (a gyermektelen státuszról az egygyermekes családi helyzetbe való átmenet) jelentheti a legkritikusabb életpálya-átmenetet. Ez a korábbi elméleti megfontolásokkal (Hobcraft, Kiernan 1995), és azzal a feltételezésünkkel (vö. *H2a. hipotézisünk*, IV.2. fejezet) is egybevág, hogy a halasztás a gyermektelenek körében indokolt leginkább.

A modellezésünk során a későbbiekben bevonandó változók tovább „emelhetik”, illetve csökkenthetik a szándékok megvalósulásának arányait. Hogy egy adott tényezőnek az egyes országokban milyen irányú és mértékű hatása lehet, az a 16. táblázatunkból részben kiolvasható. Itt egy jellemzőt emelünk még ki: a házasságok esetében a megvalósulás aránya általában magasabb, mint az élettársi kapcsolatok esetében (bár nem minden országban éles a különbség), ugyanakkor a házasságok körében általában alacsonyabb, mint az

egygyermekesek körében. Franciaország kivétel, mert ott a házasságban élők 57,3%-a, az egygyermekeseknek¹¹⁵ pedig a 49,8%-a valósította meg terveit.

16. táblázat A 3 éven belüli gyermekvállalási szándékukat valóra váltók (=született gyermek 7–36 hónapon belül), a különböző társadalmi csoportokban, 11 európai országban

	21–44 éves népesség (összesen)	Alapminta (21–44 éves nők és 21–44 éves (házas)társsal élő férfiak)	Párkap- csolatban élők	Gyermek- telenek	Egy- gyermekesek	Elemsszám N= (alapminta, súlyozott)
Ausztria	20,1	25,3	29,5	20,8	32,6	688
Bulgária	15,5	19,6	23,0	18,0	20,9	648
Csehország	22,5	25,8	27,8	25,0	30,7	229
Franciaország	39,3	44,9	49,6	44,1	49,8	680
Grúzia	21,6	23,4	27,7	21,0	34,3	917
Lengyelország	30,2	31,1	33,1	31,4	34,0	1069
Litvánia	23,8	24,0	25,6	30,5	21,2	208
Magyarország	22,0	25,4	29,2	24,2	32,0	1175
Németország	40,6	43,6	45,7	(33,7)	54,8	1888
Oroszország	17,0	17,7	18,9	19,5	20,2	572
Svédország	39,6	44,4	50,1	36,3	63,2	926

()=80 alatti elemszám

-- =40 alatti elemszám

Forrás: saját számítás, Generations and Gender Survey 1. és 2. hulláma adatainak felhasználásával.

2. Elképzelések az országok közötti különbségek okairól

Az országok közötti különbségek okait kutatva három, természetében eltérő tényezőt kell megvizsgálni. Egyrészt, az adott országok eltérő intézményrendszerrel, kulturális klímával rendelkezhetnek, amelyek a gyermekvállalási szándékok megvalósításához kedvező vagy kedvezőtlen makrotársadalmi kontextust biztosíthatnak. Másrészt, felvetődik annak a lehetősége is, hogy a gyermekvállalási szándékok, tervek az egyik országban megalapozottabbak, mint a másokban. Ez utóbbi szempont értelmezhető úgy is, hogy az egyes országokban a társadalmi cselekvés „racionalitásának mértékében” térhetnek el. Végül, ahogy az előzőekben taglaltuk, eltérhet a gyermekvállalási korban lévők, illetve a gyermeket vállalni szándékozók társadalmi összetétele; az egyes országokban a szándékok megvalósításában nagyobb sikerrel járó élethelyzetek, más országokban a kedvezőtlenebb élethelyzetek (pl.: házások versus párkapcsolat nélküliek) vannak többségben. Ezeket az *összetételi hatásokat* a többváltozós elemzéseinkben kontrollálni tudjuk.

¹¹⁵ Az egygyermekesek között vannak házások, élettársi kapcsolatban élők és gyermeket egyedül nevelők is. Ez utóbbiak aránya a gyermeket tervezők között azonban elenyésző.

2.1. A társadalmi változás kétféle sebessége és az ahhoz való alkalmazkodás: különbségek a nyugat-európai és a posztkommunista országok között (hipotézisek)

Korábban azt találtuk, hogy lényeges különbségek mutatkoznak a nyugati országok és a volt szocialista, posztkommunista országok között (Spéder, Kapitány 2014). Olyan elméleti kiindulópontokat, mechanizmusokat kerestünk tehát, amelyek társadalmi szinten „működve” a posztkommunista országokban erőteljesebben vannak jelen, és feltételezhetően akadályozzák a szándékok valóra váltását, esetleg módosítják a megfogalmazódott gyermekvállalási terveket. Magyarázatunk a társadalmi változás eltérő mértékén (sebességén) alapul, melynek következtében az életcélok és lehetőségek folyamatos diszkrepanciája alakul ki, ami pedig sajátos, „kedvezőtlen” körülményeket teremt a gyermekvállaláshoz, azon belül a gyermekvállalási szándékok valóra váltásához.

Zapf a rendszerváltást, a társadalmi „átmenetet” a társadalmi változás általános elméleti kereteiben értelmezte. Elképzelése szerint a nyugati társadalmakat a változás és a megújulás folytonossága jellemzi, és e megújulásban a gazdasági és társadalmi innovációknak van kulcsszerepük (vö. Zapf 2002a). Ezek érvényesülésének kereteit pedig a piaci mechanizmusok és a versenymozgások intézményrendszere teremti meg. A rendszerváltozással meginduló politikai, gazdasági és társadalmi mozgások olyannyira *mélyrehatóak*, és olyannyira *átfogóak*, hogy eltérnek a „szokásos” folytonos változások folyamatától, és sokkal *gyorsabbak*, mint a modern demokráciákat és piacgazdaságokat jellemző folyamatos változás (vö. Zapf 1996, Habich, Spéder 2000). Nem véletlenül írt Zapf, a modernizáció-elmélet képviselője a Nyugat és a Kelet összehasonlítása során a társadalmi változás *kétféle sebességéről* (vö. Zapf 2002b). Mindennek – értelmezésünk szerint – kulcsszerepe lehet abban, hogy a „rendszerváltó” országokban a gyermekvállalási szándékok realizálása alacsonyabb, mint a nyugati országokban. Milyen mechanizmusok lehetnek felelősek azért, hogy a gyermekvállalási tervek nem, vagy kisebb eséllyel valósulnak meg?

Kiindulásként le kell szögeznünk, hogy itt nem azt keressük, hogy milyen társadalmi körülmények között születik kevesebb gyermek, hanem azt, hogy melyek azok a körülmények, amelyek következtében *a tervezett gyermekek nem születnek meg*. Alapvetően *a nem várható és nem kalkulálható viszonyok* létrejöttének okait és mechanizmusait keressük. A fenti distinkciót példával kívánjuk alátámasztani. Tudjuk, hogy a gyermekek felnevelése költséget jelent, és hogy a rendszerváltást követően egyik pillanatról a másikra, főképpen az ártámogatások megszűnése miatt, radikálisan nőttek a gyermekvállalás

költségei. Ez és egyéb más gazdasági körülmények átalakulása – ahogy ezt Billingsley akkurátusan be is mutatta – hozzájárultak a termékenységi magatartás átalakulásához, a termékenység visszaeséséhez (Billingsley 2010). Jó okunk van ugyanakkor feltételezni, hogy a szándékok megformálása során az érintettek a gyermekvállalás költségeit (is) figyelembe veszik („kalkulálják”). Így van ismeretük a gyermekvállalás költségeinek alakulásáról, ami befolyásolja a gyermekvállalási szándékok megfogalmazását. Az eltervezett cselekvés valószínűleg azért módosul, a szándékok akkor kerülnek revízió alá, ha a vártnál gyorsabban nőnek a gyermekvállalási költségek, vagy alakulnak át a család bevételei. Ilyen esetben „kézenfekvő” a szándékok módosítása.

Azt feltételezzük, hogy a piacgazdaság kialakulása, ehhez kapcsolódóan a munkapiac átalakulása, illetve az intézményrendszer folyamatos átalakítása olyan körülményeket jelentett, amelyek az érintettek részére kevésbé voltak anticipálhatók, és ez a nyugat-európai piacgazdaságokat jellemző folytonos változásoknál *folyamatosan gyorsabb és kevésbé előrelátható körülményeket generált*. A piacgazdaság kialakulása, a posztkommunista országok gazdaságának világpiaci integrációja nem csak a korábbi termelési kapacitások leértékelésével járt együtt, de megkívánta a kiegyensúlyozottan működő nyugat-európai gazdaságokhoz való kapcsolódást. Az új piacgazdaságok ugyanakkor nem egyszerűen egy kiegyensúlyozottan működő európai piacba integrálódnak, hanem szembe találták magukat egy globalizálódó piacgazdasági rendszerrel is (Mills, Blossfeld 2005). Az ide való bekapcsolódás minden új résztvevő, így a volt kommunista országok számára is leginkább „perifériális” jellegű lehetett: a piaci előnyökből csak az átalakulás későbbi fázisában részesültek, a hátrányokból viszont azonnal. Ezt a folyamatot a szokásosnál *nagyobb amplitúdójú piaci kilengés* jellemezte, és jellemzi gyakran ma is. Nem lehet feladatunk a fentiek részletesebb taglalása, de, még ha ezek közismertek is, érdemes kitérnünk a *munkapiaci körülmények* további részletezésére, hiszen a munkapiac a jövedelem generálódásának központi intézménye, és így a gyermekvállalás anyagi körülményeinek meghatározó tényezője.

Azt tudjuk, hogy a *munkanélküliség* megjelenése és expanziója lényegesen visszafogta a termékenységet, hiszen „megrendítette” a gyermekvállalás anyagi alapjait (Macura et al. 2000; Bahumik, Nugent 2002). Azt állítjuk azonban, hogy itt sem „csak” mennyiségi átalakulásról van szó, hanem egy minőségileg új fajta piac jött létre (Spéder 2003; Frejka 2008). Kornai elmélete alapján tudjuk, hogy megváltozott a munkapiac egyensúlyi állapota, a túlkeresletet túlkínálat váltotta fel (Kornai 1980). A túlkínálatos

munkapiacon viszont az eladók (a munkavállalók) között nagyon komoly verseny folyik a munkahelyért, a státuszokért. Az átalakulásnak tehát nem csak az a következménye, hogy kevesebb lett a munkahely, de az is, hogy megjelent, és kiszámíthatatlan lett a munkahely biztonsága, illetve reális veszélyként jelent meg a munkahely elvesztésének kockázata. Amíg tehát a piaci fluktuáció nem válik kiszámíthatóbbá, amíg nem válik „megszokottá” a munkanélküliség bekalkulálása, és így annak „figyelembevétele” a gyermekvállalási szándékok megformálása során, addig *a piac fluktuációja a szándékok revíziójával* járhat. Persze tudjuk, hogy Nyugat-Európában is van piaci fluktuáció, és azt is, hogy a mély gazdasági válságok termékenységsökkenéssel járnak (Goldstein et al. 2013), de mégis azt feltételezzük, hogy a piac működése Nyugat-Európában kisebb fluktuációval jár, kialakultabb és kiszámíthatóbb, mint a posztkommunista tranzíció idején, illetve az azt követő időszakban.

Az *intézményi változások*, azon belül a családpolitikai változások is, két mechanizmuson keresztül befolyásolhatták a termékenységet. Egyrészt általánosan jellemző volt, hogy a jóléti rezsim átalakítása döntően a szolgáltatások értékének csökkenésével, intézmények leépülésével (pl.: bölcsődék), az univerzalitás elvének megkérdőjeleződésével járt (Saxonberg, Szelewa 2008). Mindez nyilván a gyermeknevelés költségeinek növekedését jelenti. Másrészt azt is tudjuk, hogy a posztkommunista országok érdemben eltértek egymástól, és ma is eltérő családtámogatási rendszerekkel bírnak (Szelewa, Polakowski 2008; Frejka 2008), illetve azt is, hogy a (családpolitikai) intézményrendszer nem egy országban folyamatosan revízió alatt volt. A rendszerváltozás egy későbbi fázisában pedig az alacsony termékenység problémájára reflektálva új kedvezményeket, ellátásokat vezettek be (adókedvezmény, lakásépítési hiteltámogatások, baby bónusz) (Ignits, Kapitány 2006; Potančoková et al. 2008; Koyheva et al. 2008, Spéder 2016a; Inglot et al. 2001). Míg az első mechanizmus, a családtámogatások elértéktelenedése növelte a gyermekvállalás költségeit, addig a másik mechanizmus, *a családtámogatások változtatása, instabilitása* esetleg a meglévő szándékok megvalósítását tehette bizonytalanná. Ide kapcsolható az is, hogy a családpolitikai juttatások, éppen a „család” politikai táborszervező ereje következtében, a választási viták meghatározó kérdéseivé, a kormányváltást követően pedig alapjaiban megváltoztatandó intézményi átalakulás céljává váltak (Ignits, Kapitány 2006). Ha mindez valós, akkor a posztkommunista országokban a jóléti intézményrendszer nem csak azon alapvető funkcióját nem tudta betölteni, hogy a piaci fluktuáció közepette stabilizáló tényező legyen, hanem az instabilitás forrásává válhatott a folyamatos

intézményváltoztatások révén. Összességében azt feltételezzük, hogy a posztkommunista országokat jellemző piaci viszonyok, illetve intézményváltoztatási gyakorlatok a nyugat-európaihoz képest kiszámíthatatlanabbak voltak.

Hogy e körülmények között a gyermekvállalási szándékokat fontolgatók hogyan reagálhatnak, azt két elméleti perspektívából gondoltuk végig. A *kockázatos körülmények közötti döntéseket* vizsgáló irodalom egyértelműen kimondja, a fenti körülmények között a döntések elhalasztása a racionális (Rodin 2011).

Merton anómia-elmélete alapján pedig arra következtethetünk, hogy amennyiben diszkrepancia alakul ki a társadalm szerkezeti viszonyok és az értékrendszer között, négyféle cselekvés lehetséges, attól függően, hogy az érintettek mennyiben ragaszkodnak céljaikhoz vagy alkalmazkodnak az új körülményekhez: a konform cselekvés, a ritualizáció, a visszahúzóds, és az újítás (Merton 2002). Feltételezésünk szerint a kétgyermekesség a konformitásnak, a házasságon kívüli gyermekvállalás az újításnak, a szándékokról való lemondás vagy a gyermektelenség pedig a visszahúzódsnak feleltethető meg.

A fentieket figyelembe véve összességében azt feltételezzük, hogy *a társadalmi dinamika* különbözősége, a társadalmi változás két sebessége miatt a gyermekvállalási tervek valóra váltása Nyugat-Európában és a posztkommunista országokban szignifikánsan különbözik. A kelet-európai gyorsabb és kiszámíthatatlanabb változások a szándék–megvalósulás kapcsolatot nagyobb erővel fogják megbontani.

2.2. Országspecifikus kontextus

Egyes elemzések alapján, amelyek felhívják a figyelmet arra, hogy a szándékok realizálása a nyugati és posztkommunista országokban megegyezhet (Riederer, Bubner 2016), illetve korábbi összehasonlításunk alapján, amely a nyugati országok (lásd Svájc és Hollandia) közötti különbségekre mutatott rá, felvethetjük annak szükségességét, hogy a Kelet–Nyugat megkülönböztetésen túl tovább vizsgálódjunk. Az érdekel minket, hogy milyen országspecifikus, kontextuális különbségek okozhatják a szándékok valóra váltásának eltérő esélyét. A gyermekvállalási döntéseket természetesen számtalan környezeti tényező befolyásolhatja. Elméleti megfontolások alapján mi háromféle makrotársadalmi kondíciót emelünk ki, és kísérelünk meg majd beépíteni a modelljeinkbe.

(Piaci és társadalmi dinamika.)

Az előző fejezetben részletesen taglalt elképzelésünket visszük tovább, amikor azt feltételezzük, hogy a piac dinamikája a nyugati országok, illetve a posztkommunista

országok összehasonlításában is lényegesen eltérhet. Tudjuk, hogy a piacgazdaság lényege a folyamatos változás; a vállalatalapítás, a kirajzás és a megszűnés komoly jövedelemdinamikát okoz, és mozgatja a munkapiaci fluktuációt is. Ezek – esetleg más tényezőkkel együtt – a kiszámíthatatlanság és egyben a bizonytalanság érzetét (perceived) alakítják ki az érintettekben, ami pedig a szándékok módosításához, revíziójához vezethet. (Különbségek a nyugati országok között is elképzelhetők, hiszen azok piacszerkezete, és még inkább a munkapiacuk szabályozottsága eltérhet. Hall, Soskic 2001)

A makroszintű, (országokra jellemző) társadalmi és gazdasági dinamika mérésére nem állnak rendelkezésre bevett jelzőszámok; a bevett jelzőszámok ugyanis többnyire statikus állapotokat írnak le. Ugyanakkor a statikus mutatókból szerkeszthetünk dinamikus mutatókat. Mivel a munkanélküliségi rátát a piaci országok érzékeny barométerének tekintjük, ezért ebből alakítottuk ki az adott időszak alatt *a munkapiaci mozgások kilengését* mérő változónkat. Konkrétan azt mértük, hogy a szándékok megfogalmazását (t1 időpont) megelőző, illetve azt követő időszakban milyen volt a *maximális eltérés a fiatalok* (15–24 évesek) *munkanélküliségi rátájában*. Azt feltételezzük, hogy a magasabb piaci dinamikájú országokban a gyermekvállalás körülményei gyorsabban változnak, és így többször alakulnak ki olyan lehetőségek vagy akadályok, amelyek a gyermekvállalási szándék „felfüggesztésére”, módosítására ösztönöznek.

A munkanélküliségi dinamika mellett kísérleteztünk a *munkanélküliségi rátával* is, hiszen számtalan olyan elemzés van, amely a munkanélküliség és a termékenység közötti negatív kapcsolatokat emeli ki (Kreyenfeld 2005, Goldstein et al. 2013). Ezen munkák azonban a munkanélküliségi rátát többnyire a gazdasági válság indikátorának tekintették. Végül a szigorúan vett gazdasági mutatók között rendelkezésünkre állt egy, az *infláció mutatója*, amely megítélésünk szerint a bizonytalanság jó mérőeszközének tekinthető.¹¹⁶ Nyilván azt feltételezzük, hogy ahol magasabb az infláció, ott az érintettek az életkörülményeket kiszámíthatatlanabbnak látják, és így inkább hajlanak a szándékok revíziójára, állnak el rövid távú gyermekvállalási szándékaiktól.

(Átfogó szociális védelem vagy családpolitika.)

A jóléti intézményrendszer meghatározó funkciója, hogy a piaci viszonyok kiszámíthatatlanságából adódó kockázatokat kiküszöbölje (Leisering 2003). Mindezek

¹¹⁶ Bár arról komoly vita van, hogy az inflációs bizonytalanságokat lehet-e és hogyan lehet mérni (Grimme et al. 2012). Ennek tárgyalása azonban messze visz elemzésünk tárgyától.

alapján feltételezhető, hogy minél kiterjedtebb a jóléti állam, minél szorosabbra szőtt a jóléti ellátások hálóját, annál kevésbé kell tartani a gazdasági kockázatoktól, kiszámíthatatlanságtól. Ebből arra következtethetünk, hogy a *jóléti állam kiterjedtsége* az érintettek bizonytalanságérzetének csökkenésével jár együtt, s azt a képet alakítja ki, hogy váratlan események kialakulásakor, a szükség megjelenésekor lehet az ellátórendszerre támaszkodni. Amennyiben feltételezéseink reálisak, azt várhatjuk, hogy a jóléti intézményrendszer segít a gyermekvállalás körüli kockázatok csökkentésében, és így hozzájárul a gyermekvállalási szándékok megvalósulásához.

Amikor a jóléti állami intervenció mértékét megfelelően mérő mutató kiválasztásának előnyeit és hátrányait vetjük össze, felvetődik bennünk, hogy a gyermekvállalási döntésének meghozatala során minek lehet nagyobb szerepe: az általános jóléti elköteleződésnek, a jóléti intervenciók típusának/dominanciájának (univerzális, biztosításlapú vagy jövedelemtesztelt), vagy inkább a családtámogatások kiterjedtségének. Kézenfekvő ez utóbbit kiemelni, hiszen a kiterjedt és bőkezű családtámogatási rendszer mégis azt jelzi az érintettek felé, hogy a gyermekvállalás során az állam támogatására lehet számítani. Ugyanakkor, érvelhetünk úgy is, hogy a bizonytalanságok mérséklésében ugyanolyan fontos szerepe lehet a jóléti állam egésze kiterjedtségének. Modellezésünk során mindkét intervenció mutatóval dolgozni fogunk.

Természetesen sejtjük, hogy az intézményrendszer egyes ellátásai a fentieknél sokkal differenciáltabban fejtik ki hatásaikat. Luci és Thévenon elemzése éppen azért tudta kimutatni a családtámogatások szerepét a termékenységben, mert a családtámogatások eltérő típusait külön tudta beépíteni a modellekbe (Luci, Thévenon 2013). Bár törekedtünk ilyenfajta mutatók elemzésbe való bevonására, de a részletezett mutatók Oroszország és Grúzia esetén nem álltak rendelkezésre. Azt pedig nem engedhettük meg, hogy két országnak az adatát az elemzésből kihagyjuk. Azt se tudtuk figyelembe venni, hogy a családtámogatások gyakran, akár egy-egy kormányzati perióduson belül is érdemi módon változnak, azaz fontos lenne mérnünk a családtámogatások kiszámíthatatlanságát. Ez utóbbi mérésére egyelőre nem találtunk megfelelő mutatót.

(Kulturális „klíma”: ragaszkodás a hagyományos családi értékekhez vagy alkalmazkodás.)

A Theory of Planned Behaviour (TPB) bemutatása során részletesen taglaltuk, hogy a szándékok kialakulásában milyen meghatározó szerepe van a világról, családról alkotott elképzeléseknek (hiteknek). Ezek a hitek (beleífs) nyilván nem függetlenek attól, hogy egy

adott országon belül milyen a kulturális „klíma”, hogy milyen elképzelések uralkodnak a családról, azon belül a gyermekvállalás előnyeiről, hátrányairól, az anyaságról és az apaságról, továbbá, hogy vannak-e uralkodó normák a gyermekszámról, illetve, hogy az érintettek ezeket az elvárásokat mennyire tartják maguk számára követendőnek. Amellett érvelünk tehát, hogy az uralkodó normáknak – ha egyáltalán ezek megragadhatók – szerepük lehet abban, hogy mennyire ragaszkodunk a szándékainkhoz. Elképzelhető például, hogy egy olyan országban, ahol a *hagyományos család* továbbra is erősen *támogatott életforma*, erőteljesebben ragaszkodnak a gyermekvállalási szándékokhoz. Ez azt jelenthetné, hogy minden egyebet kontrollálva, azaz figyelembe véve a társadalmi dinamika különbségeit is, a hagyományos családdal jellemezhető uralkodó kulturális klíma esetén az érintettek nagyobb mértékben ragaszkodnak a szándékok valóra váltásához, azaz nagyobb arányban váltják be szándékaikat. Ám az előbbivel ellentétes kapcsolat sem zárható ki. Egy társadalomban, ahol a hagyományos értékek uralkodnak, talán erőteljesebb a motiváció, a „nyomás” a szándék megfogalmazására. Szembesülve a változó körülményekkel, a túlzottan optimista szándékokat nagyobb valószínűséggel kell feladni, és így éppen a hagyományosabb családi szerepeket favorizáló országban lesz nagyobb a szándékok revíziója, a szándékok meg nem valósítása. (Ez a logika megfelel a túlzott optimizmus kapcsán jelzett mechanizmusokkal; Weinstein 1980.) E feltételezések vizsgálatakor olyan mutatószámokra van szükség, amelyek az adott országok családorientáltságát jellemzik.

A fentiek mérésére többféle makroszintű változó kialakításával, és elemzésbe való bevonásával kísérleteztünk. Az egyik bemutatandó mutatónk azt méri, hogy a nem hagyományos párkapcsolati modell, az élettársi kapcsolat mennyire elfogadott. Egy másik változó pedig azt, hogy a gyermekvállalás mennyire magánügy, vagy mennyire közösségi kérdés. Ez valójában nem is a társadalmak családorientáltságát méri, hanem hogy az egyes társadalmakban hol húzódik a határ a magánszféra és a közösségi szféra között. Másképpen: mennyire gondolják az érintettek, hogy a gyermekvállalás, a gyermek csak és kizárólag az egyének és a párok kompetenciájába tartoznak.

3. Elemzés¹¹⁷

Modellezésünk során tehát a makrotársadalmi hatások feltárására törekszünk. Ezt az elméleti fejezetben áttekintetteknek megfelelően két lépésben, kétfajta modellezési logikával végezzük el. Mindkét modellezés során a GGS 1. és 2. hulláma felhasználásával kialakított pooled adatrendszeren végezzük el az elemzést.

Rövid emlékeztető a mintáról (N=6453).

A modellekben azok szerepelnek, akik

- az 1. hullám idején három éven belül szerettek volna gyermeket,
- 21–44 éves nők, vagy
- 21–44 éves férfiak, akik házastárssal, élettárssal élnek.

Első lépésben, a 2.2. fejezetben elhangzottaknak megfelelően arra a kérdésre keresünk választ, hogy továbbra is *fennáll-e a különbség a nyugati jóléti államok és a posztkommunista országok között*. Ekkor a pooled adatokra felállított modellezés során egy Kelet–Nyugat változót, nevezzük őket európai régióknak, vezetünk be, amely 6, illetve 5 országot fed le, és a jól ismert individuális változók mellett régió*individuális kereszthatásokat is vizsgálunk.

Második lépésben hierarchikus logisztikus (többszintű) elemzést végzünk, amikor a 2.2. fejezetben taglalt országspecifikus mutatókkal kísérreljük meg feltárni azokat a különbségeket, amelyeket a 2.1. fejezetben bemutatunk. A módszerekről a további részleteket az elemzés során mondjuk el, itt a modellezés során használt, a IV. fejezetben részletesen taglalt, és szignifikánsnak bizonyuló tényezőket listázzuk.

Minden nominális változó esetén jelezzük, hogy mely értékeket fogjuk referenciának tekinteni. A változók és azok kategóriái magától értetődőek; kettő esetében érdemes rövid kiegészítést tennünk. Az objektív jövedelmi változót jellemző hiányosságok (missingek) miatt a jövedelmi helyzetet a *háztartási költségvetés szűkösségére vonatkozó véleményekkel* kellett helyettesítenünk. E változó értékei: (1) nem okoz gondot kijönnie a költségvetésből, (2) kisebb gondokkal, de kijön, (3) nagy gondot okoz kijönnie a jövedelméből. A szubjektív változók között a gyermekvállalásra vonatkozó *szubjektív norma indexé* egy folytonos változó, amelyet három kérdésre adott válasz összegzésével hoztunk létre. (Tartalma: a

¹¹⁷ Egyéb változókkal is kísérleteztünk, például, hogy mennyire centrális a gyermek szerepe a férfi és a nő életében. Ezek a változók azonban más attitűd változókkal erős kapcsolatot mutattak.

kérdezett *mennyiben érzi*, hogy közvetlen környezete, – szülei, batáit, szomszédai – elvárják tőle a gyermekvállalást. A magasabb érték magasabb érzékelt normát jelez.)

17. táblázat A modellekben szereplő individuális változók

Neme	férfi nő (referencia)
A nők korcsoportja	–24 25–28 29–33 (referencia) 34–45
Párkapcsolati helyzet	(házas)társsal él látogató kapcsolat (LAT) egyedül él (referencia)
Gyermekszám	gyermektelen egygyermekes (referencia) 2 és többgyermekes
A nő munkapiaci státusza	kereső/dolgozó munkanélküli (referencia) anyasági, gyes, gyed stb. egyéb inaktív stb.
Legmagasabb iskolai végzettség	alapfokú, ISCED 0–2 középfokú, ISCED 3–4 (referencia) felsőfokú, ISCED 5–6
Szubjektív jövedelmi helyzet (Hogyan tudnak jövedelmeikből kijönni?)	nagyon nagy, ill. nagy nehézségek árán kis nehézségek árán könnyen (referencia)
Szubjektív norma	a magas érték erőteljesebb elvárások érzékelését jelenti (folytonos változó)

Végül jelezzük, hogy az individuális változóink száma és kategóriái némileg eltérnek a IV. fejezetben megismerttől. Ennek oka, hogy csak olyan változókat szerepeltethettünk modellünkben, amelyek mind a 11 ország esetén rendelkezésünkre álltak, illetve a változók kategóriái egymásnak megfeleltethetőek voltak.

3.1. Különbségek a nyugati és a posztkommunista országok között

Az összesített (pooled) adatokon végzett többváltozós elemzésünk megerősíti az eddigi demográfiai és szocioökonómia ismérvekre vonatkozó eredményeinket (itt ezeket nem részletezzük, csak megemlíjük), és egyben lehetővé teszi annak vizsgálatát, hogy az összetételi hatások kiszűrését követően megmarad-e a posztkommunista országokat jellemző kontextuális hatás.

Ami az egyéni ismérveket illeti, nagyobb eséllyel valósítják meg a gyermekvállalási szándékaikat a középkorú és fiatalabb nők, a partnerrel együtt élők, a gyermektelenek és az egygyermekesek, a munkanélküliek és az anyasági segélyen lévők, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők. Érdeemes felhívni arra külön a figyelmet, hogy két, a demográfiai elmozdulásokban ritkábban használt változó a szubjektív norma és a szubjektív jövedelmi helyzet, amit mi a jövedelmi helyzet proxy indikátorának tartunk, szintén szignifikáns hatást mutat. Azok, akik érzékelik, hogy környezetük elvárja tőlük a gyermekvállalást, és akik jobb anyagi körülmények között élnek, azok nagyobb eséllyel tudják gyermekvállalási szándékaikat megvalósítani.¹¹⁸

A posztkommunista társadalmi kontextus termékenységi hatását egy egyszerű dummy változó modellbeli szerepelgetésével mérjük. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy most úgy vizsgáljuk, hogy van-e a társadalmi körülményeknek hatása, hogy azokat az individuális jegyeket, amelyek befolyásolják a gyermekvállalási szándékok valóra váltását, azokat kontrol alatt tartjuk, azaz kiszűrjük, hogy az egyes országokban, területeken eltér az egyéni individuális jegyekkel rendelkezők összetétele. (A 16. táblázatunk egy-egy oszlopának értelmezéséhez is hasonló segítséget hívtunk, de ott mindig csak egy tényezőt tudtunk kontrolálni.)

A módszer

Az összesített (pooled) adatrendszeren *logisztikus regressziót* futtattunk. A nyugati és a posztkommunista (keleti) országok közötti különbségek felszínre hozatala céljából egy *Nyugat–Kelet* dummy változót alkalmaztunk, amely azt jelzi, hogy a kérdezett posztkommunista országban él-e? Ez az eljárás egy hasonló elemzésben hasznosnak bizonyult (Alesina, Fuchs-Schündeln 2007). Végül a posztkommunista társadalom kontextusának specifikálása céljából egy régió (nyugat)* individuális változót is szerepeltettünk a modellben. Az individuális változó a *szubjektív anyagi helyzet* volt.

A posztkommunista országokhoz való tartozás ebben a sok egyéni ismérvet kontroláló modellben is szignifikáns. Az eredmények arról adnak számot, hogy a posztkommunista országokban a gyermekvállalási szándék valóra váltásának – a fenti tényezők kontrollálása mellett – mintegy *fele akkora esélye van* (esélyhányados=0,487), mint a nyugati országokban (18. táblázat, harmadik oszlop). Más szóval: a három éven belül

¹¹⁸ Megjegyezzük, hogy az egyes országok esetében – ahogy ezt az előző fejezetben Magyarország esetében láttuk – az ismérvek nem mindig egyformán szignifikánsak. A demográfiai ismérvek azonban egyöntetűen, és hasonló módon hatnak.

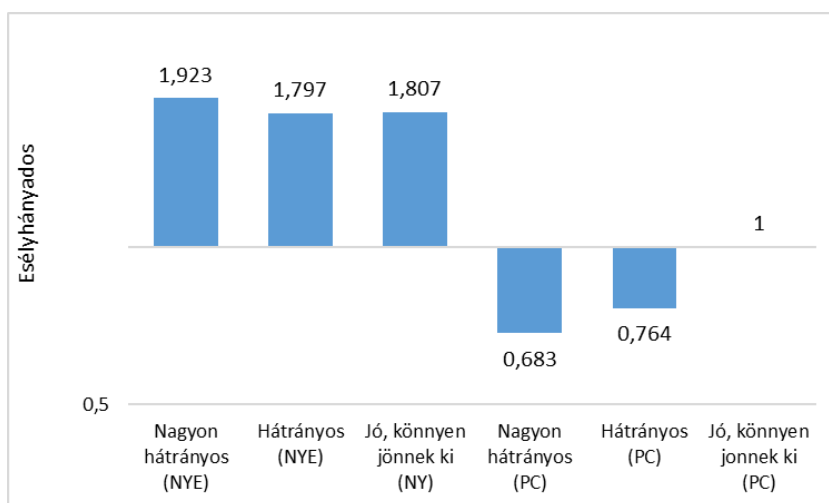
tervezett gyermekvállalási szándékok sikertelensége Keleten több mint kétszer olyan magas, mint Nyugaton.

A posztkommunista országokat jellemző sajátos kontextust kívántuk tovább finomítani, amikor a *jövedelmi szint* és a *szubjektív normák* esetleges sajátos hatásait tételeztük fel, és ún. kereszthatásokat építettünk a modellbe. Vagyis azt gondoltuk, hogy posztkommunista országokban az általánostól eltérő, specifikus hatásokat találunk majd. Arra gondoltunk, hogy ezekben az országokban a normák erőteljesebben befolyásolják a cselekvést, és hogy az anyagi helyzetnek talán erőteljesebb hatása van. Persze felvethető, hogy az egyének anyagi helyzetük tudatában fogalmazták meg szándékaikat, és hogy az elvárások érzékelése szerepet játszhatott a szándékok megfogalmazásában, de ahogy a kiinduló modellünkben is hatottak, így nem volt irreális feltételezni, hogy nyugaton és keleten másképpen hatottak.¹¹⁹ A *szubjektív vagy érzékelt normák* esetében *nem tapasztaltuk* azt, hogy azok egy posztkommunista országban másképpen hatnának, mint Nyugat-Európában. (Ezen eredményünket nem is tüntettük fel.) Ugyanakkor fontos megállapítani, hogy a szubjektív normák átfogó, Nyugaton és a posztkommunista országokban is befolyásoló szerepe a kereszthatások bevonását követően is szignifikáns. A *jövedelmi viszonyokat* tekintve sikerült egy specifikus hatást azonosítani. A kereszthatások kimutatása és könnyebb értelmezhetősége céljából a kelet-nyugat és a szubjektív jövedelmi helyzet változójából egy $2 \times 3 = 6$ kategóriájú változót hoztunk létre, és a modellben, kihagyva a két említett változót és ezt szereplettük. Referenciának a posztkommunista országokban jövedelmeikből könnyen kijövőket választottuk (A változó további kategóriái a táblázatból, illetve az ábrából jól kivehetők).

A Nyugat-Kelet hatás e változók figyelembevételét követően is megmarad; hiszen a Nyugat-Európába adott jövedelmi kategóriákba tartozók esélyei minden egyes posztkommunista társadalmon belüli jövedelmi kategóriához képest kétszer, vagy annál nagyobb eséllyel tudják szándékaikat valóra váltani. Ekkor a két, gyermekvállalási tervek szempontjából legtávolabbi csoport a posztkommunista országokban nagyon nehéz körülmények között élők (0,683), illetve a nyugat-európai országokban nehéz körülmények között élők (1,923). Közöttük közel háromszoros (2,82 szeres) a különbség a gyermekvállalási tervek megvalósítását illetően (vö. 34. ábra és 18. táblázat, 5. oszlopa).

¹¹⁹ Gondosan mérlegeltük, hogy milyen tényezőknek lehet sajátos hatása Európa két nagyrégiójában. Csak példaképpen: azt feltételeztük, hogy a demográfiai ismérvek, nem, a nő életkora, párkapcsolati helyzet, gyermekszám, stb. azonos módon hatnak.

34. ábra A gyermekvállalási szándékok valóra váltásának esélye Nyugat Európában és a posztkommunista országokban az eltérő (szubjektív) jövedelmi osztályokban, (2000-es évek elején, logaritmikus skála)

Végül tekintsük a posztkommunista országokon belüli különbségeket. Azok tudják gyermekvállalási szándékaikat inkább valóra váltani, akik *előnyösebb jövedelmi helyzetben* vannak. A jövedelmeikből könnyen ki tudnak jönni csoportja egyértelműen nagyobb eséllyel váltja be gyermekvállalási terveit, mint a jövedelmeikből nehezen, illetve nagyon nehezen megélők.

Megemlítendő, hogy ha más megfelelő referenciát választunk, akkor jól látszik, hogy a nyugat-európai térségben a különböző jövedelmi szintek közötti különbségek nem szignifikánsak.

Hasonló eredményeket kapunk, ha elemzésünket csak azokra végezzük el, akik párkapcsolatban élnek. A Nyugat versus posztkommunizmus hatás, és az említett jövedelmi interakciós hatás megmarad. Ebben egy új és fontos összefüggést látunk még: *a házasok* nagyobb eséllyel tudják valóra váltani szándékaikat, mint az élettársi kapcsolatban élők.

Összességében megerősíthettük korábbi kutatási eredményinket. Egyrészt a posztkommunista országokban élők fele olyan eséllyel tudja valóra váltani szándékait, mint a nyugati országokban. Másrészt azt is megerősíthettük, hogy a *háztartás jövedelmi helyzete*, amely szoros kapcsolatban van a tényleges jövedelmi lehetőségekkel, a posztkommunista országokban szignifikánsan befolyásolja a tervek valóra váltását. Ebben a térségben a jövedelmi hierarchia tetején nagyobb annak az esélye, hogy a rövid távú gyermekvállalási szándékok megvalósuljanak.

18. táblázat A gyermekvállalási döntések megvalósulásának esélye az ezredfordulót követően (A GGS első hulláma idején 3 éven belül gyermeket tervezők szándékainak megvalósulási esélye 7–36 hónapon belül, 11 európai ország összevont (pooled) adatainak elemzése)

		Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.	Exp(B)	Sig.
Nem	férfi	,919	,174	,944	,364	,947	,392
A nők korcsoportja			,000		,000		,000
	21–24	1,042	,634	1,124	,180	1,122	,186
	25–28	1,065	,383	1,115	,138	1,111	,150
	35–44	,494	,000	,471	,000	,471	,000
Párkapcsolati helyzet			,000		,000		,000
	Élettársi	4,029	,000	3,487	,000	3,486	,000
	LAT	2,191	,000	1,834	,000	1,806	,000
Gyermeszám			,000		,000		,000
	Gyermektelen	1,013	,864	,924	,289	,928	,320
	2+ gyermek	,686	,000	,649	,000	,643	,000
A nő gazd. akt.			,002		,000		,000
	dolgozik	,850	,113	,792	,025	,781	,018
	gyes/gyed	1,125	,297	1,068	,562	1,061	,603
	egyéb inaktív	,770	,085	,681	,012	,666	,008
Végzettség			,086		,032		,035
	alpfok	1,040	,736	1,002	,984	1,005	,968
	felsőfok	1,146	,027	1,175	,009	1,173	,011
Norma (érzékelt)		,960	,000	,947	,000	,947	,000
Szubjektív jöv. helyz.			,000		,003		
Hogyan tudnak kijönni	Nagyon nehezen	,631	,000	,772	,002		
	nehezen	,708	,000	,843	,015		
Nyugat/Kelet				,487	,000		
Nyugat/Kelet * szubj. jövedelem							
Posztkom. (Kelet) & nehéz						,764	,000
Posztkom. (Kelet) & nagyon nehéz						,683	,000
Nyugat & könnyű						1,807	,000
Nyugat & nehéz						1,797	,000
Nyugat & nagyon nehéz						1,923	,000
Konstans		0,252	,000				
Nagelkerke R2		0,1		0,124		0,126	
scores (%)		71,5		72,1		72,3	

Referencia: a válaszadó nő, a nő 29–34 éves, a válaszadó egyedül él (nincsen partnere), 1 gyermeke van, munkanélküli, alacsony végzettséggel van, nincsenek anyagi nehézségei; (utolsó modell: posztkommunitárius országban nincsenek anyagi nehézségei).

3.2. Országhatások: A makrotársadalmi kontextus pontosítása

A következőkben hierarchikus modellek segítségével vizsgáljuk meg, hogy a makroszintű körülmények, az egyes országokat jellemző körülmények (kondíciók) miként befolyásolják a gyermekvállalási szándékok megvalósulását. Az ország mutatókat az előző fejezetben kifejtett elképzeléseknek megfelelően három nagy csoportba osztottuk (társadalmi dinamika, jóléti állami intervenció, uralkodó elképzelések). Első lépésben az individuális ismérveket a modellekben szerepeltetve (1. szint, összértéki határok) és egy-egy változót kiemelve (2. szint) vizsgáljuk meg, hogy az egyes mutatók befolyásolják-e és milyen mértékben a szándékok megvalósulását.

A módszer

A társadalmi kontextus hatást kereső kutatásunkban *többszintű bináris logisztikus regressziós modell* segítségével elemezzük a tizenegy európai ország egyesített, összevont (pooled) adatait. Arra keresünk választ, hogy milyen országspecifikus minőségek befolyásolják a szándékok valóra váltást. Az országspecifikus egyéni szintű adatok jellemzően többszintű struktúrával rendelkeznek, hiszen az ugyanazon országon belüli individuumok jellemzői, a közös/megegyező országspecifikus konetxtusok miatt egymással összefügg(het)nek. Ha a megfigyelt jellemzők egymástól nem függetlennek, akkor a hagyományos egyszintű bináris logisztikus regresszió ezeket a csoporton (országon) belüli kapcsolatokat nem képes figyelembe venni. A többszintű struktúra és az egyes szinteken belüli összefüggések figyelmen kívül hagyása így torzítja paraméter-becslésünket. A szinteken belüli kapcsolatok figyelembevétele, elősegíti megfelelően becslést végezzünk. Véletlen tengelymetszetű (random intercept) logisztikus regressziót használtunk. A modell nevét abból a tényből származtatjuk, hogy az országokra vonatkozó véletlen konstans megengedésével különböző országokban eltérő legyen a tengelymetszet. Az individuumok országon belüli hasonlóságai mértékének becslése lehetővé teszi, hogy megmutassuk ahogy az országon belüli minőségek (országjellemzők) mennyiben befolyásolják az egyének termékenységi viselkedését, jelen estben a gyermekvállalási szándékok valóra váltását. Ezen túlmenően lehetőségünk van megismerni, hogy különböző országspecifikus minőségek (mutatók) mennyiben segítenek abban, hogy minél jobban megbecsüljük, hogy az egyének milyen eséllyel sikerül gyermekvállalási szándékaikat megvalósítani. Mivel mutatóinkat teoretikus feltételezéseknek megfelelően építettük, természetesen figyelembe véve a rendelkezésre álló adatok sajátosságáit, az eredmények segítenek annak eldöntésében, hogy mely magyarázatok látszanak megbízhatóbbnak. Azaz segítenek választani elméleti feltételezéseink közül.

Statisztikailag azt értelmezzük, hogy az egyes ország változók szignifikáns hatást mutatnak-e, és ha igen, akkor mennyiben csökkentik az országok szerinti varianciát, illetve az ICC-t (interclass correlation coefficient). Ezzel az eljárással választjuk ki először azt, hogy a három említett fő társadalmi kondíciót melyik mutató képviselje. Ezt követően az eltérő természetű makrokondíciókat hasonlítjuk össze, illetve olyan modelleket is bemutatunk, ahol két ország változó egyszerre szerepel. Az országok alacsony száma persze komoly korlátot jelent a makrováltozók szerepeltetését tekintve. Körültekintően kívánunk eljárni, és a kért változó szerepeltetése esetén csak arra vállalkozunk, hogy két, természetében igen eltérő mutatót (egy objektív és egy szubjektív mutatót) egyszerre szerepeltessünk.

(Gazdasági és társadalmi dinamika.)

A korábbi feltételezéseinknek megfelelően a gazdasági és társadalmi dinamika mérésére alkalmas mutatókat gyűjtöttünk össze, hiszen arra keressük a magyarázatot, hogy milyen körülmények akadályozzák a már megfogalmazott szándékok valóra váltását. A

bizonytalanság, a kiszámíthatatlanság két-két eltérő időtávot is magában foglaló mutatójának modellbeli szerepét vizsgáljuk majd.

A változók:

- *a fiatalok (15–24 évesek) munkanélküliségi rátája* az adott adatgyűjtés első hullámát megelőző (t-1) évben;
- *a munkanélküliségi ráta kilengése* a survey első hullámát megelőző hat év és az első mérést követő három év (=2. hullám ideje) által meghatározott 9 éves időszakra, a fiatalok munkanélküliségi rátái közötti legmagasabb és a legalacsonyabb eltérés;
- *az infláció mértéke* az adatgyűjtés első kérdezési hulláma (t0) idején;
- *átlagos infláció*: az első adatgyűjtést három évvel megelőző, és az azt követő három év által meghatározott hatéves időszak inflációjának átlaga.

Modellezésünk logikája, hogy a nulla modellel a kiinduló helyzetet mérjük, majd az első modellben szerepeltetjük az individuális jellemzőket. Azt követően vizsgáljuk, hogy a fenti ország változók befolyásolják-e függő változónk alakulását. A kiválasztott makromutatók összehasonlítása során pedig azt figyeljük meg, hogy az adott ország változók szignifikánsan befolyásolják-e a szándékok megvalósulását, illetve milyen mértékben csökkentik az országok szerinti varianciát.

Az alkalmazott individuális kontrollváltozók itt és a későbbiekben is megegyeznek a korábbiakkal. (Ezek: a nem, a nő korcsoportja, a párkapcsolati helyzet, a gyermekszám, a kérdezett iskolai végzettsége, a nő munkapiaci helyzete, a szubjektív norma folytonos változója, és a szubjektív jövedelmi helyzet.) Ezen individuális társadalmi ismérvek hatása a modellezésünk szerint nagy stabilitást mutat. A korábbiakban megismerteknek megfelelő a hatásuk: a 29–33 évesekhez képest az idősebbek (35+) fele akkora eséllyel váltják valóra szándékaikat; a (házas)társsal együtt élők, a gyermektelenek és az egygyermekesek szintén nagyobb eséllyel tudják megvalósítani szándékaikat, mint a megfelelő referenciacsoporthoz tartozók. Ugyanez igaz akkor, ha az érintettek könnyebben tudnak megélni a jövedelmükből, illetve, ha kevésbé érzékelik a társadalmi elvárásokat.

Hogyan befolyásolják a szándékok valóra váltását a makromutatók? Ha eltérő mértékben is, de mindegyik változónk szignifikáns: nagyobb a szándékok valóra váltásának esélye, ha alacsony a fiatalok munkanélküliségi rátája, ha kisebb a munkanélküliség kilengése a szándék megszületésének időszakában, ha alacsony az infláció a szándék megformálódásának időszakában, illetve, ha általában véve alacsony az infláció (vö. 19. táblázat). Minden makrováltozó érdemben csökkenti az országok szerinti varianciát, illetve

az interclass correlation-t (ICC-t). Noha az országok alacsony száma miatt ezek a statisztikák kevésbé megbízhatóak, azt mégis meg tudjuk állapítani, hogy az aktuális, a szándék mérése idején jellemző infláció hatása tűnik a legerőteljesebbnek. Az országok közötti varianciát az infláció 22,1%-ról 11,7%-ra csökkentette, az ICC pedig 0,063-ról 0,034-re. Ahogy a korábbiakban jeleztük, az infláció számunkra a gazdasági bizonytalanság egyik mutatója. Ennek megfelelően az eredményeink arra utalnak, hogy *a bizonytalanság növekedésével csökken a szándékok valóra váltásának az esélye.*

19. táblázat A gyermekvállalási szándékok megvalósulását befolyásoló makrotársadalmi környezet hatása mikroszintű változók szerepeltetése esetén (gazdasági körülmények)

	Modell 0	Modell 2a Munkanélk.	Modell 2b Mn. dinamika	Modell 2c Infláció t0 évben	Modell 2d Átl. infláció (6 év)
Mikroszintű tényezők					
Nem					
nő		1,0401	1,0398	1,0382	1,0388
A nők életkora					
–24		1,1442	1,1458	1,1512	1,1477
25–28		1,1359	1,1362	1,1388	1,1372
35–		0,4639 ***	0,4637 ***	0,4649 ***	0,4642 ***
Párkapcsolati státusz					
Partnerrel		3,3071 ***	3,2974 ***	3,2899 ***	3,3036 ***
LAT		1,8415 ***	1,8342 ***	1,8281 ***	1,8384 ***
Gyermekszám					
0		1,1318	1,1347	1,1353	1,1356
2+		0,6993 ***	0,7006 ***	0,7046 ***	0,7028 ***
A nő munkapiaci helyzete					
dolgozik		0,8074 *	0,8047 *	0,8057 *	0,8082 *
gyes/gyed		1,1040	1,0997	1,1005	1,1032
egyéb inaktív		0,6434 **	0,6412 **	0,6412 **	0,6436 **
A nő végzettsége					
Alapfokú		1,0288	1,0283	1,0283	1,0272
Felsőfokú		1,1071	1,1106	1,1134 ,	1,1114
Norma (érezélt)		0,9434 ***	0,9431 ***	0,9431 ***	0,9433 ***
Szubjektív jövedelmi helyzet					
Nagyon nehéz		0,8209 *	0,8217 *	0,8303 *	0,8252 *
Nehéz		0,9955 *	0,8562 *	0,8639 *	0,8597 *
(Makro)Gazdasági körülmények					
Ifjúsági munkanélküliség (t-1)		0,9955 *			
Az ifjúsági mun. dinamikája			0,9560 *		
Infláció t0 időben				0,8828 ***	
Inflációs szint (6 év átl)					0,9974 *
Statisztikák					
AIC	7530	7114,5	7110,4	7106,3	7110,9
Between-country variance	0,2213	0,2681	0,1791	0,1173	0,1884
Interclass corr.(ICC)	0,0630	0,0753	0,0516	0,0344	0,0542
BIC	7544,0	7243,2	7239,0	7235,0	7239,5

Referencia: férfi, a nő 29–34 éves, nincsen partner, 1 gyermek, a nő munkanélküli, középfokú végzettség, előnyös jövedelmi helyzet („könnyen jönnek ki jövedelmeikből”)

Signif. codes: ‘***’=0,001; ‘**’=0,01; ‘*’=0,05; ‘.’=0,1

(Jóléti állami beavatkozás.)

A társadalompolitikai intervenció mértékét, a jóléti rendszer kiteljesedésének mértékét a kiadások GDP-hez mért arányával mértük. Két mutató hatását vizsgáltuk:

- az összes szociális kiadás GDP-hez viszonyított arányának mértéke (%) 2005-ben (forrás: ILO 2017)
- a családtámogatásokra fordított összes kiadás GDP-hez viszonyított aránya (%) 2005-ben (forrás: ILO 2017)

Sajnos a fentieknél részletesebb mutatók nem állnak rendelkezésünkre minden ország esetében, illetve az OECD és az EUROSTAT Oroszország és Grúzia esetében általában nem rendelkezik adatokkal. Továbbá nem rendelkezünk teljes idősorral a fenti két változó esetén, így kénytelenek voltunk az ILO által publikált 2005-ös adatokat használni (ILO 2017).

A hatások mindkét változó esetében szignifikánsak és erőteljesek. Mind a összes szociális kiadás GDP-hez mért nagysága, mind pedig a családtámogatásra fordított kiadások GDP-hez mért nagysága pozitívan befolyásolja a szándékok valóra váltását. Az összes kiadás jobban csökkenti mind az országok szerinti szórást (az összes kiadás esetében 9,5%, a családtámogatásokra fordított kiadások esetén 14,4% a szórás), mind pedig az ICC-t. Mindezek alapján az összes szociális kiadásnak a szerepe meghatározóbbnak tűnik. Azon megfontolás alapján azonban, hogy más elemzések szerint (Luci, Thévenon 2013) a családpolitikáknak a gyermekvállalás szempontjából meghatározó szerepe van, a további összehasonlítások céljára ezt a mutatót fogjuk használni.

Már itt jelezzük azonban, hogy ezt semmiképpen nem tekintjük végső eredménynek, és hogy a szociális kiadásoknak a szándékok megvalósításában betöltött szerepére a jövőben mindenképpen vissza fogunk térni.

20. táblázat A gyermekvállalási szándékok megvalósulását befolyásoló makrotársadalmi környezet hatása mikroszintű változók szerepeltetése esetén (az újraelosztás mértéke)

	Modell 0	Modell 3a Összes szociális	Modell 3b Családtámogatás
Mikroszintű tényezők			
<i>Nem</i>			
nő		1,0372	1,0394
<i>A nők életkora</i>			
–24		1,1531	1,1458
25–28		1,1387 ,	1,1355 ,
35–		0,4638 ***	0,4634 ***
<i>Párkapcsolati státusz</i>			
Partnerrel		3,2668 ***	3,3150 ***
LAT		1,8118 ***	1,8482 ***
<i>Gyermekszám</i>			
0		1,1390 ,	1,1386 ,
2+		0,7080 ***	0,7015 ***
<i>A nő munkapiaci helyzete</i>			
dolgozik		0,8002 *	0,8093 *
gyes/gyed		1,0981	1,1019
egyéb inaktív		0,6391 **	0,6425 **
<i>A nő végzettsége</i>			
Alapfokú		1,0226	1,0270
Felsőfokú		1,1176 ,	1,1117 ,
<i>Norma (érezkelt)</i>			
		0,9422 ***	0,9436 ***
<i>Szubjektív jövedelmi helyzet</i>			
Nagyon nehéz		0,8341 *	0,8228 *
Nehéz		0,8641 *	0,8573 *
(Makro)Társadalmi körülmények (újraelosztás)			
Összes szociális juttatás aránya a GDP-hez		1,0625 ***	
A családtámogatások mértéke, aránya a GDP-hez			1,5083 **
Statisztikák			
AIC	7530	7103,7	7108,1
Between-country variance	0,2213	0,0953	0,1441
Interclass correlation (ICC)	0,0630	0,0282	0,0420
BIC	7544,0	7232,3	7236,8

Referencia: férfi, a nő 29–34 éves, nincsen partner, 1 gyermek, a nő munkanélküli, középfokú végzettség, előnyös jövedelmi helyzet („könnyen jönnek ki jövedelmeikből”)

Signif. codes: ‘***’=0,001; ‘**’=0,01; ‘*’=0,05; ‘.’=0,1

(Kulturális hatások)

Az adott országban uralkodó elképzelések hatásának mérésére a családdal, a gyermekek szerepével kapcsolatos attitűdváltozók szerepét vizsgáltuk. Jelen elemzésben három, egymáshoz csak lazán kapcsolódó változó hatását tekintjük át. Az egyik, más elemzésekben gyakran szereplő változó a házasság intézményének támogatottságát mérte; a másik azt, hogy a gyermekvállalás kizárólag az egyéni autonómia körébe tartozik-e, vagy vannak ezzel kapcsolatban közösségi kötelességeink is; harmadik változónk pedig azt mérte, hogy a gyermek szerepe mennyire centrális a nők életének teljességében. Az első és a harmadik állítás esetében az egyetértők arányát, a második állítás esetében a teljesen egyetértők országos arányát

szerepeltettük a kétszintű elemzés ország változója értékeként. Az arányszámokat az EVS-VWS 2008-10 adatbázisból számoltuk ki.

Az állítások:

- „A házasság egy idejét múlt intézmény.” („Marriage is an outdated institution.”)
- „Az emberek önmaguk, autonóm módon kell, hogy döntsének a gyermekvállalásról.” („People should decide themselves to have children.”)
- „Egy nőnek szüksége van a gyermekre a teljes élethez.” („A woman has to have children to be fulfilled.”)

Az előbbi eljárásnak megfelelően azt vizsgáljuk, hogy az említett ország-jellemzőknek van-e, és milyen hatásuk van a szándékolt gyermekek megszületésére. A házasság intézményének támogatottságát mérő változónak nincs szignifikáns hatása, a másik kettőnek viszont van (vö. 21. táblázat). Azokban az országokban születnek meg nagyobb eséllyel a tervezett gyermekek, ahol az a nézet uralkodott, hogy a gyermekről való döntés kizárólag az egyéni felelősség körébe tartozik, ahol kevesebben támogatják azt, hogy a gyermekvállalás közösségi ügy is. Illetve azokban az országokban magasabb a szándékot megvalósítók aránya, ahol kevesebben gondolják azt, hogy a gyermek centrális szerepet tölt be a nők életének teljességében. Mindez arra utal, hogy ahol kevésbé erőteljes elvárások élnek a gyermek szerepét illetően, vagy ahol kizárólagosan magánügynek tartják a gyermekvállalásról való döntést, mintha nagyobb eséllyel tudnák megvalósítani a gyermekvállalási terveket.

Kézenfekvőnek tűnik egy másfajta argumentáció is. Nem arról van-e szó inkább, hogy ahol kevesebb az elvárás a gyermekekkel kapcsolatban, talán a társadalmi-közösségi környezet kevésbé befolyásolja a szándékok megformálását, azaz sokkal inkább egyéni megfontolás tárgya, hogy valaki tervez-e gyermeket vagy sem? Másképpen: a kevesebb elvárást megfogalmazó közösségekben talán kevésbé „túlfűtöttek” a gyermekvállalási szándékok.

Ami a két változó közötti választást illeti, a „gyermek autonóm döntés” változó valamivel jobban illeszkedik ez utóbbi érvelésünkhöz, és statisztikailag is erőteljesebbnek látszik. (Mind az országok szerinti varianciát, mind pedig az ICC-t jobban csökkenti.) Így a következőkben, amikor az országos kondíciók, illetve az uralkodó elképzelések hatását együtt vizsgáljuk, e változónk szerepel majd a modellekben.

21. táblázat A gyermekvállalási szándékok megvalósulását befolyásoló (makro)társadalmi környezet hatása mikroszintű változók szerepeltetése esetén (beállítódások, kulturális klíma)

	Modell 0	Modell 4a Élettársi támogatás	Modell 4b Gyermekvállalási döntés	Modell 4d A gyermek az élete
Mikroszintű tényezők				
Nem				
nő		1,0394	1,0390	1,0393
A nők életkora				
–24		1,1451	1,1453	1,1476
25–28		1,1364	1,1351	1,1371
35–		0,4640 ***	0,4633 ***	0,4642 ***
Párkapcsolati státusz				
Partnerrel		3,2939 ***	3,2890 ***	3,2972 ***
LAT		1,8310 ***	1,8298 ***	1,8354 ***
Gyermekszám				
0		1,1316	1,1359	1,1332
2+		0,7004 ***	0,7018 ***	0,7018 ***
A nő munkapiaci helyzete				
dolgozik		0,8056 *	0,8034 *	0,8053 *
gyes/gyed		1,1045 ***	1,1025 ***	1,1022 ***
egyéb inaktív		0,6435	0,6405	0,6401 ***
A nő végzettsége				
Alapfokú		1,0261	1,023	1,0277
Felsőfokú		1,1082	1,111	1,1091
Norma (érezékelt)		0,9431 ***	0,9429 ***	0,9431 ***
Szubjektív jövedelmi helyzet				
Nagyon nehéz		0,8198	0,8217	0,8279 *
Nehéz		0,8557 *	0,8552 *	0,8621 *
Makrotársadalmi (kulturális) körülmények				
Az élet. kapcs. támogatottsága.		1,0259 NS		
A gyermekvállalás autonómiája			1,0260 ***	
A nő életének értelme a gyermek				0,9880 *
Statisztikák				
AIC	7530	7112,9	7105,5	7110,5
Between-country variance	0,2213	0,2299	0,1106	0,1816
Interclass corr. (ICC)	0,0630	0,0653	0,0325	0,0523
BIC	7544,0	7241,5	7234,1	7239,2

Referencia: férfi, a nő 29–34 éves, nincsen partner, 1 gyermek, a nő munkanélküli, középfok végzettség, előnyös jövedelmi helyzet („könnyen jönnek ki a jövedelmeikből”).

Signif. codes: ‘***’=0,001; ‘**’=0,01; ‘*’=0,05; ‘.’=0,1

Két országot jellemző mutató együttes szerepeltetése.

Tudatában vagyunk annak, hogy elemzésünkhöz igen kevés (N=11) 2. szintű eset áll rendelkezésünkre, mégis kísérletet teszünk arra, hogy két természetében igen különböző ország változót együtt szerepeltessünk a modellekben. Az 5. modellben az inflációt és a „gyermekvállalás magánügy” mivoltát mérő változót, a 6. modellben pedig a családpolitikai intervenciót és az említett attitűdváltozót szerepeltetjük.

Az 5. modellben statisztikáink igen erőteljesen javultak (ICC=0,146; országok szerinti variancia: 0,489), és mindkét változónk szignifikáns maradt, változatlan hatásirányokkal. Minél alacsonyabb az infláció (kisebb a bizonytalanság) egy adott országban, és minél inkább az a

nézet, hogy a gyermekvállalás magánügy, annál nagyobb eséllyel váltják valóra a gyermekvállalási szándékokat az adott országban élők. A 6. modellünk, amely két másik ország változót tartalmaz, az egy ország változós modellekhez képest javult, ám az ország változók nem maradnak szignifikánsak.¹²⁰

A fentiek alapján azt fogalmazhatjuk meg, hogy *a makrotársadalmi környezetnek, azok egyes jellemzőinek vélhetően érdemi befolyásoló szerepük van a gyermekvállalási szándékok megvalósításában.* A vizsgált 11 ország tekintetében az inflációt (bizonytalanság) és az országban uralkodó elképzeléseket (autonómia) is magában foglaló modell tűnik a valósághoz legközelebb állónak. Eredményeink azonban minden bizonnyal nem véglegesek. Az országok számának növekedésével, az országhelyzetek növekvő heterogenitásával bizonyára tovább lehet pontosítani a lehetséges magyarázó tényezőket. Nem állhatunk meg az egyes országokat jellemző kondíciók további vizsgálatával sem. Kézenfekvőnek tűnik például egy több változót együtt tartalmazó attitűd-index kifejlesztése és alkalmazása is.

Egy összefüggésre még egyszer érdemes rávilágítani: a szándékok megvalósítására ott volt nagyobb esély, ahol *individuális* szinten kevésbé érzékeltek normatív elvárásokat (szubjektív norma), és *országos szinten* többen értettek egyet teljesen azzal, hogy a gyermekvállalás magánügy, azaz a gyermekről való döntésben a közösségi elvárásokat nem kell figyelembe venni. Feltételezésünk szerint ennek az oka, hogy az erős közösségi elvárásokkal rendelkező társadalmakban, illetve az erős elvárásokat érzékelő társadalmi csoportokban eltúlozzák a gyermekvállalási terveiket, és ezért fogják azokat kisebb eséllyel megvalósítani. (Vö.: Weinstein 1980; Pongrácz 2007; S. Molnár 2009) A másik eredményünk, hogy a munkanélküliségi rátának negatív hatása van, ami egybevág a korábbi makroszintű elemzési eredményekkel (Goldstein et al. 2013.), illetve a feltételezésünkkel, amely szerint az infláció a társadalmi bizonytalanság ismérve is, és ez kockázatkerülő magatartást kiváltva a szándékok be nem váltását idézi elő.

¹²⁰ Megjegyezzük, hogy más attitűd (kulturális) változók esetén a családpolitikai változó szignifikáns marad.

22. táblázat A gyermekvállalási szándékok megvalósulását befolyásoló (makro)társadalmi környezet hatása mikroszintű változók szerepeltetése esetén (bizonytalanság, elosztás, kultúra)

	Modell 0	Modell 2c Infláció	Modell 3b Cspol	Modell 4b Értékek	Modell 5 Inf+értékek	Modell 6 CSp+értékek
Mikroszintű tényezők						
<i>Nem</i>						
nő		1,0382	1,0395	1,0390	1,0356	1,0389
<i>A nő életkora</i>						
–24		1,1512	1,1458	1,1453	1,1574 ,	1,1459
25–28		1,1388	1,1355 ,	1,1351	1,1393	1,1352 ,
35–		3,2899 ***	0,4634 ***	0,4633 ***	0,4643 ***	0,4632 ***
<i>Párkapcsolati státusz</i>						
Partnerrel		0,4649 ***	3,3150 ***	3,2890 ***	3,2527 ***	3,2956 ***
LAT		1,8281 ***	1,8482 ***	1,8298 ***	1,8029 ***	1,8347 ***
<i>Gyermekszám</i>						
0		1,1353	1,1386 ,	1,1359	1,1437 ,	1,1379 ,
2+		0,7046 ***	0,7015 ***	0,7018 ***	0,71178 **	0,7023 ***
<i>A nő munkapiaci helyzete</i>						
dolgozik		0,8057 *	0,8093 *	0,8034 *	0,7981 *	0,8047 *
gyes/gyed		1,1005	1,1019	1,1025 ***	1,0955	1,1017
egyéb inaktív		0,6412 **	0,6425 **	0,6405	0,6351 **	0,6405 **
<i>A nő végzettsége</i>						
alapfokú		1,0283	1,0270	1,023	1,0185	1,0230
felsőfokú		1,1134 ,	1,1117 ,	1,111	1,1227 ,	1,1121 ,
<i>Norma (érzékelte)</i>		0,9431 ***	0,9436 ***	0,9429 ***	0,9421 ***	0,9430 ***
<i>Szubjektív jövedelem</i>						
nagyon nehezen		0,8303 *	0,8228 *	0,8217	0,8380 *	0,8225 *
nehezen		0,8639 *	0,8573 *	0,8552 *	0,8665 *	0,8559 *
Makroszintű tényezők						
Infláció t0		0,8828 ***			0,9154 ***	
Családpolitika (GDP %-a)			1,5083 **			1,1307 NS
A gyermekvállalás autonómiája				1,0260 ***	1,0186 ***	1,0205 ,
Statisztika						
AIC	7530	7106,3	7108,1	7105,5	7099,9	7107,1
Between-country variance	0,2213	0,1173	0,1441	0,1106	0,0490	0,1064
Interclass corr, (ICC)	0,0630	0,0344	0,0420	0,0325	0,0147	0,0313
BIC	7544,0	7235,0	7236,8	7234,1	7235,3	7242,5

Referencia: férfi, a nő 29–34 éves, nincsen partner, 1 gyermek, a nő munkanélküli, középfokú végzettség, előnyös jövedelmi helyzet („könnyen jönnek ki a jövedelmeikből”).

Signif. codes: ‘***’=0,001; ‘**’=0,01; ‘*’=0,05; ‘.’=0,1

4. Összegzés, értelmezés, további kutatások szükségessége

Iczek Ajzen, a Theory of Planned Behavior (TPB) elméletének kidolgozója írásaiban azt állítja, hogy a szándék a cselekvés (és a magatartás) legfontosabb előrejelzője; a szándék már „majdnem cselekvés”. Számtalan olyan empirikus elemzést ismerünk, amely a gyermekvállalási magatartás területén is megerősíti, hogy a gyermekvállalási szándék a gyermek megszületésének legpontosabb előrejelzője (Schoen et al. 1999; Dommermuth et al. 2013). A gyermeket vállalni nem kívánók szándékainak nagymértékű megvalósulása mindenféle statisztikai elemzés nélkül erősíti meg a fenti elképzelést (vö. Toulemon, Testa 2005). Ajzen elképzelésének kulcseleme, hogy a szándékok megformálásában résztvevő tényezők, a kalkulatív elemeket lefedő (1) attitűdök, (2) a normatív rendszer egyéni érzékelése és internalizáltsága, és (3) az egyénileg érzékelt cselekvést akadályozó körülmények *kizárólagosan* magyarázzák meg, hogy egy cselekvési szándék létrejön-e vagy sem. Minden kulturális, demográfiai és szocioökonómia ismérv, jellemző *csak és kizárólagosan* a fent említett három tényezőn keresztül befolyásolja a szándékok megformálódását. Azaz, a cselekvés megvalósulása során a szándékon kívül más tényezőknek már nincsen szerepük. Azok az elemzések, amelyek kimutatják, hogy társadalmi tényezők is szignifikáns módon befolyásolják a magatartás megformálódását, arra utalnak, hogy bizonyos társadalmi pozíciók kedvezőbbek a megformált szándékok megvalósításához. Talán azért, mert a külső környezeti tényezők nagyobb kontrollját teszik lehetővé, vagy azért, mert kevésbé motiválják a szándékok revízióját. Ezzel a kérdéskörrel részletesen foglalkoztunk a IV. fejezetben.

Jelen elemzésünkben annak jártunk utána, hogy mi lehet az oka annak, hogy *jelentős országok közötti különbségeket* tapasztalunk a rövid távú gyermekvállalási szándékok megvalósulásában. Azt feltételeztük, hogy vannak olyan makrotársadalmi körülmények, amelyek a szándékok megvalósulását jobban segítik, és olyanok is, amelyek inkább gátolják azokat. Elméleti megfontolások alapján kíséreltük meg megragadni ezeket a makrotársadalmi körülményeket. A nyugat-európai és a posztkommunista országok közötti *szembeötlő különbségek*, az, hogy a nyugati országokban sokkal nagyobb eséllyel valósították meg a gyermekvállalási terveket, arra ösztönzött minket, hogy a nyugat-európai és a posztkommunista országok közötti minőségi, és nem a mértékbeli különbségekre koncentráljunk. Így jutottunk el a társadalmi változás kétféle sebessége koncepciójához (Zapf 2002b), és tételeztük fel ez alapján, hogy a posztkommunista országokban végbemenő gyors változások, az életkörülmények kiszámíthatatlan változásai magyarázhatják, hogy a szándékok megvalósítása ezen országokban nagyobb mértékben maradt el.

A posztkommunista és a nyugati országokon belüli különbségek ugyanakkor indokoltá tették a Nyugat és a Kelet közötti különbségtétel háttérének a megfigyelését, hogy megpróbáljuk azonosítani azokat a társadalmi kondíciókat, amelyek a szándékok megvalósításának sikeréért vagy sikertelenségéért felelősek lehetnek. Eredeti elképzeléseinket egyrészt finomítottuk, másrészt új megfontolásokat is érvényesítettünk. A korábbi gondolataink folytatásaként azt feltételeztük, hogy a gazdasági és társadalmi dinamika a két országcsoporton belül is magyarázhatja a különbségeket. A fiatalok munkanélküliségi rátája kilengésének és az infláció alakulásának vizsgálata tehát a korábbi gondolataink továbbvezetésének tekinthető. Új elemként a jóléti állami intervenció mértékét és típusát, valamint az egyes társadalmakban uralkodó nézetek (kulturális kondíciók) szerepét vontuk be az elemzésbe.

Elemzési eredményeink arra utalnak, hogy az országhelyi különbségek kialakulásában meghatározó szerepe van a gazdasági dinamikának, bizonytalanságnak: minél nagyobb az infláció vagy a munkanélküliség kilengése, annál kisebb a szándékok megvalósításának kockázata. Arra következtettünk, hogy a nem anticipált kilengések a szándékok revízióját, elhalasztását eredményezheti. A jóléti állami intervenció pozitív kapcsolatot mutat a szándékok megvalósításával. Ebből arra következtettünk, hogy a jóléti állami intervenció mértéke egyfajta biztonságérzetet alakít ki, és ezen keresztül esetleg csökkenteni tudja a bizonytalanságból eredő kockázatokat.¹²¹ Végül azt találtuk, hogy a szándékok megvalósítása azon társadalmakban sikeresebb, amelyekben a gyermekvállalásról az a nézet uralkodik, hogy az teljes mértékben az egyének magánügye. Eredményeink alapján azt a feltételezést fogalmaztuk meg tehát, hogy az erős közösségi elvárásokkal rendelkező társadalmakban, illetve az erős elvárásokat érzékelő társadalmi csoportokban a gyermekvállalási terveket talán eltúlozzák, és ezért fogják azokat kisebb eséllyel megvalósítani. Mindazonáltal eredményeinket nem tekintjük véglegesnek. Tovább dolgozunk az elméleti megközelítéseken, amelyek segítenek további makrotársadalmi kondíciók meghatározásában. Amennyiben pedig további országok adatai is rendelkezésre állnak majd, reményünk van arra, hogy elemzéseinket tovább pontosítsuk.

¹²¹ A korábbiakban már jeleztük, hogy a jóléti állami intervenció hatásának megértése további elemzéseket igényel.

VI. AZ INTÉZMÉNYRENDSZER ÉS AZ ANYAGI ÖSZTÖNZŐK HATÁSA A TERMÉKENYSÉGRE

Ebben a fejezetben tovább pontosítjuk, hogy az intézményrendszer mennyiben befolyásolja a termékenységi magatartást. Elemzéseink középpontjában a családpolitikai programok (intézkedések) hatásosságának vizsgálata áll. Az érdekel minket, hogy egyes bevezetett intézkedések hatására megváltozik-e gyermekvállalási magatartás, és ha igen, akkor az minden társadalmi csoportot egyformán érint-e, vagy vannak társadalmi csoportok, amelyek érzékenyebben reagálnak, mint mások. Ebben a fejezetben, szemben az előző két fejezettel, a *függő változónk* és az *adatbázisunk szerkezete* is megváltozik, bár a kiinduló adatbázisunk továbbra is az Életünk fordulópontja, a magyar GGS adatbázisa. Most nem arra kérdezzünk rá, hogy a szándék megvalósult-e, vagy sem, hanem a szándékoktól függetlenül az lesz a *függő változónk*, hogy *született-e gyermek, vagy sem*. Kutatásunk középpontjában az áll, hogy a gyermek születésének esélyét milyen *időben változatlan*nak tekinthető ismérvek (pl.: szülői háttér, vallásosság), milyen *időben változó*, születés megelőző egyéni jegyek (gyermekvállalás előtti életütesemények), és milyen társadalmi körülmények befolyásolják. Noha modelljeink számtalan egyéni változót tartalmaznak, érdeklődésünk középpontjában a *makró változók*, különösen a *családpolitikák indikátorának* tekinthető változók állnak. Ehhez ún. periódus-változókat fogunk kialakítani, olyan változókat, amelyek kezdete és vége egy családpolitikai intézkedés bevezetéséhez kapcsolódik. De figyelünk arra is, hogy nem történt-e más, a termékenységi magatartás társadalmi körülményit tekintve fontosnak látszó történeti esemény. Azt feltételezzük majd, hogy ha egy „periódusnak hatása van”, akkor az *adott periódushoz kapcsolható családpolitikai programnak van hatása*.

Természetesen nagy gondossággal jártunk el az egyéb egyéni, és életütesemények kiválasztása során, hiszen ezek kontrolálása teszi csak lehetővé az esetleges periódus-hatások kimutatását. Ezen egyéni jegyek azt mutatják meg, hogy a gyermekszületést milyen egyéni tulajdonságok, szocio-ökonomiai jegyek stb. befolyásolják, ám ezekre itt nem térünk ki, hiszen ezek erőtelje átfedést mutatnak a III. fejezetben részletesen taglalt individuális jegyekkel.

Végül abból indulunk ki, hogy a *társadalom heterogenitása* miatt a családpolitikai intézkedések egyes társadalmi csoportokat jobban motiválhatnak, és lehetnek a társadalomszerkezetben olyan pozíciók, amelyeket a családpolitikai intézkedések kevésbé érintenek. E feltételezéseket a periódusok és az egyes társadalmi jegyek (pl.: iskolai végzettség) keresztthatásával fogjuk mérni.

Az itt bemutatott két modelles családunk (VI.3. és VI.4. fejezetek) tehát a Coleman „csónakjának” *makro&mikro*→*mikro* típusú oksági elemzései közé tartozik, azzal a kitételrel, hogy csak a társadalmi szintű (makró) tényezők paramétereit fogjuk bemutatni és értelmezni.

Mielőtt ezen elemzésre rátérünk áttekintjük a családpolitikai hatásokat elemző szakirodalmat, kitérve a különböző programok hatásosságának mérésére, és arra is, hogy azok mely társadalmi csoportokat érinthették inkább. Ezt követően röviden bemutatjuk az átalakulás kezdetén érvényben lévő magyar családtámogatási rendszert, illetve az azt követő változások főbb csomópontjait. A modellezésünket megelőzően részletesebb áttekintést adunk az elemzési stratégiánkról, az adatokról, majd rátérünk a szülővé válás (első gyermek) illetve a 3. gyermek megszületésével kapcsolatos elemzésre.

1. Az családtámogatás intézményrendszere: felépítése, változások, a hatásosság mérésének lehetőségei

1.1. A család/népesedéspolitikai intézkedések hatásosságáról a szakirodalom alapján

A népesedéspolitikai intézkedések hatásossága élenként foglalkoztatja a nemzetközi és hazai szakmai életet (Demény 1987). Összehasonlító vizsgálatok és országtanulmányok sokasága vizsgálja, hogy egyes, a gyermekvállalás elősegítésének, a család és munka összeegyeztetésének, vagy egyéb, más célokból megfogalmazott intézkedéseknek van-e termékenységi hatása, és amennyiben igen, az milyen mértékű. Az eredmények ellentmondásosak.

A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok inkább a termékenységi hatások korlátos voltát, ellentmondásos eredményeit hangsúlyozzák. Gauthier (2007) áttekintő tanulmányában így összegez: „Az itt bemutatott elemzések azt sugallják, hogy a családpolitikai intézkedéseknek valóban van hatása a termékenységre, ám ez a hatás kismértékűnek látszik, és inkább a termékenység időzítésében mintsem a befejezett termékenységben mutatkozik meg.”¹²² (p. 339).

Az egyes országok viszonyait elemző kutatások körében ugyanakkor túlsúlyban vannak azok az elemzések, amelyek egyes intézkedések mérhető hatását emelik ki.¹²³ Egyes

¹²² „The analysis presented in this paper suggests that policies may indeed have an effect on families, but that effect tend to be a small magnitude and that it may possibly have an effect on the timing of fertility, rather than a completed family size” (Gauthier 2007: 339).

¹²³ Bár be kell vallanunk, hogy egy elemzés megírása, amely adott politikai hatástalanságát emeli ki, nem vonzó publikációs cél. Így meglehet, hogy azért rózsásabb a kép, mert azon kísérletek, ahol nem sikerült a hatást kimutatni, ritkábban kerülnek publikálásra.

nyugat-európai országokban, így Svédországban (Hoem 1993), Ausztriában (Hoem, et al. 2001; Lalive, Zweimüller 2009), valamint Kanadában (Milligan 2005) és Izraelben (Cohen, Dehejia, Romanov 2013) sikerült kimutatni egyes családpolitikai intézkedések hatását. A *volt kommunista országok* népesedéspolitikai beavatkozásainak ország-elemzése is vegyes eredményeket hoztak. A pozitív hatásokra utaló eredmények inkább a rendszerváltozás előtti időszakra vonatkoznak (Andorka 1996; Bütner, Lutz 1990; Kapitány 2008; Gál, Gábos 2004; Gábos 2005), a rendszerváltozás utáni időszakra fókuszáló elemzések a kormányzati intézkedések hatástalanságára engednek következtetni. (Stropanik, Sircel 2008; Frejka, Zakharov 2013).

1.1.1. Röviden összehasonlító kutatások eredményeiről

Számos összehasonlító vizsgálat foglalkozik tehát az egyes családpolitikai intézkedések hatásosságával, amelyekről Gauthier 2007, Thévenon – Gauthier 2011 alapos áttekintést ad.¹²⁴ Ahogy Gauthier kiemeli, nem könnyű ezeket összehasonlítani, egyrészt mert eltérő szintűek (makro és mikro) az elemzések, másrészt eltér a magyarázni kívánt termékenységi változó (TTA, δ TTA, gyermekszületési kockázatok), harmadrészt kérdéses, hogy milyen indikátorok „méri” a családpolitikai beavatkozásokat, és végül az elemzések adatbázisa és módszertana is különböző. Az elemzések többsége ki tudja mutatni, hogy a készpénzes családtámogatások (családi pótlék, családtámogatások GDP-n belüli aránya stb.) növelése növeli a termékenységet is (Gauthier, Hatzius 1997; D’Addio, D’Ercole 2005; Luci-Greulich, Thévenon 2013). Kalwij ugyanakkor arra jut, hogy ennek nincsen hatása (Kalwij 2010). Eredményei arra utalnak, hogy a munka és a család összeegyeztetést segítő politikáknak (a magasan kompenzált szülői szabadságnak, és az alacsony áron igénybe vehető bölcsődei szolgáltatásnak van pozitív termékenységi hatása. A magas keresetkompenzációt D’Addio – D’Ercole 2005 is kiemeli, ám ők megállapítják azt is, hogy a szülői szabadság idejének növelése negatívan hat a termékenységre.

A fentiekkel szemben legutóbbi elemzésében Luci-Greulich – Thévenon (2013) arra a következtetésre jut, hogy a fejlett országokban a családtámogatások minden típusa szignifikánsan befolyásolja a termékenység alakulását. Elemzésükben a családtámogatásokat a következő öt típusba sorolták: i) születés körüli készpénzes támogatások, ii) a készpénzes támogatás mértéke (családi pótlék, és adótámogatások) a gyermek felnövekedése során, iii) kiadások a bölcsődei ellátásra, iv) a szülői szabadság

¹²⁴ E két műre elemzésünk során mi is komolyan hagyatkoztunk.

hossza, v) a bölcsődébe járók részaránya. Noha minden tényező hatással volt a termékenységre, a legerőteljesebb hatást a felneveléshez adott támogatások összege (ii.) ill. a bölcsődei kiadásokra fordított közösségi kiadások (iii.) mutatták. Végül a kutatók azt is hangsúlyozzák, hogy komoly jelentősége van az egyes eszközök „vegyítésének”, azon belül a szülői szabadságnak.

A volt szocialista országokat illetően átfogó empirikus elemzés nem áll rendelkezésünkre. Frejka – Zakharov (2013) az Oroszországban bevezetett „baby bónusz” időzítési hatását tudja kimutatni, és szkeptikus az intézkedések kohorszhatását illetően. Frejka – Gietel-Basten (2016) áttekintése, amely ugyancsak „intuitív” módszerrel kapcsolja össze a termékenység alakulását az állami beavatkozások különböző módozataival, azok hatástalanságát emeli ki. Két ország, Észtország és Szlovénia esetében tartja valószínűnek, hogy a családpolitikai beavatkozások kedvező körülményeket teremtettek a kohorsztermékenység növekedéséhez (Frejka, Gietel-Basten, 2016:36.).

Gauthier és Thévenon összefoglalása kitér számtalan okra is, mely akadályozza az egyes intézkedések hatásának mérését. Fontos korlátozó tényezők, hogy az intézkedések gyakran más intézkedésekkel együtt lépnek életbe és a hatások és ellenhatások módosíthatják egymást; az intézkedések hatásai valószínűleg csak késleltetve jelentkeznek; a jövedelmi traszfereket a szülők esetleg a kevesebb gyermek jobb körülmények közötti felnevelésére fordítják; az intézkedések esetleg csak bizonyos összeghatár (küszöbérték) fölött hatnak; valamint mivel a társadalom heterogén, a különböző társadalmi csoportok eltérő motivációkkal rendelkeznek. Kiemelik továbbá, hogy e szempontokat igen nehéz szisztematikusan az empirikus elemzésekbe beépíteni.

1.1.2. Az országelemzések eredményei

Számtalan olyan elemzéssel találkozunk, amelyek az egyes országok termékenységi trendjeinek (TFR), illetve a termékenységi magatartásoknak (szülővé válás, további, 3. gyermek megszületésének esélye, stb.) a meghatározó tényezőit vizsgálják, és a családpolitikai intézkedések hatását kívánják feltárni, mérni. A szakirodalmi áttekintésünkben nem foglalkozunk azon elemzésekkel, amikor a hatásokra két trend (pl.: TFR és családpolitikai intézkedések) alakulásában párhuzamosságokat látnak, ám a hatások statisztikai megragadásával nem foglalkoznak. Figyelmünk középpontjában azon elemzések állnak, amelyek módszereikkel és eredményeikkel segítenek abban, hogy a rendszerváltást követő időszakban bevezetett intézkedések termékenységi hatásait illetően hipotéziseket

alakítsunk ki, és abban is hogy a hatásokat empirikusan elemzés segítségével tudjuk megragadni. Így egyrészt azokat a munkákat tárgyaljuk, melyek a közvetlen pénzbeli támogatások (adókedvezmény) növekedésének/csökkenésének hatását elemzik, másrészt azokra, amelyek a gyereknevelés céljára biztosított szabadság átalakításának, meghosszabbításának hatásaival foglalkoznak.

(*Készpénzes támogatások*) A készpénzes támogatások a gyermeknevelés közvetlen költségeit kívánják csökkenteni. Sokféle formában léteznek, az egyik lehetőség, hogy rendszerességük alapján csoportosítsuk őket (Thévenon, Gauthier 2011). A *rendszeres*, általában havi gyakoriságú támogatások, – legyen szó közvetlen kifizetésről, vagy adókedvezményről - többnyire a felnőtté válásig (18 év) járulnak hozzá a gyermeknevelés költségeihez. Az *egyszeri* támogatások a szülés eseményéhez kapcsolódnak és hagyományosan a szülés körüli nehézségek áthidalásában kívántak segíteni. Ma a szüléshez kapcsolódó nagy összegű juttatások, a „baby bónusz” ellátások a pronatalista beavatkozások egyik legkedveltebb eszközei.

A nemzetközi összehasonlítások e támogatási forma esetében egy kivétellel egyértelműen arra a megállapításra jutnak, hogy a készpénzes támogatások mértéke (nagysága) pozitívan befolyásolja a termékenységet (Gauthier, Hatzius 1997; D’Addio, D’Ercole 2005; Luci-Greulich, Thévenon 2013). Már említettük, hogy Kalwij a rendszeres készpénzes támogatások szignifikáns hatását nem tudta kimutatni (Kalwij 2010).

Témánk szempontjából különös jelentősége van azon elemzéseknek, „természetes kísérleteknek”, amelyek egy adott országban bevezetett intézményes változás, – legyen szó új programról, vagy egy meglévő programban nyújtott támogatás mértékének növeléséről –, hatásának megmérésére irányulnak. Különösen nagy népszerűségnek örvend a francia intézményrendszer vizsgálata, hiszen ott a családpolitika hosszú múltra tekint vissza, a támogatások bőkezűek, a változások komoly mértékűek. Általánosan elfogadott az, hogy a francia családpolitikának meghatározó szerepe van az európai viszonylatban magas francia termékenységekben. (Toulemon et al. 2008; Thévenon 2011). Elemzésünk szempontjából kiemelendő Breton et al. (2005) munkája, amely az 1978-82 közötti időszakban bevezetett intézkedések termékenységi következményeit tárja fel. Ekkor a harmadik gyermek vállalásához különösen kedvező intézkedések kerültek bevezetésre, és voltak érvényben, hiszen mind a *közvetlen készpénzes* támogatások, mind pedig az *adókedvezmények* növekedtek. Bretonék kimutatták, hogy ebben az időszakban a harmadik gyermek megszületésének esélye (parity progression ratio) egyértelműen megnövekedett. Larague –

Saliné (2008) az adókedvezmény első és harmadik gyermek születésére való pozitív hatását tudta kimutatni.

Vegyes (ellentmondó) képünk alakul ki az *adókedvezmény* hatásáról, ha az Egyesült Királyságban 1999-től a keresettel rendelkező, de alapvetően alacsonyabb jövedelemmel rendelkező, és általuk igénybe vehető, gyerekek után járó adókedvezmény (Working Family Tax Credit) termékenységi következményeit értelmezzük. Míg Brewster et al. (2009) szerint az alacsony jövedelmű kétkeresős családok körében az intézkedést követően nőtt a termékenység, addig Ohinata (200) elemzése alapján a kétkeresős családoknál termékenységi hatás nem volt érzékelhető, és legfeljebb időzítési határról beszélhetünk. Egy nemrég elvégzett elemzés, amely az adókedvezmény spanyolországi bevezetésének következményeit elemezte, szintén csak igen korlátozott termékenységgel növekedésről számol be (Azmat, González 2009). Magyarországon a közvetlen készpénzes támogatások és az adókedvezmények TFR-re való hatását vizsgálta Gábos és Gál, és arra a következtetésre jutott, hogy azok reálértékének és a termékenység alakulása között pozitív kapcsolat van. (Gál, Gábos 2004).

A közvetlen pronatalista céllal bevezetett, a születésekhez köthető *nagy összegű egyszeri* (lump-sum típusú) támogatások termékenységi hatásosságáról több elemzéssel is rendelkezünk. A kanadai Québec tartományában termékenységnövelési céllal bevezetett születéskor járó egyszeri támogatás (Allowance for Newborn Babies, továbbiakban ANB) hatását Milligan (2005) difference-in-differences módszert alkalmazva mutatta ki. E program az első és második gyerek esetében egyszeri, a harmadik esetében többszöri, és nagyságrendekkel magasabb összeget juttatott a gyermeket vállalóknak, illetve nevelőknek. Témánk szempontjából hangsúlyozni kell, hogy Milligan elemzése szerint az ANB különösen a harmadik gyermekek megszületését ösztönözte. Az Ausztráliában bevezetett, és máshol is népszerűvé vált „baby bonus” is a termékenység növekedését eredményezte (Drago et al. 2011; Sinclair et al. 2012). Ezzel szemben az Oroszországban bevezetett „baby bonus” jellegű „maternal capital” amit kimondottan termékenységnövelő céllal vezettek be, és igen komoly anyagi támogatást jelentett Frejka és Zakharov (2013) szerint csak időzítési hatást (a születések előre hozása) ért el.

(*Szülési szabadság, szülői/gyermekgondozási szabadság*¹²⁵) A gyermekgondozási szabadság alapvető funkciója, hogy lehetővé tegye a munkavállalás és a gyermekvállalás

¹²⁵ A nemzetközi szakirodalomban elterjedt parental leave (szülői szabadság) alig használatos a magyar szakirodalomban, helyette a gyed-et, vagy a gyes-t szokás említeni. Magyarországon tehát az ellátás típusával (keresetarányos gyed, és fix összegű gyes) nevezzük meg a gyermeknevelés ezen korai időszakát. Pedig ekkor

összeegyeztetését. Három tulajdonságát emeljük ki: egyrészt lehetővé teszi, hogy a szabadság ideje alatt a szülők (főképpen) gyermekeik ellátásával törődjenek, másrészt a szabadság ideje alatt az ellátások (többnyire) kompenzálják a kieső keresetet, harmadrészt biztosítja a munkahelyre való visszatérést (garancia). Ezen intézmény hiánya aláaknázná a kétkeresős (double earner) családmoddelt, és a magas (női) foglalkoztatást. Míg a munkahelyi garancia széleskörben jellemző, és pozitív szerepe egyöntetűen elfogadott, addig lényeges eltérés mutatkozik a szabadság hosszában és a kompenzáció mértékét tekintve az országok között. Továbbá nincsen egyetértés abban sem, hogy ezeknek milyen hatása van a termékenységre. A feltevések szerint a *nem-túl hosszú* szabadság és a *keresetkiesést nagymértékben kompenzáló* díjazás segíti egyszerre a gyermekvállalási tervek megvalósulását és a munkaerőpiacra való visszatérést (D’Addio, D’Ercole 2005; Matysiak, Szalma 2014), hiszen ekkor alacsony a gyermekvállalás használdozati költsége (opportunity costja, indirekt költsége). Az alacsony, vagy hiányos kompenzáció, – legyen szó akár hosszú, akár rövid szabadságról – viszont alig csökkenti a gyermekvállalás indirekt költségeit. A túlzottan hosszú szülesi, majd pedig fizetetlen szabadság (maternity and parental leave) hátrányos következményeként a hosszú távú negatív következményeit (a munkahelyre való visszatérés csökkenő esélyét, az életpálya-keresetek csökkenését) szokás kiemelni.

A szülői szabadság gyermekvállalásban betöltött szerepét meghatározott országokban vizsgáló empirikus elemzések azonos irányba mutatnak, bár nem ellentmondásmentesek. Elemzésünk szempontjából izgalmas Ausztria esete, ahol 1990-ben egy évről két évre növelték meg a viszonylag magas (nettó női kereset 40 százaléka rugó) fix összegű díjazású gyermeknevelési szabadságot. Ez lehetővé tett egy „természetes kísérlet” szemléletű elemzést. Mind Lalive, Zweimüller (2009), mind pedig Hoem et al. (2011) arra következtetésre jut, hogy a fizetett gondozási szabadság egy évvel történő meghosszabbítása növelte a gyermekvállalási hajlandóságot: az első tanulmány esetén a megállapítás a ’következő gyermek’ megszületésére, Hoem et al. (2011) tanulmánya esetében a harmadik gyermek megszületésének esélyére vonatkozik. Ezzel szemben Št’asná, Sobotka (2009) erre vonatkozó elemzése a hatást átmenetinek, időzítési hatásnak minősíti. Lalive és Zweimüller a hatásmechanizmusokat boncolgatva arra is rámutat, hogy a hosszabb

amennyiben munkavállalóként szereztünk jogosultságot, akkor formailag kisgyermekes szülők által igénybe vehető fizetetlen szabadságon vagyunk, ha pedig nem rendelkezünk korábban munkaviszonnyal, akkor anyagi ellátást kapunk, ami különben egészségügyi ellátásra is jogosít.

fizetett szabadság, illetve a hosszabb ideig fennálló munkahelyi garancia külön-külön is ösztönzőleg hathatott.

Több skandináv országban is bevezettek egy olyan készpénzes támogatási formát, amely a bölcsődei ellátást váltja ki (home-cash-for-care benefit), amelyre azok jogosultak, akik nem veszik igénybe a bölcsődei ellátást (természetbeni szolgáltatást), hanem otthon látják el, nevelik gyermeküket. Ez a klasszikus szülői szabadság egyfajta meghosszabbításának tekinthető. Finnországban az otthoni gyermekellátás meghosszabbításának és díjazásának bevezetése leginkább a harmadik gyerek megszületésének esélyét növelte (Vikat 2004). Aassve és Lappegard (2009) Norvégiát vizsgálva jutott hasonló eredményre; azok, akik tovább maradnak otthon nagyobb eséllyel vállalnak újra gyermeket.

Andorka azt figyelte meg, hogy a keresetarányos fizetett szülői szabadság bevezetése Magyarországon növelte a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők termékenységet (Andorka 1996). Kapitány modellezés alapján arra a megállapításra jut, hogy az 1985-ben bevezetett keresetarányos gyed 1986 és 1997 között kb. 7 százalékkal növelte a megszülető gyermekek számát, és noha a születések egy része esetében talán időzítési hatás is tapasztalható, az idősebb kohorszokban bizonyosan termékenységnövekedésről beszélhetünk (Kapitány 2008). Matysiak és Szalma (2014) azt mutatja ki, hogy Lengyelországgal ellentétben, ahol a fizetett gyermekgondozási szabadság rövid (6 hónap), Magyarországon, ahol az sokkal hosszabb (36 hónap), nagyobb eséllyel születik meg a második gyermek. Gerber, Perelli-Harris (2012) vizsgálatai pedig arra utalnak, hogy Oroszországban a szülői szabadságnak (parental leave) a második gyermekek megszületésében a „turbulens” társadalmi változások időszakában meghatározó szerepe van, hiszen az a gyermeket vállalók körében komoly mértékben enyhítette a társadalmi átmenet költségeit.

1.1.3. A társadalmi státusz és termékenységi hatások

Egytértünk Thvénonnal és Gauthier-vel akik felvetik, hogy a hatások feltárását akadályozhatja, hogy a kutatók a vizsgált népeség viselkedését homogénnek és nem pedig heterogénnek tekintik. Kutatásunk során, amennyiben lehetőségünk volt abból indultunk ki, hogy a társadalom különböző csoportjainak viselkedése eltér, és valószínű, hogy a családpolitikai intézkedésekre való reakciójuk is eltérő lesz. Azt feltételezzük tehát, hogy az egyes családpolitikai programok a különböző társadalmi státuszúakat eltérő erővel ösztönzik

a gyermekvállalásra, legyen szó akár az első, akár a további gyermekekről. Míg ugyanis egy flat-rate vagy lump-sum típusú támogatás az alacsony keresetűeket támogatja nagyobb mértékben, addig a keresetarányos támogatás inkább a közepes, vagy magas keresettel rendelkező női munkavállalókat ösztönzi a gyermekvállalásra. Az áttekintett elemzésekben, ha nem is ellentmondásmentesen, e kérdéskörhöz is kapunk fogódzókat.

A szülői szabadság (parental leave) meghosszabbítása Ausztriában például az alacsonyabb jövedelműek körében járt nagyobb termékenységnövekedéssel (Lalive, Zweimüller 2009). Norvégiában az eredmények hasonlóak: az alacsonyabb jövedelműek éltek inkább a fizetett szabadság meghosszabbításának lehetőségével, és körükben volt nagyobb a második, illetve a harmadik gyermek megszületésének az esélye. (Aassve, Lappegard 2009) A francia elemzés a politika differenciális hatására expliciten nem tér ki, ám azt feltételezi, hogy az intézkedés minden csoportot egyformán érintett. A modellekből ugyankor az derül ki, hogy Franciaországban a magas iskolai végzettséggel rendelkező kétgyermekesek nagyobb eséllyel vállaltak harmadik gyereket, és hogy ez a mintázat az intézkedéseket követően továbbra is fennmaradt. Az ausztrál vizsgálatok szerint a baby bónusz az alacsonyabb jövedelmi csoportokat ösztönzi inkább további gyermekvállalásra (Drago et al. 2011). Ezzel szemben Québecben a baby bónuszhoz hasonló ANB a magasabb jövedelmi csoportokban növelte inkább a termékenységet (Milligan 2005).

Az eredmények tehát első közelítésben ellentmondónak látszanak. Talán kevésbé lennének ilyen ellentmondásosak, ha figyelembe tudnánk venni, hogy az említett országokban lényegesen különböznek azok a jóléti támogatási csomagok (welfare mix), amelyet a családok igénybe vehetnek. Indokoltnak tartjuk azonban, hogy az egyes családtámogatási intézkedések vizsgálata során szisztematikusan tektsük át, hogy az adott beavatkozás mennyiben jelent homogén ösztönzőt, illetve hogy az egyes társadalmi csoportok motiváltsága mennyire különbözhet.

1.1.4. A „kontextus kontextusa”: családpolitikai beavatkozások a társadalmi átmenet intenzív („turbulens”) időszakában

Nem állíthatjuk, hogy a társadalmi körülmények, a társadalmi átalakulás intenzív és zaklatott időszaka ideális körülményeket jelentett a társadalompolitikai beavatkozásoknak. Az első intézkedés bevezetése idején, 1992 és 1993 fordulóján a gazdasági átalakulás legintenzívebb éveit éltük. Gözerővel folyt a privatizáció és a szabadpiac kiépítése; a GDP egy év alatt 12 százalékot esett, a munkanélküliség 1992-ben vált a hétköznapi ember személyes

tapasztalatává, hiszen a munkanélküliségi ráta néhány hónap alatt a zérusról 12 százalékra emelkedett. Az adókedvezmény 1999-es bevezetése is egy társadalmilag zaklatott időszakban történt. Néhány évvel korábban, 1995-ben ugyanis a családtámogatási rendszerben az univerzalitás elvét a rászorultság elve váltja fel. 1998-ban, az új kormány megalakulásával viszont minden visszaáll az eredeti medrébe; a rászorultság helyett egy, a korábbinál is átfogóbb univerzalitás kerül visszaállításra. A gazdasági körülmények sok optimizmusra az ezredfordulón sem adnak okot, bár a gazdaság teljesítménye nő, a munkanélküliség csökken, ám a GDP csak 2000-ben éri el a rendszerváltást megelőző, 1989-re jellemző szintet.

Azt is tudjuk, hogy a rendszerváltást követően egy átfogó termékenységi magatartásváltozás indult el. Ez a mindennapi élet és gyermekvállalás körülményeinek radikális átalakulásából következett, és ennek „megállítására” szánt minden társadalompolitika kudarcra lett volna ítélve. Ugyanakkor nem hihetjük azt sem, hogy a családpolitika indifferens volt a változások intenzitását és mélységét tekintve. De ez a „tektonikus mozgás” sok egyéb tényezőtől így a gazdasági és a politikai rendszer működésétől, a családdal kapcsolatos hitek alakulásától együttesen függött. A mindenkori családpolitika tehát része volt a rendszerváltozásnak.

Indokolt tehát a kérdés, a kétkedés (Gerber, Perelli-Harris 2012.): várhatjuk-e hogy egyes családpolitikai intézkedések hatást érnek el akkor, amikor a társadalomszerkezet és a társadalmi együttélés szinte *minden területén* mélyreható változások mennek végbe? Várhatjuk-e, hogy a családpolitika hatást ér el egy olyan időszakban, amikor a *gyerekvállalási modell átalakul*, amikor a társadalom a korai gyerekvállalási mintáról egy késő gyerekvállalási mintára tér át, amikor ennek az átalakulásnak az elején, illetve a közepén járunk? Persze kérdéseink másfajta perspektívából is megfogalmazhatóak: Nem éppen az-e a kormányzati beavatkozásoknak a szerepe, hogy az átalakulás kiszámíthatatlanságában egyfajta biztonságot nyújtsanak, hogy védőhálóként szolgáljanak? Vagyis nem éppen ekkor várhatjuk-e, hogy a jóléti állami ellátások a kívánt célokat elérjék?

Elemzésinkkel éppen azt a célt tűztük ki magunk elé, hogy a családpolitika egyes intézkedéseinek hatásosságát vizsgálva, a fent felvetett kérdésekre is választ tudjunk adni.

1.2. A magyar családtámogatási rendszer

Jelen fejezetben a családtámogatási intézkedések termékenységi hatásával foglalkozunk, így magtól értetődő, hogy bemutassuk a családtámogatási rendszer alapvető jellemzőit. Az

intézményrendszer bemutatásával, elemzésével számtalan tanulmány foglalkozik, hiszen az intézményrendszer hosszú múltra tekint vissza, folyamatosan változik és egyre összetettebbé vált az elmúlt háromnegyed évszázad folyamán¹²⁶ (Andorka 1987; Miltényi 1971; Andorka, Tóth 1992; Tomka 2003; Gábos 2005; Ignits, Kapitány 2006; Makay 2015, 2017; Spéder 2015). E szerzők munkáit, és saját elemzéseinket is felhasználva, itt egy az elemzéseinkhez szükséges, óhatatlanul vázlatos áttekintést fogunk elvégezni. Mivel empirikus elemzésinkben a rendszerváltozást követő intézményi változások termékenységi hatását kívánjuk felmérni, ezért első lépésben összefoglaljuk, hogy mi jellemezte a családtámogatási rendszert a rendszerváltozást megelőző időszakban, az 1980-as évek végén. A változások bemutatása az 1990 és 2012 közötti időszakra korlátozódik, mert az általunk használt adatrendszer utolsó általunk elemzett adatgyűjtése 2011-2012-ben volt¹²⁷. A szülővé válásra (V.2. fejezet) illetve a harmadik gyermek megszületésére (V.3. fejezet) vonatkozó elemzéseinkben aztán részleteiben is visszatérünk egyes, az elemzések szempontjából releváns intézményi megoldásra. Itt tehát a „kiinduló helyzet” és a főbb változtatások bemutatására kerül sor.

Ezt megelőzően kettő, a téma szempontjából lényeges megfontolást szeretnénk felfedni. Nézetünk szerint az intézményi változtatásoknak igen komoly történeti kötöttségeik vannak, Nevezhetjük ezt akár „útfüggőségnek” (Mayer 2001; Mills, Blossfeld 2005), akár intézményi hagyománynak (Szaxonberg, Szelewa 2007), mindez azt jelenti, hogy elengedhetetlen ismernünk a mindenkorai intézményi „beavatkozást” megelőző intézményi kontextust. Azt is feltételezzük egyben, hogy a nem illeszkedő megoldásokat az adott kontextus nehezen fogadja be, bár ezzel mi itt most nem foglalkozunk.

Másrészt jelezni szeretnénk, hogy úgy látjuk, hogy a családtámogatási rendszer a változások „logikáját” tekintve két nagy szakaszra bontható, és e a szakaszhatárt nem az átmenet időszakára, hanem 1995-re, a Bokros-csomag bevezetésének időszakára tesszük. Az ezt megelőző időszak családpolitikáját, amit Andorka az „aktív családpolitika időszakának tekint”, alapvetően az alacsony termékenységgel való „küzdelem” határozta meg. Ha a legfőbb intézményi innovációk (intézkedések) bevezetésének időpontját megvizsgáljuk, akkor azokat mindig egy termékenységi lejtmenet időszakában hozták.¹²⁸ Azt gondoljuk,

¹²⁶ Persze vitatható lehet, hogy miért és mikortól tekintve nevezhetjük az intézkedéseket családtámogatásnak, de talán nem járunk messze az igazságtól, ha a családi pótlék 1938-as bevezetését a családtámogatási rendszer csírájának tekintjük.

¹²⁷ Nem foglalkozunk tehát a 2014. január elsején bevezetett, megítélésünk szerint igen komoly változtatásokkal, az extra gyed-el, a diplomás gyeddel, a diákhitel elengedésével stb. (vö. Makay 2015).

¹²⁸ Ezzel nem állítjuk, hogy munkapiaci, lakásépítési és egyéb szempontok nem voltak jelen az intézkedések meghozatalakor.

hogy az 1995-ös cezúrát követően a változtatások a kormányzatok politikai irányultságának változásához köthetők leginkább. Ezzel azt is állítjuk, hogy az első szabadon választott kormányzat a szocializmus időszakában kialakított rendszer fenntartást és megújítását célozta meg, és a rendszerváltás a családpolitika intézményrendszerében 1995-ben, és azt követően következett be.¹²⁹

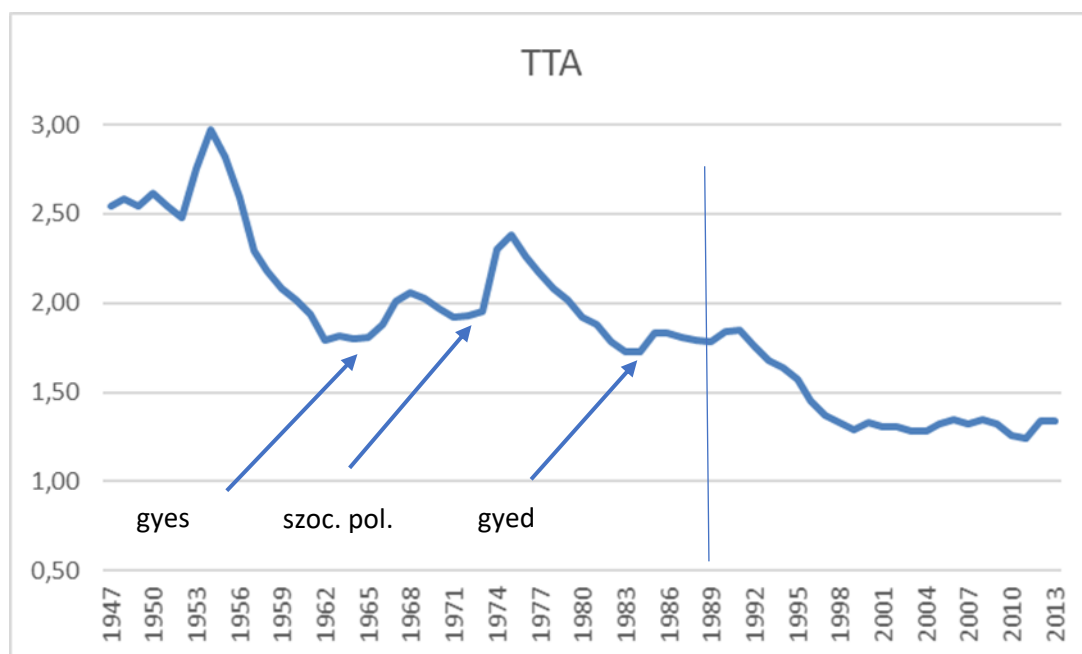
1.2.1. A családtámogatási rendszer alapvető jellemzői a rendszerváltozás előestéjén

A legrégebbi és legismertebb támogatás a korábban munkavállaláshoz kapcsolódó, ám 1990 áprilisától alanyi jogon járó, *családi pótlék*, amely minden gyermek után, azok 18. életévéig havonta jár. A gyermek világrahozatalakor az édesanyák *egyösszegű anyasági segélyt* kapnak. A korábban foglalkoztatott, gyermeket otthon nevelő anya a gyermek hároméves koráig szülési, majd pedig *fizetés nélküli szabadságot*¹³⁰ vehet igénybe. Ez idő alatt különböző típusú *ellátásokban* részesül. Az első időszakban (1-6 hó) terhességi-gyermekágyi segélyre (tgyás, ma csed) jogosult, amely korábbi keresete 100 %-át teszi ki. Az ezt követő időszakban (7-24 hó) az anya gyermekgondozási díj (*gyed*) igénybevételére jogosult, amely korábbi keresete 70%-át teszi ki, de nem lehet magasabb, mint egy meghatározott jövedelmi plafon. Végül harmadik időszakban (25-36 hó) a keresettől független fix összegű ellátásra, gyermekgondozási segélyre (*gyes*) jogosult vagy az anya, vagy pedig az apa. Ez utóbbi időszakban az érintett részállású munkát végezhet. Végül törvény biztosítja, hogy az anya a gyereknevelési ellátás (fizetetlen szabadság) lejártá után vissza tudjon térni korábbi munkahelyére (garancia), ám az időzítést a szülők döntenek el. Akik *korábban nem rendelkeztek keresettel (biztosítási jogviszonnyal)* azok három éven keresztül a fix összegű gyermekgondozási segélyre (*gyes*) jogosultak amíg a gyermek 3 éves nem lesz. Bár csak jelképesen, a magyar családtámogatási rendszer, már a rendszerváltozást megelőzően, a személyi jövedelemadó rendszer bevezetése óta az *adórendszeren keresztül* is támogatta a gyermekek felnevelését. A kormányzat a családalapítást különböző *lakástámogatási programokon* keresztül (szoc. pol, kedvezményes hitelek) is segítette. Végül a szülők/gyermekek számtalan *természetbeni juttatásban* (gyakorlatilag ingyenes bölcsődék, óvodák, oktatás) és *árkiegészítésekkel* is részesülnek. A rendszerváltást

¹²⁹ Az államszocializmus időszakában végbement változásokkal számos tanulmány foglalkozik. Andorka 1987 könyvének utolsó fejezete, és Kamarás 1997 jó áttekintést ad. Korábbi munkákban bemutattuk, hogy a meghatározó politikai intervenciók milyen társadalmi problémákra reflektálhattak (Spéder 2015).

¹³⁰ Ezt a gyermek 1 éves korát követően az apa is igénybe tudja venni. Ezekkel a részletekkel itt most nem foglalkozunk.

megelőzően a magyar családpolitika ellátásainak egy része alanyi jogon járt, egy másik része pedig munkavállaláshoz, biztosítási jogviszonyhoz kötődött (vö. Ignits, Kapitány 2006; Tomka 2003). Mivel azonban foglalkoztatás ekkoriban a nők körében szinte teljeskörűnek mondható, ez utóbbiakra való jogosultság is szinte mindenki számára hozzáférést jelentett.

A magyar családpolitika a rendszerváltozást követő időszakban szinte folyamatosan változott, ám a következőkben csak az alapvető változtatások kijelölése a fő célunk.¹³¹ (Ignits, Kapitány 2006; Makay 2015; Spéder 2016). Mélyrehatónak tekintjük azokat a változásokat, amikor egyes intézkedések révén a jogosultság elveiben (rászorultság, univerzalitás, hozzájárulási elv) és kritériumaiban rendszerszerű változás következik be. Ennek megfelelően mérföldkő, amikor rendszerváltás idején univerzális és munkavállaláshoz kötött (biztosítás alapú) ellátásokat 1995-ben *rászorultság elve* váltja fel. Vagy amikor 1999-ben *újra, a korábbiaknál tágasabb univerzális* vált meghatározóvá, amit az adórendszeren keresztüli támogatás és újraelosztás egészít ki. A fentiek alapján a rendszerváltást követően a következő családpolitikai időszakokat különböztetjük meg.

¹³¹ Makay például 2014. év helyzetét jellemezve 22 családpolitikai programot számolt meg (Makay 2015). A gyermekek sorszáma szerint végzett elemzésink során, tovább fogjuk pontosítani az elemzések szempontjából releváns családtámogatási programokat.

1.2.2. A rendszerváltozás utáni időszak főbb csomópontjai

Erőfeszítések a családtámogatási rendszer funkciójának megtartására, bővítésére (1990-1994)

Az első szabadon választott kormányzat, mely konzervatív elkötelezettségű volt, a népesedést stratégiai célnak tekintette: nem csak megőrizte, *de tovább bővítette a rendszerváltozást megelőző intézményrendszert*. Első intézkedései között jelentősen megemelte a családi pótlék összegét, a gyermekek után járó adóalap-csökkentési jogosultságot 1992-ben az egy- és két-gyermekekre is *kiterjesztették*. Noha alapvetően jóléti intézkedés, mégis egyben a konzervatív családmódel mellett állásfoglalás is, a *gyermeknevelési támogatás (gyet)* rendszerének 1993-as bevezetése, ami a „*főállású anyaság*” *egyfajta intézményesítésének* tekinthető. Erre az ellátásra az a korábban biztosított szülő jogosult, aki saját háztartásában három vagy több kiskorú gyermeket nevel, és a családban az egy főre jutó jövedelem egy meghatározott szint alatt volt. A támogatás a legfiatalabb gyermek 3. életévének betöltésétől 8. életévének betöltéséig jár. Az első szabadon választott kormány a költségvetési források szűkülése ellenére komoly erőfeszítéseket tett a készpénzes családtámogatások reálértékének fenntartására, és több új, kiterjesztő jellegű programot is elindítottak.

„Bokros-csomag”: áttérés egy jövedelemtesztelt családpolitikára (1995-1998)

A szociálpolitikai kiadások megnyirbálása a rendszerváltozást követően folyamatosan napirenden volt, hiszen a szakemberek az állam jóléti kiadásait a GDP-hez mérten túlzónak tartották, és a kommunista országok rendszerét, így a magyar rendszert is „koraérett jóléti államnak” minősítették. Az ezirányú váltásra 1995-ben kerül sor, amikor a kormányzat úgy ítéli meg, hogy az államháztartási kiadások egyensúlyának megőrzése céljából a szociális kiadásokat csökkenteni kell.¹³² Az 1995-ben bevezetett „Bokros-csomag” a családpolitikai rendszert alakította át gyökeresen. Az addig alapvetően hozzájáruláson és munkaviszonyon alapuló ellátásokat *jövedelemteszteltté* tette. Ez alól az évtizedek óta alanyi jogon járó családi pótlék sem jelentett kivételt. Ezt, és a gyermek 3. életévéig járó gyermekgondozási segélyt az intervenciót követően csak azok vehették igénybe, akik egy főre jutó jövedelme egy meghatározott összegnél (jövedelmi plafon) alacsonyabb volt.¹³³ A gyermek kétéves koráig igénybe vehető keresetarányos gyermekgondozási díjat (gyed) eltörölték. Megmaradt ugyanakkor a szülési szabadság ideje alatt (24 hét) folyósított tgyás, ám értéke a korábbi

¹³² A döntés, hogy a csökkentés mely ágazatokat, illetve társadalmi csoportokat érintsen értékvalasztás kérdése volt.

¹³³ Kivéve a 3 és többgyermekeseket, mert esetükben a családi pótlék továbbra is alanyi jogon járt.

kereset 70 százaléka csökkent. Végül megszűnt a gyermekneveléshez kötődő adóalap-kedvezmény is. Ahogy már jeleztük, úgy gondoljuk a Bokros-csomag jelenti azt a *töréspontot*, ami a korábbi családpolitikával kapcsolatos konszenzus felrúgását, a családpolitikai intézkedések politikai térbe való „berobbanását” eredményezte.

Átfogó családtámogatási törvény: az univerzális családtámogatás visszaállítása és a családi adókedvezmény bevezetése (1999-2002)

A második konzervatív kormányzat (1998-2002) egyrészt visszaállította az első konzervatív kormányzat családtámogatási rendszerét, másrészt a jövedelemadózáson alapuló kedvezményrendszert vezetett be. A visszaállítás része, hogy eltörlésre kerül a jövedelemtesztelt ellátás, sőt, a korábban munkaviszonyhoz kötött, fix összegű szülői támogatás *alanyi jogúvá* (univerzálissá) válik. A keresettel, biztosítási jogviszonnyal rendelkezők újra igénybe vehetik a *keresetarányos* támogatást (gyed). Ezzel egyben a rendszerváltozást megelőző családpolitikai rendszer is „rehabilitálódik”. Újdonságot, és egy új jogosultsági elv megjelenését jelenti a korábbiaknál sokkal nagyvonalúbb, gyermekszámhoz kötött gyermekek után járó adókedvezmény bevezetése. E kedvezményt igénybe venni azok tudják, akik elegendő adózandó jövedelemmel rendelkeznek. E családpolitikai rezsimet alapvetően az *adókedvezménnyel* azonosítják. Ez annyiban indokolt, hogy családtámogatási rendszer egy olyan új elemmel bővül, ami az eddigiektől eltérő elosztási elvet vitt a rendszerbe; ez az ellátás egyrészt az adófizetési/jövedelemtermelő képességhez kapcsolódik, másrészt az adófizetők között rendezi át gyermekszám és egyben eltartási teher szerint a jövedelmeket. Ugyanakkor ebben az időben a családtámogatásokra fordított kiadások döntő része továbbra is a hagyományos ellátásokat (családi pótlék, gyes, gyed) finanszírozta.

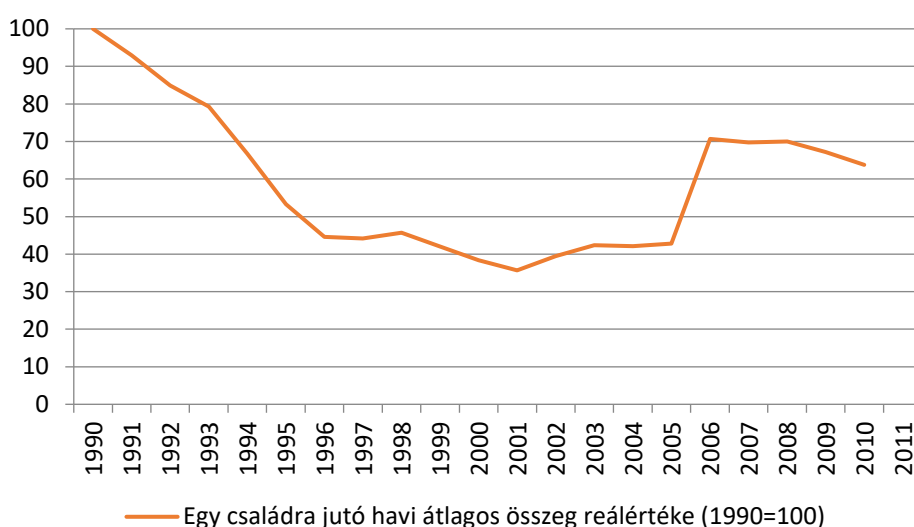
Az adókedvezmény eltörlése, ingadozás az univerzális és jövedelemtesztelt családtámogatás között (2002-2010)

A 2002-2010 közötti szocialista kormányzás során a családi ellátások folyamatosan a viták középpontjában álltak, ám kezdetben lényeges változás csak az adókedvezmények területén következett be. Azok általános igénybevételét a gyermekszám, és jövedelemnagyság szerint korlátozták; csak a 3 vagy több gyermeket nevelők, illetve meghatározott jövedelemnél kevesebbrel rendelkezők vehették igénybe.¹³⁴ Végül a családtámogatás további intézményei

¹³⁴ Hogy e változtatásokat nem a költségvetés szűkössége, hanem társadalompolitikai értékek motiválták, azt jól jellemzi, hogy 2002-től bevezették az igencsak költséges 13. havi nyugdíj intézményét.

a viták ellenére továbbra is *univerzálisak* maradtak. Az időszak másik meghatározó változása is az univerzalitás elvét követte: 2006-ban kétszeresére emelkedett az alanyi jogon járó családi pótlék összege (vö. 35. ábra). Lényeges változtatás következett be a kormányzás utolsó időszakában, 2009-ben. A túlzott költségek, majd pedig a világgazdasági válságot követő gazdasági visszaesés következtében bevezetett megszorítások részeként a szocialista kormányzat három évről két évre csökkentette a szülői szabadság idejét, illetve az ez időszak alatt járó gyest, és gyedet.¹³⁵

35. ábra A családi pótlék értékének alakulása 1990-2012 között

Családpolitikai offenzíva: a hagyományos családpolitikai rendszer „rehabilitálása”, az adókedvezmények „visszavezetése”, a rugalmas gyed.

Az új konzervatív kormányzat 2010-ben „menetrendszerűen” állította vissza a politikai prioritásai között elől álló családtámogatási rendszert (emelte fel újra három évre a szülői szabadság idejét), illetve az általa korábban bevezetett családi adókedvezményeket. Ezt követően 2014-től további lényeges változtatások következtek be. Ezek alapvető célja a munka és a család, vagyis a foglalkoztatásból eredő követelmények és a családi feladatok jobb összehangolásának elősegítése. A munkavállalás engedélyezése a családtámogatások igénybevétele mellett („extra gyed”) egyértelmű anyagi ösztönzést jelent a munkapiacra való mielőbbi visszatérésre.

¹³⁵ A teljes képhez tartozik, hogy ekkor megszüntették a 13. havi nyugdíjat.

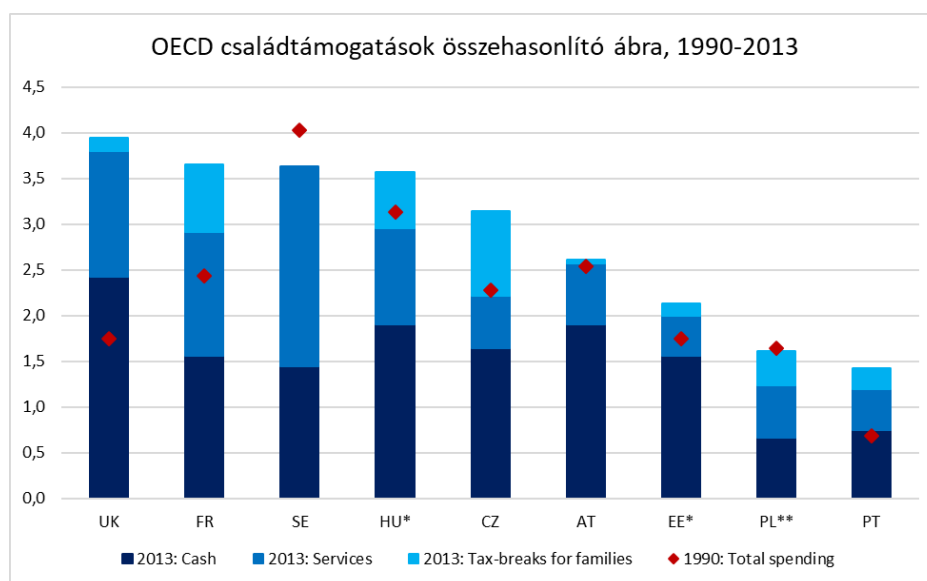
1.2.3. A magyar családtámogatási kiadások nemzetközi összehasonlításban

A fentiikben a családtámogatási intézményrendszer változásának csomópontjait tekintettük át, ám számtalan részletkérdésre nem térünk ki. Az intézkedések további részletezésére akkor kerül sor, amikor vizsgálni fogjuk, hogy a különböző sorszámú gyermekek megszületésben volt-e szerepe a családpolitikai intézkedéseknek. Ezzel egyben hangsúlyozzuk, hogy a szülővé válás során (első gyermek), illetve a sokgyermekessé válást tekintve (3. gyermek) nem szükségszerűen azonos intézkedések hatását fogjuk vizsgálni. Lehetnek persze olyan cezúrákat jelentő változtatások, például a „Bokros-csomag” ami a családtámogatási rendszert teljesen átalakítja, így indokolt lehet minden gyermek születése esetén azt figyelembe venni, ám erről minden egyes esetben körültekintő megfontolásokat követően kell döntenünk. Összességében azt tekintjük mérvadónak, hogy egy-egy intézkedést és/vagy történeti eseményt *az érintettek mennyiben értelmezhettek* megváltozott körülményeknek.

Végezetül azt tekintjük át, hogy a magyarországi családtámogatások európai összehasonlításban mennyire tekinthetők nagyvonalúnak. A családtámogatásokra fordított kiadások Magyarországon, különösen más volt szocialista országokhoz képest kiemelkedőek voltak. Sajnos az 1990–2014 közötti időszak egészére nem rendelkezünk összehasonlító adatokkal, ám a hazai számítások szerint 1990-ben a készpénzes támogatások a GDP 4,06%-ra rúgtak (Gábos 2010:116). Ez az érték 1998-ra 1,78 százalékra csökkent, ami nagyságrendileg egybevág az OECD adatbázisában szereplő 1999-es értékkel (1,97%). Végül a készpénzes támogatások 2013-ra 2,52%-ra növekedtek. Visszatérve az 1990-es 4 százalék körüli értékhez, ez sokkal magasabb, mint amit az OECD összehasonlításban bármelyik más ország esetében látunk. Megbízható összehasonlításra az OECD adatok alapján csak 1999-re vállalkozhatunk. Ekkor hazánkban a készpénzes és gyermekellátásra fordított kiadások összege a GDP 3,13%-át, Csehországban, Lengyelországban pedig 1,06%-át tette ki. A nyugati országokban is nagyon komolyak az eltérések. Ugyanezen arányok Portugáliában 0,92%, Németországban 2,07%, Franciaországban 3,21%, Svédországban pedig 3,04%-ot mutattak.¹³⁶ Az adatok 2013-as összehasonlítása alapján a magyar családtámogatási rendszerre fordított kiadások Európában a legmagasabbak közé tartoznak.

¹³⁶ 1999-re sajnos nem rendelkezünk adatokkal az adótámogatás keretében nyújtott családtámogatásokról, amelyek akkoriban például Franciaországban és Németországban jelentős összeget tettek ki.

36. ábra Családtámogatások összehasonlítása, 1999-2013.

Forrás: OECD Social Expenditure Database (www.oecd.org/social/expenditure.htm), 2016. szeptember

* 1999 instead of 1990; **: 2012 instead of 2013

Összességében a magyar családpolitika intézményeit európai összehasonlításban átfogónak, nagyvonalúnak tekintik, akkor is, amikor a juttatások körét, szintjét és időszakát vizsgálják az elemzők (Szelewa, Polakowski 2008; Thévenon 2011:71). A magyar családpolitika kiterjedtsége azonban az érintettek számra talán azért kevésbé látványos, mert reálértéken 1990 és 1997 között felére csökkent, azt követően sokáig stagnált, és a készpénzes támogatások csak 2006-tól növekedtek. Továbbá azért, azért, mert több mélyreható váltás is bekövetkezett, és a politikák folyamatosan éles viták keresztüztüében álltak, ami az érintettek felé a rendszer *kiszámíthatatlanságát* közvetíthette (Spéder 2016a). A családpolitikai kérdések ugyanis a választási viták egyik központi kérdései közé tartoznak. Az egyes intézkedésekről folyó viták, illetve az intézmények és jogosultságok folyamatos változása pedig a magas kiadások ellenére a családtámogatási rendszer megbízhatatlanságát jelezhetette az érintettek felé.

1.3. Elemzési stratégia

A családpolitika hatásának feltárása céljából individuális elemzéseket fogunk végezni, amelyben arra keresünk választ, hogy egyes kiválasztott *periódusoknak*, és/vagy *makrotársadalmi jellemzőknek* van-e hatása egy adott esemény, így az első gyermek születésének, illetve a 3. gyermek vállalásának bekövetkezésére, az individuális ismérvekre (csoportjegyek) való kontrollálás mellett. Az időzítésre (az esemény bekövetkezését az idő függvényében mérő) vonatkozó Cox-regressziós (első gyermek), illetve eseménytörténeti elemzésünk függő változója *az első gyermek megszületésének, illetve a harmadik gyermek megfogadásának hónapja* (szülés –9 hónap), a kockázati periódus az eltérő sorrendű gyermek esetében változó (ld. később).

(*A családpolitikai intézkedések mutatója: a periódus*) Elemzésünk kiemelt célja, hogy a rendszerváltást követő időszak változásait felmérje, és ehhez általában a rendszerváltozást megelőző időszakot tekintjük referenciának. Így elemzésünk három évtized (1980-2012) alakulását követi nyomon. Annak ismeretében, hogy a különböző sorrendű gyermekek esetében eltérő lehet az érintettek motivációja, illetve hogy számtalan olyan program van, amely gyermekszám szerint differenciál, ezért a periódusokat körültekintően, gyermekszám szerinti szempontokat is figyelembe véve fogjuk kialakítani. Egy adott periódusnak a családpolitikai intézkedés mutatójaként történő értelmezése során azt feltételezzük, hogy amennyiben egy adott időszakban az első, második, vagy harmadik gyerekek megszületésének kockázata (esélye) – figyelembe véve a kontrolltényezőket is –, szignifikánsan megnő, vagy lecsökken, akkor e változás *az időszak kezdőpontjában életbe léptetett intézkedések hatására* következett be, illetve azzal nagyon szoros kapcsolatban állt. Tudatában vagyunk, hogy ez a feltételezés nem problémamentes, hiszen számtalan egyéb, az adott időszakban bekövetkezett esemény is befolyásolhatja a születések kockázatát (cf. Milligan 2005). Ugyanakkor komoly érv a fenti feltételezés fenntartása mellett, hogy amennyiben a vizsgált időszakban bevezetett, (vagy eltörölt) támogatások nagy horderejűek, akkor jó okunk van a megváltozott gyermekvállalási gyakorlatot ezekhez kapcsolni. Eljárásunkban ösztönöz, hogy a családpolitikai hatások feltárása során ezt az elemzési gyakorlatot mások is sikerrel használták (Hoem 1993; Hoem, Prskawetz, Neyer 2001; Oláh 2003; Aassve, Billari, Spéder 2006).

(*Társadalmi szintű mutatók*) A családpolitikai hatások mérésére lehetőséget adna, ha a vizsgált időszak egészére megfelelő havi bontású makroszintű indikátorokra tudnánk hagyatkozni. A gazdasági rendszeren belüli diszkontinuitás, az idősoros adatok korlátozott

volta azonban akadályozta ezt a törekvésünket. E korlátozó tényező figyelembe vétele mellett kísérleteztünk számtalan a gazdaság és a társadalom működését, általános állapotát jellemző indikátorok (GDP, infláció, consumer sentiment index) illetve egy családpolitikai indikátor, a családi pótlék index modellekben való beépítésére. Előre jelezzük, hogy ezen törvényeink csak igen korlátozott sikerrel jártak. Úgy döntöttünk, hogy a próbálkozásainkat csak akkor tárjuk az olvasó elé, ha megítélésünk szerint segítettek a periódus-hatások értelmezésében.¹³⁷

(Kontroll-változók: a gyermekvállalást befolyásoló egyéni ismérvek szerepe a családpolitikai hatások feltárásában) A modellezésbe, a társadalompolitikai (makro) hatások elemzésbe minden esetben bevonjuk azokat a társadalmi ismérveket (kontroll-változókat), amelyek az elemzési gyakorlat¹³⁸ szerint érdemben befolyásolhatják a gyermekvállalás esélyeit. Itt tehát nem azért törekszünk a gyermekvállalást befolyásoló individuális ismérvek átfogó feltárására, hogy azokkal magyarázzuk a gyermekvállalási magatartást, hanem azért, hogy a társadalmi hatásokat, a periodushatásokat ki tudjuk mutatni. Ennek különös jelentősége van, ha *makroszintű időbeli változásokat kívánunk tetten érni/kimutatni*. A gyermekvállalás szempontjából releváns népesség összetétele ugyanis folyamatosan változik, és a kontrollváltozók teszik lehetővé annak szétválasztását, hogy mi köszönhető az *összetételi változásnak* (pl.: hogy egyre többen végzik el a felsőfokú képzést, egyre későbbre halasztódik az első munkahely megszerzése, stb.)¹³⁹ és mi annak, hogy egyes *időszakokban* (pl.: gazdasági válságban, a Bokros-csomagot követően) megváltoznak az első vagy a harmadik gyermek vállalásának körülményei.

A periódus-hatások kimutatásának így szinte előfeltétele a releváns kontrollváltozók figyelembevétele. Az adott vizsgálat szempontjából releváns társadalmi ismérvek (kontroll-változók) között vannak olyanok, amelyek mind az első, mind a második,

¹³⁷ Felvethető, hogy érdemes lenne ezen modelleket bemutatni, hiszen ezek nem szignifikáns hatása esetén arra lehetne következtetni, hogy ezeknek nincsen hatása a gyermekvállalásra. Ehhez azonban egyrészt havi bontású indikátorokra lenne szükségünk, másrészt olyan tiszta indikátorokra, amelyek bizonyosan a feltételezett családpolitikai intézkedéseket mérik.

¹³⁸ Eltekintünk attól, hogy a vonatkozó irodalmat itt felsoroljuk. Egyrészt ilyen kontroll-változókat alkalmaznak az általunk bemutatott ország-elemzések. Másrészt ezekről a befolyásoló tényezőkről szó volt részletesen a III. fejezetben. Harmadrészt, a bevezetőben említett Andorka 1987 könyv, illetve a Balbo et al. 2013 review-cikk erről részletes áttekintést ad.

¹³⁹ Andorka például egy egyszerű elemzéssel mutatta ki, hogy az egymást követő kohorszok gyermekvállalása ugyan stabilnak látszik, vagy csak minimálisan csökken, ám ez annak a következménye, hogy egyre több szülőképes korú nő szerez magasabb végzettséget, azaz erőteljesen átalakult a szülőképes korú női népesség iskolai végzettség szerinti összetétele. A magasabb végzettségűeknek pedig a vizsgált időszakban alacsonyabb volt a termékenysége. Ugyanakkor a csökkenés úgy következett be, hogy eközben a magas végzettségű nők gyermekvállalási hajlandósága növekedett, és így ez (részben) ellentételezte az összetételi hatásból eredő negatív következményeket. (Andorka, 1986a, vö. M3 táblázat.)

mind pedig a harmadik gyermek vállalása szempontjából relevánsak (pl.: kérdezett testvéreinek száma, iskolai végzettség stb.) és vannak olyanok, amelyek csak az adott paritás vizsgálata szempontjából relevánsak (utolsó gyermek születése óta eltelt idő, meglévő gyermekek neme, stb.). E változók azonosítása és kialakítása minden modellezés központi feladata. A modellekbe bevont változóinkról részletesen az III. fejezetben a gyermekvállalási csoportok és típusok elemzése során lesz szó. Itt csak vázlatosan jelezzük, hogy a különböző paritás szerinti elemzések során milyen kontroll-változókat veszünk figyelembe (vö. 23. táblázat). Egy társadalmi ismérvünk, az utolsó gyermek születésétől eltelt idő ugyanakkor társadalompolitikai design-változóként is értelmezhető (vö. Matysiak, Szalma 2014). Amennyiben a gyermekvállalás kockázatai a gyed/gyes jogosultsági idejének végén, illetve azt követően változnak meg radikálisan, jó okunk van feltételezni az intézmények hatását a gyermekvállalás időzítésére.

(Kereszthatások) A kereszthatások figyelembevétele a többváltozós elemzésekben általánosan elfogadott (Jaccard 2001)). A modelljeinkben ezekre külön kitérünk, és részletes magyarázatot adunk. Általánosságban itt annyit említünk meg, hogy ez különösen fontos, ha azt feltételezzük, hogy az egyes általunk relevánsnak tartott társadalompolitikai időszakokban az egyes társadalmi csoportok eltérően viselkednek. A kereszthatások alkalmasak (lesznek) az ilyen jellegű különbségek kimutatására.

23. táblázat A paritás szerinti elemzéseinkben figyelembe vett társadalmi ismérvek

	Szülővé válás /első gyermek	Harmadik gyermek
Kor	x	x
Nem	x	
Születési kohorsz	x	x
Kérdezett testvéreinek száma		
Utolsó gyermek születésétől eltelt időszak		x
Meglévő gyermekek neme		x
Párkapcsolati státusz (eltérő módon)	x	x
Lakóhely	x	
Szülői ház	x	
Iskolai végzettség	x	x
Gazdasági aktivitás		x
Etnicitás		x
Vallásosság		x

Elemzésünket az Életünk fordulópontjai, a magyar Generations and Gender Survey (GGS) első négy hullámának adataiból kialakított *eseménytörténeti adatbázison* végeztük el. Az első adatgyűjtés 2001-ben, a negyedik adatgyűjtés 2011–12-ben volt.

2. Szülővé válás, az első gyermek vállalása „turbulens” társadalmi változások körülményei között

Kétségtelen, hogy a termékenységi magatartás átalakulásának egyik központi folyamata a halasztás, amely mindenekelőtt a szülővé válás (első gyermek vállalásának) egyre későbbi életkorra való tolódásában érhető tetten. A későbbre halasztódás pedig addig tart, ameddig az új, stabil, későbbi gyermekvállalási minta nem alakul ki (stabilizálódik). Ha e halasztás csak és kizárólag egy kontextustól független diffúziós folyamat révén következik be, azaz úgy ahogy Kohlerék a *„halasztás átmenet (postponement-transition)”* elméletében feltételezik (Kohler et al. 2002), akkor először folyamatosan csökkennie, majd pedig újra növekednie kellene a gyerekvállalási kockázatoknak. Mindez addig tart, amíg az új, halasztást követő magatartás megállapodik, amikor a gyerekvállaláskor jellemző átlagos életkor növekedése megáll. Egyes periódusokban és/vagy kohorszokban csökkenő, majd pedig növekvő gyermekvállalási rátákat várhatunk.

Mi azt feltételezzük, hogy noha a diffúziós folyamat a posztkommunista termékenységi átalakulás során is „működésben” volt, a gyermekvállalási kockázatok megváltozása *mérőfldkövekhez, kulcseseményekhez*, a gyerekvállalás társadalmi körülményeinek beható megváltozásához kapcsolható. Úgy gondoljuk tehát, hogy egy általánosan bevett magatartás megváltozásához, így a gyerekvállalási gyakorlat átalakulásához lényeges, sokakat érintő, mindenki által érzékelhető változásnak kell bekövetkeznie. Az időszakokat olyan időpontoknak, eseményeknek kell körülhatárolni, amelyek, feltételezéseink szerint *az érintettek által érzékelt mérőfldkövek*.

Meg kell tehát találnunk azokat az eseményeket, intézkedéseket, amelyek jó indikátorai lehetnek a társadalmi átalakulás folyamatának, és ki kell választani azokat a családpolitikai intézményi változásokat, amelyek szintén kulcsfontosságúnak tekinthetők. Végül ne felejtsük el, hogy az eltérő társadalmi csoportokban eltérhet a változás üteme. Egy új magatartást (későbbi gyerekvállalás, élettársi kapcsolat) egyes társadalmi csoportok hamarabb, mások később vállalnak fel, érzik magukénak. Ha e feltételezésünk igaz, és ha az elemzésünk során jól megragadható, viszonylag homogén időszakokat tudunk elkülöníteni, tetten érhetjük ezeket a csoportkülönbségeket is.

2.1. Családpolitikai csomópontok és strukturális mérföldkövek a szülővé válás (első gyermek vállalása) átalakulása szempontjából

Milyen családpolitikai változások befolyásolhatták leginkább a szülővé válás gyakorlatát? Bár a rendszerváltás első évtizedében folyamatosak voltak a családpolitikai változások, a változások közül a korábbiakban is felidézett két intézkedést a Bokros-csomag 1995-ös bevezetését és az 1999-es családtámogatási törvényt emeljük ki. A Bokros-csomag egyértelműen cezúrát jelent a jóléti rendszer intézményi felépítésében, hiszen a döntően biztosítási elvekre épülő rendszert *jövedelem-teszteltté* változtatja. Ezen túl megszünteti a keresetarányos ellátásokat és általánossá teszi az általány típusú (fix összegű) ellátásokat.

Az 1999-es családtámogatási törvény nem csak *visszaállítja* a korábbi rendszert, bár ez is lényeges változást jelentene, de *ki is terjeszti* és új elemekkel bővíti is. Kiterjesztésnek tekintjük, hogy a korábban biztosítási viszonyhoz kötött családi pótlék, gyes, gyet, alanyi jogúvá, univerzálissá válik. Új elem a *családi adókedvezmény*, és újdonsága folytán ez nevezi meg az új családtámogatásai rendszert. E képzet nem indokolatlan, hiszen a családtámogatási rendszer egy olyan új elemmel bővül, aminek az eddigiektől eltér a működése: ez az ellátás egyrészt az adófizetési képességhez kapcsolódik, másrészt az adófizetők között gyerekszám szerint rendezi át a jövedelmeket.

Mely rendszer szintű változásokat tartjuk meghatározónak a szülővé válás átalakulásának folyamatában? A Bocskor-csomag előtti időszak tagolásában kézenfekvő *mérföldkönek* tekinteni a politikai rendszerváltás 1989/90-es időszakát, a monolit egypártrendszer többpárti versenymokráciává alakítását. Bár a hétköznapi ember életkörülményeiben ekkor változások (még) alig következhettek be, a szabadság, a határok nyitottsága sok-sok ember számára jelezte, hogy új világ kezdődik, hogy a mindennapi élet keretei meghatározóan változnak meg.

A gazdasági rendszerváltás nem köthető egy időponthoz, hiszen a redisztributív rendszerből a piaci rendszerbe való áttérés hosszabb időszak alatt ment végbe. A gyermekvállalás szempontjából mégis szerencsés lehet egy olyan időpont megjelölése, amikor a hétköznapi emberek már közvetlenül, a „bőrükön” érzékelhették, hogy a mindennapi élet körülményei radikálisan megváltoztak. Úgy gondoljuk, hogy a *tömeges munkanélküliség 1992-es megjelenése* jelezte egyértelműen a hétköznapi ember számára az új gazdasági rendszer beköszönését, és tette világossá, hogy a mindennapi megélhetés körülményei átalakultak. Ugyanilyen indikátor lehet a *magas inflációs időszak* is, hiszen az

áremelkedés, a fogyasztási kereslet radikális átalakulását kívánta meg, illetve tette lehetővé. (Ez is oka annak, hogy a periódus hatások mellett kísérleteztünk az infláció modellben való szerepeltetésével.)

Azt feltételezzük, hogy a rendszerváltást követő gazdasági és intézményi átalakulás a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók körében eltérő motivációs környezetet hoztak létre. (Mivel státuszhelyzetet, illetve a jövedelmi helyzetet retrospektív változóval nem tudjuk mérni, ezért a szokásoknak megfelelően iskolai végzettséget tekintjük a státusz, a jövedelmi helyzet indikátorának.¹⁴⁰) A motivációk/ösztönzők társadalomszerkezeti kapcsolódását tekintve három előzetes feltételezés fogalmazódott meg bennünk.

(Az anyaság, mint „menekülő útvonal”) Összhangban a bizonytalanság redukciójának elméletével (Friedman et al. 1994), feltételezzük, hogy egyesek, akik az átalakulás következtében váltak munkanélkülivé, „menekülő útvonalként” a szülővé válást/anyaság szerepét vállalják fel, ezzel megmenekülve a munkanélküliségtől, a (lét)bizonytalanságtól. Mivel az alacsony végzettségűek körében magasabb a munkanélküliség, a fenti hipotézisnek az felel meg, hogy a gyerekvállalás esélye/kockázata¹⁴¹ 1992 után, a tömeges munkanélküliséget követően az alacsonyabb végzettségűek körében megnőtt. E feltételezést gyengíti, hogy mindeközben a jellemző volt a halasztás általános tendenciája (vö. II. fejezet), ami a szülővé válás esélyének csökkenésében nyilvánult meg. Ugyanakkor nincsen kizárva, hogy az alacsonyabb státuszúak gyerekvállalási esélye mégis kevésbé csökkent, mint a magasabb státuszúaké.

(A középrétegek megszorítása) Bár a Bokros-csomagot általános családpolitikai csomópontnak tekintjük, intézkedései mégis a közép-rétegeket, a munkahellyel és formális keresettel rendelkezőket érintették erőteljesebben. Egyrészt, mert a formális („bevallott”) keresete alapján határozták meg a jövedelmi küszöböt, és dőlt el, hogy az érintetteknek jár-e családi pótlék, illetve GYES. Másrészt megszűnt a valódi keresettel arányos keresetkompenzáló GYED. Mindkét intézkedés a munkajövedelemmel rendelkezőket, a középső és felső státuszúakat érintette leginkább. Mindkét intézkedés nagyságrendekkel „növelte meg” a gyerekvállalás használdozati költségeket (opportunity cost). A fentiek alapján kézenfekvő az a közkeletű feltételezés, hogy a Bokros-csomag bevezetése a középső

¹⁴⁰ Felhívjuk a figyelmet, hogy elemzéstechnikai okok miatt csak két iskolai végzettségi kategóriát különböztettünk meg: Ezek: alacsony (szakmunkás végzettség, és annál alacsonyabb végzettség), magas (érettségi és felsőfokú végzettség).

¹⁴¹ Itt és a következőkben az esély és kockázat szavakat szinonimaként használjuk. Míg ugyanis a risk angol fogalomnak van egyértelműen neutrális tartalma, addig a magyar kockázat fogalomhoz erőteljesebb negatív tartalmi konnotáció párosul. Ezért a kockázatok helyett néha az esély fogalmát használjuk.

és/vagy a felső társadalmi státuszúak gyerekvállalási hajlandóságát (szülővé válás kockázata) csökkenti inkább.

(A „jómódúak” gyermekvállalásának támogatása) Az 1999-es családpolitikai intézkedési rendszer legfőbb újdonsága a felvállaltan népesedéspolitikai indíttatású családi adókedvezmény bevezetése volt. Ne felejtjük azonban el, hogy a Bokros-csomag előtti rendszer visszaállítása, illetve a családi pótlék és a GYES alanyi jogúvá változtatásának költségvetési kiadásai, az e célra felhasznált anyagi források messze túltettek az adókedvezményre fordított anyagi erőforrásokon. (Vö: Ignits, Kapitány 2006) Mégis, nem indokolatlan feltételezni, hogy a családi adókedvezmény bevezetése a magasabb munkajövedelemmel rendelkezőket vette célba. Feltételezhető az is, hogy e jelzéseket e fenti társadalmi csoportok kódolták is, és így ezen csoportok tagjai számára az intézkedések erőteljesebb ösztönzést jelentenek. E hatás szerepét a szülővé válás időszakában gyengíthette a családi adókedvezmény formája. Komoly adókedvezményt ugyanis csak a három- és többgyerekesek kaptak. A fenti szempontok alapján összességében mégis a magasabb státuszúak növekvő relatív gyerekvállalási hajlandósága várható.

Egyes támogatások 1998-ban történt univerzálissá tétele azonban a fentiekkel éppen ellentétes motivációs körülményeket hozhatott létre. A korábban munkaviszonyhoz, illetve biztosítási viszonyhoz kötött támogatások alanyi jogúvá tétele ugyanis a munka világán kívül rekedtek, vagy kívülállók számára teszi hozzáférhetővé az ellátásokat. Ez minden bizonnyal az alacsonyabb státuszúak körében jelenti a gyerekvállalás anyagi ösztönzőségének megerősödését.

Az 1999-es családpolitikai intézkedések tehát bonyolult, logikájában ellentmondó ösztönzőket tartalmaznak. Amennyiben tehát az adott periódusban nem találunk státuszkülönbségeket, az éppen úgy következhet abból, hogy az átmenet idején az intézményi változások nem igazán befolyásolták a szülővé válást, ám abból is, hogy az intézkedési csomag egyes intézkedései az előnyösebb, más intézkedések pedig a hátrányosabb csoportok gyerekvállalását támogatták inkább. A szülővé válás szempontjából a fentiek alapján az alábbi időszakokat különítettük el:

24. táblázat A rendszerváltozást követő időszak felosztása társadalompolitikai időszakokra, az első gyermek születése szempontjából

Időszakok	A szülővé válás (1. gyermek) megszületése szempontjából releváns családpolitikai időszakok, változások
1980 – 1989	az államszocializmus időszaka
1990 – 1992	az átmenet első időszaka a munkanélküliség megjelenéséig
1993 – 1995	A tömeges munkanélküliség időszaka a (a Bokros-csomag bevezetéséig)
1996 – 1998	Bokros-csomag: a hozzájáruláson (munkavállaláson) és univerzalizáción (családi pótlék) alapuló rendszer jövedlemteszteltté (adott jövedelmi szint alattiak kapnak családtámogatást) változtatása
1999 –	az univerzális rendszer teljeskörűsödik, visszavezetésre kerül a kerestarányos GYED, bevezetésre kerül az <i>adókedvezmény</i>

2.2. Eredmények

A szülővé válás átalakulásának elemzésében a kiindulópontot a fenti társadalompolitika időszakainak (periódusok) hatáselemzése képezi.¹⁴² Referenciaidőszaknak a 80-as éveket tekintjük, és ahhoz képest vizsgáljuk, hogy hogyan alakult a szülővé válás kockázata. Noha a kiindulóponthoz képest már az átmenet időszakában is alacsonyabbnak (0,82) mutatkozik a szülővé válás esélye, ezen érték egytől való eltérése nem szignifikáns (25. táblázat).

A szülővé válás kockázata először a tömeges munkanélküliség megjelenésével induló periódusban lesz szignifikánsan alacsonyabb, mint a rendszerváltozást megelőző időszak referenciaértéke (1,0). 1993-95-ben több mint egy harmaddal (0,62) kisebb az esélye az első gyermek vállalásának, mint a rendszerváltást megelőző időszakban. A Bokros-csomag idején tovább csökken a szülővé válás esélye (0,505). Végül az utolsó vizsgált periódusban (1999-2001) az egyéni tulajdonságokat is kontrolálva egy harmadára (0,343) csökken le az első gyerek vállalásának kockázata. Összességében tehát 1993-tól egy fokozatosan gyorsuló folyamatnak, a szülővé válás kockázatának folyamatos visszaesésével van dolgunk. A jelenlegi modellünk arról nem ad számot, hogy ez milyen mértékben köszönhető a halasztásnak, illetve a szülővé válás végleges elhalasztásának (gyermektelenség növekedése). A halasztás általános tendenciáját persze már jól ismerjük a

¹⁴² Az elemzésben egy A. Aassvéval és F. Billarival folytatott közös kutatómunka egyes összefüggéseit emeljük ki. E kutatás eredményeit az EJP-ben publikáltuk (Aassve et al. 2006).

népmozgalmi adatokból (MAFB), hiszen az aggregált adatok alapján a folyamat 1995-ben látszik elindulni (vö. 6. ábra). Jelen modellünk annyival mond többet, hogy már a Bokros-csomagot megelőző időszakban változások következtek be a szülővé válás gyakorlatában.

Két olyan modellt is kialakítottunk, amely a fentiekben meghatározott periódusok mellett a makrogazdasági helyzetet leíró indikátorok – a GDP és az infláció – is szerepelt. Mindkét gazdasági kulcsindikátor szignifikáns hatást mutatott. A GDP és a szülővé válás kapcsolata a várakozásokkal *ellentétben* negatív volt, az infláció és a szülővé válás kockázata pedig a várakozásoknak *megfelelően* volt negatív. A gazdasági teljesítmény (GDP) modellben való szerepeltetése felerősítette, az inflációé viszont „eltüntette” a korábban taglalt periódusokhoz kapcsolódó hatásokat.

A gyermekvállalás közgazdasági megközelítése alapján azt feltételezhetjük, hogy a GDP 1990-es évek eleji radikális visszaesése csökkenteni, emelkedése pedig, legalábbis egy későbbi fázisban növelni fogja a gyerekvállalási kedvet (vö.: Sobotka et al. 2011). Úgy látszik azonban, hogy a radikális társadalmi változás(ok) időszakában ez az összefüggés „nem érvényes”. A GDP csökkenésével párhuzamosan túl sok egyéb átalakulás (munkapiaci átalakulás, privatizáció, egyenlőtlenségek növekedése) ment végbe, és így a gyermekvállalási kockázatok változását nehéz összekapcsolni egyes meghatározott gazdasági és társadalmi folyamatokkal. Az eredmények első megközelítésben tehát azt sugallják, hogy a szülővé válás csökkenő kockázatát, a szülővé válás időzítésének halasztását egy, a gazdasági folyamatoktól „független” autonóm folyamatnak tekintjük. Vagy egy értékváltozáson alapuló folyamatnak (pl.: SDT), vagy egy olyan diffúziós folyamatnak (Kohler et al. 2002.), amelynek kiindulásában, gyorsulásában vagy lassulásában a társadalmi viszonyok átalakulásának minden bizonnyal szerepe van, ám az elindult folyamat komoly önállósággal, tehetetlenséggel rendelkezik.

Az *infláció* is többféle jelenség indikátorának tekinthető. Az egyik, a korábbi elemzésünkben (V. fejezet) előnyben részesített értelmezési lehetőség, hogy az inflációt a *gazdasági (és társadalmi) bizonytalanság mutatójának* tekintjük. Ekkor eredményeink, hogy a bizonytalanság növekedésével csökken a szülővé válás esélye, illetve a bizonytalanság csökkenésével viszont növekszik az esély, egybe vág várakozásainkkal. Másrészt az eredményeinkkel összhangban lévőnek látszik, ha az inflációt a reálbérek vagy a reáljövedelmek indikátorának tekintjük. Ekkor a gyerekvállalási kockázatok az infláció növekedésével (=reáljövedelem-csökkenéssel) csökkentek, csökkenésével (=reáljövedelemnövekedés) pedig nőnek. Többféle értelmezés is elképzelhető tehát. Újfént meg

kell ismételnünk, hogy túl sok gazdasági és társadalmi átalakulási folyamat zajlott párhuzamosan a rendszerváltozás során, és így egy-egy kiragadott indikátorral nem tudjuk kielégítő módon megragadni a folyamatok komplexitását. Áttekinthetőbbnek véljük azon értelmezésünket, hogy a társadalompolitikailag releváns periódusokkal értelmezzük a szülővé válás átalakulását. Nem tagadhatjuk persze, hogy nem tudjuk pontosan meghatározni, az adott periódus milyen jellemzője befolyásolta leginkább a szülővé válás kockázatát. A statisztikai összefüggések tehát asszociációknak tekintendők és eltérő magyarázatokra adnak lehetőséget.

A szülővé válás átalakulásának természetét *kereszthatások* beépítésével tudjuk tovább árnyalni. Ezzel többet tudunk meg a változások időzítéséről, és a társadalomszerkezeti különbségekről.

Mindhárom modellben azt találjuk, hogy a szülővé válás kockázatai az egyes periódusokban *életkor* szerint eltérhettek. Az általános „visszaesés” mellett voltak egyes időszakok, amikor a fiatalabbak, a 21 év alattiak gyerekvállalási kockázata kevésbé esett vissza. Főképpen 1993-1995 között, de a Bokros-csomag idején is a legfiatalabb nők gyerekvállalási hajlandósága magasabb volt, mint a 21 év felettieké (vö. 25. táblázat, második panel). Vagyis a halasztásban a folyamat beindulása során nem a legfiatalabbak, hanem a tőlük idősebb nők jártak élen. Másképpen fogalmazva: a legfiatalabb 15-21 éves korcsoportban az általános csökkenő tendenciákkal szemben 1993-tól *kezdvé növekedett a szülővé válás* esélye. (A rendszerváltozást megelőző időszakhoz képest az „alapmodell” szerint 1,45, majd 1,59 szeresére nőtt a szülővé válás kockázata.)

A másik kereszthatás az *iskolai végzettség*hez kapcsolódik (vö. 25. táblázat, 3. és 4. panel). Összességében a magasabb végzettségű nők szülővé válásának hajlandósága alacsonyabb, mint az alacsonyabb végzettséggel rendelkezőké. A magasabb végzettségűek gyermekvállalási esélye az alacsonyabb végzettségűek kevesebb mint hetedét teszi ki. (0,135). Ugyanakkor fontos következtést vonhatunk le, az időszak és iskolai végzettség kereszthatásokból (4. panel). A Bokros-csomag idején a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők első gyerekvállalási hajlandósága a 80-as éveket jellemzőhöz képest több, mint felére (0,414) esett vissza, minden egyéb tényező kontrollálása mellett. Ez az eredmény a „középosztály” hipotézisünkhöz illeszkedik leginkább, hiszen a keresetarányos gyed megszüntetése, a jövedelem-tesztelt családtámogatás bevezetése leginkább a közép és magas státuszú társadalmi csoportokat érinthette. Ahogy korábban említettük, nem zárható ki, hogy más 1995-98 közötti változások is „okozhatták” a szülővé válás esélyének visszaesését,

illetve differenciált változását. Amint 1998-ban megszűnik a Bokros-csomag érvényessége, és visszavezetésre kerülnek a korábbi családtámogatások, a szülővé válás esélye a magas végzettségűek körében újra a referenciaértékre (1,088) emelkedik. Ez a tény egyértelműen arra utal, hogy a családpolitikai rezsimváltások hatottak a szülővé válás kockázatainak radikális megváltozására.

25. táblázat A családpolitikai időszakok (periódusok, a GDP és az infláció szerepe a szülővé válásban (első gyermek megszületésében), Cox-regresszió eredményei

	Alapmodell	GDP-modell	Inflációs modell
IDŐSZAKOK			
Államszocializmus (1980-1989)	(ref.)	(ref.)	(ref.)
Korai átmenet (1990-1992)	0,825	0,613 ***	0,935
Munkanélküliség (1993-1995)	0,620 ***	0,382 ***	0,964
„Bokros-csomag” (1996-1998)	0,505 ***	0,332 ***	1,248
Univerzális támogatás és adókedvezmény (1998-2001)	0,343 ***	0,293 ***	1,626
IDŐSZAK & ÉLETKOR			
Államszocializmus & 21 alatt	(ref.)	(ref.)	(ref.)
Korai átmenet & 21 alatt	1,083	1,215	1,169
Munkanélküliség & 21 alatt	1,452 **	1,625 **	1,507 **
Bokros-csomag & 21 alatt	1,593 *	1,703 *	1,565
Univerzális és adókedvezm. & 21 alatt	1,088	1,282	1,213
VÉGZETTSÉG (magas)	0,135 ***	0,139 ***	0,138 ***
IDŐSZAK & VÉGZETTSÉG			
Államszocializmus & magas	(ref.)	(ref.)	(ref.)
Korai átmenet & magas	1,081	1,188	1,199
Munkanélküliség & magas	0,811	0,911	0,898
Bokros-csomag & magas	0,414 ***	0,445 ***	0,442 ***
Univerzális és adókedvezm. & magas	0,917	1,008	0,985
GDP	X	0,978	X
INFLÁCIÓ	X	X ***	0,999 ***

Megjegyzések

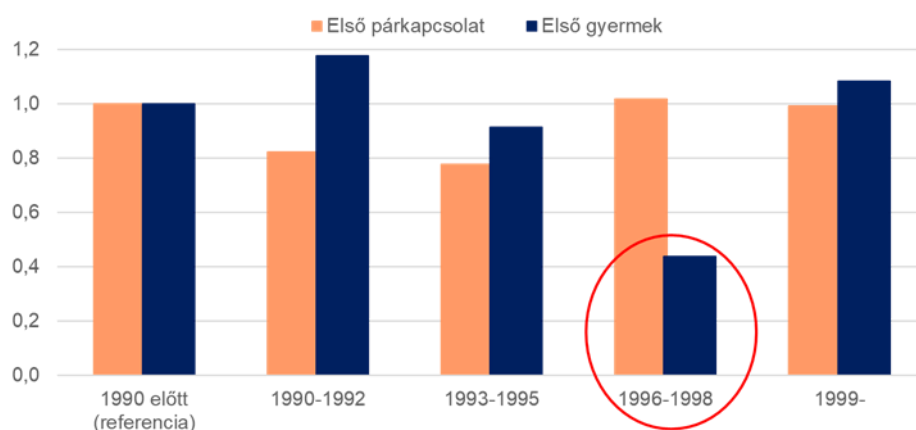
A modellekben szereplő további változók és kereszthatások: *Változók*: kohorsz, lakóhely, kérdezett testvéreinek a száma, szülői ház, az iskolai végzettség kétértékű (magas, alacsony) változóként szerepel; *Kereszthatások*: kohorsz és életkor, végzettség és életkor, lakóhely és életkor, időszak és életkor, testvérek és életkor, szülői ház és életkor (Vö. M4. és M5. táblázat a mellékletben)

Sign. * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001

Az iskolai végzettséggel kapcsolatos periódus hatást alábbi ábránk az első párkapcsolat alapításának tükrében szemlélteti. Emléketetőül, minden esetben az államszocializmus utolsó időszaka, 1980-1989 a referenciaidőszak, a mindenkori együttthatókat, legyen szó akár a párkapcsolat-alapítás esélyéről, akár a szülővé válás esélyéről *ezen időszak gyakorlatához képest mérjük*. A magasabb végzettségűek alacsonyabb végzettségűekhez mért (első)gyermekvállalási kockázatát mindig az 1980-1989 időszakában jellemző arányokhoz (1,00) mérjük. Mint látszik 1990-1992 között a magasabb végzettségűek gyerekvállalási kockázata nem szignifikánsan emelkedett (1,081), azt követően (nem szignifikánsan) csökkent, majd 1996-98 között 0,4 körülire (modelltől függően) szignifikánsan csökkent le. Végül az 1998 utáni időszakban a paraméter újra nem tér el szignifikánsan az államszocializmus időszakában mérthez képest.

Az *első párkapcsolat* alapításának kockázatában csak kisebb és fentiekől eltérő elmozdulások érhetők tetten. A párkapcsolatalapítás esélye a magasabb végzettségűek körében már 1990-ben csökkeni látszik, ám az eltérések nem szignifikánsak.¹⁴³ Változásokat tapasztalunk tehát a magasabb és az alacsonyabb végzettségűek egymáshoz viszonyított első párkapcsolat megalapításának hajlandóságában (kockázatok), ám azok nem szignifikánsak.

37. ábra A szülővé válás relatív kockázatai (magas vs. alacsony végzettség), a rendszerváltást követő családpolitikai periódusokban (referencia: 1980-1989)

Forrás: Aassve et al (2006). Societal Transition, Policy Changes and Family Formation: Evidence from Hungary. *European Journal of Population* (2006) Volume 22, Issue 2, pp 127–152

A többváltozós elemzéseink nyomán pontosítani tudjuk a termékenységi átmentről eddig megismert összefüggésről. Egy oldalról visszaigazolódott, hogy a rendszerváltozást követően mélyreható változások következtek be a gyermekvállalás gyakorlatában, aminek alapvető jellemzője a gyermekvállalási hajlandóság folyamatos csökkenése egészen az ezredfordulóig. Ami a változások történeti ütemezését illeti, elemzésünk szerint a változások 1992 után indultak el, a Bokros-csomag időszakában, és különösen azt követően tovább gyorsultak. Feltárva az átalakulás két további jellemzőjét, árnyalni tudtuk annak lefolyását. Egyrészt megállapíthattuk, hogy a korai gyermekvállalás magatartása nem tűnt el, sőt 1993-t követően felerősödni látszik.¹⁴⁴ Másrészt a változások státuszhoz-kötöttségét is meg tudtuk állapítani. Jól látszik, hogy a magasabb végzettségűek szülővé válási hajlandósága az alacsonyabb végzettségűeknél alacsonyabb, másrészt ennek mértéke a különböző

¹⁴³ A konkrét értékek megtalálhatóak az M5. táblázatban.

¹⁴⁴ Felvetődik tehát, hogy a korai gyermekvállalás gyakorlat nem csak 2010-t követően (vö. Kapitány, Spéder 2018, Kapitány 2018) erősödött fel, de már a korábbi időszakban is jellemző lehetett. Az átlagos életkor az első gyermek születésekor (MAFB) pedig azért indul csak később növekedésnek, mert a korai gyermekvállalás gyakorlata fennmarad, sőt erősödik.

társadalompolitikai periódusokban eltér. Kiugró, hogy a Bokros-csomag erőteljesen visszavetette a magasabb végzettségűek gyermekvállalási hajlandóságát. Végül pedig egyértelműen bebizonyosodott, hogy az érinett népesség egyértelműen reagál a társadalompolitikai intézkedésekre. A Bokros-csomag bevezetése, és eltörlése az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek körében először radikálisan csökkentette, majd pedig emelte a szülővé válás hajlandóságát. Mindez tehát egyértelmű bizonyítéka a családpolitikai intézkedések „hatásosságának”.

3. A sokgyermekessé válás társadalmi tényezői: alaptendenciák, szándékolt és nem szándékolt intézményi hatások¹⁴⁵

3.1. Családpolitikai csomópontok a nagycsaláddá válásban

Ahogy a bevezetőben már jeleztük elfogadjuk azt a nézetet, amely szerint a családpolitikai rendszerben vannak (átfogó) jól érzékelhető, mindenkire kiterjedő útelágazások/mérföldkövek, és vannak családpolitikai finomhangolások (folyamatos karbantartás), és vannak bizonyos csoportok számára hozzáférhető programok (gyorsító vagy lassító sávok). Komoly eltérések lehetnek abban, hogy az egyes intézkedések ki számára relevánsak, illetve, hogy egyes intézkedések mely társadalmi csoportokat érint(hetik). A harmadik gyermek vállalásának vizsgálata különösen jó példa a sajátos helyzetre és a differenciált hatásokra. A sokgyermekessé válásban (harmadik gyermek vállalásában) megítélésünk szerint két intézkedés volt nagy horderejű. A *gyermeknevelési támogatás (gyet)* 1993-as bevezetése, és egy radikálisan új adókedvezmény-típus a *családi adókedvezmény* 1999-es bevezetése.

Komolyan felvetődik azonban a kérdés, hogy a korábban cezúrának minősített „Bokros-csomag” bevezetésével nem kezdődik-e új időszámítás a nagycsaládossá válás szempontjából? A periódushatár mellett szól tehát, hogy általános áttérés következett be a munkavállaláshoz kötött ellátásokról a rászorultság szerinti jogosultságokra. Ellene szól ugyanakkor, hogy a Bokros-csomag a három gyermekekre vonatkozó programokat érintetlenül hagyta. Mindezt figyelembe véve úgy láttuk, hogy az 1995-ös intézkedések a nagycsaládossá válást kevésbé érinették.¹⁴⁶ A végleges periodizálást megelőzően részletesen

¹⁴⁵ A családpolitikai intézkedések harmadik gyermek születésre való hatását Murinkó Líviával és Oláh SZ. Líviával együtt végeztük, és az megjelent 2017-ben az NKI Working Papers on Family, Welfare and Population sorozatában (Spéder et al. 2017).

¹⁴⁶ Bár nem tagadjuk, hogy kísérleteztünk olyan modellekkel is, amelyben az 1995-1998-as időszak önállóan szerepel, ám itt ezen próbálkozásokat nem szerepeltetjük, mert lényeges periódus-hatást mérni nem tudunk.

bemutatjuk és termékenységi szempontból elemezzük a nagycsaládossá válás szempontjából általunk mérvadónak tekintett családpolitikai programokat.

„Főállású anyaság” – alapjövedelem/támogatás a sokgyermekes családok részére (1993)

Az első szabadon választott kormány politikailag konzervatív elkötelezettsége, a munkapiac szorítása (a munkapiac radikális összeszűkülése), és a jövedelmi egyenlőtlenségek sokgyermekesek kárára való megnövekedése kedvező körülményeket teremtett egy új családpolitikai intézkedés bevezetéséhez. Az 1993-ban bevezetett *gyermeknevelési támogatás (gyet)* a három- és többgyermekesek részére *fix összegű havi juttatást* biztosít a *legkisebb gyermek nyolcéves koráig*. A támogatás értéke megegyezik a gyermek 25-36 hónapos kora idején járó gyermekgondozási segéllyel. Bevezetésekor ez az összeg a női átlagkereset két ötödét (39%), 2000-ben pedig egy harmadát (33%) tette ki.¹⁴⁷ Az összeg tehát nem elhanyagolható, sőt jelentékenynek tekinthető. A program indulásakor a támogatáshoz a korábban munkahellyel rendelkezők (biztosítottak) juthattak, abban az esetben, ha a család egy főre jutó jövedelme nem érte el a minimális nyugdíj háromszorosát (jövedelmi teszt). A fenti két kritérium azonban a gyakorlatban alig korlátozta az igénybevételt.¹⁴⁸ Az előzetes munkavégzés (biztosítási jogviszony) kritériumát 1999-ben eltörlik, a jövedelmi plafon továbbra is fennmarad, ám összességében a támogatást potenciálisan igénybe vevők köre valamelyest bővült.

A program alternatív szerepet kínál a munkavállalással, de egyben a munkanélküliséggel) szemben (is). Nem véletlen tehát, hogy a nyilvánosságban *„főállású anyaságként”* tejedt el.

Az új program a nők részére *választást tesz lehetővé*: vagy óvodába adják 3. életévét betöltött harmadik gyermeküket, és visszatérnek a munkapiacra, vagy pedig otthon gyermeket nevelnek. Ezt a választást az intézményi ellátottság nem korlátozza. Egyrészt mert a hároméves kor felettiek körében az óvodai ellátás lefedettsége szinte teljeskörű volt, és ma is az, bár településszintű anomáliák adódhatnak. Másrészt a gyermek 3. életévének betöltésekor lejáró gyermeknevelési szabadságot követően a munkaadóknak a kisgyermekes anyákat kötelező korábbi munkahelyükre visszavenni (munkahelybiztonság). A piac fluktuációja miatt persze ezt a kötelezettséget se lehet mindig maradéktalanul valóra váltani,

¹⁴⁷ Ekkor komoly inflációs időszakok jellemzik a magyar gazdaságot, (CPI 1993:22,5%; 2000:9,8%) és az ellátásokat nem folyamatosan, hanem időről-időre igazították az infláció után.

¹⁴⁸ Ekkor még a nők döntő többsége rendelkezik az igénybevételhez szükséges előzetes munkaviszonnyal, illetve az alacsony magyarországi jövedelmek miatt kevés sokgyermekes egy főre jutó jövedelme éri el a megállapított jövedelmi plafont.

illetve betartatni. Mégis, összességében a gyereknevelési támogatás igénybevétele, a fizetetlen szabadság kvázi „meghosszabbítása” semmiképpen nem kényszer, hanem szabad választás eredménye. Egyben annak (is) kifejezése (lehet), hogy a sokgyermekes szülők az intézményes ellátással szemben a személyes ellátást és nevelést részesítik előnyben. Persze nem zárható ki az az értelmezés sem, hogy a gyermekkel való otthonmaradás, a „főállású anyaság” a recesszió időszakában a jövőbeni munkanélküliséggel szemben egyfajta „előremenekülés”, és a harmadik és további gyermekek vállalása és nevelése a munkaerőpiaci nehézségekre adott válasz: a munkanélküliséggel, az inaktivitással szemben a szülőség „elismert” alternatív és legitim szerepmegformálást kínál nők részére (vö. Vikat 2004).

Végezetül a „főállású anyaság” nem áll végérvényesen szemben a munkavállalói szereppel. Egyrészt, mert korlátozott mértékben munkát lehetett vállalni mellette. Bevezetése idején az igénybe vevők *részmunkaidőben* (<20 óra) dolgozhatnak, és e korlátozás a későbbiekben tovább enyhül. Az igénybevétel mellett jelenleg akár teljes állású munkát is lehet végezni, ha a munkavégzés helye az otthon, azaz megegyezik a gyermeknevelés helyével.¹⁴⁹ Másrészt, munkaadó és munkavállaló megegyezése esetén lehetővé tette, hogy az ellátás idejére a munkavállaló fizetés nélküli szabadságra menjen, azaz megtartsa munkahelyét.

Noha a magyar családpolitikát 1990 és 2010 között összességében a kiszámíthatatlanság, a folytonos, 180 fokos fordulatok jellemezték, a legkisebb gyermek 8. évéig biztosított alapjövedelem intézménye bevezetése óta soha nem kérdőjeleződött meg, soha nem vált a viták és a változtatások tárgyává, így az vizsgált időszak egészében a családtámogatási rendszer *kiszámítható programjaként* volt jelen. Így noha a rendszerváltozást követő időszakban folyamatosan és mélyrehatóan változtak a gyermekvállalás körülményei és családtámogatási rendszer, aminek következtében a gyermekvállalás elhalasztása előnyösebbnek mutatkozott (Rodin 2001), egy a fentiekben leírt, és kiszámíthatónak minősíthető támogatási forma megléte *valószínűleg növelhette a 3. gyermekek vállalásának hajlandóságát (1. hipotézis)*.

Az ellátás gyakorlati univerzalitását emeltük ki, ám azt gondoljuk, hogy az ellátás igénybevétele társadalmi státusz szerint mégis *differenciált*. Az igénybevétel ugyanis komoly haszonáldozati költségekkel járhat. A munkapiaci életpálya hosszú megszakítása egyesek számára a munkahelyi ranglétrán való előrejutás lehetőségének elvesztését vagy

¹⁴⁹ 2005-ben a támogatást igénybe vevők 8,6 százaléka rendszeresen, 8,5 százaléka pedig alkalmilag végezett jövedelemszerző munkát Váradi (2006).

csökkenő életpálya-kereseteket, mások számára a biztos munkahely elvesztését, megint mások számára pedig a munkapiacról való végleges kikerülést jelentheti. A munkapiactól való évtizedes távolmaradást sem azok nem engedhetik meg, akik számára fontos a munkavállalás, sem pedig azok, akik életszínvonalának a fenntartásához a feleség önálló keresete elengedhetetlen tényező. Akik viszont nem rendelkeznek munkahellyel, vagy a munkaerőpiac „szélén” elhelyezkedő állással bírnak, azok számára a gyermeknevelési szabadság anyagilag is lukratív megoldás jelenthet. Indokolt tehát azt feltételeznünk, hogy az ellátás a különböző társadalmi csoportokat a harmadik gyermek vállalásában eltérő erővel motiválta, azaz, hogy az alacsonyabb jövedelemmel rendelkezők (esetünkben az *alacsonyabb iskolai végzettségűek*) körében inkább nőtt a harmadik gyerek vállalásának esélye. (2. hipotézis).

A gyermekek után járó adókedvezményről részletesebben (1999)

Magyarországon 1986-ban vezették be a személyi jövedelemadó rendszerét. A személyi jövedelemadó különféle tételekkel csökkenthető volt, ám a gyereknevelés költségeit csak jelképesen vette figyelembe. A személyi jövedelmet terhelő adó nagysága gyakorlatilag független volt attól, ki hány gyermeket tart el.¹⁵⁰

Az 1999-ben bevezetett, ám 2000. január 1-től érvényes szabályok szerint a gyerekeket nevelő személyeket a *gyerekszám szerint adókedvezmény* illette meg. A levonható adó a gyerekszámmal növekedett. A progresszió 2001-től vált erőteljessé. Ekkor az egy gyermekeseket 3000 forint, a kétgyermekeseket 4000 forint, a három és több gyermekeseket 10000 forint /gyerek adókedvezmény illette meg havonta.¹⁵¹ Összességében egy háromgyermekes szülő által igénybe vehető összes gyermekkedvezmény 2000-ben a női átlagkereset közel ötödét (18%), 2001-ben pedig *felét* (51%) tette ki.

A három gyermekkel rendelkezők számára nyújtott adókedvezmény *mindenki* által igénybe vehető (*univerzális*), fix összegű típusú támogatás, ám *közvetetten differenciált*, hiszen a teljes adókedvezmény igénybevételéhez elegendően magas jövedelemre volt és van szükség. Az adókedvezmény első látásra a nagycsaládosokat részesítette előnyben, a gyermektelenekkel, egy- és kétgyermekesekkel szemben. Ám ha figyelembe vesszük a személyi jövedelemadó akkori progresszív voltát, és a (gyermkek által is) fogyasztott cikkek áfatartalmát, akkor sokkal nehezebb annak megítélése, hogy az adózók közötti

¹⁵⁰ Írásunkban nem térhettünk ki az adórendszer részletes bemutatására. Erről lásd, Kupa (szerk) 1988 jelentést.

¹⁵¹ Az adókedvezmény nagyságát és annak alakulását a Mellékletben található M7. táblázat mutatja.

jövedelemátrendezés kinek, és mennyire kedvezett. A differenciálás nyilvánvaló, amikor azt a sokgyermekesek körében vizsgáljuk. Az alacsony jövedelműek ugyanis vagy nem fizetnek adót, vagy olyan alacsony összegű adót fizetnek¹⁵², hogy abból a fenti összeget levonni nem lehet. Arról sajnos nincsen kimutatásunk, hogy a gyermekes szülők közül milyen arányban voltak olyanok, akik nem rendelkeztek az adókedvezmény igénybevételéhez elegendő jövedelemmel. Bizonyosak lehetünk azonban abban, hogy a jövedelemeloszlás alsó harmadában lévők aligha tudták és tudják az összes adókedvezményt igénybe venni. A kedvezmény teljes igénybevételéhez tehát, legalább közepes, vagy magas adózandó jövedelemmel kellett rendelkezni.

A fix összegű támogatások, és az adókedvezmény is ennek tekinthető, ugyan az alacsonyabb jövedelműeket, státuszúakat ösztönzik a további gyermekvállalásra (Aassve – Lappegard 2009, Thevénon, Gauthier 2011), a magyarországi keresetek eloszlása és az adózás jellege miatt mi mégis azt feltételezzük, hogy az adókedvezmény bevezetését követően a *magasabb jövedelemmel (esetünkben magasabb iskolai végzettséggel) rendelkezők körében szignifikánsan magasabb lesz a harmadik gyermek vállalásának az esélye (3. hipotézis).*

Releváns periódusok

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a 3. gyermek vállalása szempontjából a két említett intézkedést tartunk mérőföldkőnek és periódushatárnak. Van-e azonban olyan további esemény, intézkedés, ami noha kisebb jelentőségű, mégis módosíthatta a harmadik gyermek vállalásának esélyeit?

A fentiekben részleteztük, hogy a Bokros-csomag nem érintette a gyet-et és mivel a „sokgyermekesség” a 90-es években az egyik legnagyobb szegénységkockázati tényező volt, nem vártuk, hogy a jövedelmi teszt bevezetése körükben a gyet-re már nem lesznek jogosutak. Érinthette őket a gyed megszüntetése, ám egyrészt azt feltételezzük, hogy körükben 1995-től a gyed-jogosultság szűkebb körű volt, illetve a gyed számításának módja, és a magas infláció megléte miatt azt feltételezzük, hogy a gyed gyessel való „helyettesítése” a harmadik gyermeket vállalók körében nem jelentett komoly anyagi hátrányokat.

Figyelembe vettük viszont az adókedvezmény 2002-t követő változását. A családi adókedvezmény 2002-es átalakítása a három-gyermekeseket nem érintette, viszont a 2006-

¹⁵² Nem tudunk kitérni arra, hogy Magyarországon hányan és miért vannak minimálbéren foglalkoztatva.

os igen. Ekkor a családi adókedvezmények összege annyival csökken, amennyivel a családi pótlék növekedett. Ez tehát nem jövedelmi, hanem design-hatásnak tekinthető.

Végül elkülönítettük a 2009 utáni időszakot, amikor a gyes-időszak két évre csökkent. (A gyet ekkor is változatlan maradt.) Ezzel az időszakkal azonban óvatosnak kell lennünk, hiszen ebben az időszakban a gazdasági válság következtében általánosan csökken a termékenység (Goldstein et al. 2013), és elképzelhető, hogy itt a gazdasági visszaesés hat (negatívan) a harmadik gyermek vállalásának valószínűségére. (Ezt a megfontolást a megelőző időszak esetében se zárhatjuk ki, hiszen a gazdasági világválság, a fogyasztáscsökkenés Magyarországon már 2006 környékén elindul.) Az elemzésünkben az alábbi hat periódust különítettük el.

26. táblázat Az elemzett időszak felosztása társadalompolitikai időszakokra (családpolitikai periódus)

Időszakok	családpolitikai változások jellemzői
1980. január – 1988. december	az államszocializmus időszaka
1989. február – 1993. január	a társadalmi átmenet intenzív időszaka, a családpolitika nem változik
1993. február – 1998. december	a „főállású anyaság” bevezetése, fix összegű készpénzes támogatás 5 évvel való meghosszabbítása, harmadik, illetve további gyermekek esetében a legkisebb gyermek 8 éves koráig; „főállású anyaság” alanyi jogon
1999. január – 2005. december	komoly nagyságrendű adókedvezmény 3. és a további gyerekek esetén
2006. január – 2009. március	univerzális, magas családi pótlék („főállású anyaság” változatlan, az adókedvezmény a családi pótlék emelésének mértékével csökken)
2009. április –	a gyes 2 évre csökkentése

3.2. Eredmények

Modelljeink egymásra épülnek. Kiindulásként csak a periódusok szerepelnek, hogy lássuk azok nyers hatását, ami várakozásaink szerint tükrözni fogja a makrosztatistikában is megmutatkozó tendenciákat. A kontroll-változókat lépésről lépésre vonjuk be, hogy napvilágra kerüljön, mely ismérvek beléptetése és milyen módon változtatja meg a periódus-hatásokat. Végül bemutatjuk azt az eredményt, a periódus és az iskolai végzettség keresztthatását, ami a perióduson belül társadalmi ismérvek szerint bontja szét a hatásokat.

A csak a családpolitikai periódusokat tartalmazó első modellünk (27. táblázat, *első oszlop*) arra utal, hogy a szocializmus időszakához képest az átmenet következtében kialakuló reprodukciós rendszerben kevesebb kétgyermekesnek születik meg (majd) a harmadik gyermeke, hiszen a harmadik gyermek megszületésének esélye (kockázata) a

rendszerváltás minden egyes időszakában alacsonyabb, mint a 80-as években. A nyers adatok alapján a két vizsgált intézkedés bevezetésének következtében nem módosult sem a rendszerváltás előtti időszakhoz képest, sem a rendszerváltást közvetlenül követő intenzív átalakulási időszakhoz (1990–1992) képest a harmadik gyermek vállalásának esélye. A rendszerváltás utáni időszakból egyedül az utolsó időszak tér el, amikor tovább csökkenni látszik a harmadik gyermek vállalásának az esélye.¹⁵³

Második modellünkben az egyes periódusokhoz tartozó paraméterek lényegesen megváltoznak (27. táblázat, *második oszlop*): az egyhez közeli értékek azt jelzik, hogy a rendszerváltás utáni időszak egyes periódusaiban a rendszerváltást megelőző időszakkal azonos volt a harmadik gyermek vállalásának kockázata. Noha egyes időszakokban az egyet meghaladó értékek is szerepelnek (a referenciához képest magasabbak az értékek), az ezen értékek 1-től való eltérést vizsgáló teszt szignifikancia szintje (még) messze van az elfogadható értéktől. Mindez arra utal, hogy a harmadik gyermekek vállalásának kockázata a vizsgált három évtizedben alig változott; a makroszintű változások alapvetően az összetételi hatások következtében módosultak. Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a *demográfiai (kontrol)változók* hatását mutató paraméterek a szakirodalom szerint várt irányba mutatnak. Ezek részletesebb elemzésre a IV. fejezetben került sor.

A következő lépésben az *etnicitást és vallásosságot*, mint időben konstans változót léptetjük be a modellbe. A periódus-változóink továbbra se szignifikánsak, bár referenciaperiódushoz képest két időszakban (a 4. és 5. periódusban) is magasabb a gyermekvállalási esélyek koefficiense, ám az eltérések nem szignifikánsak. Ugyanakkor az adókedvezmény-időszakában (1999. január – 2005. december) a p-érték megközelíti a 0,1-es szintet (0,113). A két individuális változó hatásának iránya és mértéke a várakozásoknak megfelelő.

Végül az *iskolai végzettséget* vonjuk be modellünkbe. Ennek következtében a négy utolsó periódusban lényegesen „növekszik” a harmadik gyermek vállalásának kockázata, ám a koefficiensek referenciától (1-től) való eltérése két időszakban tekinthető szignifikánsnak. Mind a családi adókedvezmény bevezetésének időszakában (1999. január – 2005. december), mind pedig az azt követő univerzális családtámogatási időszakban (2006. január – 2009. március) az államszocializmus időszakát jellemzőhöz képest *másfélszeres* a harmadik gyerek megszületésének esélye. Első megközelítésben tehát azt kell

¹⁵³ Itt azonban óvatosnak kell lennünk, hiszen nagyon alacsony elemszámokkal dolgozunk, és mivel ez az időszak igen közel van az utolsó megfigyelési időszakhoz, sok cenzorált eseményünk van.

megállapítanunk, hogy az adókedvezmény bevezetése következtében megnövekedett a harmadik gyerekek vállalásának a valószínűsége. Ugyanakkor a meghosszabbított és anyagilag támogatott gyerekvállalási szabadság a modelljeink szerint nem módosította a termékenységi gyakorlatot.

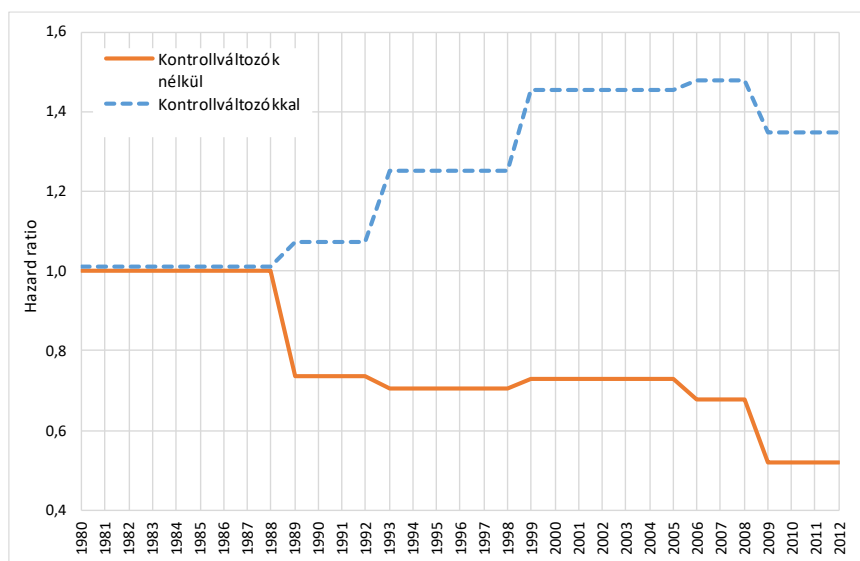
27. táblázat Az családpolitikai időszakok (periódusok) szerepe a 3. gyermekek megszületésében: az eseménytörténeti elemzés eredményei

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
<i>PERIÓDUS-VÁLTOZÓ</i>				
<i>Családpolitikai időszakok</i>				
1980–1988	(ref.)	– (ref.)	(ref.)	(ref.)
1989 január – 1993 január	0.736	†	0.930	0.970
1993 február– 1998 december	0.704	*	1.066	1.108
1999 január – 2005 december	0.728	*	1.254	0.159
2006 január – 2009 március	0.677	*	1.250	0.254
2009 április –	0.521	**	1.106	1.148
<i>EGYÉNI ISMÉRVEK</i>				
A második gyermek életkora (hónapok)		X	X	X
Nem		X	X	X
(Relatív) életkor		X	X	X
A két meglévő gyermek neme		X	X	X
Testvérek száma		X	X	X
Párkapcsolat felbomlása az első két gyermek megszületést megelőző időszakban		X	X	X
Etikum			X	X
Vallásosság			X	X
Iskolai végzettség a második gyermek születésekor				X
Log likelihood		–1887.2	–1843.4	–1823.4
N (person months)		145,825	145,825	145,825

Megjegyzések: esélyhányadosok szignifikancia-szintjei† p<0.1; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001

38. ábránk a periódus-hatás megváltozását szemlélteti, amikor is az első nyers modell és az utolsó kontroll-változókat tartalmazó modell koefficienseit állítjuk szembe. Két összetételi hatás „felelős” azért, hogy a kontrollváltozók hatásának kiszűrése után megváltozik a paraméterek értéke. A harminc év alatt megváltozott az alapfokú végzettségük és a második gyermeküket viszonylag fiatalon vállalók részaránya. A történeti idő előrehaladtával egyre kevesebben tartoznak e két csoportba, A harmadik gyermek megszületésének kockázata körükben viszonylag magas, és mivel a történeti idő előrehaladtával egyre kevesebben tartoznak közéjük, az általános trendet „lenyomják”. Amennyiben azonban ezen összetételi hatásra kontrolálunk, kiderül, hogy a harmadik gyermek vállalásának kockázata a rendszerváltást követően növekvő tendenciát mutat.

38. ábra A harmadik gyermek megszületésének kockázata policy periódusok szerint, 1980–2012 (regressziós becslések)

Megjegyzés: a kontrollváltozók nélküli (nyers) modell megegyezik a 27. táblázat 1., a kontrollváltozókat tartalmazó modell pedig az 4. modelljével

Periódus és társadalmi státusz

A korábbiakban részletesen taglaltuk, hogy a bevezetett két intézkedés – fizetett szabadság meghosszabbítása, adókedvezmény – a társadalomszerkezet különböző szintjein eltérően fejthették ki hatásukat (2. és 3. hipotézis). Míg az előbbi az alacsony státuszúak, addig az utóbbi, hipotéziseink szerint a közepes-, vagy magas státuszúak között motiválhatott inkább. Ezen feltételezések ellenőrzéséhez, a periódus és az iskolai végzettség hatásmechanizmusának tisztázására a két változó kereszthatását is beléptettünk az utolsó modellbe. A kereszthatást többféle módon tehetjük láthatóvá. Mi azt a megoldást választottuk, hogy a két vizsgált változóból $6 \times 3 = 18$ kategóriából álló változót alakítunk ki, és az utolsó modellben a két önálló változó helyett azt szerepeltetjük. Ez lehetővé teszi, hogy minden egyes időszakban (policy-period) külön értelmezzük az iskolai végzettségi hatást. Alábbi táblázatunk e változó értékeihez tartozó koefficienseket mutatja be és nem mutatja a modell többi változójának koefficienseit (28. táblázat).

Referenciakategóriának a *szocialista időszakban közép-végzettségű* kétgyerekeseket tekintjük. Eredményeink szerint az alapfokú iskolai végzettséggel rendelkezők a kommunizmus időszakában egyértelműen magasabb (2.022) gyerekvállalási kockázattal rendelkeztek. A rendszerváltás kezdeti időszakában, 1991. január – 1993. január között, a különböző iskolai végzettséggel rendelkezők *nem különböznek* a referencianépességtől és egymástól. Az ezt követő időszakokat tekintve eltér az alapfokú és

felső végzettségűek gyerekvállalási gyakorlata. Az *alapfokú végzettségűek* harmadik gyerek vállalásának esélye három egymást követő időszakban is kiugró; a harmadik gyerek vállalásának esélye a referencia-csapat háromszorosára emelkedett. Az összefüggések könnyebb áttekintése céljából a koefficiens-mértékeket külön ábrán is bemutatjuk (v.ö.: 36. ábra). Emlékeztetőül, a fizetett gyerekgondozási szabadságot 1993 januárjában vezették be, és ezzel az időponttal indul az az időszak, amikor a harmadik gyerek vállalásának esélye először emelkedik a referencia-kategória háromszorosára. Mindez számunkra egyértelműen arra utal, hogy a 3. gyerek születését követően rendszeresen járó támogatás 5 évvel (60 hónappal) való meghosszabbítása *egyértelműen növelte az alacsony státuszúak termékenységét*. Némileg elbizonytalanító lehet, hogy a legutolsó időszakban a koefficiens értéke lecsökken. Ne feledjük azonban el, az évtizedek óta biztosított 36 hónapos fizetett szabadág 2009. áprilisától 24 hónapra csökken le. E változás általában, és az érintett csoport felé is a családpolitikai ellátások visszafogását jelezte.

28. táblázat *A policy periódus és az iskolai végzettség közötti interakció*

	<i>Kockázati ráták</i>	<i>p</i>
<i>Családpolitikai periódus & iskolai végzettség</i>		
1989 előtt # alapfokú	2.022	0.014
1989 előtt # középfokú	(ref.)	
1989 előtt # felsőfokú	1.500	0.416
1989 január – 1993 január # alapfokú	1.468	0.283
1989 január – 1993 január # középfokú	1.395	0.222
1989 január – 1993 január # felsőfokú	1.013	0.978
1993 február – 1998 december # alapfokú	3.022	0.000
1993 február – 1998 december # középfokú	1.191	0.474
1993 február – 1998 december # felsőfokú	1.355	0.292
1999 január – 2005 december # alapfokú	3.183	0.000
1999 január – 2005 december # középfokú	1.310	0.282
1999 január – 2005 december # felsőfokú	2.106	0.007
2006 január – 2009 december # alapfokú	2.937	0.003
2006 január – 2009 december # középfokú	1.390	0.267
2006 január – 2009 december # felsőfokú	2.104	0.024
2009 április – kérdezés # alapfokú	1.396	0.599
2009 április – kérdezés # középfokú	1.468	0.247
2009 április – kérdezés # felsőfokú	1.881	0.082

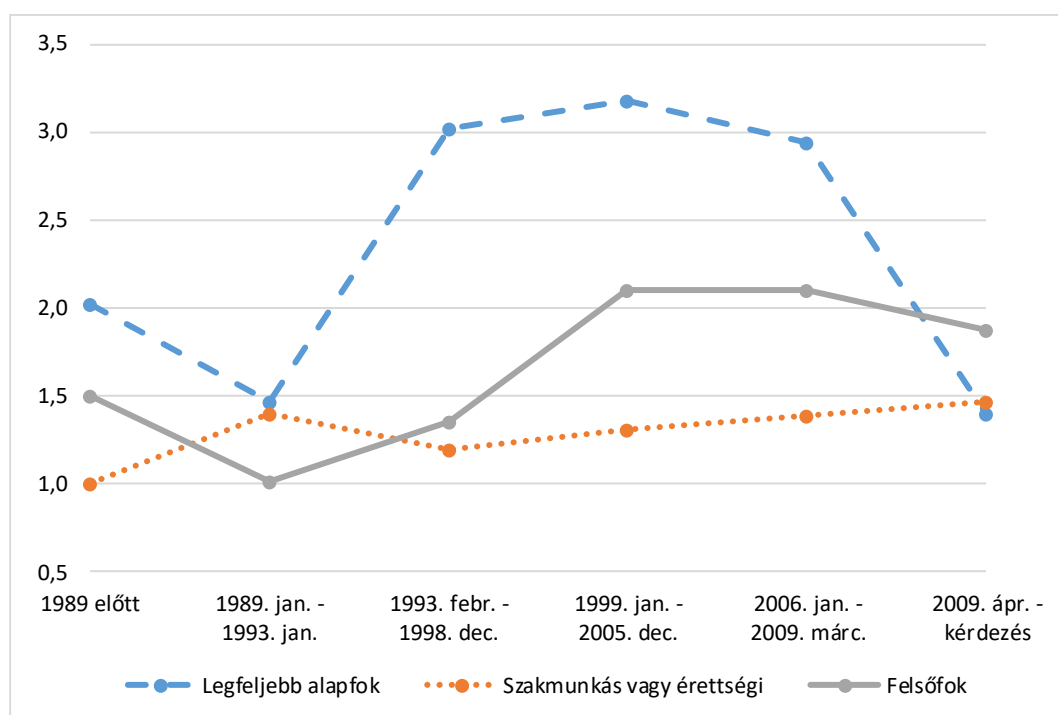
*A modellben szereplő kontrol-változók: nem, relatív életkor, 2. gyerek életkora, 1. és 2. gyerek neme, testvérek száma, felbomlott párkapcsolat, etnikum, vallásosság

A *felsőfokú végzettségűek* szignifikánsan magasabb gyerekvállalási hajlandósága akkor emelkedik meg (1999), amikor a keresettel rendelkezők számára nagyon kedvező adókedvezményt vezet be. A magas végzettségűeknek a referencia-csoportéhoz képest szignifikánsan magasabb koefficiens-értéke a továbbiakban végig fennmarad. (A koefficiens értéke rendre: 2.106; 2.104; 1.881.) Előzetes feltételezéseink szempontjából érdekes kiemelni, hogy a közepes iskolai végzettségűek körében a harmadik gyerek vállalásának

esélye alig változott, illetve a változás nem bizonyul szignifikánsnak. Ezen eredményeink egyértelműen a mellett szólnak, hogy *az adókedvezmény bevezetésének volt termékenységi hatása*, ám az minden valószínűség szerint *a felsőfokú végzettségűek körében érvényesült a leginkább*.

Statisztikai elemzésünk önmagában természetesen nem ad választ arra, hogy az alsó és felső iskolai végzettséggel rendelkezők 1999. január és 2005. december közötti magasabb harmadik gyerek vállalási gyakorlata milyen intézkedéseknek, egyéb jelenségeknek köszönhető. Csak azt állapíthatjuk meg, hogy az a referencia-csoportnál magasabb. Mégis az egész időszak együttes figyelembevétele (v.ö.:39.ábra), és teoretikus megfontolásaink alapján nehéz lenne a fentiekből eltérő következtetéseket levonni.

39. ábra A policy periódus és az iskolázottság interakciója (regressziós becslés eredményei)

A magyar családtámogatási rendszer szerepét illetően érdemes még elidőzni a többváltozós elemzésünk egyik változója, a második gyermek életkorának hatása mellett (vö. M8. táblázat a mellékletben). Azt tapasztaltuk, hogy a harmadik gyermek legnagyobb eséllyel a második gyermek kétéves kora körül (15-27 hónap) fogan meg, azaz a második gyermek harmadik születésnapja előtt születik meg. Természetesen minden egyéb tényező kontrollálása mellett. A szakirodalom alapján ugyanakkor az várható, hogy minél távolabb kerülünk a második

gyermek születésétől, annál kisebb az esélye a harmadik gyermek születésének (vö: Breton et al 2005).

Emlékezzünk azonban, a gyermekgondozási szabadság Magyarországon az alacsonyabb sorrendű gyermekek esetén 36 hónapig vehető igénybe, eddig az időpontig jár díjazás, és van munkahelyi garancia. A harmadik gyermek, eredményünk szerint racionálisan időzített; úgy születik meg, hogy a második gyermek után járó ellátások ki legyenek használva. Eredményük egybeesik Makay (2017) eredményeivel, aki megmutatja, hogy a szülést követő 37. hónapban a legnagyobb az esélye, hogy a szabadságon lévő nő visszatér a munkapiacra, illetve Matysiak–Szalma (2014) eredményeivel, akik a magyar-lengyel összehasonlításában mutatják ki a szülési szabadság eltérő hosszának időzítését a második gyermek vállalásában. Végül Vikat (2004) Finnországban mutatta ki, hogy home-cash-for-care bevezetése logikusan, a szülést követő 36. hónap körül növelte meg a harmadik gyermek születésének esélyét.

Mindezek arra utalnak, hogy a harmadik gyermek időzítésében is egyértelmű szerepe van a családtámogatási rendszer jellegének, a gyermekgondozás céljára igénybe vehető fizetett szabadság hosszának.

4. Összegző gondolatok a családtámogatások termékenységi hatásáról

Hazai elemzésink nem előzmény nélküliek. Gábos kimutatta, hogy a családtámogatásra fordított kiadások pozitívan hatnak a TTA változására (Gábos 2005), Gál és Gábos pedig azt is kimutatta, ha a nyugdíjkiadásokat is szerepeltetik a modellekben, akkor a családtámogatások pozitív hatása mellett nyugdíjkiadások negatív hatása is számszerűsíthető (Gál, Gábos 2004). Kapitány a gyed hatását vizsgálva a születések egyértelmű növekedéséről ad számot (Kapitány 2008). Bár az említett elemzések időtávja a rendszerváltás utáni időszakra is átnyúlik, mégis dominánsan a rendszerváltást megelőző időszak, illetve annak családpolitikai intézkedéseire érvényes.

Jelen elemzéseink a rendszerváltást követő időszakot fogták át, és az abban az időszakban bevezetett családpolitikai intézkedésekre koncentráltak. Referenciaként ugyanakkor a rendszerváltást megelőző családpolitikai rezsim a mi elemzésünkben is szerepel. Előzetesen felvetettük, hogy a mélyreható társadalmi változások, a társadalmi változások „turbulens” volta, illetve a termékenységi magatartásváltás olyan körülményeket jelent, amikor a családpolitikai intézkedések „elvesznek”, esetleg nem bizonyulnak

hatásosnak, bár a mellett is hoztunk fel éreket, hogy pont a változás időszakában biztonságot is nyújthatnak (Gerber, Perelli-Harris 2012)

Elemzésünkben három családpolitikai beavatkozás hatását tudtuk kimutatni. A „Bokros-csomag” egyértelműen a szülővé válás esélyinek csökkenését, elhalasztást erősítette fel, a gyet 1993-as bevezetése némileg, az adókedvezmény bevezetése pedig erőteljesebben növelte meg a nagycsaláddá válás (3. gyerek) esélyét.

A termékenységi hatások akkor kerültek egyértelműen napvilágra, amikor azok esteében a *társadalomszerkezetben* betöltött eltérő státuszt is figyelembe vettük. Megmutattuk, hogy a Bokros-csomag bevezetése, és eltörlése az érettségiszetek és a felsőfokú végzettségűek körében először radikálisan csökkentette, majd pedig emelte a szülővé válás hajlandóságát. Ez megítélésünk szerint egyértelműen bizonyítja, hogy az érinett népesség kiszámíthatóan reagál a társadalompolitikai intézkedésekre.

A 3. gyerekek születése és ellátása céljából bevezetett intézkedések is *differenciáltan* hatottak. A fix összegű díjazás mellett meghosszabbított gyermekgondozási szabadság az alacsonyabb státuszúakat motiválhatta további gyermekvállalásra. Jó okunk van feltételezni, hogy körükben ez lehetőséget teremtett a gazdasági átalakulás negatív következményei (munkanélküliség) elől való megmenekülésre. Ez a magatartás nem specifikusan a posztkommunista átalakulás jellemzője, hiszen Vikat (2004) Finnország esetében hívja fel erre az értelmezési lehetőségre a figyelmet és ez egybevág azzal az elméleti feltevessel, hogy a fix összegű támogatásra az alacsonyabb jövedelműek lehetnek érzékenyek. A komoly adókedvezmény lehetősége, az adókedvezmény 1999-es bevezetése viszont a magas státusznak, a felsőfokú végzettségűek körében ösztönözte sikerrel a harmadik gyermek vállalását.

A Bokros-csomag negatív hatása nem igényel részletesebb magyarázatot, hiszen az univerzális elvről a rászorultság elvre való áttérés, a keresetarányos támogatás megszűnése egyrészt szakítást jelentett a korábbiakban folyamatosan bővülő intézményrendszerrel, másrészt nagy tömegek számára jelenetette a gyermekvállalás közvetlen költségeinek (családi pótlék elmaradása) és közvetett költségeinek (keresetarányos használdozati költségek) növekedését. E kiadások visszafogása a gyermekvállalási magatartás közvetlen és differenciált visszaesését vonta magával.

Kevésbé magától értetődő, hogy abban az időszakban, mikor a gyermekvállalás költségei növekednek, hogyan növekedhetett a harmadik gyermek vállalásának esélye. Mindez, megítélésünk szerint a beavatkozás három jellemzőjének – komoly mértékének,

célzottságának és kiszámíthatóságának – köszönhető. *Komoly mértékűek* voltak, hiszen a gyet háromról nyolc évre emelte meg a támogatás idejét, és egy olyan támogatás idejét növelte meg, amely a női átlagkereset harmadát-kétötödét tette ki, és nem zárta ki az érintetteket a munkapiacról. Az adókedvezmény mértéke nem kevésbé jelentékeny, hiszen annak értéke a női átlagkereset 50 százalékára rúgott 2001-ben. Másrészt, bár az időszak egészét a családpolitikai stop-and-go jellemezte, mégis a visszafogások, csökkentések *alig érintették a háromgyermekesek ellátásait*. A kiszámíthatatlanság időszakában a sokgyermekesek a családpolitika viszonylagos *kiszámíthatóság* érzékelhették. Harmadrészt a vizsgált intézkedések a három- és többgyermekeseket *célozták* meg. Az instabil gazdasági körülmények e csoport viszonyait is jellemezték, mégis az ő esetükben a halasztással való reagálás inadekvát lett volna. A kiszámíthatatlanságra halasztással a gyermektelenek tudnak reagálni; a kétgyermekesek számára a halasztás-előrehozás nem valós alternatíva. A harmadik gyermekről való döntésben aligha játszik szerepet az időzítés, az eredendően a mennyiségről (quantum) szól.

Összességében tehát azt állapíthattuk meg, hogy a vizsgált családpolitikai programok a rendszerváltást követően érdemi módon befolyásolták a gyermekvállalási magatartást, és ezek a változások az előzetes elméleti feltételezésink és szakirodalmi ismereteink fényében jól értelmezhetőek voltak.

VII. A POSZTKOMMUNISTA TERMÉKENYSÉGI ÁTMENETRŐL. A KUTATÁSI EREDMÉNYEK NÉHÁNY ELMÉLETI TANULSÁGA

A bevezető fejezetben ígértéknek megfelelően a kutatási eredményeink fényében újraértékeljük a posztkommunista átmenet értelmezésének egyes elméleteit, különösen a máig legnépszerűbb elméletet, a második demográfiai átmenet (SDT) elméletét. Természetesen részletesen kitérünk az általunk preferált anómia magyarázatára is. Ezen túl néhány kutatási eredmény újbóli kiemelésével lehetséges további kutatási irányokat jelölünk meg.

1. A második demográfiai átmenet elméletének relevanciája a posztkommunista termékenységi változások értelmezésében

Az elmélet értékelése során elfogadjuk Sobotkáék megkülönböztetését (Sobotka et al. 2003), miszerint az SDT egy *leíró* és egy *magyarázó narratívából* áll. A *leíró* elem számba veszi a *termékenység* és a *párkapcsolati viszonyok* legfontosabb jellemzőit. Az elmélet *magyarázó narratívája* az értékváltozásokon alapul, így ennek értékelése során az értékváltozásról végzett elemzéseink eredményeihez kell visszanyúlnunk. Lesthaeghe legutóbbi okfejtései (Lesthaeghe 2010, 2014) azokat a társadalmi folyamatokat, háttértényezőket is összegzik és „listázzák”, amelyek termékeny talajt teremtenek a demográfiai magatartásváltozást létrehozó értékváltozásokhoz. (vö. 1. táblázat)

(A párkapcsolati magatartás és a termékenység új jelenségei a posztkommunista társadalmakban)

Ha visszatekintünk a II. illetve III.1. fejezet elemzésére, akkor minden kétséget kizáróan arra a következtetésre kell jutnunk, hogy *a második demográfiai átmenet elmélete során értelmezett új párkapcsolati és termékenységi magatartások Magyarországon is megjelentek, és széles körben elterjedtek*. 29. táblázatunk Lesthaeghe eredeti összefoglalójának megfelelően rendre listázza az említett jelenségeket, folyamatokat, továbbá jelekkel is ellátja ($\surd$ =egyező, $\leftrightarrow$ =ellentétes, $\surd\leftrightarrow$ = egyező és ellentétes is). Az SDT által leírt párkapcsolati és termékenységi magatartások és a rendszerváltást követő, *posztkommunista országokban kialakult magatartások között szinte teljes az átfedés*. Egy olyan terület van, amely bizonyos mértékig szemben áll az SDT által feltételezett relációkkal. Magyarországon azt találtuk, hogy noha az élettársi kapcsolatok a társadalom minden szegmensében megjelennek, így a magas státuszúak körében is, a magas státuszúak gyermekvállalására inkább az jellemző, hogy házasságban következik be. (Hasonló eredményre jutott Potraca társaival Románia és Oroszország esetében is. Vö. Potraca et al, 2012).

29. táblázat A második demográfiai átmenet és a posztkommunista termékenységi átmenet

Második demográfiai átmenet (SDT)		Posztkommunista termékenységi átmenet
Házasság		
A házassodási arányszámok visszaesése, a házasságkötés átlagos korának növekedése;	√	A házassodási arányszámok visszaesése, a házasságkötéskori átlagos életkor emelkedése;
A házasságot megelőző-, és a házasság utáni élettársi kapcsolatok növekvő száma;	√↔	A házasságot követő, és a házasságot megelőző élettársi kapcsolatok növekvő száma;
Növekvő válási arányszám, korai válás;		Magas válási arányszámok, késői válás;
Az újránházassodás csökkenő aránya, látogató (LAT) párkapcsolatok terjedése.	√	Újránházassodás csökkenő aránya, látogató (LAT) párkapcsolatok terjedése.
Termékenység		
A gyermekvállalás halasztása, növekvő átlagéletkor a gyermekvállaláskor; a helyettesítő termékenységi szint alatti értékek;	√	A gyermekvállalás halasztása, növekvő átlagéletkor a gyermekvállaláskor; a helyettesítő termékenységi szint alatti értékek;
Hatékony fogamzásgátlás;	√↔	Hatékony és hagyományos fogamzásgátlás;
Házasságon kívüli születések növekedése;	√↔	Házasságon kívüli születések növekedése, de az alsó társadalmi csoportokban;
A gyermektelenség növekedése.	√	A gyermektelenség növekedése.

Forrás: Lesthaeghe, 2014. és saját összeállítás

(A családi értékek stabilitása (társadalmi háttértényezők I)

Az SDT magyarázó narratívájának központi eleme a meghatározott irányú értékváltozás. Dolgozatunkban részletesen foglalkoztunk a családi értékek alakulásával. Megállapítottuk, hogy a rendszerváltozást közvetlenül követő időszakban, az 1988 és 1994 közötti időszakban a családi attitűdök egyértelműen a *hagyományos családiceál támogatottságának megerősödését* jelzik. Azt követően a vélekedések egyfajta visszarendeződését, egy *modernebb családiceál* irányába való elmozdulást tudtuk megállapítani, bár egy-egy esetben a stagnálás jelei látszanak valószínűbbnek. Elemzésink egybevágnak azon eredményekkel, amelyek az értékek viszonylagos stabilitásáról adnak tanúbizonyságot. Schwartzék elemzése szerint a kommunizmus összeomlása szinte változatlanul hagyta a lakosság értékvilágát (Schwartz et al. 2000).

(Az értékváltozás jellegzetességeinek pontosítása: a változások periódus- és kohorszcserélődés-hatásra való felbontása)

Egyes általunk is elfogadott feltételezések szerint a nagy történelmi fordulatok mély nyomokat hagynak az egyének értékvilágában, és mélyen formálják az egyéni viselkedést (Alwin, McCammon 2003: 29ff). Más közelítések szerint az új értékek, attitűdök terjedésében az új generációknak (kohorszoknak), és az iskolai végzettség növekedésének van kulcsszerepe (Inglehart 1977, Alwin, McCammon 2003). Különösen indokolt tehát, hogy a családi értékeket jellemző attitűdváltozások tendenciáit elemeire, így periódus- és kohorszcsserélődés-hatásra bontsuk fel. A felbontást Firebaugh módszerével végeztük el. *Kettős* és alapvetően eltérő irányba mutató elmozdulásokat sikerült feltárnunk.

A nemi szerepeltvárásokat illetően a rendszerváltozás kezdeti időszakában egy egyértelmű *periódushoz kötődő konzervatív fordulat* következett be, amit aztán egy lassú visszarendeződés követett. Ez a legutolsó vizsgált időszakban is folytatódott. Míg 1994-ig a vélemények a familizmus megerősödése irányába mutattak, azt követően a nemi szerepek liberalizálódása, a nem hagyományos családi viszonyok támogatottságának növekedése volt kimutatható. Ugyanakkor az 1998 és 2013-közötti átlagos változás összességében minimális volt.

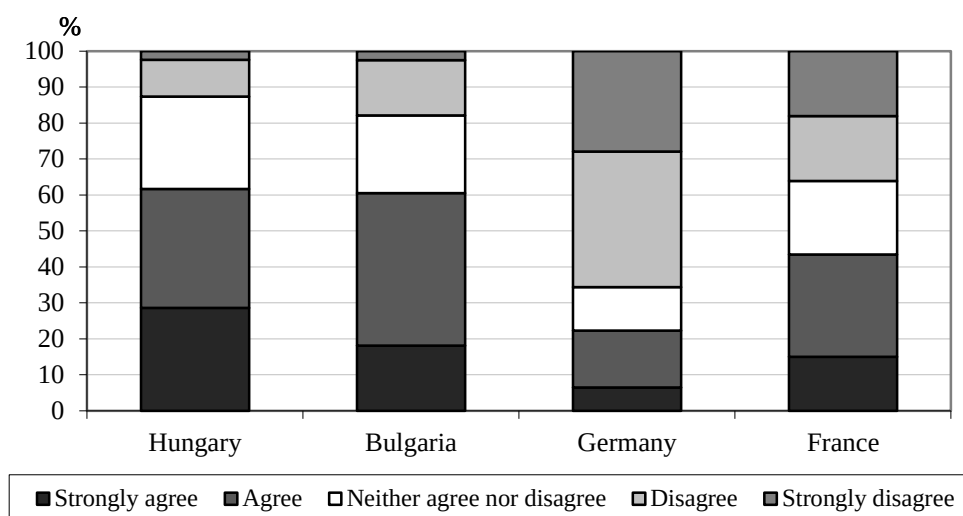
A *kohorszcsserélődéshez* köthető változások *egyöntetűek*. A kohorszcsserélődés *a modernebb, liberálisabb családi ideálok* átlagos támogatásának *növekedését* eredményezi. Ez egybevág a generációs változásokat a társadalmi változásban meghatározónak tekintő elméletekkel (Ryder 1965; Inglehart 1977). Ezek szerint az új generációk felnövekedésük során, azaz a „formatív évek alatt” liberálisabb elképzeléseket vállalnak fel, tesznek magukévá, ami a társadalmi változások meghatározó „motorjaként” működik.

A rendszerváltozás kezdeti szakaszában a kohorszhatás nem semlegesítette a családi attitűdök változásában megnyilvánuló konzervatív fordulatot. A rendszerváltozás későbbi időszakában a két hatás egymást támogatta, a vélekedések a modernebb családi magatartások támogatottságának növekedése irányába mutattak, ám a változások mértéke kicsi volt.

(Értékeink nemzetközi összehasonlításban (társadalmi háttértényezők 2)

Bár dolgozatunkban részletesen nem tárgyaltuk, az SDT értékeléséhez fontos megemlíteni, hogy a posztkommunista országokat jellemző családi attitűdök –, a kelet-német területeket, és talán Csehországot kivéve – sokkal *hagyományosabbak, mint a Nyugat-Európában jellemző attitűdök* (Pongrácz, S. Molnár 1996; Pongrácz 2007; Lück, Hofäcker 2003). A 2002-es ISSP adatok felhasználásával szemléltetés céljából egy az elemzésinkben is szereplő itemet emeltünk ki.

40. ábra *Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen*

Forrás: ISSP 2002 codebook

Ábránk szemlélteti, hogy 2002-ben a fent szereplő két posztkommunista országban a nyugati országokat jellemzőnél hagyományosabb értékvilág élt. 12 évvel a rendszerváltozást követően, a hagyományos párkapcsolatokat favorizáló, a nők otthoni/családi szerepét előnyben részesítő közvélemény uralkodott. Ahogy a II.2. fejezetben bemutattuk, az ezredforduló körüli években termékeny életszakaszukban lévő nők értékrendje tehát még a rendszerváltás előtti világ nyomait hordozta magán. Ez egybevág Inglehart és Baker (2000) eredményeivel, akik hosszan érvelnek amellett, hogy a kommunista időszak mély nyomokat hagyott az emberek értékvilágán. Továbbá összhangban van az európai értékutatók azon eredményeivel, hogy nyugat- és közép-kelet-európai országokban élő népesség értékvilága között mind az értékrendszer egészét illetően mind a társadalmi igazságosság megítélését illetően, mind pedig az állami szerepvállalás feladatait tekintve az ezredfordulón is mély szakadék tátong (Arts et al 2004; Hagenaars et al. 2004; Pongrácz, S. Molnár 1994, Pongrácz 2007).

(„Feltorlódott” anyagi- és biztonságszükségletek kielégítése (társadalmi háttértényezők 3))

A posztkommunista országokban a rendszerváltás kezdeti időszakában jellemző *jóléti helyzet és fogyasztói igények* élesen szemben álltak azokkal a viszonyokkal, ami a nyugati országokat a 60-as évek közepétől jellemezte. Míg az termékenységi és párkapcsolati magatartások kialakulása idején Nyugat-Európát a gazdagság, a jólét és a szükségletek telítődése jellemezte, addig a rendszerváltozást megelőző időszakban az államszocialista országokat a gazdasági stagnálás, a hiánygazdaság, az alapvető szükségletek ki nem elégített mivolta jellemezte.

Szükségtelen itt azt részletezni, hogy e viszonyok hogyan csúcsosodtak ki a fogyasztási piacokon, hogy a kielégítetlen szükségletek hogyan „torlódtak fel”. A rendszerváltás időszakában megjelenő szükségletek tehát élesen szemben álltak azzal, amit a „maslow-i sodrás” feltételez, és ami az SDT központi eleme. Nem az agyagiaktól való elfordulás, nem a posztmaterialista értékek felé való fordulás, hanem az alapvető *anyagi és biztonságigények* kielégítése motiválta az egyének cselekedeteit. Jövedelmi és jóléti aspirációk, autóvásárlási vágyak, lakásfelszerelési tárgyak megszerzése jelentetették az elérendő célt, mégpedig olyan időkben, amikor a keresetek leértékelődtek, a vásárlóerő csökkent. A bevezetőben már idéztük Róbert megállapítást, hogy a kommunista országok polgárai a rendszerváltástól jólétet vártak, ám „csak” szabadságot kaptak, amit igen „keserű szájjal” fogadtak (Róbert 1996).

30. táblázat A második demográfiai átmenet és a posztkommunista termékenységi átmenet háttértényezőinek összehasonlítása

Második demográfiai átmenet		Posztkommunista termékenységi átmenet
Társadalmi háttértényezők		
Magasabb rendű szükségletek térnyerése: individuális autonómia, expresszív értékek, önmegvalósítás, bázisdemokrácia, elismertség; <i>tolerancia</i> , mint központi érték;	↔	Alapvető anyagi szükségletek kielégítése: jövedelem, lakás, autó, háztartási gépek, utazás; Csalódás: jólétet vártunk, szabadságot kaptunk; kiábrándultság és verseny; <i>biztonság</i> , mint kiemelt érték
Kiábrándulás a politikai és civil szférából;	↔	Aktív részvétel, majd a politikai részvétel leanyhulása, de általános igény a paternalizmusra.
Az állam szerepének visszahúzódása, második szekularizációs hullám, szexuális forradalom, az autoritások visszautasítása;	↔	Az állam szerepének újraértelmezése, az állam visszahúzódása, majd terjedése, nemzettudat megerősödése. A vallás (korlátozott) revitalizációja, a szexuális szabadság fennmaradása.
A nemi szerepek növekvő egyenlősége, a nők növekvő részvétele az oktatásban, a nők gazdasági önállósága;	↔	A formális nemi egyenlőséget követően újraéledő familizmus: egyenlőség a munkapiacra, szegregált nemi szerepek a családban.
„Flexibilis” életpályák, sokféle életstílus, nyitott jövő.	↔	Félperiferiális részvétel a globalizációban; vállalkozók és kényszervállalkozók. Standard életpályák mellett anomikus individualizáció, pesszimizmus.

Forrás: Lesthaeghe, 2014. p. 2. és saját összeállítás

(Az SDT értékelése)

Elemzéseink alapján egyértelműen kijelenthetjük, hogy sem az attitűdök változásának iránya és mértéke („sodrása”), sem pedig az értékek más országokhoz viszonyított helyzete (a liberális attitűdök elterjedtségének alacsony szintje) nem indokolja, hogy a hazánkban jellemző párkapcsolati magatartásváltozást az SDT specifikus magyarázó elemével, az értékváltozással magyarázzuk.

A rendszerváltást követő újra-tradicionlizálódás *szemben áll* azokkal az elképzelésekkel, amelyek a termékenységi modellváltás beindításában és folyamatában az

erőteljes értékváltozást, a liberális, posztmodern értékek irányába való egyértelmű elmozdulást tekintik kulcstényezőnek. Az eredmények tehát sem a „második demográfiai átmenettel”, sem pedig a „fejlődési idealizmus” elképzelésével nem állnak összhangban. Sőt Magyarország esetében megkérdőjelezzük az elméletek *magyarázó erejét*.

A kohorszcserelődés, az újabb és újabb generációk liberalizálódásának folyamata persze nem ellentétes az SDT logikájával, hiszen az SDT szerint az értékváltozás Nyugat-Európában azon kohorszok körében következik be, akik a II. világháború utáni példátlan gazdasági növekedésben és jólétben nőttek fel, és tették magukévá a posztmodern értékeket (Inglehart, 1977). Azoknak a fiataloknak az életéből, akik a posztkommunista országokban a rendszerváltozás idején léptek a családalapítás korába, „kimaradt” a hihetetlen gazdasági jólét időszaka, szocializációjuk a hiánygazdaságban, a „fogyasztói szocializmus” korlátozott körülményi között történt. Nincsen tehát alapja annak, hogy a posztkommunista országokban a posztmodern értékek kialakuljanak.

Azok a társadalmi folyamatok, amelyeket Lesthaeghe az új típusú magatartások kialakulásához, mint kedvező, megtermékenyítő körülményeket sorol fel, sem Magyarországon, sem más posztkommunista országban nem dominánsok. A meghatározó folyamatok sokszor éppen a fentiekkel szembe mutató motivációk kialakulásához jelentenek termékeny talajt, vagy esetleg neutrálisnak tekinthetők. Abban bizonyosak vagyunk tehát, hogy a magyar párkapcsolati és termékenységi magatartások nem eredeztethetők az SDT-ben leírt társadalmi összefüggésekből. Ez a körülmény számtalan további kérdést felvet, amelyekre jelenleg nincsen válaszunk. Vajon tényleg megegyeznek a nyugat-európai országokat és a posztkommunista országokat jellemző magatartások? Ha igen, akkor hogyan lehetséges, hogy ugyanazon magatartások egymással élesen szembenállónak látszó társadalmi körülményekből eredeztethetők? Vajon megtaláltuk-e azokat a mechanizmusokat, amelyek ezeket az egyező, vagy nagyon hasonló magatartásokat létrehozzák és fenntartják?

2. Gyermekvállalás intenzív és aszinkron társadalmi folyamatok idején, anomikus környezetben

A termékenységi szándékok megvalósításának társadalmi körülményeit kutató elemzésünk során arra jutottunk, hogy a posztkommunista termékenységi átmenet sajátosságaihoz közelebb kerülünk, ha választ találunk arra a kérdésre, hogy a *gyermekvállalási szándékok realizálásában mi okozza az országok közötti lényeges eltérést*, miért húzódik olyan mély szakadék a nyugati és a volt szocialista országok között a rövid távú gyermekvállalási szándékok megvalósításában (V. fejezet). Milyen elméleti közelítéssel állnak tehát összhangban eredményeink, amelyek egy oldalról azt mutatják, hogy a demográfiai ismérvek többsége és a társadalmi ismérvek egy része nyugaton és keleten hasonló módon és mértékben befolyásolja a szándékok valóra váltásának az esélyét. Másrészt viszont azt mutatják eredményeink, hogy a posztkommunista társadalmi körülmények, illetve a posztkommunista országokbeli alacsony jövedelmi státusz a gyermekvállalási szándékok nagyobb sikertelenségével jár együtt (V.3.1.fejezet). Végül pedig hogyan építhetjük be magyarázatunkba azokat az eredményeket, amelyeket a kelet-nyugat felosztáson túllépő országspecifikus társadalmi mutatószámokat alkalmazó elemzéseinkből nyertünk (V.3.2 fejezet)?

A kérdés megválaszolását megelőzően újra hangsúlyoznunk kell, hogy fenti kutatásaink és magyarázatunk a *tudatos gyermekvállalásra* vonatkoznak (I.3. fejezet), és hogy a gyermekvállalási magatartás azon fázisát vettük nagyító alá, amely a gyermekvállalási szándékok (három éven belül szeretne gyermeket) megfogalmazódását követi. Olyan szándékokról van tehát itt szó, amelyeket az érintettek úgy alakítottak ki, hogy figyelembe vették párkapcsolati helyzetüket, anyagi körülményeiket (lakáshelyzetüket stb.) és a feléjük irányuló normatív elvárásokat is (vö. TPB, 3. ábra), és így jutottak el szándékaikhoz, hogy rövid időn belül szeretnének gyermeket.

(A társadalmi szintű racionalitásról)

Nemleges választ adhatunk arra a felvetésre, hogy esetleg a posztkommunista országokban a *gyermekvállalási döntések kevésbé tudatosak*, a döntések megfontoltága kisebb mértékű. Egy a közelmúltban végzett európai összehasonlítás a fiatal felnőttek életpálya-tervezéséről (Hallewick, Settersen 2012) eloszlatja esetleges kétségeinket. A vizsgálat, (az ESS 2006-os adtafelvétele segítségével 25 európai ország adatait felhasználva) arra kereste-e választ, hogy milyen ország-, és csoportspecifikus tényezők befolyásolják azt, hogy kik fogják, életpályájukat megtervezni. Megállapították, hogy az alacsonyabb gazdasági teljesítménnyel, nagyobb

bizonytalansággal, nagyobb kormányzati instabilitással rendelkező országokban szignifikánsan nagyobb mértékű az életpálya tervezése. Noha csak átvitt értelemben, ám ez arra utal, hogy érdemes elvetni azt a feltételezést, hogy a gyermekvállalási döntések komolysága a nyugati országokban nagyobb.

Olyan mechanizmust kellett keresünk tehát, ami társadalmi szinten hat, és a posztkommunista országokban inkább nehezíti, korlátozza a szándékok valóra váltását, és módosítja a megfogalmazódott gyermekvállalási terveket. Magyarázatunk a társadalmi változás egyes folyamatainak aszinkronitásán, a posztkommunista országokra jellemző felfokozott sebességén és az életcélok és lehetőségek ebből adódó diszkrepanciáján, az anómiás társadalmi környezet körülményein nyugszik.

(Röviden a társadalmi anómiáról mint a posztkommunista termékenységi átmenet magyarázó sémájáról)

Tézisünk a következőképpen fogalmazható meg: A gyermekvállalási szándékok alacsony szintű realizálása, mely a volt kommunista országokban figyelhető meg, döntően abban gyökerezik, hogy a szándékokat lényegesen formáló értékrendszer, és a gyermekvállalási magatartás körülményeinek (a családalapításhoz elvárt anyagi körülmények, munkapiac, családpolitika) változása *eltérő ütemű*. Az előbbi, ahogy azt a *III.2. fejezetben* bemutattuk, szinte változatlan, az utóbbiak pedig folyamatosan, és nem egyszer kiszámíthatatlanul, változnak. Azt feltételezzük, hogy a szándékok kialakulásában meghatározó szerepet játszanak a családdal kapcsolatos elvárások. Ahogy bemutattuk, ebben meghatározó szerepe van a hagyományos családideálnak, illetve azt is kimutattuk, hogy azon országokban, ahol erőteljesebb társadalmi elvárás érvényesül, ott az érintettek valószínűleg eltúlzóbb célokat fogalmaznak meg. Amikor aztán ezek megvalósítására kerülne sor, az érintettek elképzeléseiket összevetik a megvalósítás aktuális körülményeivel, és akkor észlelik eredeti elképzeléseik és az aktuális körülmények közötti diszkrepanciát. Mindez a rövid távú (három éven belüli) gyermekvállalási szándék módosításához (halasztás, lemondás) vezet.

Külön ki kell térnünk arra, hogy azt találtuk, hogy a posztkommunista országokban az alacsonyabb jövedelmi státuszúak kisebb eséllyel tudják szándékaikat megvalósítani. Pedig róluk is azt tételezzük fel, hogy szándékaikat normatív és kalkulatív szempontokat figyelembe véve fogalmazták meg. A nagyobb mértékű sikertelenség megítélésünk szerint abból adódik, hogy ők hátrányos társadalomszerkezeti helyzetükből adódóan kevesebb olyan erőforrással rendelkeznek, amelyeket a váratlan helyzetek kezelésekor mozgósítani lehet, és ezért a szándékaik módosításával (halasztásával, vagy lemondással) tudnak alkalmazkodni.

Összhangban a TPB analitikus modelljével, a világról, családról, gyermekekről alkotott meggyőződéseknek (beliefs) és elképzeléseknek meghatározó szerepe van a gyermekvállalási célok és szánékok megfogalmazásában.

(Az értékek relatív stabilitása)

Az *értékvilág* (kulturális rendszer) átalakulásáról, azon belül a termékenységi magatartás szempontjából releváns értékvilág átalakulásáról, azt állapítottuk meg, hogy azt *nagyfokú stabilitás*, sőt a rendszerváltást követő időszakban *konzervatív irányba történő elmozdulás* jellemezte (Lobodzinska 1996; Dupcsik, Tóth 2008). A népesség elképzelése a családról, a nemi szerepekről, a gyermekvállalásról az ezredfordulón (2002-ben) alig különbözött attól, ami a népességet a rendszerváltozást megelőző időszakban jellemezte. Másképpen fogalmazva: az az értékvilág volt jellemző, amely az aktív reprodukció időszakában, a korai gyermekvállalási minta gyakorlása során jellemezte a népességet.

(A hagyományos családdideál európai összehasonlításban)

A családi és nemi szerepekre vonatkozó elképzelések a volt szocialista országokban, Kelet-Németországot és talán Csehországot kivéve, sokkal inkább jellemezték a hagyományos családi szerepelvárások (Lobodzinska 1996; Pongrácz, S. Molnár 1996; Pongrácz 2007; Lück, Hofäcker 2003). Okunk van feltételezni, hogy az érintettek a szándékok megformálása során figyelembe veszik („kalkulálják”) a gyermekvállalás költségeit, illetve azok radikális megváltozását, így az részévé válik a tudatos magatartásnak, mi viszont itt a *nem szándékolt* viselkedés, a nem tervezett halasztás megértéséhez keresünk magyarázatot. Vagyis azon körülményekre (kell) koncentrálnunk, amelyek váratlanok, nehezen vehetők figyelembe. A gazdasági rendszer működését tekintve két olyan jellemzőt emelünk ki, amelyek folyamatosan bizonytalanságot okoznak.

(Folyamatos munkapiaci bizonytalanság)

A gazdasági rendszerváltás a munkapiac szűkülésével és minőségi átalakulásával járt; új helyzet jött létre, hiszen ugyanannyi keresőképes versenyzett egy négyötödére összeszűkült munkapiacon. A versenyt fokozta, hogy a redisztribúcióról a piaci integrációra való áttérés következtében a piacgazdaságokban hatékonyan működő, a kommunista rendszerben azonban ismeretlen ún. *kínálati piacok* jöttek létre (Kornai 1980). Az átalakulás tehát nem „csak” mennyiségi, de minőségi változást jelentett a gyermekvállalás munkapiaci körülményeiben (Spéder 2003; Frejka 2008). A túlkínálatos munkapiacon (Kornai 1980) a munkavállalók között öldöklő verseny folyt és folyik a munkahelyért, a státuszokért. Az átalakulásnak tehát nem csak az a következménye, hogy a kevesebb lett a munkahely, hanem az is, hogy megjelent és magas

fokúvá vált a munkahely elvesztésének kockázata. Azaz csökkent a foglalkoztatás biztonsága, a kiszámíthatósága, ami így a gyermekvállalás körülményinek kiszámíthatóságát is befolyásolhatta, és ez már szerepet játszhatott a szándékok módosulásában és a szándékok valóra váltásának elmaradásában.

(Félperifériális kapcsolódás a globalizált piacokhoz)

A globalizációs folyamatokba való bekapcsolódás módja tovább növelte a kiszámíthatatlanságot. Az új posztkommunista piacgazdaságok nem egyszerűen egy kiegyensúlyozottan működő európai piacba integrálódtak, hanem szembe találták magukat egy globalizálódó rendszerrel is (Mills, Blossfeld 2005). Az ide való bekapcsolódás minden új résztvevő, így a volt kommunista országok számára is leginkább „*perifériális*” jellegű lehetett (Bohle, Greskovits 2012; Nölke, Viegenthart 2009): az ebben a helyzetben lévő országok a piaci előnyökből csak későbbi fázisokban, a hátrányokból viszont azonnal részesültek. A piaci fluktuáció a posztkommunista országokat ma is erőteljesebben jellemzi, mint a nyugati országok többségét.

(Jóléti intézményi bizonytalanság)

A jóléti kiadások visszafogása, így a családtámogatások elértéktelenedése, az igénybevétel szűkülő lehetőségei a rendszerváltozás során a jóléti intézményrendszer átépítésnek alaptendenciája volt. Ez gyakran járt együtt az univerzalizálás elvének megkérdőjelezésével, a jövedelmi tesztek bevezetésével, nem-kézipénzes szolgáltatások (pl bölcsődék) leépülésével.¹⁵⁴

A gyermeket tervezők ezeket a körülményeket (költségnövelő tételeket) bizonyára „bekalkulálták”, mikor szándékaikat megfogalmazták. Itt viszont az érdekel bennünket, hogy volt-e olyan hatása az intézményrendszernek, amely a szándékok valóra váltását befolyásolhatta. Két egymással szembenálló összefüggés érdemel külön figyelmet.

Egy oldalról bemutattuk (VI.3.2. *fejezet*), hogy a családtámogatások kiterjedtsége befolyásolja a szándékok valóra váltásának esélyét: minél nagyobb arányú a szociális, illetve családtámogatási kiadások GDP-n belüli részaránya, annál nagyobb eséllyel valósítják meg szándékaikat az érintettek.

Más oldalról az intézményrendszer védő funkcióját akkor töltheti be, ha kiszámítható, és a változtatások, ha vannak, a jogosultságok és a szolgáltatások bővítése irányába mutatnak. Ezzel ellentétben, ahogyan ezt a VI. *fejezetben* bemutattuk, a posztkommunista országokban éppen az volt jellemző, hogy a családtámogatások folyamatosan és rendszerszinten változtak.

¹⁵⁴ Azt is tudjuk azonban, hogy a családpolitika átalakulása a posztkommunista országokban eltérő módon ment végbe (Szelewa–Polakowski 2007, Frejka–Gietel-Basten 2016)

A jóléti rezsim tehát nem csak hogy nem tudta betölteni azon alapvető funkcióját, hogy a piaci fluktuáció közepette stabilizáló tényező legyen, de a folyamatos intézményváltoztatások révén az instabilitás forrásává vált.¹⁵⁵

A két hatás „egyenlegét” nehéz megbecsülni. Noha a nagycsaládossá válás folyamatában egyértelműen az elsőként említett szempont validitását tudtuk kimutatni, a szülővé válásban és általában a termékenységi magatartásban a jóléti állami intézkedések kiszámíthatatlanságának domináns voltát sejtjük.

(Intenzív státuszmobilitás)

A gazdasági rendszerváltozás (privatizáció, kínálati piacok kialakulása, integrálódás a globális piacokhoz stb.) illetve a jóléti intézményrendszer változása (a támogatások alapfilozófiájának megváltozása, értékcsökkenés stb.) történelmi mértékben rövid idő alatt, lökésszerűen ment végbe, aminek következtében az egyének és családok jövedelmi és státusz-mobilitása általános volt. A gazdasági átalakulás tehát addig ismeretlen *gazdasági dinamizmussal*, és *intenzív státuszváltásokkal*, piaci sikerekkel és kudarcokkal, karrierekkel és státuszvesztéssel (munkanélküliséggel) járt és jár együtt. Itt külön kiemeljük, hogy figyelmünk nem csak azokra korlátozódik, akik a változások „vesztesei” voltak, akik a munkapiaci átalakulás következtében kikerültek a munkapiacról, vagy akiknek munkáját a munkapiac leértékelt, hanem azokra is, akik „nyerteseké” váltak (Rychard 1996; Habich, Spéder 2000). Azokra, akik vállalkozóként sikereket értek el, akik szakmai ambícióiktól fűtve, a karrierlehetőségeket megragadva léptek előre az újraformálódó státuszhierarchiában. Témánk szempontjából a két pozícióváltásnak van egy közös metszete: az intenzív változások a krízishelyzeteket és a „lehetőségeket” egyaránt váratlanul hozhatták, és az ezekhez való alkalmazkodás mindkét helyzetben a célok újrásúlyozását kívánhatta meg, és így a gyermekvállalási szándékok módosulásához vezethetett. A jövedelemi-, illetve státuszmobilitás a bejáratott piacgazdaságok általános jellemzője; a volt kommunista országokat jellemző nagyobb mértékű intenzitása a fentiekben bemutatott folyamatokból következett. A volt kommunista országokra jellemző társadalmi változás részfolyamatai nagyobb sebességgel zajlottak, mint a modern demokráciákat és piacgazdaságokat jellemző folyamatos változás (vö. Zapf 1996; Macthtwig, Habich 1996, Habich, Spéder 2000). Nem véletlenül írt Zapf, a modernizáció-elmélet képviselője, a nyugat és kelet összehasonlítása során a társadalmi változás *kétféle sebességéről* (vö. Zapf 1996).

¹⁵⁵ A francia családpolitika sikere kulcselemének tartott kiszámíthatósággal (Makay 2015) szemben a volt kommunista országok családpolitikáját a kiszámíthatatlanság jellemezte.

(Összegzés: a szándékok valóra váltása aszinkron társadalmi folyamatok és intenzív társadalmi változás idején; a pontosított anómia magyarázat)

Ahhoz, hogy a szándékok valóra váltásának posztkommunista országokban való elmaradását megértsük, talán *elégésnek látszik* a társadalmi és gazdasági dinamika példanélküli gyorsaságára, a váratlan helyzetekkel való folyamatos szembesülésre utalnunk. Továbbá elég lenne azt hangsúlyozni, hogy ezek a változások intenzívebbek, mint az európai centrum országaiban jellemző társadalmi változások üteme. Kézenfekvő, hogy ilyen körülmények között az érintettek gyermekvállalási szándékaikat inkább módosítják. E módosításoknak az oka gyakran az, hogy új kényszerhelyzetek keletkeznek, de lehet az is, hogy új lehetőségek nyílnak, amelyeket érdemes kihasználni, amelyek azonban szintén a halasztást vonják maguk után.

A *mertoni cselekvésselmelet*, az *anómia értelmezési kerete* azonban tovább segít bennünket mind a szándékok elmaradásának magyarázatában, mind pedig a rendszerváltást követő gyermekvállalási magatartás(ok) értelmezésében. A *II.3. fejezetben* részletesen tárgyaltuk, majd befejező fejezetünkben és a fentiekben is hangsúlyozzuk, hogy az *értékek nagyfokú stabilitást mutatnak*. Ha ezt szembe állítjuk az objektív körülményeket jellemző, fentiekben taglalt intenzív mozgással, akkor egy újabb szemponttal bővül a szándékok realizálásának sikertelenségét értelmező magyaráztunk. Tudjuk tehát, hogy a szándékok megfogalmazása során a társadalmi szinten a hagyományos családi értékek voltak dominánsok, azaz a *hagyományos családképet támogató társadalmi légkör*, egyfajta „familizmus” uralkodott, amely nyomot hagyhatott a gyermekvállalásra vonatkozó egyéni normatívákon. Feltételezhetjük, hogy éppen e normatív légkör miatt az érintettek rövidtávú gyermekvállalási szándékaikat „túlhangsúlyozzák”, optimistábban fogalmazzák meg. Azaz a rövid távú, (három éven belüli) szándékok realizálásának átlagosnál nagyobb sikertelenségébe („failur”) az értékrendszer és a gyermekvállalás strukturális körülményeinek össze-nemegyezése (anómia) is szerepet játszik.

(Alternatív válaszlehetőségek intenzív változások, anomikus társadalmi körülmények között)

Mit tekintünk racionális cselekvésnek az intenzív társadalmi változások, és az anomikus körülmények között, olyan időkben, amikor a kulturális rendszer céljai, illetve a célok eléréséhez rendelkezésre álló intézményes eszközök nem illeszkednek? Ebben a helyzetben, ahogy erre Philipov, majd Rodin felhívja a figyelmet (Philipov 2003; Rodin 2011) a halasztás, az átmeneti vagy a végleges halasztás a racionális válasz. Rodin a kockázatkezelés perspektívájából értelmezve a társadalmi átmenetet, arra a következtetésre jutott, hogy a

termékenység posztkommunista országokban végbement „egységes és példanélküli gyors” csökkenését a társadalmi anómia körülményei között adott „helyes” kockázatkezelési reakcióként érdemes értelmezni. A transzformációs átalakulás eredményként létrejövő anómia ugyanis alapjaiban növelte meg a kockázatokat, érvénytelenítette a kockázatok felismerésének, értékelésének és kezelésének addig ismert eljárásait. A kockázatok értékelése és kezelése komplexebbé, kiszámíthatatlanabbá vált, és egy ilyen helyzetben, különösen a visszafordíthatatlan döntések esetében, az *átmeneti vagy végleges lemondás* racionális kockázatkezelő magatartásnak tekinthető. A gyermekvállalás pedig egyértelműen visszafordíthatatlan döntés, így az átmeneti vagy végleges lemondás, racionális kockázatkezelő magatartásnak látszik (Rodin 2011). Megjegyezzük, a demográfiai közelítések más érvelés alapján, de hasonló megkülönböztetéshez, a halasztás (postponement) és/vagy megállás (stopping) dichotómiájához jut el (Sobotka 2011; Lerch 2018).

A lehetséges és racionális termékenységi magatartás(ok) palettájának feltérképezéséhez érdemes visszanyúlnunk Merton cselekvéseméletéhez, amely az anómia értelmezéshez kapcsolódik. Elképzelései szerint az anómia egy olyan társadalmi állapot, amikor a kulturális rendszer és a strukturális rendszer nem illeszkedik egymáshoz. A kulturális rendszer által felkínált értékek, az értékek megvalósításához javasolt és előírt eljárások nem illeszkednek egymáshoz, továbbá – és ez részben a saját értelmezésünk – a különböző strukturális helyzetben lévő egyének számára eltérő magatartások érthetőek el. E helyzet eredménye a *nonkonform magatartások* expanziója, amely attól függően, hogy az érintettek mennyire értenek egyet a domináns társadalmi célokkal és az azokhoz vezető eljárásokkal, lehet (ii) *újítás*, (iii) *ritualizáció*, (iv) *visszahúzóadás* vagy (v) *lázasítás*. Végül, illetve mindenekelőtt a magatartási opciók között szerepel a (i) *konform viselkedés* is. (Merton 2002:222ff).

Merton gondolatvilágának számunkra fontos üzenete, hogy (különösen) anómiás körülmények között az érintettek helyzetéből következően többféle magatartás is lehet racionális. De feltételezhető, hogy *nem mindenki* fog *egységesen* halasztani, vagy kevesebb gyermeket vállalni („stoppingolni”), hanem hogy *többféle viselkedés* is értelmezhető racionális adaptációként. E keretben az élettársi kapcsolat, a házasságon kívüli születések, a LAT kapcsolatok újító megoldásoknak tekinthetők. A halasztás egyszerre lehet újító (amikor tudatos), vagy *visszahúzó* viselkedés (amikor kényszerű). A nagycsaládossá válás pedig olyan körülmények között, amikor összességében a halasztás vagy a lemondás az általános viselkedés, egyfajta ritualizációs viselkedésnek minősül. A gyermektelenséget pedig, és éppen a nem akaratlagos gyermektelenséget a visszahúzóadás megformálásaként lehet értelmezni.

Végezetül ne felejtjük el, hogy a *kétgyermekes család*, amely az ideákban folytonosan és kitartóan él tovább, és amelynek elterjedtsége bár visszaesett, de jelentősége továbbra is domináns, egyértelműen *konform* viselkedésnek tekinthető. A kétgyermekes családi viszonyok talán annyiban változtak, hogy míg korábban úgy jöttek létre, hogy a két gyermek a házasságkötést követően született meg, addig mára a párok előbb élettársi kapcsolatban élnek, aztán a gyermek születése körül házasodnak össze.

Ha tehát elfogadjuk, hogy a körülményekre a különböző társadalmi csoportok eltérően reagálnak, könnyebben tudjuk megtalálni, „megszemélyesíteni” azon magatartásokat, amelyek nyomán a *II. fejezetben* részletesen bemutatott iskolai végzettség szerint differenciált korszpecifikus eloszlások létrejönnek. Egy ilyen, a tipikus családszociológiai jelenségek, életpályák és a demográfiai magatartások „illeszkedését” illusztrálja a következő kísérletünk.

A nyolc osztályt végzettek *változatlan* korai gyermekvállalása, illetve magas esélyeik a nagycsaládossá válásra egyaránt értelmezhetőek egyfajta ritualizációként (Merton), a körülményekhez illeszkedő bizonytalanságot csökkentő válaszként (Friedman et al. 1994), vagy pedig az életnek értelmet adó csoportspecifikus viselkedésként (Durst 2001, Edin, Kefalas 2005).

A magas végzettségűek magasan standardizált gyermekvállalási magatartása értelmezhető egyfajta módosított, „megreformált” konform viselkedésként (Merton). Ugyanis a gyermekvállalási magatartásuknak egyértelmű modális jellege van, az az életpálya szűk időszakára koncentrálódik (30-34 év). És noha párkapcsolati pályájukat élettársi kapcsolatban kezdik, azonban mikor gyermeket vállalnak, már túlnyomórészt házasságban élnek (Potârcă et al. 2012; Perelli-Harris et al. 2010; Spéder 2004). Így klasszikus módon valósítják meg azt az általánosan elfogadott ideált, hogy „*először éljenek együtt, aztán házasodjanak össze*”.

Az érettségizettek gyermekvállalási gyakorlata jól köthető a felsőfokúééhoz. Bár az iskolai életpályájukat sokkal korábban fejezik be, vagyis a gyermekvállalás kockázati periódusa náluk korábban kezdődik, mégis a felsőfokú végzettségűekhez hasonlóan késői életkorban induló és tetéző, viszonylag standard gyermekvállalási gyakorlattal rendelkeznek. A korai kockázati periódus ellenére a később kezdődő gyermekvállalási karrier arra utal, hogy a gyermekvállalás körülményei és kulturális előírásai egy késői standard „életpálya-menetrendnek” felelnek meg. A körükben mutatkozó nagyobb szórás pedig arra utal, hogy e csoportban egyéb magatartások is megjelennek.

Az alsó közép végzettségűek magatartása a leginkább heterogén. Talán ők azok, akik a legkevésbé védettek a globális termelésbe bekapcsolódó perifériális munkapiacon. Ők

érezhetik a körülményeiket leginkább kiszámíthatatlannak, magukat kiszolgáltatottnak. Heterogén csoportról van szó: a mertoni tipológiát alkalmazva megtaláljuk körükben a ritualizálókat (korai gyermekvállalás) és a visszahúzódókat (egygyerekesek, kényszerű halasztók) is. De talán rájuk illik leginkább az „anomikus individualizáció”, a Mills által tipikusként leírt életpályája. Mills egyik elméleti írásában, amit az individualizációs szakirdalommal szembeni hiányérzete szült, azt veti fel, hogy az individualizáció értelmezése során figyelembe kellene venni, hogy a globalizáció következményei az intézményrendszer „szűrőjén” keresztül jutnak el a népeességhez. Az individualizáció jellege pedig az intézményi „szűrésen” túl attól függ, hogy az érintettek mennyire önállóan, aktív módon képesek a kihívásokra reagálni. Amikor egyes társadalmi csoportok nem tudnak aktív módon reagálni, csak kiszolgáltatottan elviselik az individualizációt, akkor ezt Mills javaslatára „anomikus individualizációnak” érdemes nevezni (Mills 2007).

3. Befejező gondolatok

A termékenységi viszonyok leírása, értelmezése és megértése több, mint egy évszázados múltra tekint vissza. Ahogy a bevezetőben már említettük, a termékenységi viszonyokat egymással párhuzamosan értelmező hét meghatározó narratíván, másképpen elméleti közelítésen belül (van de Kaa 1996) számtalan al-narratíva azonosítható be. Így az a szándék, hogy a termékenységi viszonyokat, a termékenység alakulását teljeskörűen leírjuk, kudarcra van ítélve. Tanácsosnak látszik tehát, hogy a kutatás tárgyát egy-egy kiválasztott aspektusból, egy-egy részletet kiválasztva vizsgáljuk meg. Mégis a kutatóban tovább él az az igény is, hogy az általa vizsgált területet minél átfogóbban megismerje és értelmezze. Mikor kutatásinkat terveztük, kivitelezünk és elvégzettük, a két igény folyamatosan bennünk élt. Konkrét kérdéseket vizsgáltunk meg, ám mindig azzal az igénnyel, hogy általánosítsunk.

A termékenységi elemzések elsöprő többsége *a megvalósult termékenységi magatartást* (a születéseket, a TTA-t, a korszpecifikus arányszámok, születési kockázatok stb.) elemzi, értelmezi és magyarázza, helyezi el a számára relevánsnak látszó elméleti keretben. Ebben a dolgozatban mi is elvégeztünk az ide tartozó alapfeladatokat, vagyis leírtuk és jellemeztük a termékenységi magatartás átalakulását (II. fejezet), megvizsgáltunk néhány makroszintű kapcsolatot (III. fejezet), és részleteiben elemeztük, hogy az intézményi programok hogyan befolyásolhatták a szülővé, illetve a nagycsaládossá válást (VI. fejezet). Az eredmények megismétlése helyett itt külön kívánjuk hangsúlyozni, hogy minden elemzés esetén, amennyiben erre lehetőség volt, kiemelt figyelmet fordítottunk a társadalmi különbségekre

(heterogenitás). Ez nem szükségszerűen elsőrendű szempont a demográfiai megértésben, és bizonyára a szociológiai perspektíva érvényesülésének köszönhető.

E *differentiális (szociológiai) nézőpont* konzekvens érvényesítésének köszönhetően sikerült feltárni, hogy az új termékenységi minta iskolai végzettség szerint sokkal inkább differenciált, mint a szocializmus idejét jellemző korai termékenységi minta (II. fejezet); hogy az élettársi kapcsolatok terjedése nem a magas státuszúak körében, hanem az alacsony státuszúak körében indult el (Spéder 2006); hogy a családpolitikai intervenciókra az alacsony státuszúak és a magas státuszúak eltérő módon reagálnak, legyen szó a szülővé válásáról, vagy a nagycsaládossá válásról (VI. fejezet); és hogy az előnyösebb státuszúak gyermekvállalási szándékaikat a posztkommunista országokban nagyobb eséllyel tudják megvalósítani.

Végül a termékenységi magatartás elemzése során meghatározó eredménynek tartjuk, hogy sikerült egyértelműen bemutatni, hogy a *családpolitikai intézkedéseknek mérhető hatása van*, így nem mindegy, hogy milyen társadalompolitikai intézkedéseket vezetünk be.

A demográfiai *elemzési hagyományokon túlmutató elemzéseink* a gyermekvállalási szándékokra és azok megvalósulására vonatkoznak, és betekintést engednek a gyermekvállalási magatartás „fekete dobozába”. Ezen elemzéseink legfontosabb eredménye, hogy feltártuk, hogy a szándékok megvalósulásának *csoportspecifikus akadályai* vannak, hogy a *posztkommunista országokban* a nyugati országokhoz képest alacsonyabb a szándékok megvalósításának az esélye, és hogy ezen alacsonyabb esély alapvetően az ezen országokban uralkodó társadalmi körülményeknek köszönhető. Leginkább a *gyorsan és kiszámíthatatlanul változó körülmények* (piaci dinamika, intézményes változások) nem kedvzenek a fontos és visszafordíthatatlan döntéseknek. A változó körülmények pedig a célok folyamatos „revideálását”, „újratervezését” igénylik. Másodsorban annak, hogy ezekben az országokban a *normatívákban* megjelenő hagyományos, gyermekcentrikus ideák és elképzelések uralkodnak, amelyek talán túlzott optimizmusnak engednek teret a gyermekvállalási szándékok megfogalmazásában. A két szempont együttes alkalmazása az anómia magyarázó sémájához vezet. A posztkommunista változások magyarázatára az anómia koncepcióját Dimitar Philipov vetette fel (Philipov 2003). Mára annyit változott értelmezésünk súlypontja, hogy az anómia értelmezési keretét nem elsősorban a tudatos gyermekvállalási gyakorlat értelmezésében, hanem a szándékok sikertelenségének magyarázatban tartjuk ígéretesnek. Fontos ez a megállapítás, mert ezzel jelezzük, hogy értelmezésük szerint az rendszerváltást követő elemzésekben felbukkanó elméleteket és magyarázatokat a tudatos és (tényleges) termékenységi magatartásra dolgozták ki. Az *anómia sémáját* pedig éppen ahhoz látjuk

adekvátnak, hogy megmagyarázzuk, Magyarországon és a szomszédos országokban *miért nagyobb a szándékok és azok realizálása közötti különbség, miért nagyobb az esély a szándékok nem teljesülésére, következésképpen miért alacsonyabb a termékenység*. Ezzel visszaérkeztünk kiinduló kérdésünkhöz, amelyet már többször érintettünk: hogy mely elméleti közelítéseket tartjuk relevánsnak a magyarországi, illetve a posztkommunista termékenységi mintaváltás magyarázatában.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy empirikus elemzéseink arra alkalmasak, hogy egy-egy elméleti közelítés (magyarázó narratíva) relevanciájához, illetve irrelevanciájához érveket szolgáltatassanak, arra azonban nem, hogy az összes szoban forgó elméleti közelítés relevanciáját illetően átfogó végkövetkeztetésre jussunk. Mégis néhány érdemi megállapítást tehetünk.

Empirikus elemzésink nem foglalkoztak érdemben a makró szinten megfogalmazott „gazdasági krízis” hipotézisével, bár elemzésinkben többször alkalmaztuk az individuális szinten érvelő „gazdasági narratívát”, azt, hogy a gyermekvállalásnak rövid és hosszú távú költségei vannak, amelyeket az érintettek döntéseik során minden bizonnyal figyelembe vesznek. Elfogadjuk, hogy a makrogazdasági kondícióknak (növekedés, gazdasági recesszió) szerepe van a termékenység alakulásában (Macura et al. 2000; Billingsly 2010; Goldstein et al. 2013; Lerch 2018), ám a rendszerváltás során egyszerre olyan sok területen és párhuzamosan történt változás, hogy a hatásmechanizmusokat nehéz szétválasztani. Így nem véletlen Frejka álláspontja, hogy a termékenységi mintaváltás „eredendő oka” a társadalmi és politikai átmenetben lelhető meg. Egy-egy részeredményünk, például az 1992-es munkanélküliségi sokk termékenységi átalakulásban mutatkozó „gyorsító” hatása, vagy az érintettek racionális válasza a Bokors-csomag idején, illetve a kétgyermekesek társadalmi státusztól függő reakciója a kormányzati programokra egyértelműen arra utal, hogy *a gazdasági szempontok mérlegelése* tetten érhető, így a gazdasági narratíva relevanciája nem vonható kétségbe. Talán közelebb vinne a hatásmechanizmusok egyértelműbb szétválasztásához és egy átfogóbb válaszhoz, ha a volt szocialista országok termékenységét a gazdasági-politikai átmenet egyes szempontjai szerint (pl. Bohle – Greskovits 2012), a jóléti intézményrendszer átalakulása és az uralkodó értékek szerint típusokra tudnánk bontani, és ez alapján vizsgálnánk a termékenységi átmenet sajátosságait. Egy ilyen elemzéshez, megítélésünk szerint, az előfeltételek jelenleg nem adóttak, ám ez egy ígéretesnek tűnő kutatási irány a jövőbeli kutatások számára.

Egyetértettünk és értünk azokkal a törekvésekkel, amelyek az értékeket, attitűdöket, a kulturális rendszer elemeit vissza kívánták hozni a demográfiai elemzésekben (Billari,

Liefbroer 2010). Számtalan olyan elemzésünk született, amelyek igazolták, hogy az attitűdöknek szerepe van a gyermekvállalási döntésekben. Dolgozatunkban nagy hangsúlyt fektetünk a társadalomban uralkodó értékek vizsgálatára. E munka eredményeként számunkra *egyértelműn bebizonyosodott*, hogy azon hipotéziseket, így a *fejlődési idealizmust és a második demográfiai átmenetet elméletét (SDT)*, amelyek a posztmodern, illetve a nyugati értékek terjedésével értelmezik a posztkommunista termékenységi átmenetet, *Magyarország esetében el kell vetnünk*. Bár eredményünk negatív, mégis fontosnak tartjuk, mert egyértelműen jelzi, hogy a népszerű, sokak által értelmezési keretként használt SDT magyarázó sémáját a posztkommunista országok esetében másik narratívával kell felváltani. Ez nem kérdőjelezi meg az SDT relevanciáját a nyugat-európai országokban, sőt arra hívja fel a figyelmet, hogy az SDT, ahogy ezt valamikor a kidolgozói vallották, elsősorban a magasan fejlett nyugati országok körében releváns.

Az intenzív társadalmi dinamikára, a társadalmi változások aszinkron voltára, és az ebből fakadó társadalmi anómiára, mint sajátos környezeti tényezőkre hívtuk fel a figyelemet. Ezek játszanak meghatározó szerepet a gyermekvállalási szándékok megvalósításának elmaradásában, így az ebből is következő (átmenti és tartós) termékenységsökkenésben. Ezért e tényezőket elengedeteleln tartjuk a posztkommunista termékenységi átmenet magyarázatában. Mivel e narratívát elsősorban a nem szándékolt halasztás és lemondás értelmezésében tartjuk leginkább mérvadónak, amellet is érvelünk, hogy a posztkommunista termékenységi átmenet értelmezésében „többszólamú magyarázatra” van szükség. El kell férni egymás mellett azoknak a magyarázatoknak, amelyek a szándékolt halasztást teszik értelmezhetővé, és azoknak is, amelyek a nem szándékolt halasztásra adnak értelmezési keretet. Egyetértünk tehát azokkal, akik szerint több magyarázat lehet egyszerre releváns (Sobotka 2011), akik a többfázisú átmenet mellett érvelnek (Lerch 2018), és akik szerint a volt kommunista országok csoportokra bonthatók az átmenet típusait illetően (Billingsley 2010; Dunatova, Billingsley 2015). Következtetéseink viszont eltérnek abban, hogy milyen szempontok szerint érdemes a többszólamú magyarázatot felépíteni, mert a halasztásban, és az új, heterogén termékenységi minta kialakulásában központi szerepet tulajdonítunk a szándékok valóra váltása elmaradásának, a folyamatos adaptációnak. Végül úgy látjuk, hogy a posztkommunista termékenységi átmenet vizsgálatát nem zárhatjuk le, az további kutatásokat igényel.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AASSVE, A. – BILLARI, F.C. – SPÉDER, Zs. (2006). Societal transition, policy changes and family formation: Evidences from Hungary. *European Journal of Population*, 22 (2), 127–152.
- AASSVE, A. – LAPPEGARD, T. (2009). Childcare cash benefits and fertility timing in Norway. *European Journal of Population*, 25 (1), 67–88.
- ADSERA, A. (2005). Where are the babies? Labor market conditions and fertility in Europe. IZA Discussion Papers, no. 1585, 40
- AJZEN, I. (1988). *Attitudes, Personality and Behavior*. Open University Press.
- AJZEN, I. (1991) The Theory of Planned Behavior. *Organisational Behavior and Human Decesion Processes*. 50, 179-211.
- AJZEN, I. (2002). Perceived Behavioral Control, self-Efficacy, Locus of Control, and the Theory of Planned Behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 32 (4), 665-683.
- AJZEN, I. – FISHBEIN, M. (1980). *Understanding Attitudes and Predicting Social Behavior*.
- ALESINA, A. – FUCHS-SCHÜNDELN, N. (2007). Good bye Lenin (or not?): The effect of Communism on people's preferences. *American Economic Review*, 97 (4), 1507-1528.
- ALWIN – MCCAMON (2003). Gnerations, Cohorts, and Social Change. In. Mortimer, J.T. – Shanahan, M. J. (Eds.) *Handbook of the Life Course*. Springer, p-23-50.
- ALWIN, D.F. – BRAUN, M. – SCOTT, J. (1992). The Separarion of Work and the Family: Attitudes Towards Women's Labour-Force Participation in Germany, Great Britain, and the United States. *European Sociological Review*, 8 (1), 13 – 37.
- ANDORKA, Rudolf (1987). *Gyermekszám a fejlett országokban*. Budapest, Gonolat
- ANDORKA, R. (1996a). Demographic changes and their main characteristics from 1960 to our days. In. Tóth, P.P. – Valkovics, E. (Eds.). *Demography of contemporary Hungarian society*. Highland Lakes: Atlantic Research and Publication.
- ANDORKA, Rudolf (1996b). Deviáns viselkedések Magyarországon – általános értelmezési keret. In. Moksony F. – Münnich, I. (Szerk.). *Devianciák Magyarországon*.
- ARTS, W. – HERMKENS, P. – VAN WIJCK, P. (1995). Anomie, distributive justice and dissatisfaction with material well-being in Eastern Europe. *International Journal of Comparative Sociology*, 36 (1-2), 1-16.
- ARTS, W. – GELIessen, J. – LUIJKX, R. (2004). Shall the twain ever meet? Differences and changes in socio-economic justice norms and beliefs in Eastern and Western Europe at the turn of the Millennium. In. Hagenaars, J. – Halman, L. (Eds.). *The cultural diversity of European unity*. Leiden: Brill European Values Study. 185–216.
- AZMAT, G. – GONZALEZ, L. (2009) Targeting fertility and female participation through the income tax. *Labour Economics*, 17 (3) 487-502.

- BAHUMIK, K.S. – NUGENT, J.S. (2002). Does Economic Uncertainty Have an Impact on Decisions to Bear Children? Evidence from Eastern Germany. *William Davidson Institute Working Paper*, 491, 28.
- BALBO, N. – BILLARI, F.C. – MILLS, M. (2013). Fertility in advanced societies: A review of research. *European Journal of Population*, 29 (1), 1-38.
- BARBER, J.S. (2001). Ideational Influences on the Transition to Parenthood: Attitudes toward Childbearing and Competing Alternatives. *Social Psychology Quarterly*, 64 (2), 101–127.
- BARTUS, Tamás (2017). *Szimultán eseménytörténet elemzés. Elmélet és alkalmazások*. Habilitációs értekezés, 88.
- BASTEN, S. – SOBOTKA, T. (2014). Future fertility in low fertility countries. In: Lutz, W. – Butz, W.P. – Samir, K.C. (Eds.). *World population and human capital in the twenty-first century*, 39–146.
- BEAUJOUAN, E.– BERGHAMMER, C. (2019). The Gap Between Lifetime Fertility Intentions and Completed Fertility in Europe and the United States: A Cohort Approach. *Population Research and Policy Review*, 1-29.
- BENE Lajos – VUKOVICH, György (1963). A demográfia forrásai. Népesedéssziszitika. In: Szabady Egon (Szerk.). *Bevezetés a demográfiába*, 552-577.
- BERDE Éva – NÉMETH Petra (2014). Az alacsony termékenység új megközelítésben. *Statisztikai Szemle*, 92 (3), 253-274
- BERGHAMMER, C. (2009). Religious Socialisation and Fertility: Transition to the Third Birth in the Netherlands. *Journal of European Population*, 25, 297–324.
- BERRINGTON, A. (2004). Perpetual postponers? Women's, men's and couple's fertility intentions and subsequent fertility behaviour. *Population Trends*, (117), 9-19.
- BHAUMIK, S. K. – NUGENT, J. B. (2002). Does Economic Uncertainty Have an Impact on Decisions to Bear Children? Evidence from Eastern Germany. *William Davidson Institute Working Paper*, 491, 28.
- BHROLCHÁIN, M.N. – TOULEMON, L. (2003). The trend to later childbearing: is there evidence of postponement? Social Statistics Research Centre, *SSRC Applications and Policy Working Paper*, A03/10. 34
- BILLARI, F.C. (2003). Life course analysis. In: Demény, P. – McNicole, G. (Eds.). *Encyclopedia of Population*. 588-590.
- BILLARI, F.C. (2005). Partnership, Childbearing, Parenting: Trends of the 1990s. In: Macura, M. – MacDonalds, A.L. – Haug, W. (Eds.). *The New Demographic regime. Population Challenges and Policy Responses*. UN: New York and Geneva, 63–94.
- BILLARI, F.C. (2015). Integrating macro-and micro-level approaches in the explanation of population change. *Population Studies*, 69 (S1), S11-S20.

- BILLARI, F.C. – LIEFBROER, A.C. (2010). Towards a New Pattern of Transition to Adulthood? *Advances in Life Course Research*, 15 (2-3), 59-75.
- BILLARI, F.C. – LIEFBROER, A.C. – PHILIPPOV, D. (2006). The Postponement of Childbearing in Europe: Driving Forces and Implications. *Vienna Yearbook of Population Research*, 4, 1-17.
- BILLINGSLEY, S. (2010). The post-Communist fertility puzzle. *Population Research and Policy Review*, 29 (2), 193–231.
- BILLINGSLEY, S. – DUNTAVA, A. (2015). The „Transition Generation’s” Entrance to Parenthood: Postponement across 19 Post-Socialist Countries, *Stockholm Research Reports in Demography*, (10).
- BLASKÓ, Zsuzsa (2006). Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka. [Females and males – employment, housework]. *Kutatási jelentések* 82, 96.
- BOHLE, D. – GRESKOVITS, B. (2012). *Capitalist Diversity on Europe’s Periphery*. Cornell University Press.
- BONGAARTS, J. (1978). A Framework for Analyzing the Proximate Determinants of Fertility. *Population and Development Review*, 4, (1), 105-132.
- BONGAARTS, J. – FEENEY, G. (1998). On the quantum and tempo of fertility. *Population and Development Review*, 24 (2), 707–26.
- BOHINGER et. al. (1995). The Causes and Consequences of Attitude Importance. In: Petty, R.E. – Krosnick, J.A. (Eds). *Attitude strength: antecedents and consequences*, 159-190.
- BRADURASHVILI, I. – KAPANADZE, E. – TSIKLAURI, S. (2011). Generation and Gender Survey in Georgia, II. Wave. *Georgian Centre of Population Research and UNFPA*, 75.
- BRAINERD, E. (2010). Fertility Trends in the Formerly Socialist Countries of Europe. In: James D. Wright (editor-in-chief). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, (9), 99–104.
- BRETON, D. – PRIoux, F. – DUTREUILH, C. (2005). Two Children or Three? Influence of Family Policy and Sociodemographic Factors. *Population English Edition*, 60 (4), 415–445.
- BREWSTER, L.K. – PATAVIC, I. (2000). Change in Gender-Ideology, 1977-1996: The Contributions of Intracohort Change and Population Turnover. *Journal of Marriage and the Family*, 62 (2), 477–487.
<https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2000.00477.x>
- BREWSTER, M. – RATCLIFFE, A. – SMITH, S. (2009). Does welfare reform affect fertility? Evidence from the UK. The Institute of Fiscal Studies – *WorkingPaper*, (8/9), 42.
doi:10.1920/wp.ifs.2008.0809
- BROOKS, C. – BOLZENDAHL, C. (2004). The transformation of US gender role attitudes: cohort replacement, sociol-structural change, and ideological learning. *Social Science Research*, 33 (1), 106-133.
DOI: 10.1016/S0049-089X(03)00041-3

- BULATO, R.A. (1981). Values and disvalues of children in successive childbearing decisions. *Demography*, 18 (1), 1-25.
- BUCHMANN, M.C. – KRIESI, I. (2011). Transition to Adulthood in Europe. *Annual Review of Sociology*, 37, 481-503.
- BUDIG, M.J. – ENGLAND, P. (2001). The Wage Penalty for Motherhood. *American Sociological Review*, 66 (2), 204-225.
- BUKODI, Erzsébet (2003). Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párválasztás Magyarországon. 122-172.
- BÜTTNER, T. – LUTZ, W. (1990): Estimating Fertility Responses to Policy. Measures in the German Democratic Republic. *Population and Development Review*, 16 (3), 539–555.
- CARLSON, E. (2019). Reformulating the Second Demographic Transition Theory. In: Schoen, R. (Eds.), *Analytical Family Demography*, Springer
- CARLSON, E. – KLINGER, A. (1987). Partners in life: Unmarried couples in Hungary. *European Journal of Population*, 3, 85–99.
- CHO, K.M. – BUMPASS, L.L. – TSUYA, N. O. – RINDFUSS, R.R. (2014). Nontraditional Family-Related Attitudes in Japan: Macro and Micro Determinants. *Population and Development Review*, 40 (2), 241 – 271. <https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2014.00672.x>
- COALE, A. (1973). The Demographic Transition. *International Population Conference*, Liege, 53-72.
- COHEN, A. – DEHEJIA, R. – ROMANOV, D. (2013). Financial incentives and fertility. *The Review of Economics and Statistics*, 95 (1), 1–20.
- COLEMAN, J.S. (1986). Social Theory, Social research and a Theory of Action. *American Journal of Sociology*, 91 (6), 1309-1335.
- COLEMAN, D. (2004). Why we don't have to believe without doubting in the „Second Demographic Transition” – some agnostic comments. *Vienna Yearbook of Demography*, (4), 11-24.
- CORIJN, M. – KIJZING, E. eds. (2001). *The Transition to adulthood In Europe*. Dordrecht: Kluwer Academic Publisher.
- CORNIA, G.A. – PANICCIÀ, R. (1996). The Transition's population crisis: an econometric investigation on nuptiality, fertility and mortality in severely distressed economies. MOST: *Economic Policy in Transitional Economies*. 6 (1) 95-129.
- COTTER, D. – HERMSEN, J.M. – VANNEMAN, R. (2011). The End of the Gender Revolution? Gender Role Attitudes from 1977 to 2008. *American Journal of Sociology*, 117 (1), 259-289.
- CSEH-SZOMBATHY, László (1979). *Családszociológiai problémák és módszerek*. I. A család meghatározása fejezet. 10-33. old. (különösen p. 19-24, mellékelve, kiszínezett rész)
- CSERNÁK, Józsefné (1992). Élettársi kapcsolatban élő nők néhány társadalmi, demográfiai jellemzője Magyarországon. In: Csernák, J. – Pongrácz, T. – S. Molnár (Szerk.). *Élettársi kapcsolatok Magyarországon, Kutatási Jelentések 46*, 15–58.

- D'ADDIO, A. – D'ERCOLE, M. (2005). Trends and determinants of fertility rates: The role of policies. OECD Social, *Employment and Migration Working Papers*, 27.
- DAVIDSON, A.R. – BEACH, L.R. (1981). Error Patterns in the Prediction of Fertility Behavior. *Journal of Applied Social Psychology*, 11 (6), 475-488.
- DAVIDSON, A.R. – JACCARD, J.J. (1979). Variables that Moderate the Attitude-Behavior Relations: Results from a Longitudinal Survey. *Journal of Personality and Social Psychology*, 11, 475-488.
- DELGADO, M. – MEIL, G. – LÓPEZ, F.Z. (2008). Short on children and short on family policies. *Demographic Research*, 19 (27), 1059-1104.
- DEMÉNY, P. (1987). Pronatalist policies in low-fertility countries: Patterns, performance and prospects. In. Davis, K. – Bemstan, M.S. – Ricardo-Campbell, R. (Eds.). Supplement: Below-Replacement Fertility in Industrial Societies: Causes, Consequences, Policies. *Population and Development Review*, 12, 335-358.
- DEMÉNY, Pál (1997). A huszadik század Magyarországnak népesedése a nemzetközi összehasonlítások tükrében. In. Kovacsics, J. (Ed.). *Magyarország történeti demográfiája*, KSH és MTA, 379–390.
- DOMMERMUTH, L. – KLOBAS, J. – LAPPEGARDS, (2013). Now or later? The Theory of Planned Behavior and timing of fertility intentions. *Advances in Life Course Research*, 16 (1), 42-53.
- DORBRITZ, J. (2008). Family diversity with low actual and desired fertility. *Demographic Research*, 19 (17), 557-598.
- DORBRITZ, J. – RUCKDESCHEL, K. (2013). Kinderlosigkeit in Deutschland – Ein europäischer Sonderweg? Daten, Trends und Gründe. In. Konietzka, D. – Kreyenfeld, M. (Eds.). Ein Leben ohne Kinder. Kinderlosigkeit in Deutschland, 45-81.
- DRAGO, R. – SAWYER, K. – SHEFFLER, K. – WARREN, D. – WOODEN, M. (2011). Did Australia's baby bonus increase the fertility intentions and Births? *Population Research and Policy Review*, 381–397.
- DUPCSIK, Csaba – TÓTH, Olga (2008). Feminizmus helyett familizmus. *Demográfia*, 51, (4), 3007-328.
- DURST, Judit (2001). „Nekem ez az élet, a gyerekek.” Gyermekvállalási szokások változása egy kislelkes cigány közösségben. *Századvég*, 22, 71-92.
(<http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/22/durst.htm>)
- EASTERLIN, R.A. (1975). An Economic Framework for Fertility Analysis. *Studies in Family Planning*, 6 (3), 54-63.
- EASTERLIN, R.A. (1987). *Birth and Fortune. The Impact of Numbers on Personal Welfare*. Second Edition.
- EDIN, K. – KEFALAS, M. (2005). *Promises I can keep. Why poor women put motherhood before marriage*.

- ERMISCH, J.F. (2002). Economic models of women's employment and fertility. In. Siegers, J.J. – de Jong-Gierveld, J. – van Imhoff, E. (Eds.). *Female Labour Market Behaviour and Fertility. A Rational Choice Approach*. Springer, 179-190.
- FARAGÓ, Tamás (2011). *Bevezetés a történeti demográfiába*.
https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_09_Farago_Tamas_Bevezetes_a_tortenet_i_demografiaba/index.html
- FIREBAUGH, G. (1989). Methods for estimating cohort replacement effects. In. Clifford, C.C. (Ed.). *Sociological Methodology*.
- FIREBAUGH, G. (1992). Where does social change come from? *Population Research and Policy Review*, 11 (1), 1–20.
- FIREBAUGH, G. (1996). Analyzing repeated surveys. Sage University Paper: Quantitative Applications in the Social Science. *Population Research and Policy Review*, 11 (1), 1–20.
- FIREBAUGH, G. (1997). *Analyzing Repeated Surveys*, SAGE
doi: <https://dx.doi.org/10.4135/9781412983396>
- FISHBEIN, M. – AJZEN, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*.
- FISHER, C.S. – HOUT, M. (2006). *Century of difference. How America Changed in the Last Hundred Years*. Russel Sage Foundation.
- FOKEMA, T. – TINEKE – DE VALK, H. – DE BEER J.H. – VAN DUIN, C. (2008). The Netherlands: Childbearing within the context of a “Poldermodel” society. *Demographic Research*, 19 (21), 743-794.
<http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/21/>
- FÖLDHÁZI, E. (2015). Válás és szétköltözés. In. Monostori, J. – Őri, P. – Spéder, Zs. (Szerk.). *Demográfiai Portré 2015*, 27–40.
- FREJKA, T. (1980). Fertility trends and policies: Czechoslovakia in the 1970s. *Population and Development Review*, 9 (3), 63–93.
- FREJKA, T. (2008). Parity distribution and completed family size in Europe: Incipient decline of the two-child family model. *Demographic Research*, 19 (4), 47-72.
- FREJKA, T. (2008). Birth regulation in Europe: Completing the contraceptive revolution. *Demographic Research*, 19 (5), 73-84.
- FREJKA, T. (2008). Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. *Demographic Research*, 19 (7), 139–170.
- FREJKA, T. – GIETEL – BASTEN, S. (2016). Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe after 1990. *Comparative Population Studies*, 41 (1), 3-
- FREJKA, T. – SARDON, J.P. (2003). *Childbearing Trends and Prospects in Low-Fertility Countries. A Cohort Analysis*. EAPS, Kluwer Academic Press

- FREJKA, T. – SARDON, J.P. (2007). Cohort birth order, parity progression ratio, and parity distribution trends in developed countries, *Demographic Research*, 16 (11), 315-374.
- FREJKA, T. – SOBOTKA, T. (2008). Fertility in Europe: Diverse, delayed and below replacement. *Demographic Research*, 19 (3), 15-46.
- FREJKA, T. – ZAKHAROV, S. (2013). The apparent failure of Russia's pronatalist family policies. *Population and Development Review*, 39 (4), 635–647.
- FRIEDMAN, D. – HECHTER, M. – KANAZAWA, S. (1994). A theory of the value of children. *Demography*, 31 (3), 375-401.
- FÜSTÖS, László – SZAKOLCZAI, Árpád (1994). Értékek változásai Magyarországon, 1978-1993. „Kontinuitás és diszkontinuitás a kelet-közép-európai átmenetben” . *Szociológiai Szemle*, 1, 57–90.
- GÁBOS, ANDRÁS (2005). *A magyar családtámogatási rendszer termékenységi hatásai*. Budapest, Corvinus Egyetem, PHD értekezés.
- GÁBOS, ANDRÁS (2010). Családok helyzete és a családtámogatások a kilencvenes években. In. Kolosi, Tóth, Vukovich (Szerk.) *Társadalmi riport*, 99, 124
- GÁL, Róbert Iván – GÁBOS, András (2004). Az intergenerációs közjavak termékenységi hatásai: magyarországi eredmények. In. Kolosi, T. –Tóth, I.G. –Vukovich, G. (Szerk.), *Társadalmi riport 2004.*, 165–175.
- GÁL, Róbert Iván – VARGHA, Lili (2015). Generációk közötti erőforrás-átcsoportosítás. In. Monostori, J. – Őri, P. – Spéder, Zs. (Szerk.), *Demográfiai Portré 2015*, 135-152.
- GAUTHIER, A.H. (2007). The impact of family policies on fertility in industrialized countries: a review of the literature. *Population Research and Policy Review*, 26 (3), 323–346.
- GAUTHIER, A.H. – HATZIUS (1997). Family benefits and fertility: An econometric analysis. *Population Studies*, 51, 295-306.
- GERBER, T. – PERELLI-HARRIS, B. (2012). Maternity leave in turbulent times: effects on labor market transitions and fertility in Russia, 1985–2000. *Social Forces*, 90 (4), 1297–1322.
- GIRARD, A. – ROUSSEL, L. (1982). Ideal family size, fertility, and population policy in Western Europe. *Population and Development Review*, 1982 – JSTOR
- GJONCA, A. – AASSVE, A. – MENCARINI, L. (2008). Trends and patterns, proximate determinants and policies of fertility change. *Demographic Research*, 19 (11), 261-292.
- GOLDSTEIN, J. –KREYENFELD, M. –JASILIONIENE, A. – ÖRSAL, D.K. (2013). Fertility reactions to the ‘Great Recession’ in Europe: Recent evidence from order-specific data. *Demographic Research*, 29 (4), 85-14.
- GUSTAFSSON, S. (2001). Optimal age at motherhood. Theoretical and empirical considerations of postponement of maternity in Europe. *Journal of Population Economics*. 14, 225-247.

- HABICH, R. – SPÉDER, Zs. (2000). Continuous changes – different variations. Income distribution and dynamics in three societies. *Sociological Review Special Issues*, 1-26.
- HAGENAARS, J. – HALMAN, L. – MOORS, G. (2004). Exploring Europe's basic value map. In: Arts, W. – Hagenaars, J. – Halman, L. (Eds.). *The Cultural Diversity of European Unity, Brill European Values Study*, 23–58.
- HAJNAL, J. (1965). European marriage patterns in perspective. in Glass, D.V. – Eversley, D.E.C. (Eds.). *Population in history*, 101-143.
- HALL, P.A. – SOSKIC, D. (2001). *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage*. 1-68.
- HAUB (2003). Fertility measurement. In: Demény, P. – McNicole, G. (Eds.). *Encyclopedia of Population*. 420-425.
- HEATON, T.B. – JACOBSON, C.K. – HOLLAND, K. (1999). Persistence and Change in Decisions to Remain Childless. *Journal of Marriage and Family*, 61 (2), 531–539.
- HECKHAUSEN, J. – WROSCH, C. – FLEESON, W. (2001). Developmental Regulation Before and After a Developmental Deadline: The Sample Case of "Biological Clock" for Childbearing. *Psychology and Aging*, 16, (3), 400-413
dx.doi.org/10.1037/0882-7974.16.3.400
- HEUVELINE, P. – TIMBERLAKE, J.M. (2004). The Role of Cohabitation in Family Formation: the United states in Comparative Perspective. *Journal of Family and Marriage*, 66 (5), 1214-1230.
doi: 10.1111/j.0022-2445.2004.00088.x
- HELLEVICK, T. – SETTERSTEN, R. (2012). Life Planning among Young Adults in 23 European Countries: The Effects of Individual and Country Security. *European Sociological Review*, 29 (5), 923–938. doi: 10.1093/esr/jcs069
- HIEKEL, N. – LIEFBROER, A. C. – Poortman, A-R. (2014). Understanding diversity in the meaning of cohabitation across Europe. *European Journal of Population*, 30 (4), 391–410.
- HOBBCRAFT, J. – KIERNAN, K. (1995). Becoming a parent in Europe. In EAPS-IUSSP: *Evolution or revolution in European population*, 27–64.
- HOEM, J. (1993). Public policy as the fuel of fertility: Effects of a policy reform on the pace of childbearing in Sweden in the 1980s. *Acta Sociologica*, 36, 19-31.
- HOEM, J. M. – PRSKAWETZ, A. – NEYER, G. (2001). Autonomy or conservative adjustment? The effect of public policies and educational attainment on third births in Austria, 1975–96. *Population Studies*, 55 (3), 249–261.
- HOLLÓS, M. – SPÉDER, Zs. (é.n.) *Are Hungarians unintentionally drifting into childlessness after the societal transition?* 32.
- HUININK, J. – KOHLI, M. (2014). A life-course approach to fertility: *Demographic Research*, 30 (45), 1293–1326

- HUSZ, Ildikó (2006). Iskolázottság és a gyermekvállalás időzítése. *Demográfia*, 49 (1), 46-67.
- IACOVOU, M. – TAVARES, L. (2011). Yearning, Learning and Conceding: Reasons Man and Women Change Their Childbearing Intentions. *Population and Development Review*, 37, March, 89-123.
- IGNITS, G. – KAPITÁNY, B. (2006). A családtámogatások alakulása: célok és eszközök. *Demográfia*, 49 (4), 383–401.
- ILO (2017). World Social Protection Report 2017–19: Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals, International Labour Office.
- IMMERFAL (1994). *Einführung in den europäischen Gesellschaftsvergleich: Ansätze - Problemstellungen - Befunde*. Passau: Rothe.
- INGLEHART, R. (1977). *The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles among Western Publics*.
- INGLEHART, R. – BAKER, W.E. (2000). Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65 (1), 19–51.
- INGLOT, T. – SZIKRA, D. – RAT, C. (2001). Continuity and change in family policies of the new European democracies: a comparison of Poland, Hungary and Romania. Part II. Path dependence and path departure in family policies. *Seattle: National Council for Eurasian and East European Research*, 68.
- JACCARD, J. (2001). Interaction effects in logistic regression. *Quantitative Applications in the Social Science*, 135.
- JACCARD, J.J. – DAVIDSON, A.R. (1976). The relation of psychological, social and economic variables to fertility related decisions. *Demography*, 13 (3), 329–338.
- JÓZWICK, J. – KOTOWSKA, I.E. (2003). Population of Central and Eastern Europe: Challenges and opportunities. Warsaw, *Statistical Publishing Establishment*.
- KALWIJ, A. (2010). The impact of family policy expenditure on fertility in Western Europe. *Demography*, 47 (2), 503-519.
- KAMARÁS, Ferenc (1991). A termékenység alakulása a népesedéspolitikai intézkedések tükrében. *Demográfia*, 34, 359-382
- KAMARÁS, Ferenc (1997). A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In: Kovacsics, J. (Szerk.). *Magyarország történeti demográfiája (896-1995)*, 317-340.
- KAMARÁS, Ferenc (2012). A születések és a termékenység hazai irányzatai [Hungarian fertility trends]. *Demográfia*, 55 (4), 243–67.
- KAPITÁNY, Balázs (2008). A „gyed-hatás”: Az 1985 és 1996 közötti családtámogatási rendszer termékenységre gyakorolt hatása [The “gyed-effect”: The fertility effect of the family support system between 1985–1996]. *Demográfia*, 5 (11), 51–78.
- KAPITÁNY, Balázs (2010). A kései gyermekvállalás kockázatai, *Korfa*, 2, 6.

- KAPITÁNY, Balázs (2012). „Látogató párkapcsolatok” Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 22 (1), 4-29.
- KAPITÁNY, Balázs (2018). Bimodális (kétcsúcsú) termékenységi görbe Magyarországon – leíró eredmények és lehetséges okok. *Demográfia*, 61 (2–3), 121–146.
- KAPITÁNY, Balázs – SPÉDER, Zsolt (2012). Gyermekvállalás. In: Óri, P. – Spéder, Zs. (Szerk.). *Demográfiai Portré 2012. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*, 31–44.
- KAPITÁNY, B. – SPÉDER, Zs. (2012). Realization, Postponement or Abandonment of Childbearing Intentions in Four European Countries. *Population (English Edition)*, 4 (67), 599-629.
- KAPITÁNY, Balázs – SPÉDER, Zsolt (2015). Gyermekvállalás. In: Monostori, J. – Óri, P. – Spéder, Zs. (szerk.). *Demográfiai Portré 2015. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. 41-56.
- KAPITÁNY Balázs – SPÉDER Zsolt (2018). Gyermekvállalás. In: Monostori Judit – Óri Péter – Spéder Zsolt (Szerk.) *Demográfiai Portré 2018. Jelentés a magyar népesség helyzetéről*, 47-64.
- KLINENBER, E. (2012). *Going Solo. The Extraordinary Rise and Surprising Appeal of Living Alone*.
- KLINGER, András (Szerk.) (1996). *Demográfia*, 39 (2-3).
- KOHLER, H.P. – PHILIPPOV, D. (2002). Variance Effects in the Bongaarts-Feeney Formula. *Demography*, 38, (1), 1-16.
- KOHLER, H. P. – BILLARI, F.C. – ORTEGA, J. A. (2002). The emergence of Lowest-Low Fertility in Europe during the 1990s. *Population and Development Review*, 28 (4), 641–680.
- KOPP, M. – SKRABSKI, Á. – LÖKE, J. – SZEDMÁK, S. (1999). The Hungarian State of Mind in a Transforming Society. In: Zs. Spéder (Ed.), *Hungary in Flux. Society, Politics and Transformation*. Hamburg: Kraemer OLDAL
- KORNAI, János (1980). *A hiány*. Budapest, KJK
- KOTOWSKA, I. – JÓZWIAK, J. – MATYSIAK, A. – BARANOWSKA, A. (2008). Poland: Fertility decline as a response to profound societal and labour market changes? *Demographic Research*, 19 (22), 795-854.
- KOYCHEVA, E. – PHILIPPOV, D. (2008). Bulgaria: Ethnic differentials in rapidly declining fertility. *Demographic Research*, 19, (13), 361 – 402.
- KRAAYKAMP, G. (2012). Employment status and family role attitudes: A trend analysis for the Netherlands. *International Sociology*, 27 (3), 308-329.
- KREYENFELD, M. (2001). *Employment and Fertility – East Germany in the 1990s*. PhD Dissertation, Rostock: MPDIR, 259.
- KREYENFELD, M. (2005). Economic uncertainty and fertility postponement evidence from German panel data. MPIDR Working Paper, 2005/034.
- KREYENFELD, M. (2010). Uncertainties in female employment careers and the postponement of parenthood. in Germany. *European Sociological Review*, 26 (3), 351–366.

- KROSNICK, J.A. – PETTY, R.E. (1995). Attitude Strength: An Overview. In: Petty, R. E. – Krosnick J. A. (Eds). *Attitude strength: antecedents and consequences*. Ohio State University series on attitudes and persuasion, (4), 1-24.
- KUHNT, A.K. - TRAPPE, H. (2016). Channels of social influence on the realization of short-term fertility intentions in Germany. In: *Advances in Life Course Research* (27), 16-29.
- KUPA, Mihály (Szerk.) (1988). *A személyi jövedelmadórendszer Magyarországon*.
- KSH (Központi Statisztikai Hivatal) 1992. Történeti-statisztikai idősorok.
- KSH (Központi Statisztikai Hivatal) 1996. Termékenységi adattár 1970–1994.
- KSH (Központi Statisztikai Hivatal) 2006. Termékenységi adattár 1995–2005.
- LALIVE, R. – ZWEIMÜLLER, J. (2009). How does parental leave affect fertility and return to work? Evidence from two natural experiments. *The Quarterly Journal of Economics*, August, 1363-1402.
- LÉDERER, P. (1992). Nyomás az óvodákon [Pressures on kindergartens]. *Esély*, 92–104.
- LEHRER, L. (2004). Religion as a determinant of economic and demographic behavior in the United States. *Population and Development Review*, 30 (4), 707–726.
- LEISERING (2003). Government and the Life Course. In: Mortimer, J.T. – Shanahan, M. J. (Eds.) *Handbook of the Life Course*. Springer, 205-225.
- LERCH, M. (2018). Fertility and union formation during crisis and societal consolidation in the Western Balkans. *Population Studies*, 72 (2), 217-234.
- LERIDION, (2008). La baisse de la fertilité avec l'âge. In: *Fiche d'Actualité*, INED (http://www.ined.fr/fichier/t_telechargement/22324/telechargement_fichier_fr_fiche_actualite3.pdf)
- LESTHAEGHE, R. (1995). The Second Demographic Transition – An interpretation. IPO-Working Paper, 1991-2. <https://www.researchgate.net/publication/247999558>
- LESTHAEGHE, R. (1996). The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In: Mason – Jensen (Eds.). *Gender and Family. Change in Industrialised Countries*, Clarendon Press, 17–62.
- LESTHAEGHE, R. (2001). Postponement and recuperation. Recent fertility trends and forecasts in six Western European countries. *Working Paper*, IPD-WP-2001-1.
- LESTHAEGHE, R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*, 36 (2), 211–251.
- LESTHAEGHE, R. (2014). The second demographic transition: A concise overview of its development. *PNAS EARLY Edition*. doi: www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1420441111
- LESTHAEGHE, R. – VAN DE KAA, D. (1986). *Twee demografische transitie's?* [Two demographic transitions?]. Bevolking–Groei en Krimp, Mens en Maatschappij, Dutch.
- LESTHAEGHE, R. – SURKYN, J. (2004). When History Moves on: The Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition. Conference draft. www.vub.ac/SOCO, 34.

- LESTHAEGHE, R. – MOORS, R. (2000). Életpályák változása és értékorientáció: szelekció és adaptáció. *Demográfia*, 43, 439–444.
- LIEFBROER, A.C. (1999). From Youth to Adulthood: Understanding Changing Patterns of Family Formation from a Life Course Perspective. *Population Issues*, 53-85.
doi: 10.1007/978-94-011-4389-9_3
- LIEFBROER, A.C. (2005). The Impact of Perceived Costs and Rewards of Childbearing on Entry into Parenthood: Evidence from a Panel study. *European Journal of Population*, 21, 367-391.
- LIEFBROER, A.C. (2009). Changes in Family Size Intentions Across Young Adulthood: A Life-Course Perspective. *European Journal of Population*. (doi: 10.1007/s10680-008-9173-7)
- LIEFBROER, A.C. – BILLARI, F.C. (2010). Bringing norms back. A theoretical and empirical discussion of their importance for understanding demographic behaviour. *Population, Space and Place*, 16 (4), 287–305.
- LOBODZINSKA, B. (1996). Women's Employment or Return to "Family Values" in Central-Eastern Europe. *Journal of Comparative Family Studies*, 27 (3), 519-544.
- LUCI-GREULICH, A. – THÉVENON, O. (2013). The Impact of Family Policies on Fertility Trends in Developing Countries. *European Journal of Population*, 29, 387-416
- LÜCK, D. – HOFÄCKER, D (2003). Rejection and Acceptance of the Male Breadwinner Model: Which Preferences Do Women Have under Which Circumstances? Bamberg: *GLOBALIFE Working Paper*, 60, 40. http://oldsite.soziologie-blossfeld.de/globalife/downloads/wp_zipped/wp060.pdf
- MACTHTWIG, G.– HABICH, R. (1996). Berufs- und Einkommensverläufe in Deutschland nach der Vereinigung. In: R. Hauser et al. (Eds.). *Soziale Sicherheit für Alle?* Opladen: Leske + Budrich, 12–101.
- MAKAY, Zsuzsanna (2015). Családtámogatások. Monostori, J. – Óri, P. – Spéder, Zs. (Szerk.), *Demográfiai Portré 2015.*, 57-74
- MAKAY, Zsuzsanna (2016). Követéses vizsgálatból való kikerülés elhalálozás, válaszmegtagadás és egyéb okok miatt: panelkopás az „Életünk fordulópontjai” adatfelvételben. *Szociológiai Szemle*, 26 (3), 99-121.
demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2467/2473
- MAKAY, Zs. (2017). Parental Leave and Career Interruption of Mothers in France and Hungary. Régnier-Loilier, Arnaud (Eds.). *A Longitudinal Approach To Family Trajectories in France. The Generations and Gender Survey*, Springer, 173-197.
- MAKAY, Zs. – SZABÓ, L. (2018). Válás. In: Monostori, J. – Óri, P. – Spéder, Zs. (Szerk.). *Demográfiai Portré 2018*, 29–46.
- MATYSIAK, A. – SZALMA, I. (2014). Effects of parental leave policies on second birth risks and women's employment entry. *Population English Edition*, 69 (4), 599–636.

- MAYER, K.U. (2001). „The Paradox of Global Social Change and National Path Dependencies: Life Course Patterns in Advanced Societies.” In. *Inclusions and Exclusions in European Societies*, Woodward, A.E. – Kohli, M. (Eds.). 90–110.
- MCQUILLAN, K. (2004). When does religion influence fertility? *Population and Development Review*, 30, 25–56.
- MERTON, R. (2002 [1966]). Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Osiris
- MIETTINEN, A. – ROTKIRCH, A., – SZALMA, I. – TANTURI, M.L. – DONNO, A. (2015). *Increasing childlessness in Europe: Time trends and country differences. Families and Societies*, 33.
- MIETTINEN, A. – ROTKIRCH, A., – SZALMA, I. – TANTURI, M.L. – DONNO, A. (2016). Increasing childlessness in Europe: time trends and macro determinants. *Families and Societies*, 58
- MILLER, W.B. – PASTA, D.J. (1994). The Psychology of Child Timing: a Measurement Instrument and a Model. *Journal of Applied Social Psychology*, 24, 218-250.
- MILLER, W.B. – PASTA, D.J. (1995). Behavioral Intentions: which ones Predict Fertility Behavior in Married Couples? *Journal of Applied Social Psychology*, 25, 530-555.
- MILLIGAN, K. (2005). Subsidizing the stork: New evidence on tax incentives and fertility. *Review of Economics and Statistics*, 87 (3), 539–555.
- MILLS, M. (2007). Individualization and the Life Course: Toward a Theoretical Model and Empirical Evidence. In. Howard, C. (Eds.). *Individualization: Political Sociologies of Contemporary Personhood UK, Contested Individualization*, Springer, 61-79.
DOI https://doi.org/10.1057/9780230609259_4
- MILLS, M. – BLOSSFELD, H.P. (2005). Globalization, uncertainty and the early life course: A theoretical framework. In. Blossfeld, H.-P. et al. (Eds.). *Globalization, uncertainty and youth in society. Routledge Advances in Sociology*, 1-24.
- MILTÉNYI, Károly (1973). A népesedéspolitika hatása a differenciális termékenységre és a társadalmi mobilitásra. *Demográfia*, 16 (2-3).
- MOORS, G. (2008). Reciprocal relations between gender role values and family formations. In. Lesthaeghe, R. (Ed). *Meaning and choice: value orientations and life course decisions*. Den Haag/Brussel: NIDI/CBGS. (NIDI CBGS publ., 37). 217-250.
- MORGAN, S.P. (2003). Family size intentions. In. Demény, P. – McNicole, G. (Eds.). *Encyclopedia of Population*, 381-377.
- MORGAN, S.P. – RACKIN, H. (2010). The Correspondence Between Fertility Intentions and Behavior in the United States. *Population and Development Review*, 36, 91–118.
- MOTIEJŪNAITĖ, A. – HÖHNE, A. (2012) Gender-role attitudes and female employment in East/West Germany and the Baltic countries.
- MURESAN, C. – HARAGUS, P.T. – HARAGUS, M. – SCHRÖDER, C. (2008). Childbearing metamorphosis within a changing context. *Demographic Research*, 19 (23), 855-906.

- MURINKÓ, Livia (2013). Első elköltözés a szülői házból Magyarországon. A szülői ház elhagyásának időzítése, párkapcsolati környezete és családi háttér szerinti különbségei. *Kutatási Jelentések* 94.
- MURINKÓ, Livia – SPÉDER, Zsolt (2015). Párkapcsolatok. In: Őri, P. – Monostori, J. – Spéder Zs. (szerk.), *Demográfiai Portré 2015.*, 9-26.
(demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/demografiaiportre/article/view/2464/2470)
- MURINKÓ, Livia – SPÉDER, Zsolt (Szerk.) (2016). Felhasználói kézikönyv az Életünk fordulópontjai Panelkutatás 1-4. hullámahoz. *Kutatási Jelentések* 97.
- MURINKÓ, Livia – ROHR, Adél (2018). Párkapcsolatok, házasságkötés. In: Monostori, J. – Őri, P. – Spéder, Zs. (Szerk.): *Demográfiai Portré 2018*, 9–28.
- MYERS, S. (1997). Marital uncertainty and childbearing. *Social Forces*, 75, 1271–1289.
- MYNARSKA, M. A. (2007). Fertility postponement and age norms in Poland: Is there a deadline for parenthood? MPIDR working paper. (WP-2007-029). 36.
- NEYER, G. – ANDERSSON, G. (2008). Consequences of family policies on childbearing behaviour: Effects or artifacts? *Population and Development Review*, 34 (4), 699–724.
- NIBROCHLÁIN, M.N. – BEAUJOUAN, E. (2012). Fertility Postponement is largely due to rising educational enrolment. *Population Studies*, 66 (3) 311-327.
- NOACK, T.– ØSTBY, L. (2002). Free to Choose – but Unable to Stick to It? Norwegian Fertility Expectations and Subsequent Behavior in the following 20 Years. In: Kijzing, E. – Corijn, M. (Eds.) Dynamics of Fertility and Partnership in Europe. *Insights and Lessons from Comparative Research*, (2).
- NÖLKE, A. – VIEGENTHART, A. (2009). Enlarging the varieties of capitalism. The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe. *World Politics*, 61 (4), 670-701.
doi.org/10.1017/S0043887109990098
- OECD (Organization for Economic Cooperation and Development) (2014). Public spending on family benefits. In: OECD Family Database. www.oecd.org/social/family/database. Accessed 3 Jan 2015.
- OECD, 2011. Doing Better for Families, OECD Publishing.
- OHINATA, A. (2008). Fertility Response to Financial Incentives. Evidence from the Working Families Tax Credit in the UK. *Warwick Economic Research Papers*, (851), 35.
- OHLSSON-WIJK, S. (2011). Sweden's marriage revival: An analysis of the new-millennium switch from long-term decline to increasing popularity. *Population Studies*, 65 (2), 183-200.
- OLÁH, L.SZ. (2003). Gendering fertility: second births in Sweden and Hungary. *Population Research and Policy Review*, 22, 171–200.
- ŐRI, Péter (2003). A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. *Kutatási jelentések* 75.
- ŐRI, Péter (2006). Demográfiai átmenetek Magyarországon. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye a 19. század végén, 20. század elején. *Demográfia*, 49 (4), 299–341.
- ŐRI, Péter (2018). A termékenységi átmenet mintái egy mikrorégióban. *Demográfia*, 61 (1), 53–90.

- PAMPEL, F. (2011). Cohort Changes in the Socio-demographic Determinants of Gender Egalitarianism. *Social Forces*, 89 (3), 961-982.
doi: 10.1353/sof.2011.0011
- PANAYOTOVA, E. – BRAYFIELD, A. (1997). National Context and Gender Ideology Attitudes toward Woman's Employment in Hungary and the United States. *Gender and Society*, 11 (5), 627-655.
- PERELLI-HARRIS, B. (2005). "The path to lowest-low fertility in Ukraine." *Population Studies*. 59 (1), 55-70.
- Perelli-Harris, B. (2006). The influence of informal work and subjective well-being on childbearing in Post-Soviet Russia. *Population and Development Review*, 32 (4), 729–753.
- PERELLI-HARRIS, B. (2008). Ukraine: On the border between old and new uncertain times, and below replacement. *Demographic Research*, 19 (29), 1145–1178.
- PERELLI-HARRIS, B. – SIGLE-RUSHTON, W. – Kreyenfeld, M. – Lappegård, T. – Keizer R. – Berghammer, C. (2010). The educational gradient of childbearing within cohabitation in Europe. *Population and Development Review*, 36 (2), 775-801.
- PETTY R.E. – HAUGTVEDT, C.P. – SMITH, S.E. (1995). Elaboration as a Determinant of Attitude Strength: Creating Attitudes That are Persistent, Resistant and Predictive of Behavior. In. Petty, R. E. – Krosnick, J. A. (Eds.). *Attitude strength: antecedents and consequences*. Ohio State University series on attitudes and persuasion, 93-130.
- PHILIPPOV, D. (2003). Fertility in times of discontinuous societal change. In. Kotowska, J. (Ed.). *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities* Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 665–689.
- PHILIPPOV, D. (2009). The Effect of Competing Intentions and Behaviour on Short-Term Childbearing Intentions and Subsequent Childbearing. *European Journal of Population*, 25, 525-548.
- PHILIPPOV, D. – KOHLER, H.P. (2001). Tempo Effects in the Fertility Decline in Eastern Europe: Evidence from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, and Russia. *European Journal of Population*, 17, 37–60.
- PHILIPPOV, D. – SPÉDER, Zs. – BILLARI F.C. (2006). Soon, later or ever: The impact of anomie and social capital on fertility intentions in Bulgaria (2002) and Hungary (2001). *Population Studies*, 60 (3), 289–308.
- PHILIPPOV, D. – BERGHAMMER, C. (2007). Religion and fertility ideals, intentions and behaviour: A comparative study of European countries. *Vienna Yearbook of Population Research*, 27, 1–305.
- PHILIPPOV, D. – TESTA M. R. – JASCHINSKI, I. (2016). Intentions in the life courses. *Families and Societies, Working Papers*, 53, (37).
familiesandsocieties.eu/wp-content/uploads/2016/08/WP53PhilipovTestaJaschinski2016.pdf
- PONGRÁCZ, Tiborné (2007). A gyermekvállalás, gyermektelenség és a gyermek értéke közötti kapcsolat az európai régió országában. *Demográfia*, 50, (2–3). 197–220.

- PONGRÁCZ, Tiborné (2009). A párkapcsolatok jellegzetességei. In. S. Molnár, E. – Őri, P. – Spéder, Zs. (Szerk.): *Demográfiai Portré 2009*, 9–17.
- PONGRÁCZ, Tiborné (2012). Párkapcsolatok. In. Őri, P. – Spéder, Zs. (Szerk.). *Demográfiai Portré 2012*, 11–19.
- PONGRÁCZ, Tiborné – S. MOLNÁR, Edit (1994). Kisgyermekes anyák és apák szülői, családi attitűdjei négy európai országban. *Kutatási Jelentések* 52.
- PONGRÁCZ, Tiborné – S. MOLNÁR, Edit (1996). „Gyermekeket nevelni”. Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (Szerk.). *Társadalmi riport 1996*, 332–351.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ – S. MOLNÁR EDIT (2011). Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In. Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné (Szerk.). *Szerepváltozások: Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről*. 192-206.
- POTANČOKOVA, M. – VANO, B. – PILINSKÁ, V. – JURCOVÁ, D. (2008). Fertility between tradition and modernity. *Demographic Research*, 19 (25), 973-1018.
- POTÂRCĂ, G. – MILLS, M. – LESNARD L. – (2013). Family Formation Trajectories in Romania, the Russian Federation and France: Towards a Second Demographic Transition? *European Journal of Population*, 29 (1), 69-101.
- PRSKAWETZ, A. – SOBOTKA, T. – BUBER, I. – ENGELHARDT, H. – GISSER, R. (2008). Persistent low fertility since the mid-1980s. *Demographic Research*, 19 (12), 293-360.
- QUESNEL-VALLÉE, A. – MORGAN, S.P. (2003). Missing the Target? Correspondence of Fertility Intentions and Behavior in the U.S., *Population Research and Policy Review*, 22 (5–6), 497–525.
- RABUSIC, L. (2001). Value Change and Demographic Behaviour in the Czech Republic. *Czech Sociological Review*, 9 (1), 99–122.
- RANJAN, P. (1999). Fertility behavior under income uncertainty. *European Journal of Population*, 15 (1), 25–43.
- RÉGNIER-LOILIER, A. – VIGNOLI, D. (2011). Fertility Intentions and Obstacles to Their Realization in France and Italy. *Population (English Edition)*, 66 (2), 361-389.
- RIEDERER, B. – BUBER-ENNSER, I. (2016). Realisation of fertility intentions in Austria and Hungary: Are capitals different?, *Vienna Institute of Demography Working Papers*, 8.
- RINDFUSS, R.R. – MORGAN, S.P. – SWICEGOOD, G. (1988). First births in America: Changes in the timing of parenthood. *Studies in Demography*, 242, (4876), 305-306
doi:10.1126/science.242.4876.305
- RINDFUSS, R.R. – CHOE, M.K. – BRAUNER-OTTO, S.R. (2016). The Emergence of Two Distinct Fertility Regimes in Economically Advanced Countries. *Population Research and Policy Review*, 35 (3), 287–304
- RÓBERT, Péter (1996). Fogcsikorgatva: a megkeseredett rendszerváltás: Gondolatok a társadalmi helyzet értékeléséről Magyarországon. *Századvég*, 2, 59-86.

- RÓBERT, P. – SAAR, E. (2012). Learning and Working: The Impact of the 'Double Status Position' on the Labour Market Entry Process of Graduates in CEE Countries. *European Sociological Review*, 28 (6), 742-754.
- RODIN, J. (2011). Fertility intentions and risk management: Exploring the fertility decline in Eastern Europe during transition. *Ambio*, 40, 221–30.
- RODRIGUEZ, G. – TRUSSELL, T.J. (1981). A Note on Synthetic Cohort Estimates of Average Desired Family Size. *Population Studies*, 35 (2), 321-328.
- ROTARIU, T. (2006). Romania and the Second Demographic Transition. *International Journal of Sociology*, 36 (1), 10-27.
- ROWLAND, D.T. (2003). *Demographic methods and concepts*.
- RYCHARD, A. (1996). „Beyond Gains and Losses: In Search of „Winning Losers“. *Social Research*, 63, (2), 465-486
- RYCHTERIKOVA, J. (2000). Demographic transition or demographic shock in recent population development in the Czech Republic? *Acta Universitatis Carolinae Geographica*, 1, 89–102.
- RYDER, N.B. (1964). The Process of Demographic Translation. *Demography*, 1 (1), 74–82
- S. MOLNÁR, Edit (2009). A gyermekszám-preferenciák alakulása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Demográfia*, 52 (4). 283–312.
- S. MOLNÁR, Edit – PONGRÁCZ, Tiborné (1998). Az 1995-ben házasságon kívül szült nők életformaválasztásainak vizsgálata. In: S. Molnár – Pongráczné – Kamarás – Habcsek: Házasságon kívüli szülések. *Kutatási Jelentések 61*, 55-156.
- S. MOLNÁR, Edit – PONGRÁCZ, Tiborné (1998). Házasságon kívüli szülések Európában és Magyarországon a kilencvenes években. *Szociológiai Szemle*, (3), 37–54.
- SAXONBERG, S. –SZELEWA, D. (2007). The Continuing Legacy of the communist Legacy? The development of family policies in Poland and the Czech Republic. *Social Politics*, 14 (3)351–379. DOI: 10.1093/sp/jxm014
- SCHOEN, R. – ASTONE, M.N. – KIM, Y.J. –NATHANSON, C.A. – FIELDS, J. M. (1999). Do Fertility Intentions Affect Fertility Behavior? *Journal of Marriage and the Family*, 61 (3), 790–799.
- SCHWARTZ, S.H. – BARDI, A. – BIANCHI, G. (2000). Value adaptation to the imposition and collapse of communist regimes in East-Central Europe. In: J. Duckitt – S.A. Renshon (Eds.). *Political psychology: Cultural and cross cultural foundations*, 217-237. doi: 10.1057/9780230598744_13
- SCHWARTZ, S. H. – BARDI, A. – BIANCHI, G. (2000). Value Adaptation to the Imposition and Collapse of Communist Regimes in East-Central Europe. In: Duckitt, J. –Renshon, S. A. (Eds.). *Political Psychology: Cultural and Cross Cultural Foundations*, 217–237.
- SCHOEN, R. – ASTONE, M.N. – KIM, Y.J. –NATHANSON, C.A. – FIELDS, J. M. (1999). Do Fertility Intentions Affect Fertility Behavior? *Journal of Marriage and the Family*, 61 (3), 790–799.

- SCOTT, J. (2006). Family and Gender Roles: How Attitudes Are Changing. *GeNet Working Paper*, 21.
- SETTERSTEN, R.A. – Hagestad, G.O. (1996). What's the latest? Cultural age deadlines for educational and work transition. *The Gerontologist*, 36 (5), 602–613.
- SIGLE-RUSHTON, W. (2008). Stable fertility and pronounced social status differences. *Demographic Research*, 19 (15), 455-502.
- SINCLAIR, S. – BOYMAL, J. – DE SILVA, A. (2012). A Re-Appraisal of the Fertility Response to the Australian Baby Bonus. *Economic Record*, 88 (S1), 78–87.
- SOBOTKA, T. (2002). Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries. Evidence and interpretation. *Working Paper Series*, 2 (1), 53.
- SOBOTKA, T. (2004). Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe. *Population Studies*.
- SOBOTKA, T. (2008). The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19 (7), 171-224.
- SOBOTKA, T. (2008). The rising importance of migrants for childbearing in Europe. *Demographic Research*, 19 (9), 225-248.
- SOBOTKA, T. (2008a). The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19 (7), 171–224.
- SOBOTKA, T. (2011) Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. Author(s): *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 36 (2), 246-296.
doi.org/10.12759/hsr.36.2011.2.246-296
- SOBOTKA, T. (2016). The European Middle Way? Low Fertility, Family Change and Gradual Policy Adjustments in Austria and the Czech Republic. In: Rindfuss, R.R. – Choe, K.M. (Eds.). *Low Fertility Institutions, and their Policies*. Springer, 113-163.
DOI: 10.1007/978-3-319-32997-0_6
- SOBOTKA, T. (2017). Childlessness in Europe: Reconstructing long-term trends among women born in 1990-1972. In: Kreyenfeld, M. – Konotzka, D. (Eds.). *Childlessness in Europe: Contexts, causes and consequences*. Springer, 17-56.
- SOBOTKA, T. – LUTZ, W. (2010). 'Misleading policy messages derived from the period TFR: should we stop using it?', *Comparative Population Studies*, 35 (3), 637-64.
- SOBOTKA, T. – SKIRBEKK, V. – PHILIPPOV, D. (2011). Economic Recession and Fertility in the Developed World. *Population and Development Review*, 37 (2), 267-306.
- SOBOTKA, T. – BEAUJOUAN, E. (2014). Two Is Best? The Persistence of a Two-Child Family Ideal in Europe. *Population and Development Review*, 40 (3), 391–419.
- SOBOTKA, T. – ŠT'ASTNÁ, A. – ZEMAN, K. – HAMPLOVÁ, D. – KANTOROVÁ, V. (2008). A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. *Demographic Research*, 19 (14), 403-454.

- SOBOTKA, T. – TOULEMON, L. (2008). Changing family and partnership behaviour: Common trends and persistent diversity across Europe. *Demographic Research*, 19 (6) 85–138.
- SOBOTKA, T. – ZEMAN, K. – KANTOROVÁ, V. (2003). Demographic shifts in the Czech Republic after 1998: A second demographic transition view. *European Journal of Population*, 19 (3). 249–277.
- SOMLAI, Péter (2007). A posztadoleszcsek kora. Bevezetés. In. Somlai, P. – Bognár, V. –Tóth, O. – Kabai, I. *Új ifjúság*, 9-44.
- SOMLAI, Péter (2013). *Család 2.0, A normál életút és individualizmus*. 27-30 oldal.
- SOMLAI, Péter (2017). A posztadoleszcsek kora. Bevezetése. In. Somlai – Bognár – Tóth –Kabai (Szerk.). *Új ifjúság, Napvilág*, 9-44.
- SPÉDER Zsolt (2002) A szegénység változó arcai. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság - Századvég.
- SPÉDER, Zs. (2003). *Fertility behaviour in a period of economic pressures and growing opportunities - Hungary, the 1990s*. In. Kotovska, I.E. – Józwiak, J. (Eds.). *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities*. European Population Conference, 26–30 August 2003. Warsaw. Statistical Publishing Establishment. 457–484.
- SPÉDER, Zsolt (2004). Gyermekvállalás házasságon kívül – egy terjedő magatartásminta összetevői. *Századvég*, 1, 83-100.
- SPÉDER, Zsolt (2005). Az élettársi kapcsolatok térhódítása Magyarországon, és néhány szempont a demográfiai átalakulás értelmezéséhez. *Demográfia*, 48. (3–4), 187–217.
(Angolul: The emergence of cohabitation as first union and some neglected factors of recent demographic developments in Hungary. *Demográfia Special English Edition*. Budapest: DRI).
- SPÉDER, Zs. (2006) Rudiments of recent fertility decline in Hungary: Postponement, educational differences, and outcomes of changing partnership forms. *Demographic Research*, 15 (8), 253-288.
- SPÉDER, Zsolt (2014). Gyermekszám (scenáriók) – Az új családmodell kontúrjai in. ders. (szerk.) *A változó család. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére*, 105-128.
- SPÉDER, Zs. (2016a). Fertility decline and the persistence of low fertility in a changing policy environment – a Hungarian case study. In. Rindfuss, R. – Choe, M. (Eds.). *Low Fertility Institutions and their Policies*, Springer, 165-194.
- SPÉDER, Zsolt (2016b). A követéses vizsgálat kutatási koncepciója. In. Murinkó L. – Spéder Zs. *Kutatási jelentések* 97, 11-22.
- SPÉDER, ZSOLT – PAKSI, BORBÁLA – ELEKES, ZSUZSANNA (1998): „Anómia és elégedettség a 90-es évek elején” in: *Társadalmi riport 1998*, Kolosi, T. – Tóth, I.Gy. – Vukovich, Gy. (Szerk.). 490–513.
- SPÉDER, Zs. – BARTUS, T. (2016). Educational enrolment, double-status positions and the transition to motherhood in Hungary. *European Journal of Population*. doi: 10.1007/s10680-016-9394-0

- SPÉDER, Zs. – KAMARÁS, F. (2008). Hungary: Secular fertility decline with distinct period fluctuations. *Demographic Research*, 19 (18), 599-664.
- SPÉDER, Zsolt – KAPITÁNY, Balázs (2007). Gyermekvállalás: vágyak és tények. *Életünk fordulópontjai Műhelytanulmányok* 6., 25-48.
<https://www.demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/muhelytanulmanyok/issue/view/324>
- SPÉDER, Zs. – KAPITÁNY, B. (2009). How are Time-Dependent Childbearing Intentions Realized? Realization, Postponement, Abandonment, Bringing Forward. *European Journal of Population*. 25 (4), 503-523.
- SPÉDER, Zs. – KAPITÁNY, B. (2014). Failure to realize fertility intentions: A key aspect of the post-communist fertility transition. *Population Research and Policy Review*, 33, 393-418.
- SPÉDER, Zs. – MURINKÓ, L. – SZ. OLÁH, L. (2017): Sailing close to the wind? The effects of third birth policies in post-communist Hungary. *Working Papers on Population, Family and Welfare* 27.
- SROLE, L. (1956). Social integration and certain corollaries: an exploratory study. *American Sociological Review*, 21 (6), 709–716.
- ŠT’ASNÁ, A. – SOBOTKA, T. (2009). Changing Parental Leave and Shifts in Second and Third-Birth Rates in Austria. *VID Working Papers*, 9, 27.
- STANKUNIENE, V. – JASILIONIENE, A. (2008). Fertility decline and its determinants. *Demographic Research*, 19 (21), 705-742.
- STROPNIK, N. – ŠIRCELJ, M. (2008). Slovenia: Generous family policy without evidence of any fertility impact. *Demographic Research*, 19 (26), 1019-1058.
- SZABADY, Egon (Szerk.). (1963). *Bevezetés a demográfiába*. KJK
- SZABÓ, L. (2015). Terjed a gyermektelenség Magyarországon. A fővárosi nők egyötöde gyermek nélkül éli le életét. *Korfa*, 4.
- SZABÓ, L. – KISS, I. – SPÉDER, Zs. – SPROCHA, B. (2018). *Fertility Behaviour of Minorities in Eastern and Central Europe*. Paper presented at the European Population Conference, Brussels, June 6-9. <https://eaps.confex.com/eaps/2018/meetingapp.cgi/Paper/2816>
- SZALMA, I. – TAKÁCS, J. (2012). A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*, 55 (1), 44–68.
- SZÉKELYI, Mária – BARNA, Ildikó (2002). *Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikáról társadalomkutatók számára*.
- SZELEWA, D. – POLAKOWSKI, M.P. (2008). Who cares? Changing patterns of childcare in Central and Eastern Europe. *Journal of European Social Policy*, 18, May, 115–31
- SZTOMPKA, P. (2000a). The Ambivalence of Social Change. Triumph or Trauma? Wiissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung Working papers, P 00-01. 48.
- SZTOMPKA, P. (2000b). Cultural Trauma. The Other Face of Social change. *European Journal of Social Theory*, 3 (4), 449-466.

- TANTURI-MENCARINI (2008) Childless or Childfree? Paths to Voluntary Childlessness in Italy. *Population Development Review*, 34 (1), 51–77.
- TÁRKÁNYI, Ákos (2006). A gyerekszám és a vallásosság kapcsolata *Demográfia*, 49 (1), 68–84.
- TESTA, M.R. – TOULEMON, L. (2006). Family Formation in France: Individual Preferences and Subsequent Outcomes. *Vienna Yearbook of Population Research*, 41-75
- THÉVENON, O. (2011). Family policies in OECD countries: A comparative analysis. *Population and Development Review*, 37 (1), 57–87.
- THÉVENON, O. – GAUTHIER, A. (2011). Family Policies in developed countries: a ‘fertility-booster’ with side effects. *Community, Work & Family*, 14 (2), 197-216.
- THOMSON, E. (1997). Couple childbearing desires, intentions, and births. *Demography*, 34, 343-354.
- THORNTON, A. (2005). *The Fallacy and Enduring Impact of the Developmental Paradigm on Family Life*. Population and Development Series.
- THORNTON, A. – ALWIN, D.F. – CAMBURN, D. (1983). Causes and Consequences of Sex-Role Attitudes and Attitude Change. *American Sociological Review*, 48 (2), 211–227.
- THORNTON, A. – YOUNG-DeMARCO, L. (2001). Four Decades of Trends in Attitudes Toward Family Issues in the United States: The 1960s Through the 1990s. *Journal of Marriage and Family*, 63, November, 1009-1037.
- THORNTON, A. – AXINN, W. –XIE, Y. (2007). *Marriage and Cohabitation*. Population and Development Series.
- THORNTON, A. – PHILIPPOV, D. (2009). Sweeping changes in marriage, cohabitation and childbearing in Central and Eastern Europe: New insights from the developmental idealism framework. *European Journal of Population*, 25 (2), 123–156.
- TOMKA, Béla (2003). *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*.
- TOMKA, Béla (2007). Intézményesült változékonyság: a jóléti fejlődés sajátos meghatározói Kelet-Közép-Európában. *Korall*, 8 (28-29), 146-166.
- TOMKA, M. – ZULEHNER, P.M. (2000). Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas. Schwabenverlag: Ostfildern.
- TÓTH, István György (2005). *Jövedelemeloszlás. A gazdasági rendszerváltozástól az uniós csatlakozásig*.
- TÓTH, Olga (1990). Az életút (life-course) kutatásokról. *Társadalomkutatás*, 3-4., 143-149.
- TÓTH, Olga (1995). Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle*, 1, 71–86.
- TOULEMON, L. (2016). Fifty years of family change in Europe: diversifying partnerships, In. Mortelmans, D. – Matthijs, K. – Alofs, E. – Segaert, B. (Eds.). *Changing Family Dynamics and Demographic Evolution: The Family Kaleidoscope*, 25-49.

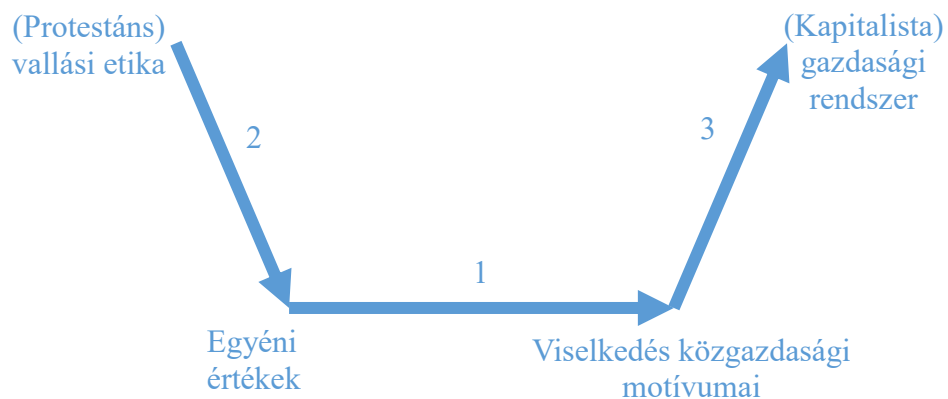
- TOULEMON, L. – TESTA, M.R. (2005). Fertility intentions and actual fertility: A complex relationship. *Population & Societies*, 415. (4).
- TOULEMON, L. – BHROLCHÁIN, M. (2006). Does postponement explain the trend in later childbearing in France? In. *Vienna Yearbook of Population*. 2005. Vienna, VID 83-107.
- TOULEMON, L. – PAILHÉ, A. – ROSSIER, C. (2008). France: High and stable fertility. *Demographic research*, 19 (16), 503-555.
- UDRY, J.R. (1983). Do Couples Make Fertility Plans on Birth at a Time? *Demography*, 20 (2), 117-128.
- UNECE - United Nations Economic Commission for Europe (1999). *Fertility decline in transition economies, 1989–1998*. Economic and social forces Revisited. In. *Economic Survey of Europe 2000*, 1. 189–207.
- UNECE - United Nations Economic Commission for Europe (2000). *Generation and Gender Programme*. Exploring Future Research and Data Collection Options. United Nations.
- UTASI, Ágnes (2004). Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli. *Új mandátum*, 25-48.
- UTASI, Ágnes (2002). Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In. Spéder Zs. (Szerk.), *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI-Századvég, 231–253.
- VAN DE KAA, D. (1987). Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42 (1) 1–57.
- VAN DE KAA, D. (1996). Anchored Narratives: The Story and Findings of Half a Century of Research into the Determinants of Fertility. *Population Studies*, 50 (3), 389-432.
- VAN DE KAA, D. (2004). Is the Second Demographic Transition a useful research concept. Questions and answers. *Vienna Yearbook of Demography*, 4-10.
- VÁRADI, L. (2006). *Visszatérés a munkaerőpiacra gyermekvállalás után*. [Returning to the labour market after childbearing]. Központi Statisztikai Hivatal, 17.
- VASKOVICS, László (2000). A posztadoleszcencia elmélete. *Szociológiai Szemle*, 10, (4), 3-20.
- VASKOVICS, László (2002). A család fejlődése Európában. *Educatio*, (3), 349-364.
- VIKAT, A. (2004). Women's labour force attachment and childbearing in Finland. *Demographic Research*, Special Collection, 3 (1), 175–212.
- VIKAT, A. – SPÉDER, Zs. – BEETS, G. – BILLARI, F.C. – BÜHLER, C. – DÉSESQUELLES, A. – FOKKEMA, T. – HOEM, J.M. – MACDONALD, A. – NEYER, G. – PAILHÉ, A. – PINNELLI, A. – SOLAZ, A. (2007). Generations and Gender Survey (GGS). Towards a Better Understanding of Relationships and Processes in the Life Course. *Demographic Research*, 17 (14), 389–440.
www.demographic-research.org
- VOICU, M. – Tufiş, P.A. (2012). Trends in gender beliefs in Romania: 1993–2008. *Current Sociology*, 60 (1), 61–80.

- VUKOVICH, György (1997). A magyar népesedéspolitikának néhány vonatkozása. In: Kovacsics J. (Szerk.). *Magyarország történeti demográfiája* (1896-1995), 391-396.
- WAITE, L.J. – GALAGHER, M. (2000). *The Case for Marriage*. New York, Broadway Books.
- WARE, H. (1974). Ideal Family Size, *Occasional Paper 13*, World Fertility Survey.
- WEINSTEIN, N.D. (1980). Unrealistic Optimism About Future Life Events. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39 (5), 806-820.
- WESTOFF, C. – RYDER, N. (1977). The Predictive Validity of Reproductive Intentions. *Demography*, 14 (4), 431–453.
- WILLIS, R. J. (2003). Microeconomics of demographic behaviour. In: Demény, P. – McNicole, G. (Eds.). *Encyclopedia of Population*. 632-636.
- WU, L.L. – BUMPASS, L.L. – Musick, K. (2001). Historical and life course trajectories of nonmarital childbearing. In: Wu, L.L. – Wolf, B. (Eds.): *Out of Wedlock. Causes and Consequences of Nonmarital Fertility*. 3-48.
- ZAKHAROV, S. (2008). Russian Federation: From the first to second demographic transition. *Demographic Research*, 19 (24), 908-971.
- ZAIDI, – MORGAN, (2017). The Second Demographic Transition: a Review and Appraisal. *Annual Review of Sociology*, 43, (July), 473–492.
- ZAPF, W. (1996). Die Modernisierungstheorie und die unterschiedlichen Pfade der gesellschaftlichen Entwicklung. *Leviathan*, 24, 63-77.
- ZAPF, W. (2002a). A társadalmi innovációkról. In: Zapf: *Modernizáció, Jólét, átmenet*. (Válogatta és előszó: Spéder Zsolt), 31-54.
- ZAPF, W. (2002b). A változás kétféle sebessége a kelet- és nyugtanémet fejlődésben. In: Zapf: *Modernizáció, Jólét, átmenet*. (Válogatta és előszó: Spéder Zsolt), 183-196.
- ZEMAN, K. – BEAUJOUAN, É. – BRZOZOWSKA, Z. – SOBOTKA, T. (2018). Cohort fertility decline in low fertility countries: Decomposition using parity progression ratios. *Demographic Research*, 38 (25), 651-690.

MELLÉKLETEK

M1. ábra

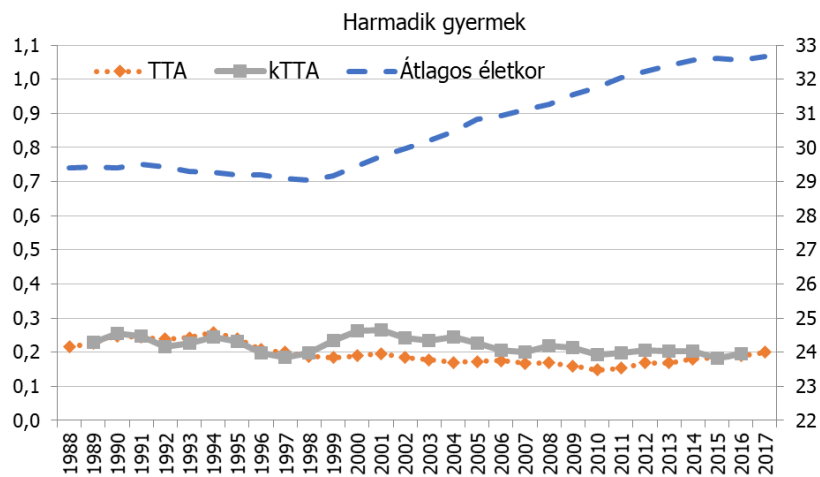
Coleman „csónakja”: makro-mikro-makro kapcsolatok a módszertani individualizmus elméleti sémájában

Makro szint**Mikro szint**

Forrás: Coleman 1986:1322.

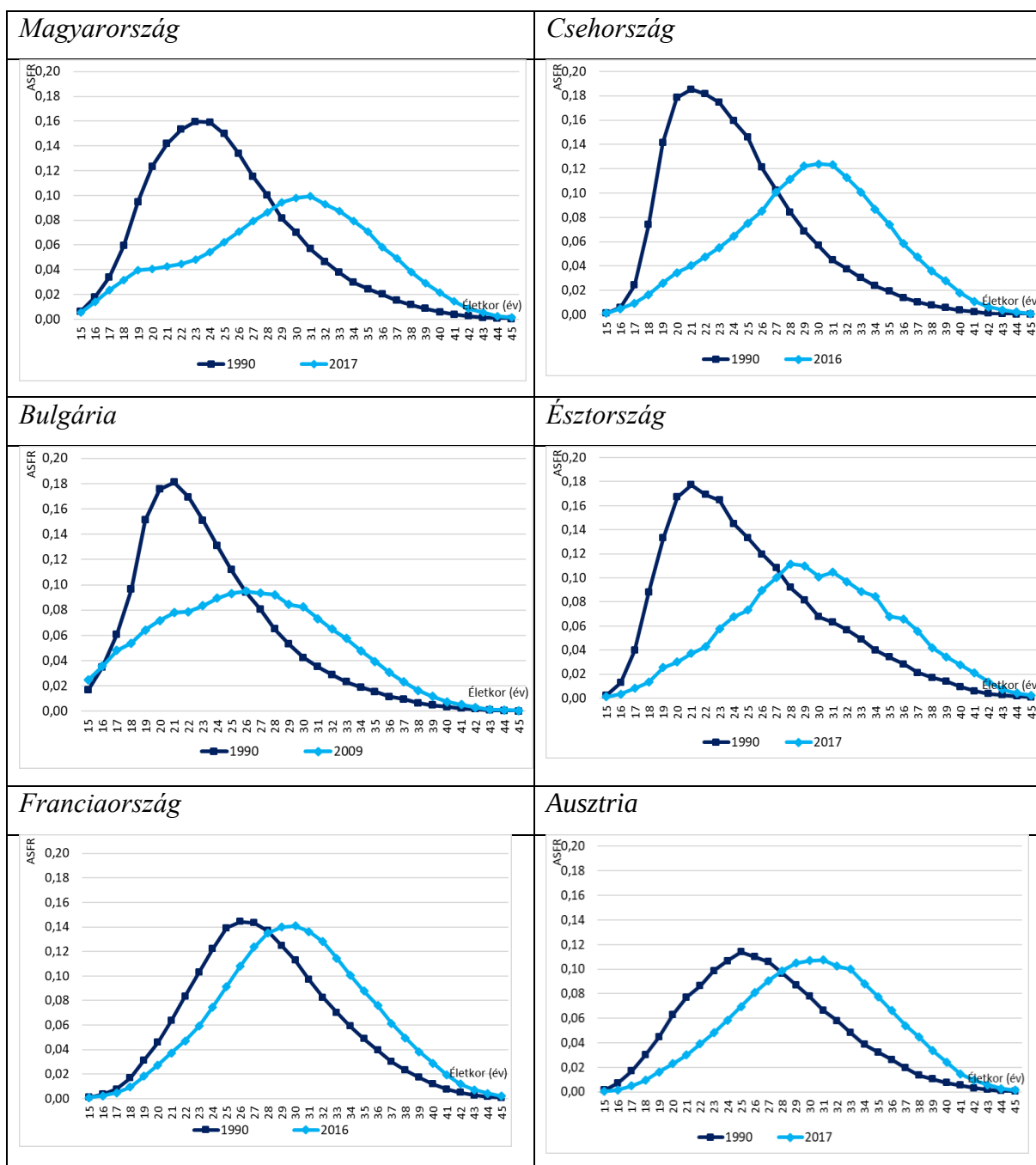
M2. ábra

A születési sorrend szerinti teljes termékenységi arányszám, a kiigazított termékenységi arányszám, és a szülő nők átlagos életkora Magyarországon, 1989–2012 között (3. gyermekek)

M3. ábra

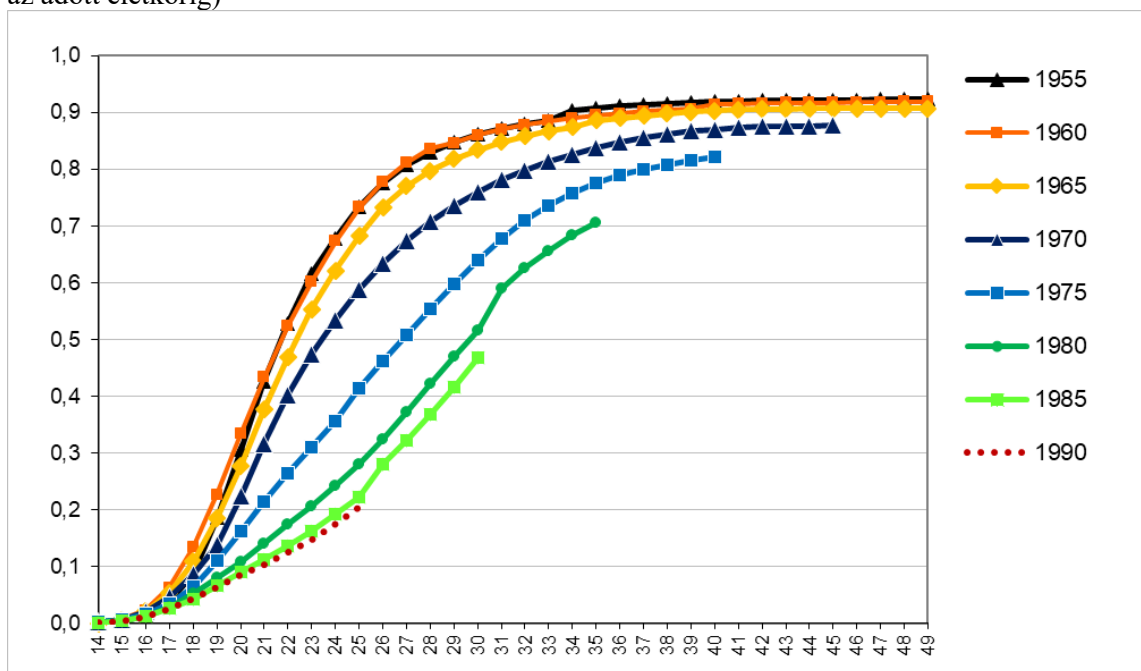
Korspecifikus termékenységi arányszámok hat európai országban 1990-ben, és az új évezred második évtizedének közepén

Forrás: Human Fertility Database. Max Planck Institute for Demographic Research (Germany) and Vienna Institute of Demography (Austria). Available at www.humanfertility.org (letöltve 2018.11.14).

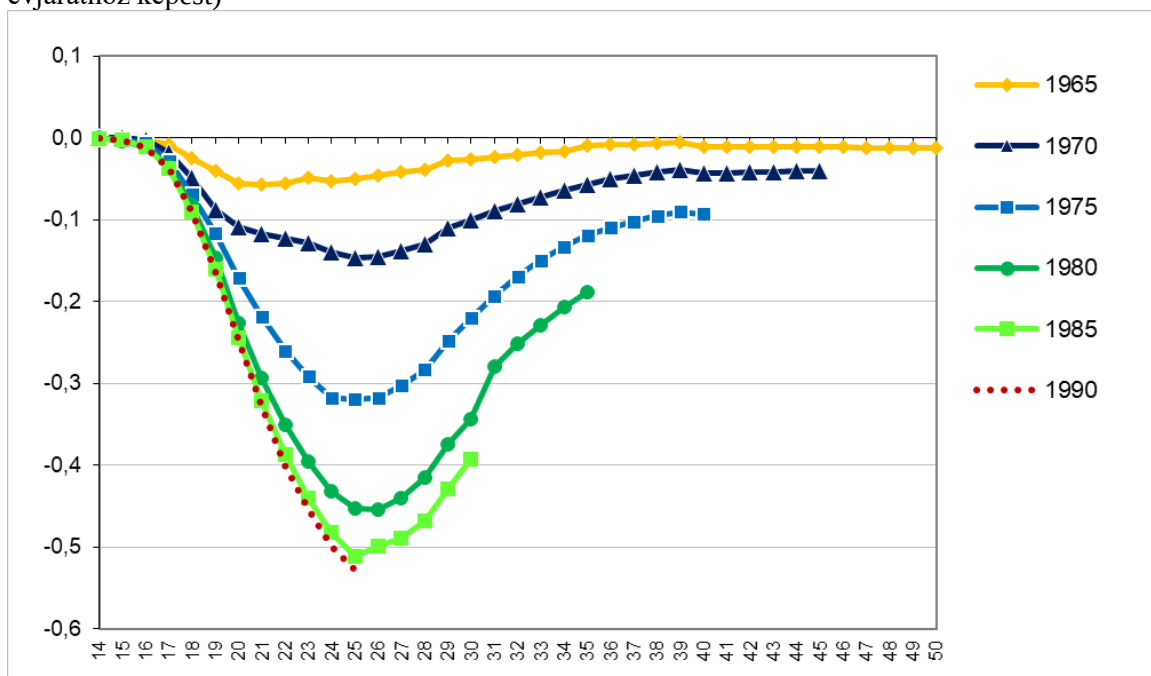
M4. a. ábra

Első gyermek kumulatív arányszám, (az összes nő hanyad részének született meg az első gyermeke, az adott életkorig)

M4. b. ábra

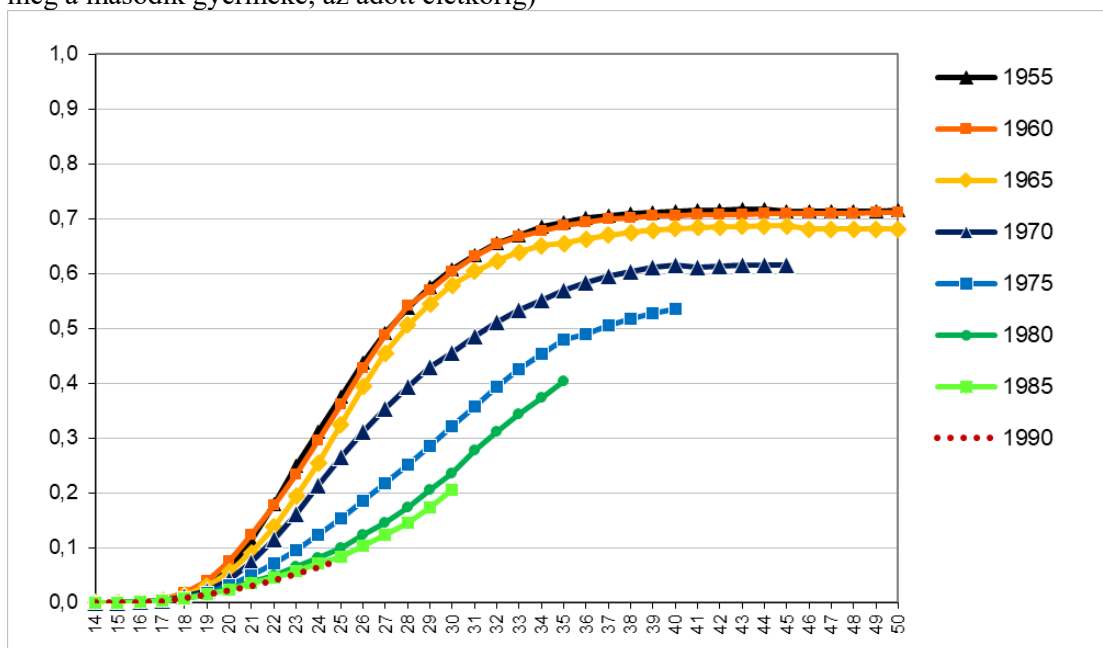
Első gyermek születési deficit az 1960-as (benchmark) évjáráthoz képest, (az egyes évjáratokhoz tartozó nők, adott életkorban milyen arányban maradnak el az első gyermek vállalásában az 1960-as évjáráthoz képest)

Forrás: saját számítás a Termékenységi adattár adatai alapján

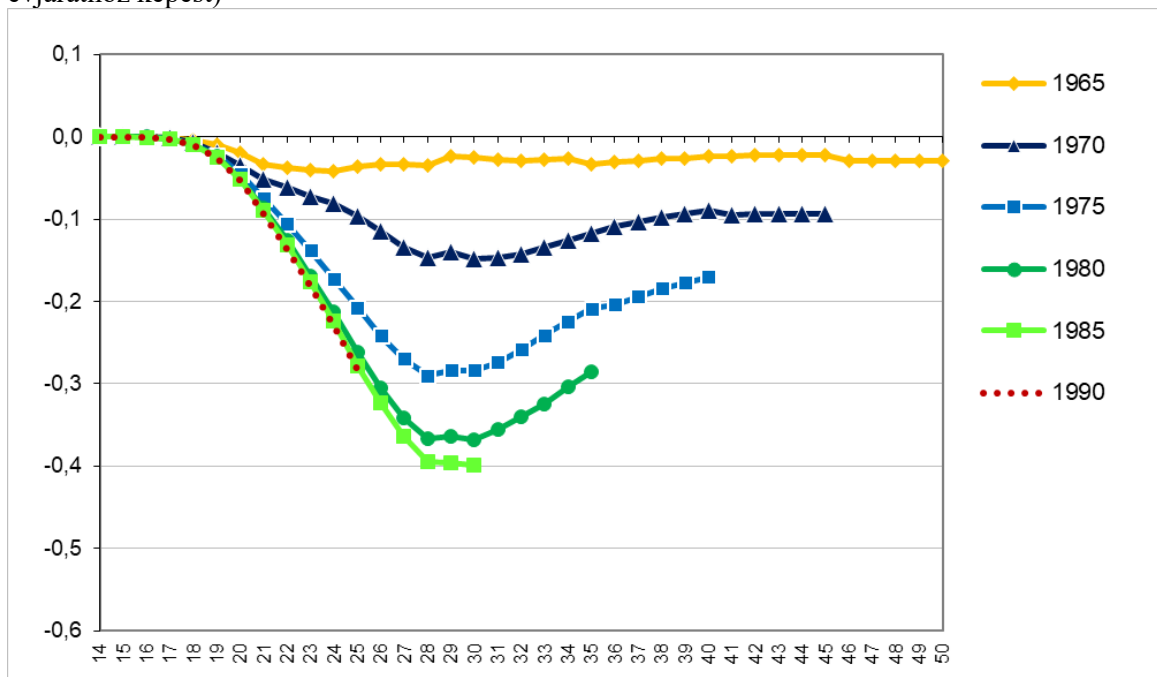
M5. a. ábra

Második gyermek születésének kumulatív arányszámai, (az összes nő hanyad részének született meg a második gyermeke, az adott életkorig)

M5. b. ábra

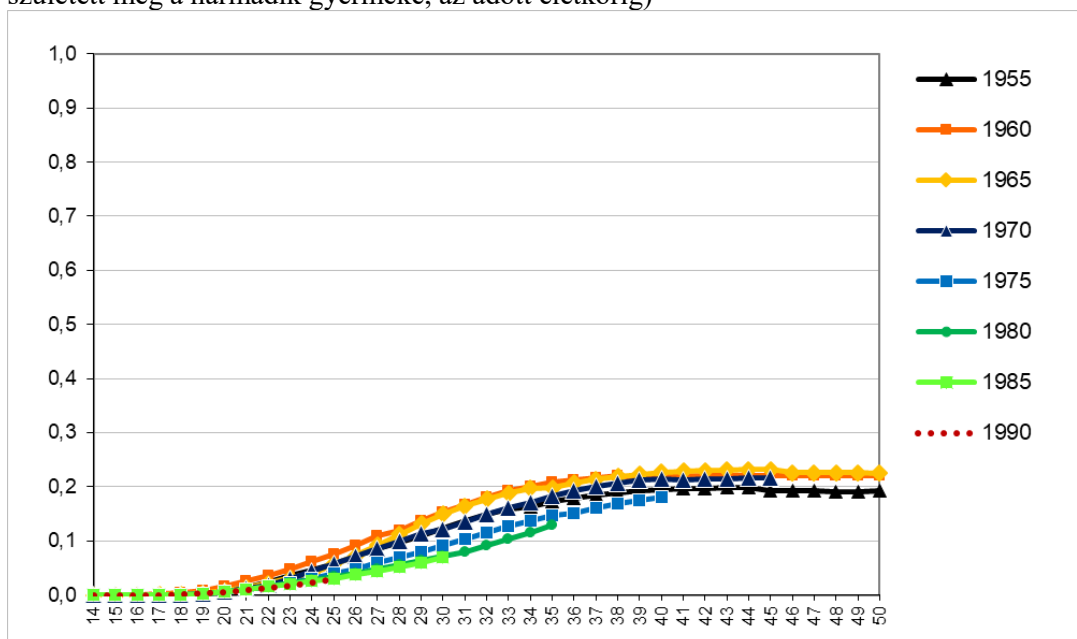
Első gyermek születési deficit az 1960-as (benchmark) évjáráthoz képest, (az egyes évjáratokhoz tartozó nők, adott életkorban milyen arányban maradnak el az első gyermek vállalásában az 1960-as évjáráthoz képest)

Forrás: saját számítás a Termékenységi adattár adatai alapján

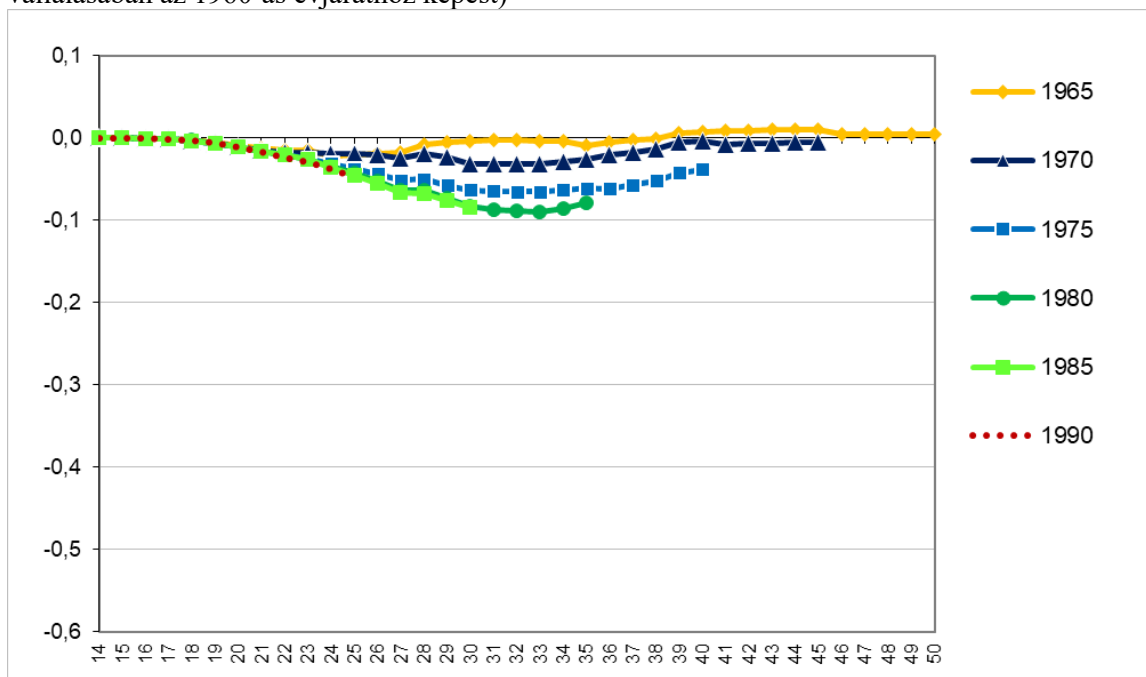
M6. a. ábra

A harmadik gyermek megszületésének kumulatív arányszáma, (az összes nő hanyad részének született meg a harmadik gyermeke, az adott életkorig)

M6.b. ábra

A harmadik gyermek születési deficitje az 1960-as (benchmark) évjáráthoz képest, (az egyes évjáratokhoz tartozó nők, adott életkorban milyen arányban maradnak el a haramadik gyermek vállalásában az 1960-as évjáráthoz képest)

Forrás: saját számítás a Termékenységi adattár adatai alapján

M1. táblázat

*Az adott születési kohorszon belül 20, 25, éves korig tartós
párkapcsolatot létesítők aránya, az első párkapcsolat típusa szerint (%)*

<i>Az első párkapcsolat Típusa</i>	<i>A nők születési éve</i>						
	<i>1950–</i>	<i>1955–</i>	<i>1960–</i>	<i>1965–</i>	<i>1970–</i>	<i>1975–</i>	<i>1980–</i>
	<i>1954</i>	<i>1959</i>	<i>1964</i>	<i>1969</i>	<i>1974</i>	<i>1979</i>	<i>1983</i>
	<i>50–54</i>	<i>45–49</i>	<i>40–44</i>	<i>35–39</i>	<i>30–34</i>	<i>25–29</i>	<i>21–24</i>
	<i>korúak</i>						
20 éves koráig							
Házasság	39,3	41,7	36,2	27,1	17,7	10,2	2,0
Élettársi kapcsolat	4,2	5,2	8,0	13,6	21,1	18,3	18,8
Nem volt még párkapcsolata	56,5	53,1	55,9	59,3	61,2	71,5	79,2
25 éves koráig							
Házasság	78,7	79,6	70,6	59,8	40,1	23,8	–
Élettársi kapcsolat	5,9	7,0	14,6	24,4	35,0	49,4	–
Nem volt még párkapcsolata	15,4	12,4	14,8	15,8	24,5	26,8	–
Összesen (100%)							
N=	760	724	588	602	646	703	543

Forrás: Spéder 2006:279. old.

M2. táblázat

A 3 éven belüli gyermekvállalási szándékukat valóra váltók (=született gyermek 7–36 hónapon belül), a különböző társadalmi csoportokban, 11 európai országban

	Elemszámok			Terepmunka	
	Második hullám	21–44 éves népesség (összesen))	Alapminta (21–44 éves nők és 21–44 éves (házastárs)al élő férfiak) Súlyozott	Első hullám, év	Átlagos idő (hónap) az első és második hullám között
Ausztria	3912	940	688	2008	47,9
Bulgária	9344	1151	648	2004	30,5
Csehország	3147	277	229	2005	36,6
Franciaország	6533	769	680	2005	36,0
Grúzia	8292	1241	917	2006	36,4
Lengyelország	12293	869	1069	2010	46,2
Litvánia	2292	196	208	2006	36,9
Magyarország	10641	1574	1175	2004	48,1
Németország	3226	200	1888	2005	40,2
Oroszország	7783	636	572	2004	34,4
Svédország	9688	1033,	926	2012	36,0

()=80 alatti elemszám

-- =40 alatti elemszám

Forrás: saját számítás, Generations and Gender Survey 1. és 2. hulláma adatainak felhasználásával

M3. táblázat

A száz házas nőre jutó megszületett gyermekek száma kiválasztott korcsoportonként és iskolai végzettségi csoportok szerint, 1960-1990

A házas nő életkora	A házas nő iskolai végzettsége	1960	1970	1980	1990
25-29 évesek					
	6-7 elvégzett osztály	171	183	238	276
	Elvégzett 8 osztály	148	147	178	-
	Érettségi	111	108	137	141
	Felsőfok	94	93	112	115
	<i>Együtt</i>	<i>161</i>	<i>145</i>	<i>158</i>	<i>157</i>
30-34 évesek					
	6-7 elvégzett osztály	211	205	258	294
	Elvégzett 8 osztály	174	174	200	-
	Érettségi	150	139	165	174
	Felsőfok	135	133	159	166
	<i>Együtt</i>	<i>200</i>	<i>184</i>	<i>188</i>	<i>191</i>

Forrás: Andorka, 1987: p.326, KSH, 2006: p. 65-67.

M4. táblázat

Az első párkapcsolat és az első gyermek vállalása időzítésének meghatározó tényezői, Cox-regresszió, relatív kockázatok (az 1964 után születettek mintája)

	Első párkapcsolat		Első gyermek	
	Rel. risk	z	Rel. risk	z
1972-1981	0.907	-0.750	0.758	-1.520
KOHORSZ& ÉLETKOR				
1972-1981*21 alatt	0.794	-1.200	0.955	-0.200
1972-1981* 20 felett & 24 alatt	0.884	-0.570	1.298	1.070
IDŐSZAKOK (ref=Államszoc.(1980-1989))				
Átmenet (1990-1992)	0.972	-0.190	0.825	-1.400
Munkanélküliség (1993-1995)	0.700	-2.520 **	0.620	-3.820 ***
„Bokros-csomag” (1996-1998)	0.570	-3.730 ***	0.505	-4.970 ***
Családi adókedv. (1999-2001)	0.621	-2.700 ***	0.343	-6.440 ***
IDŐSZAK & ÉLETKOR				
Átmenet & 21 alatt	0.983	-0.100	1.083	0.430
Munkanélküliség & 21 alatt	1.061	0.330	1.452	1.980 **
Bokros & 21 alatt	1.113	0.500	1.593	1.810 *
Családi adókedv. & 21 alatt	0.676	-1.650 *	1.088	0.300
VÉGZETTSÉG (magas)	0.294	-8.550 ***	0.135	-7.150 ***
VÉGZETTSÉG & ÉLETKOR				
Magas * 20 felett & 24 alatt	2.557	5.820 ***	3.260	3.980 ***
Magas * 23 felett	4.541	7.940 ***	9.807	7.430 ***
IDŐSZAK & VÉGZETTSÉG				
Átmenet * magas	0.828	-0.860	1.081	0.290
Munkanélküliség * magas	0.728	-1.520	0.811	-0.830
Bokros * magas	1.011	0.060	0.414	-3.150 ***
Családi adókedv.* magas	0.942	-0.290	0.917	-0.340
Budapesti	0.539	-4.650 ***	0.445	-4.240 ***
Budapesti * 20 felett	1.188	1.350	1.286	1.440
TERÜLET & PERIÓDUS				
Budapesti * Átmenet	1.507	2.000 **	0.856	-0.550
Budapesti *Munkanélküliség)	1.186	0.860	1.234	0.920
Budapesti *Bokros-csomag”	1.451	2.000 **	1.495	1.750 *
Budapesti *Családi adókedv.	1.320	1.520	1.375	1.420
Több testvér	0.951	-0.430	1.063	0.610
Több testvér* 21 alatt	1.951	4.880 ***	2.213	5.840 ***
Mindkét szülővel, mikor 14 éves	0.934	-0.760	0.970	-0.370
Mindkét szülővel * 21 év alatti	0.757	-2.490 **	0.774	-2.060 **

Forrás: Aassve et al. (2006) p. 145.

M5. táblázat

Az első gyermek vállalása időzítésének meghatározó tényezői, Cox-regresszió, relatív kockázatok (az 1964 után születettek mintája), makro-változókkal (GDP, infláció)

Első gyermek					
	Rel. risk	z		Rel. risk	z
1972-1981	0.828	-1.570		0.828	-1.020
KOHORSZ& ÉLETKOR					
1972-1981*21 alatt	1.002	0.010		0.984	-0.070
1972-1981* 20 felett & 24 alatt	1.529	1.700	*	1.572	1.810
IDŐSZAKOK (ref=Államszoc.(1980-1989)					
Átmenet (1990-1992)	0.613	-3.030	***	0.935	-0.460
Munkanélküliség (1993-1995)	0.382	-5.250	***	0.964	-0.220
„Bokros-csomag” (1996-1998)	0.332	-5.650	***	1.248	0.900
Családi adókedv. (1999-2001)	0.293	-6.800	***	1.626	1.360
IDŐSZAK & ÉLETKOR					
Átmenet & 21 alatt	1.215	1.010		1.169	0.820
Munkanélküliség & 21 alatt	1.625	2.490	**	1.507	2.110
Bokros & 21 alatt	1.703	1.870	*	1.565	1.570
Családi adókedv. & 21 alatt	1.282	0.840		1.213	0.650
GDP	0.978	-3.370	***	--	--
INFLÁCIÓ	--	--		0.999	-5.090
VÉGZETTSÉG (magas)	0.139	-6.660	***	0.138	-6.680
VÉGZETTSÉG & ÉLETKOR					
Magas * 20 felett & 24 alatt	2.852	3.390	***	2.855	3.400
Magas * 23 felett	8.507	6.750	***	8.676	6.820
IDŐSZAK & VÉGZETTSÉG					
Átmenet * magas	1.188	0.610		1.199	0.650
Munkanélküliség * magas	0.911	-0.360		0.898	-0.410
Bokros * magas	0.445	-2.500	**	0.442	-2.520
Családi adókedv. * magas	1.008	0.030		0.985	-0.060
Budapesti	0.440	-3.950	***	0.440	-3.950
Budapesti * 20 felett	1.213	1.040		1.210	1.030
TERÜLET & PERIÓDUS					
Budapesti * Átmenet	0.905	-0.340		0.907	-0.330
Budapesti *Munkanélküliség)	1.302	1.090		1.299	1.080
Budapesti *Bokros-csomag”	1.492	1.480		1.498	1.490
Budapesti *Családi adókedv.	1.461	1.590		1.464	1.600
Több testvér	0.992	-0.070		0.985	-0.140
Több testvér* 21 alatt	2.482	6.270	***	2.494	6.300
Mindkét szülővel, mikor 14 éves	0.962	-0.450		0.959	-0.480
Mindkét szülővel * 21 év alatti	0.809	-1.610		0.813	-1.570

Forrás: Aassve et al. (2006) p. 146

M6 táblázat:

A relatív életkor meghatározása nemek és iskolai végzettség szerint (kor, évek száma)

	Nő			Férfi		
	Early	Average	Late	Early	Average	Late
Alapfok	16–19	20–23	24+	16–22	23–26	27+
Középfok	16–22	23–27	28+	16–25	26–30	31+
Felsőfok	16–24	25–30	31+	16–27	28–33	34+

M7.táblázat

A családi adókedvezmény összegének alakulása 1998 és 2015 között

Év	Gyermekek száma			Megjegyzés
	1 gyerek	2 gyerek	3+ gyerek	
1988	Nincs	Nincs 1000 HUF/gyerek egyszülős családnál	1,000 HUF/gyerek	enedmény adózandó jövedelmből
1991	1,300 HUF/child	1,300 HUF/ gyerek	1,300 HUF/ gyerek	enedmény adózandó jövedelmből
1993	300 HUF	300 HUF/ gyerek	400 HUF/ gyerek	adókedvezmény
1995–98	Nincs	Nincs	Nincs	
1999	1,700 HUF	1,700 HUF/ gyerek	2,300 HUF/ gyerek	adókedvezmény
2000	2,200 HUF	2,200 HUF/ gyerek	3,000 HUF/ gyerek	adókedvezmény
2001–4	3,000 HUF	4,000 HUF/ gyerek	10,000 HUF/ gyerek	adókedvezmény
2005	3,000 HUF	4,000 HUF/ gyerek	10,000 HUF/ gyerek	adókedvezmény, jövedelmi plafon
2006–10	No	No	4,000 HUF/ gyerek	adókedvezmény
2011	10,000 HUF	10,000 HUF/ gyerek	33,000 HUF/ gyerek	adókedvezmény

M8. táblázat

A harmadik gyermek születését befolyásoló tényezők, eseménytörténeti elemzések, relatív kockázatok

	Modell 1	Modell 2	Modell 3	Modell 4	Modell 5
<i>INDIVIDUÁLIS VÁLTOZÓK</i>					
<i>A második gyermek életkora</i>					
<15		0.648 ***	0.651 ***	0.631 ***	0.627 ***
15–27		(ref.)			
28–51		0.733 **	0.726 **	0.744 **	0.745 **
52+		0.455 ***	0.440 ***	0.455 ***	0.458 ***
<i>Nem</i>					
Nő		(ref.)			
Férfi		1.122	1.090	1.115	1.145
<i>Relatív életkor a második gyermek születéskor</i>					
Fiatalabb		1.520 ***	1.594 ***	1.512 ***	1.590 ***
Átlagos életkorú		(ref.)			
Idősebb		0.836 †	0.805 *	0.811 †	0.741 **
<i>Az első és második gyermek neme</i>					
Különböző		(ref.)			
Azonos		1.333 ***	1.327 **	1.327 **	1.351 ***
<i>Testvérek száma</i>					
0		0.626 **	0.634 *	0.623 **	0.636 *
1		(ref.)			
2		1.124	1.119	1.035	1.015
3 vagy több		2.132 ***	2.185 ***	1.564 ***	1.370 **
<i>Volt-e válás vagy szétköltözés az első és második gyermek vállalása között</i>					
Nem		(ref.)			
Igen		1.798 ***	1.793 ***	1.671 ***	1.679 ***
<i>Etnicitás</i>					
Nem Roma		–	–		
Roma				2.804 ***	1.929 ***
<i>Vallásosság (az egyház tanítást kövei)</i>					
Nem		–	–	(ref.)	
Igen				1.499 ***	1.471 ***
<i>Legmagasabb iskolai végzettség a második gyermekvállaláskor</i>					
Alapfok		–	–	–	2.122 ***
Középfok					(ref.)
felsőfok					1.317 *
<i>CSALÁDPOLITIKAI VÁLTOZÓK</i>					
<i>Periódusok</i>					
1980–1988	(ref.)	–	(ref.)		
1989 január – 1993 január	0.736 †		0.930	0.970	1.078
1993 febr.– 1998 december	0.704 *		1.066	1.108	1.259 0.138
1999 január – 2005 december	0.728 *		1.254 0.159	1.290 0.113	1.456 *
2006 január – 2009 március	0.677 *		1.250 0.254	1.298 0.183	1.481 *
2009 április–	0.521 **		1.106	1.148	1.351 0.202
<i>Log likelihood</i>					
		–1890.0	–1887.2	–1843.4	–1823.4
<i>N (person months)</i>					
		145,825	145,825	145,825	145,825

Megj: szign. szint.; † p<0.1; * p<0.05; ** p<0.01; *** p<0.001

Forrás: Spéder et al. 2017. 15. old.

ÁBRAJEGYZÉK

1. ábra A demográfiai megértés kétlépcsős modellje (Billari 2015:512), azaz Coleman „csónakja” Billari „fedelével”	9
2. ábra A termékenységi átmenet értelmezési kerete.....	10
3. ábra A szándékolt cselekvés elméletének sematikus ábrája (Ajzen alapján, minimális módosítással)	33
4. ábra A teljes termékenységi arányszám (TTA) alakulása Magyarországon, 1910–2013.....	43
5. ábra A teljes termékenységi arányszám (TTA) alakulása Magyarországon 1989-től, különböző országcsoporthoz való összehasonlításban.....	46
6. ábra Átlagos életkor az első és a további gyermekek születésekor Magyarországon, 1989–2017.....	48
7. ábra A teljes termékenységi arányszám, a kiigazított termékenységi arányszám és a szülő nők átlagos életkora Magyarországon, 1989–2017.....	51
8. ábra A születési sorrend szerinti teljes termékenységi arányszám, a kiigazított termékenységi arányszám és a szülő nők átlagos életkora Magyarországon, 1989–2012 között	52
9. ábra Korspecifikus termékenységi arányszámok 1990, 1995, 2000, 2005, 2010, 2015.....	53
10. ábra Korspecifikus termékenységi arányszámok négy európai országban 1990-ben, és az új évezred második évtizedének közepén.....	55
11. ábra Korspecifikus termékenység: házas és nem házas, 1990, 2017	56
12. ábra Korspecifikus termékenység iskolai végzettség szerint, 1990	57
13. ábra Korspecifikus termékenység az egyes iskolai végzettségi csoportokban, 1990, 2011 (%)	59
14. ábra Az ideális gyermekszám és a TTA, 1974–2016.....	61
15. ábra Az „ideális gyermekszám”	62
16. ábra Kohorsz- és korspecifikus élveszületési arányszámok (ezer nőre jutó élveszületés), egyes születési évjáratok (1960, 1965, 1970, 1975, 1980, 1985) körében (összes gyermek).....	65
17. ábra Kohorsz- és korspecifikus élveszületési arányszámok (ezer nőre jutó élveszületés), a történeti időben elhelyezve (összes gyermek).....	65
18. ábra Kumulált kohorsz- és korspecifikus arányszámok, kiválasztott évjáratok esetében (ezer nőre jutó összes születés, a nők adott életkoráig, születési évjáratok szerint).....	67
19. ábra Élveszületési deficit a nők adott életkorában, a Benchmark (1960-as) évjárat születéseire képest, évjáratok szerint (ezer nőre jutó születés-elmaradás az 1960-as évjárhoz képest, a nők adott életkoráig, születési évjáratok szerint).....	67
20. ábra Kohorsz- és korspecifikus élveszületési arányszámok (ezer nőre jutó élveszületés), az 1960-as és 1975-ös évjáratokban, négy európai országban (összes gyermek).....	70
21. ábra A gyermektelen nők részaránya az egyes születési évjáratokban, különböző életkorokban	71
22. ábra A teljes termékenységi arányszám (TTA), és a befejezett termékenységi arányszám (BTTA) alakulása (1947–2010, illetve 1917–1975 évjárat).....	74
23. ábra Családnövekedési valószínűségek Magyarországon, 2000–2016	76
24. ábra Az első tartós párkapcsolat típusa a kapcsolat létrejöttének időpontja szerint (%).....	83

25. ábra Párkapcsolati státusz 60 hónappal az élettársi kapcsolat, mint első párkapcsolat kezdete után a kapcsolat létrejöttének időpontja szerint (%)	84
26. ábra 15–40 éves nők megoszlása partnerkapcsolat szerint, 1990.....	88
27. ábra 15–40 éves nők megoszlása partnerkapcsolat szerint, 2011.....	88
28. ábra A teljes termékenységi arányszám és a házasságon kívüli születések részaránya Európában 2015-ben	92
29. ábra A nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök változása 1988 és 2013 között	105
30. ábra A nő munkavállalásával kapcsolatos attitűdök változása 1988 és 2013 között	105
31. ábra A családdal, házassággal kapcsolatos attitűdök változása 1988 és 2013 között	106
32. ábra A (pozitív) gyermekvállalási szándékukat sikeresen megvalósítók aránya, 11 európai országban.....	161
33. ábra A (negatív) gyermekvállalási szándékukat sikeresen megvalósítók aránya,	162
34. ábra A gyermekvállalási szándékok valóra váltásának esélye Nyugat Európában és a posztkommunista országokban az eltérő (szubjektív) jövedelmi osztályokban, (2000-es évek elején, logaritmikus skála)	176
35. ábra A családi pótlék értékének alakulása 1990-2012 között	204
36. ábra Családtámogatások összehasonlítása, 1999-2013.....	206
37. ábra A szülővé válás relatív kockázatai (magas vs. alacsony végzettség), a rendszerátváltást követő családpolitikai periódusokban (referencia: 1980-1989).....	218
38. ábra A harmadik gyermek megszületésének kockázata policy periódusok szerint, 1980–2012 (regressziós becslések)	227
39. ábra A policy periódus és az iskolázottság interakciója (regressziós becslés eredményei)	229
40. ábra Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen.....	236

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. táblázat A demográfiai átmenet és a második demográfiai átmenet demográfiai jellemzőinek és háttértényezőinek leshaeghe-i összehasonlítása.....	22
2. táblázat A 40–44 éves nők megoszlása termékenységük szerint, 1990, 2015	77
3. táblázat Az egyszemélyes háztartásban élő férfiak és nők aránya az összes korcsoportba tartozó férfiak és nők körében, 1990, 2011.	86
4. táblázat Párkapcsolati státusz 60 hónappal az első párkapcsolat kialakulása után	87
5. táblázat Azok részaránya akik az együttélést megkezdését követő 5 éven belül gyermeket vállaltak, a periódus kezdetén jellemző párkapcsolat szerint, férfiak és nők együtt (%)	90
6. táblázat Azok részaránya, akik az együttélést követő 5 éven belül gyermeket vállaltak, a periódus végén jellemző párkapcsolat szerint, férfiak és nők együtt (%).....	90
7. táblázat Társadalmi folyamatok, jelenségek és feltételezett hatásuk a családi szerepeltérások módosulására	101
8. táblázat A nemi szerepek párkapcsolati formák támogatottságát mérő azon állítások (itemek), amelyek minden ISSP „család” modul kérdése során (1988, 1998, 2002, 2013) szerepeltek	103
9. táblázat A családi attitűdök átlaga változásának felbontása a kohorszcserelődés és periódus (individuális változás) hatásra	108
10. táblázat A gyermekvállalási szándékok különböző megfogalmazásai és a szándékok megvalósulását mérő mutatók	118
11. táblázat A gyermekvállalási korban lévők besorolása a rövid távú (3 év) gyermekvállalási szándékok és megvalósulásuk szerint (Életünk fordulópontjai 1. és 2. hulláma).....	127
12. táblázat A rövid távú (három éven belüli) gyermekvállalási szándékok valóra váltásának modelljei, multinominális logisztikus regresszió, 2001–2004, Életünk fordulópontjai 1. és 2. hulláma.....	148
13. táblázat A rövid távú gyermekvállalási szándékok megvalósulása szempontjából megkülönböztetett csoportba kerülés kockázatai a sikeresen gyermeket vállaló csoporthoz képest, a multinominális regressziós modellek eredményei, esélyhányadosok, 2001–2004.....	149
14. táblázat A rövid távú gyermekvállalási szándékok megvalósulása szempontjából megkülönböztetett csoportba kerülés kockázatai a sikeresen gyermeket vállaló csoporthoz képest, nemek szerint, a multinominális regressziós modellek eredményei, esélyhányadosok, 2001–2004.....	151
15. táblázat A mintában szereplő országok néhány jellemzője 2005-ben.....	158
16. táblázat A 3 éven belüli gyermekvállalási szándékukat valóra váltók (=született gyermek 7–36 hónapon belül), a különböző társadalmi csoportokban, 11 európai országban.....	164
17. táblázat A modellekben szereplő individuális változók.....	173
18. táblázat A gyermekvállalási döntések megvalósulásának esélye az ezredfordulót követően (A GGS első hulláma idején 3 éven belül	

gyermeket tervezők szándékainak megvalósulási esélye 7–36 hónapon belül, 11 európai ország összevont (pooled) adatainak elemzése)	177
19. táblázat A gyermekvállalási szándékok megvalósulását befolyásoló makrotársadalmi környezet hatása mikorszintű változók szerepeltetése esetén (gazdasági körülmények)	180
20. táblázat A gyermekvállalási szándékok megvalósulását befolyásoló makrotársadalmi környezet hatása mikorszintű változók szerepeltetése esetén (az újraelosztás mértéke)	182
21. táblázat A gyermekvállalási szándékok megvalósulását befolyásoló (makro)társadalmi környezet hatása mikorszintű változók szerepeltetése esetén (beállítódások, kulturális klíma)	184
22. táblázat A gyermekvállalási szándékok megvalósulását befolyásoló (makro)társadalmi környezet hatása mikorszintű változók szerepeltetése esetén (bizonytalanság, elosztás, kultúra)	186
23. táblázat A paritás szerinti elemzéseinkben figyelembe vett társadalmi ismérvek	209
24. táblázat A rendszerváltozást követő időszak felosztása társadalompolitikai időszakokra, az első gyermek születése szempontjából	214
25. táblázat A családpolitikai időszakok (periódusok, a GDP és az infláció szerepe a szülővé válásban (első gyermek megszületésében), Cox-regresszió eredményei.....	217
26. táblázat Az elemzett időszak felosztása társadalompolitikai időszakokra (családpolitikai periódus)	224
27. táblázat Az családpolitikai időszakok (periódusok) szerepe a 3. gyermekek megszületésében: az eseménytörténeti elemzés eredményei	226
28. táblázat A policy periódus és az iskolai végzettség közötti interakció	228
29. táblázat A második demográfiai átmenet és a posztkommunista termékenységi átmenet	234
30. táblázat A második demográfiai átmenet és a posztkommunista termékenységi átmenet háttértényezőinek összehasonlítása	237